

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI**

Mustafa GÜLER

**PİRİMKUL KADİR'İN ANA LAÇIN VEDASI ROMANI
(DİL İNCELEMESİ – METİN)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Yrd. Doç. Dr. Hüseyin BAYDEMİR**

ERZURUM - 2011

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Yrd. Doç. Dr. Hüseyin BAYDEMİR danışmanlığında, Mustafa GÜLER tarafından hazırlanan bu çalışma 26 / 08 / 2011 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Yrd. Doç. Dr. Hüseyin BAYDEMİR

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Avni GÖZÜTOK

İmza:

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Sedat ADIGÜZEL

İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. / /

Prof. Dr. Mustafa YILDIRIM
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET	VI
ABSTRACT.....	VII
KISALTMALAR VE SİMGELER DİZİNİ	VIII
ÖN SÖZ	X
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM DİL İNCELEMESİ

1.1. SES BİLGİSİ	5
1.1.1. Ünlüler	5
1.1.1.1. Ünlü Uyumları.....	7
1.1.1.1.1. Büyük Ünlü Uyumu	8
1.1.1.1.2. Küçük Ünlü Uyumu	9
1.1.1.2 Ünlü Değişmeleri.....	10
1.1.1.2.1. Kalın Ünlülerin İncelmesi.....	10
1.1.1.2.2. İnce Ünlülerin Kalınlaşması.....	11
1.1.1.2.3. Düz Ünlülerin Yuvarlaklaşması.....	12
1.1.1.2.4. Yuvarlak Ünlülerin Düzleşmesi	12
1.1.1.2.5. Geniş Ünlülerin Daralması.....	14
1.1.1.2.6. Dar Ünlülerin Genişlemesi	15
1.1.1.3. Ünlü Türemesi	16
1.1.1.4. Ünlü Düşmesi.....	16
1.1.1.5. Ünlü Benzetmeleri.....	17
1.1.1.6. Ünlü Korunmaları	18
1.1.1.7. Hece Düşmesi.....	18
1.1.1.8. Ünlü Kaynaşması	18
1.1.1.9. Uzun Ünlüler	18
1.1.2. Ünsüzler	19
1.1.2.1 Ünsüz Uyumları	20
1.1.2.2. Ünsüz Değişmeleri.....	22
1.1.2.2.1. Ötümlüleşme/Tonlulaşma.....	22

1.1.2.2.2. Ötümsüzleşme/Tonsuzlaşma	23
1.1.2.2.3. Sızıcılaşma	24
1.1.2.2.4. Genizsileşme	25
1.1.2.2.5. “y > c” Değişmesi	25
1.1.2.3. Ünsüz Türemeleri	25
1.1.2.4. Ünsüz Düşmeleri	26
1.1.2.5. Ünsüz Benzetmeleri	26
1.1.2.6. Ünsüz Korunmaları	27
1.1.2.6.1. Ötümlülük Korunması	27
1.1.2.6.2. Ötümsüzlük Korunması	27
1.1.2.6.3. Patlayıcılık Korunması	28
1.1.2.6.4. “η” Korunması	29
1.1.2.7. Ünsüzlerle İlgili Diğer Ses Olayları	29
1.1.2.7.1. Erime	29
1.1.2.7.2. Yutulma	29
1.1.2.7.3. Ayırışma	30
1.1.2.7.4. İkizleşme	30
1.1.2.7.5. Tekleşme	30
1.1.2.7.6. Göçüşme	30
1.2. ŞEKİL BİLGİSİ	31
1.2.1. Kelime Türetme	31
1.2.1.1. İsimden İsim Yapım Ekleri	31
1.2.1.2. Fiilden İsim Yapım Ekleri	44
1.2.1.3. İsimden Fiil Yapım Ekleri	48
1.2.1.4. Fiilden Fiil Yapım Ekleri	52
1.2.2. Kelime Türleri	56
1.2.2.1. İsim	56
1.2.2.1.1. Çokluk Eki	56
1.2.2.1.2. İyelik Ekleri	56
1.2.2.1.3. Aitlik Eki	57
1.2.2.1.4. Hal Ekleri	57
1.2.2.1.4.1. İlgi Hali	57

1.2.2.1.4.2. Belirtme Hali	57
1.2.2.1.4.3. Yaklaşma Hali.....	58
1.2.2.1.4.4. Kalma Hali	58
1.2.2.1.4.5. Çıkma Hali	58
1.2.2.1.4.6. Eşitlik Hali.....	59
1.2.2.1.4.7. Vasıta Hali	59
1.2.2.1.4.8. Sınırlama Hali	59
1.2.2.1.5. İsimlerde Soru	60
1.2.2.2. Zamir.....	60
1.2.2.2.1. Kişi Zamirleri	60
1.2.2.2.2. Gösterme/İşaret Zamirleri	61
1.2.2.2.3. Belirsizlik Zamirleri.....	61
1.2.2.2.4. Soru Zamirleri.....	62
1.2.2.2.5. Dönüşlülük Zamiri	62
1.2.2.3. Sıfat.....	63
1.2.2.3.1. Niteleme Sıfatları.....	63
1.2.2.3.2. Belirtme Sıfatları.....	63
1.2.2.3.2.1. Gösterme/İşaret Sıfatları	64
1.2.2.3.2.2. Sayı Sıfatları.....	64
1.2.2.3.2.2.1. Asıl Sayı Sıfatları.....	64
1.2.2.3.2.2.2. Sıra Sayı Sıfatları	64
1.2.2.3.2.2.3. Üleştirme Sayı Sıfatları.....	65
1.2.2.3.2.2.4. Kesir Sayı Sıfatları.....	65
1.2.2.3.2.2.5. Topluluk Sayı Sıfatları	65
1.2.2.3.2.3. Soru Sıfatları	65
1.2.2.3.2.4. Belirsizlik Sıfatları.....	66
1.2.2.4. Zarf.....	67
1.2.2.4.1. Zarf Türleri.....	67
1.2.2.4.1.1. Zaman Zarfları	67
1.2.2.4.1.2. Yer-Yön Zarfları.....	67
1.2.2.4.1.3. Durum/Tarz Zarfları.....	68
1.2.2.4.1.4. Miktar Zarfları	68

1.2.2.4.1.5. Soru Zarfları	69
1.2.2.4.2. Zarflarda Derecelendirme	69
1.2.2.4.3. Zarflarda Pekiştirme.....	69
1.2.2.5. Fiil.....	70
1.2.2.5.1. Şahıs Ekleri	70
1.2.2.5.1.1. Zamir Menşeli Şahıs Ekleri	70
1.2.2.5.1.2. İyelik Menşeli Şahıs Ekleri	70
1.2.2.5.2. Fiil Kipleri.....	71
1.2.2.5.2.1. Basit Kipler	71
1.2.2.5.2.1.1. Bildirme Kipleri	71
1.2.2.5.2.1.1.1. Görülen Geçmiş Zaman.....	71
1.2.2.5.2.1.1.2. Anlatılan/Öğrenilen Geçmiş Zaman.....	72
1.2.2.5.2.1.1.3. Şimdiki Zaman	73
1.2.2.5.2.1.1.4. Gelecek Zaman	74
1.2.2.5.2.1.1.5. Geniş Zaman.....	76
1.2.2.5.2.1.2. Tasarlama Kipleri.....	76
1.2.2.5.2.1.2.1 Emir Kipi	76
1.2.2.5.2.1.2.2. Şart Kipi.....	77
1.2.2.5.2.1.2.3. İstek Kipi.....	78
1.2.2.5.2.1.2.4. Gereklilik Kipi.....	79
1.2.2.5.2.2. Bileşik Kipler.....	79
1.2.2.5.2.2.1. Hikâye Bileşik Kipi	79
1.2.2.5.2.2.2. Rivayet Bileşik Kipi	80
1.2.2.5.3. Fiilimsiler	80
1.2.2.5.3.1. İsim-Fiil.....	80
1.2.2.5.3.2. Sıfat-Fiil	81
1.2.2.5.3.3. Zarf-Fiil	82
1.2.2.6. Edat	83
1.2.2.6.1 Çekim Edatları	83
1.2.2.6.1.1. Yalın Haldeki İsimlerle Gelenler.....	83
1.2.2.6.1.2. İlgi Hali Ekiyle Gelenler.....	83
1.2.2.6.1.3. Yaklaşma Hali Ekiyle Gelenler	83

1.2.2.6.1.4. Çıkma Hali Ekiyle Gelenler.....	83
1.2.2.6.2. Pekiştirme ve Tasdik Edatları.....	83
1.2.2.6.3. Soru Edatları	85

İKİNCİ BÖLÜM

METİN

KAYNAKÇA.....	297
ÖZ GEÇMİŞ	299

ÖZET**YÜKSEK LİSANS TEZİ****PİRİMKUL KADİR'İN ANA LAÇİN VEDASI ROMANI****(DİL İNCELEMESİ-METİN)****Mustafa GÜLER****Danışman: Yrd. Doç. Dr. Hüseyin BAYDEMİR****2011- Sayfa: 309****Jüri: Yrd. Doç. Dr. Hüseyin BAYDEMİR (Danışman)****Prof. Dr. Avni GÖZÜTOK****Doç. Dr. Sedat ADIGÜZEL**

Bu çalışma, Özbek yazar Pirimkul Kadir'in Ana Laçın Vedası (Ana Doğan'ın Vedası) adlı romanı üzerine yapılmış bir inceleme ve çeviri yazı çalışmasıdır. Bu roman 2001 yılında Taşkent'te Kiril harfleriyle basılmıştır.

Eser, Emir Timur dönemi ve sonrasında Türkistan coğrafyasında yaşananları tarihî gerçeklikten taviz vermeksizin anlatmaktadır. Konusu itibarıyla oldukça büyük bir önemi haiz olan bu eser, dil malzemesi açısından da bize geniş bir hareket alanı sunmaktadır. Zira Pirimkul Kadir'in son dönem Özbek edebiyatının en büyük isimlerinden biri olması; bilgisinin, tekniğinin yanında dili kullanmaktaki maharetiyle açıklanabilir.

Bu çalışmayı yapmaktaki esas amacımız, eserden yola çıkarak Özbek Türkçesinin ses ve şekil özelliklerini ana hatlarıyla ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda Ses Bilgisi ve Şekil Bilgisi başlıkları altında çeşitli incelemeler yapılmıştır. Metin kısmında ise romanın tümü Latin harflerine aktarılmıştır.

Anahtar kelimeler: Pirimkul Kadir, Tarih, Özbek Edebiyatı, Özbek Türkçesi.

ABSTRACT
MASTER’S THESIS
THE NOVEL OF PİRİMQL QADİR CALLED ANA LAÇİN VEDASI
(A LİNGUISTİC ANALYSIS-TEXT)

Mustafa GÜLER

Advisor: Assist. Prof. Dr. Hüseyin BAYDEMİR

2011 – Page: 309

Jury: Assist. Prof. Dr. Hüseyin BAYDEMİR (Advisor)

Prof. Dr. Avni GÖZÜTOK

Assoc. Prof. Dr. Sedat ADIGÜZEL

This study is an examination and translation writing carried out for Uzbekian writer Pirimkul Kadir’s Ona Lochin Vidosi novel. This novel was published in Kiril alphabet in 2001.

The work has been telling historic realities experienced in Turkistan geography after and before Emir Timur’s reign without making concession. The work having fairly profound signifigance in consideration at its subject has presented us a wide moving space as regards language materials. For this reason the fact that Pirimkul Kadir became one of the greatest names of modern period Uzbek literarute can be explained by means of the skill of his language use as well as his knowledge and technigue.

Our real purpose in doing this study is to put for forwards sound and figurative features of Uzbek Turkish with its main guidelines by setting of the work. In direction of this purpose various examinations were carried out under the topics of phonology and figurative knowledge. In the section of the text, the whole nivel was transformed into Latin alphabet.

Key words : Pirimkul Kadir, History, Uzbek Literature, Uzbek Turkish.

KISALTMALAR VE SİMGELER DİZİNİ

Bak.	: Bakımından.
Bk.	: Bakınız.
C	: Cilt.
Çev.	: Çeviren.
DK	: Dede Korkut Kitabı.
DLT	: Divânü Lûgati't-Türk.
EM	: El-Mevarid.
ETE	: Eski Türkçenin Ekliği.
HOA	: Hülâsâ Okçuluk ve Atıcılık.
ıye.	: İyelik Eki.
KFTS	: Kanar Farsça-Türkçe Sözlük.
KT	: Kâmûs-i Türkî.
Mat.	: Matbaası.
ME	: Mukaddimetü'l-Edeb.
OTAL	: Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat.
s.	: sayfa.
sff	: Sıfat-Fiil Eki.
ss.	: sayfa sayısı.
SS	: Sözlerin Soyağacı.
TDK	: Türk Dil Kurumu.
TKAE	: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
TS	: Türkçe Sözlük.
TTG	: Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi).
vb.	: ve benzerleri.
vd.	: ve diğerleri.
Yak.	: Yaklaşma Hali Eki.
Yay.	: Yayınları/Yayınevi.
YTS	: Yeni Tarama Sözlüğü.
zff	: Zarf-Fiil Eki.
(BK,...)	: Bilge Kağan Yazıtı.
(BKT,...)	: Tengri Kağan Yazıtı.

(KT,...)	: Kül Tigin Yazıtı.
(...,Dx)	: Doğu Yüzü.
(...,Gx)	: Güney Yüzü.
(...,Kx)	: Kuzey Yüzü.

TRANSKRİPSİYON ALFABESİ

<u>Kiril</u>	<u>Latin</u>	<u>Kiril</u>	<u>Latin</u>
А а	Ä ä	Ф ф	F f
Б б	B b	Х х	X x
В в	V v	Ц ц	Ts ts
Г г	G g	Ч ч	Ç ç
Д д	D d	Ш ш	Ş ş
Е е	Ye, ye, e	Ъ ъ	Kesme İşareti
Ё ё	Yâ yâ	Ь ь	Yumuşatma işareti
Ж ж	C c	Э э	E
З з	Z z	Ю ю	Yu yu; Yü yü
И и	İ i	Я я	Yä
Й й	Y y	Ў ў	O o; Ö ö
К к	K k	Қ қ	Q q
Л л	L l	Ғ ғ	Ğ ğ
М м	M m	Х х	H h
Н н	N n		
О о	Å å		
П п	P p		
Р р	R r		
С с	S s		
Т т	T t		
У у	U u; Ü ü		

ÖN SÖZ

Orta Asya Türklerinin dilleri ve edebiyatları bizde geçmişten beri ilgi çekici bir alan olmuştur ve olmaya devam etmektedir. Bu yöndeki araştırmalar son dönemde, SSCB'nin yıkılmasıyla ivme kazanmıştır.

Bugünkü Türk dilleri içinde, Türkiye Türkçesinden sonra en fazla konuşur sayısına sahip olan Özbek Türkçesi, Çağatayca temelinde gelişen yazı dilinin devamı niteliğindedir. Çağatay döneminden tevarüs ettikleriyle dil ve edebiyat anlamında sağlam bir yeri olan Özbekistan, günümüzde de bu konumunu muhafaza etmektedir.

Gerçekleştirdiğimiz bu çalışma söz konusu lehçe ile kaleme alınmış tarihi bir romanın ses ve şekil bakımından incelenmesidir. Bu çalışma zemininde kısa vadede romanın Türkiye Türkçesine çevirisi de planlanmaktadır.

Kiril harfli orijinal metni Latin harflerine aktardığımız “METİN” kısmında, bu alanda daha önceden yapılmış çalışmalar dikkate alınarak belli başlı işaretler kullanılmıştır. Bu işaretlerin değerleri Ses Bilgisi kısmında detaylı bir biçimde verilmiştir.

İnceleme kısmında verilen örneklerin yanlarına sayfa ve satır numaraları yazılmıştır (sayfa/satır). Bu numaralandırma, “ÖZET” kısmında künyesi verilen orijinal metne göre yapılmıştır.

Çalışmamın her aşamasında yardımını ve desteğini gördüğüm, beni konuya yönlendiren, her türlü kaynağı temin etmeme yardımcı olan hocam Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Baydemir'e, yardımlarından ve anlayışından ötürü hocam Prof. Dr. H. İbrahim Delice'ye ayrıca hocam Prof. Dr. Bilâl Yücel'e ve Pınar Karagöl'e sonsuz şükranlarımı sunarım.

GİRİŞ

Özbek Edebiyatı ve Pirimkul Kadir

Özbek edebiyatında batı etkisi 1800’lü yılların sonu itibariyle görülmeye başlar. 1910-1930 arası “Milli Uyanış Devri” olarak adlandırılır. 1930 yılından SSCB’nin yıkılışına kadarki süreç ise “Sovyet Dönemi Edebiyatı” adını alır. Bu dönem edebiyatın tamamıyla devlet kontrolünde olduğu dönemdir. 1992 ve sonrası içinse “Bağımsızlık Dönemi Edebiyatı” tabiri yaygın olarak kullanılır.¹

Yeni Özbek Edebiyatı olarak adlandırabileceğimiz bu yapı içinde kuşkusuz en önemli zaman dilimini “Sovyet Dönemi Edebiyatı” teşkil eder. Ana Laçın Vedası romanının yazarı Pirimkul Kadir de ağırlıkla bu dönemde eserler vermiş, en önemli eseri olarak görülen “Yulduzli Tünler” romanını 1979’da neşretmiştir.

Pirimkul Kadir, farklı konuları da işlemesine rağmen daha çok tarihi romanlarıyla ön plana çıkar. Tezimize konu olan eser de “Bağımsızlık devri”nde ortaya konmuş tarihi bir romandır. 2008 yılında kendisiyle yapılan bir mülakatta “...Ben ömrümün otuz yılını Mirza Babür ve onun evlatları hakkında materyal toplamak, kitaplar yazmak ve onları neşretmek yolundaki engelleri yenmek için sarf ettim.”² demiştir. Onun tarihi romanlar yazma hususundaki eğilimini bu söz çerçevesinde değerlendirmek gerekir.

Yaşadığı dönemin de etkisiyle yazar, küçük yaşlardan itibaren hareketli bir hayat sürmüştür. 25 Ekim 1928’de şu an Tacikistan sınırları içinde yer alan Oratepe’nin Kengkol köyünde dünyaya gelmiştir. İki yaşındayken ailesi buradan sürgün edilir. Çocukluğu Özbekistan’daki Havas’ın İskender köyünde geçer. Başarılı bir öğrencilik hayatı olmuştur ancak ailesi ve kendisi rejim mensuplarınca hep aşağılanmış. Köy mektebini bitirdikten sonra çeşitli inşaat işlerinde çalışmıştır. Daha sonra Taşkent Devlet Üniversitesi Şarkşinaslık Fakültesine girmiş, 1954’te Moskova’da yüksek lisans öğrenimine başlamıştır. Burada bir tez hazırlamış, 1954’te girdiği SSCB Yazarlar

¹ Timur Kocaoğlu, “Özbek Türkleri Edebiyatı”, *Türk Dünyası El Kitabı I-IV*, 3. Baskı, TKAE Yay., Ankara 1998, IV. C., s. 179-192.

² <http://uforum.uz/showthread.php?t=5747&page=5>, (18.08.2011)

Birliđi'nde 1963'e kadar görev almıştır. 1963'te tekrar Taşkent'e dönüp Dil ve Edebiyat Enstitüsü'nde çalışmıştır.

Pirimkul Kadir siyasi kişiliđiyle de ön plana çıkmıştır. 1990-2000 yılları arasında Özbekistan Cumhuriyeti Ali Meclisi'nde Fen ve Medeniyet Komitesi Başkan Yardımcılığı ve Başkanlığı görevlerini üstlenmiş, milletvekilliđi yapmıştır.

Bir dönem Özbekistan Yazarlar Birliđi Proje Danışma Başkanlığı görevini de üstlenen yazar 21 Aralık 2010'da hayatını kaybetmiştir.

Yazarın sanat hayatı üniversite yıllarında başladı. İlk eseri olan *Stüdentler* adlı hikâye kitabı 1950 yılında basıldı. Daha sonra *Beş Yıllık Ferzend* (1951), *Ailemiz* (1953) ve onu edebiyat dünyasına tanıtan *Üç İldiz* (1958) romanı neşredildi. 1961'de *Kadrim* adlı uzun hikâye ve 1966'da *Kara Gözler* romanı çıktı. 1969'da *Erk* adlı hikâyesi ve *İnsaf* adlı tiyatrosu, 1971'de *Oylar*, 1973'te *Can Şirin* (hikâye) ile *Realistik Proza* adlı yazısı neşredildi. 1974'te *Miras* ve *Ekremning Sergüzeştleri* adlı hikâyelerle *Til ve Dil* adlı yazısı çıktı. 1975'te *Yeyre İnstitütge Kirmakçi* (hikâye), 1977'de ise *Elmas Kemer* romanı neşredildi. 1979'a gelindiğinde ise en önemli eseri olarak adlandırılan *Yulduzli Tünler* romanı basıldı. Bu eser 1972 yılında tamamlanmış ve incelemenden geçmiştir. Ancak tarihi roman olması hasebiyle çeşitli sorunlar çıkmış ve 1979'da basılabilmıştır. Roman Babür'ün hayatını *Babürname*'den yola çıkarak anlatır. Kadir bu eserin yazılış amacını şu sözlerle ifade etmiştir: "...halkımızın tarihi yıldızlarımızdan ruhi gıda almasını ve tarihini hiçbir zaman unutmamasını bir kere daha söylemek için bu eseri kaleme aldım..."³ Daha sonra yazarın 1980'de *Necat (Batirler ve Behiller)* adlı hikâyesi çıktı. 1982'de *Yulduzli Tünler* romanına devlet ödülü verildi. 1987'de *Evlatlar Davani*, 2001'de ise *Ana Laçin Vedası* romanı basıldı.

Özbek Türkçesi

Özbek Türkçesi, Uyгурca – Karahanlıca – Harezmece ve Çağatayca temelinde gelişen yazı dilinin devamı niteliğindedir (Nitekim Rus Türkologlar Borovkov ve

³ Orhan Söylemez, "Özbek Edebiyatından Tarihi Bir Roman: Yıldızlı Geceler (Bâbü)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı: 15 (2000), s. 117-131.

Şerbak, Çağatayca için “Eski Özbekçe” terimini kullanmışlardır).⁴ Özbek Türkçesi Uygurca ile birlikte Türk yazı dillerinin Güney-Doğu gurubunda yer alır. Bu gruba “Karluk” veya “ayak-taglık” grubu da denir.⁵

Çağdaş Türk lehçeleri içinde Özbek Türkçesi, Türkiye Türkçesinden sonra en fazla konuşur sayısına sahip olan lehçedir. Özbekistan dışında Kazakistan’ın güneyi, Tacikistan, Kırgızistan ve Türkmenistan’ın sınır bölgeleriyle Rusya, Çin, Pakistan, Suudi Arabistan ve Türkiye’de yaşayan Özbeklerce konuşulmaktadır.

Bugünkü Özbek Türkçesinin Karluk, Kıpçak ve Oğuz gurubu olmak üzere üç farklı diyalekti vardır. Bunların içinden Karluk şivesi, Karluk şivesinin içinde de Taşkent-Fergana ağzı edebi dile temel teşkil eder. Özbek edebi diline Taşkent ağzı fonetik açıdan, Fergana ağzı ise morfolojik açıdan etki etmiştir.

Karluk şivesi Fergana, Taşkent ve Karşı diyalektlerini içine alır. En belirgin özelliği /a/ sesinde görülen yarı yuvarlaklaşma (â) temayülüdür. Uygurcaya daha yakın olmakla birlikte Farsçanın büyük etkisi gözlemlenir. Kıpçak şivesi içinde Kazakça, Kırgızca ve Karakalpakça unsurlar barındırır. Oğuz şivesi ise Türkmenceyle yakınlık gösterir. Karakalpakistan’ın Harezm bölgesiyle Türkmenistan’ın Taşoğuz bölgesinde konuşulur.

Belli bir tarihe değin kendi içinde ünlü uyumlarını koruyan Özbek Türkçesi 1937’den sonra yapılan değişikliklerle Farsça etkisindeki Taşkent ağzını yazı dili olarak kabul etmiş, böylelikle ünlü uyumları büyük ölçüde yok olmuştur. Ünlü uyumunun olmaması bir dil için elbette büyük bir kayıp değildir. Ancak bu durum, söz konusu diyalektin Farsçadan ne denli etkilendiğini göstermesi bakımından önem arz eder.

Özbekler 1930 yılına kadar Arap alfabesini kullanmışlardır. 1930 yılında Latin alfabesine geçilmiş, 1940’tan 1993’e kadar da Kiril alfabesini esas almışlardır. 2 Eylül 1993 tarihinde Özbekistan tekrar Latin alfabesine geçmeye karar vermiş ve aynı yıl içerisinde geçmiştir. Yeni kabul edilen bu alfabe altısı ünlü yirmi beşi ünsüz toplam 31 harften oluşmaktaydı. Daha sonra 6 Mayıs 1995’te Cumhurbaşkanı Kerimov’un

⁴ Janos Eckmann, “Çağatayca”, *Tarihi Türk Şiveleri*, Sevinç Mat., Ankara 1979, s. 229

⁵ Rıdvan Öztürk, *Özbek Türkçesi El Kitabı*, Çizgi Kitabevi, Konya 2005.

onayıyla alfabe üzerinde yeniden deęişikliğe gidildi. Bu deęişiklik İngiliz Latin alfabesi temel alınarak yapıldı.⁶ Hâlihazırda bu alfabe gereksiz kullanımları ve hiçbir alfabede olmayan işaretleri bünyesinde barındırmaktadır.

⁶ Hatice Şirin User, Başlangıçtan Günümüze Türk Yazı Sistemleri, Birinci Baskı, Akçağ Yay., Ankara 2006.

BİRİNCİ BÖLÜM

DİL İNCELEMESİ

1.1. SES BİLGİSİ

1.1.1. Ünlüler

İncelemesini yaptığımız metnin basımında kullanılan alfabede ikisi “kapalı e” ünlüsünü ifade etmek üzere yedi adet ünlü işareti vardır. Ancak bunlar on farklı sesi karşılar. Bunların karşılıkları şu şekildedir.

A a (a, ä): Bu ünlü “a” ile “e” arasında yarı ince bir ses olan “ä” sesi ile art damak ünsüzleri (x, q, ğ) yanında “kalın a” sesini karşılar.

tärmäş- “tırman-” (3/1) faqat “yalnız” (46/45)

ğanım “düşman” (67/14) xabär “haber” (73/42)

E e (e, ye): Bu ünlü “e” ile “i” arasında, yarı geniş “kapalı e” sesini karşılar. Kelime veya hece başında kullanılması durumunda ise “ye” ses grubunun karşılığıdır.

kel- “gel-” (35/30) de- “de-” (45/17)

yer “yer” (48/6) qayerde? “nerede?” (232/1)

И и (ı, i): Art damak ünsüzlerinin yanında “ı”, diğer tüm durumlarda “i” sesini karşılar.

uning “onun” (110/6) edi “idi” (115/16)

oqı- “oku-” (141/9) axır “son, sonunda” (149/6)

yıǵıl- “yığıl-“ (172/29)

O o (â): “a” ile “o” arasında, yarı yuvarlak ve kalın bir ünlüdür. Birçok Türkçe kelime ile kullanılmakla birlikte Arapça ve Farsçadaki “uzun â” ünlüsünü karşılamak için de kullanılır.

âq “ak, beyaz” (173/16) tâġlär “dağlar” (198/9)

baġlär “bağlar” (204/4) mämât “ölüm”(206/34)

Y y (u, ü): Art damak ünsüzlerinin yanında kalın “u”, diğer yerlerde ise kelimeye göre bazen kalın bazen ince telaffuz edilir.

uruş “savaş” (79/44)	yür- “yürü-” (81/9)
tur- “kalk-, bulun-” (83/9)	nuqul “baştan başa, tümüyle” (110/1)
uxlâ- “uyu-” (115/8)	tuğ- “doğ-” (116/11)

Ә ә (**e**): Yalnızca kelime ve hece başında “kapalı e” sesi için kullanılır.

endi “şimdi” (117/23)	emäs “değil” (120/14)
-----------------------	-----------------------

Ў ў (**o,ö**): Bu ünlü de art damak ünsüzleri yanında kalın, diğer yerlerde ise kelimeye göre bazen kalın bazen ince telaffuz edilir.

köngil “gönül” (147/19)	köz “göz” (148/24)
ös- “büyü-, yetiş-” (171/2)	bol- “ol-” (172/10)
boyin “boyun” (217/10)	oğıl “oğul” (223/1)
xop “pekâlâ, tamam” (170/38)	qorğân “kale” (217/6)

Bu ünlülerin tasnifi hususunda Özbek gramercileri bizden farklı yöntem ve adlandırmalar kullanmaktadırlar. Öncelikle Özbek gramer kitaplarının genelinde karşılaştığımız tasnifi paylaşmanın daha sağlıklı olacağı kanısındayız.

Özbek gramer kitaplarında ünlüler üç açıdan değerlendirmeye tabi tutulur.

- 1) Dilin yatay hareketine göre
- 2) Dilin dikey hareketine göre (Bu hal ağzın açıklığı ile ilgilidir)
- 3) Dudakların katılımına göre

Dilin yatay hareketine göre ünlüler ikiye ayrılır:

- a) Dil önü (til âldi) veya ön sıra (âld qatâr) ünlüler: **и, ә(e), а.**
- b) Dil ardı (til ârqa) veya arka sıra (ârqa qatâr) ünlüler: **о, ў, у.**

Dilin dikey hareketine göre ve ağzın açıklık derecesine göre üçe ayrılır:

- a) Yukarı (târ) ünlüler: **и, у.**
- b) Orta (ortâ keng) ünlüler: **ә(e), ў.**
- c) Aşağı (keng) ünlüler: **а, о**

Dudakların katılımına göre ünlüler ikiye ayrılır:

- a) Dudaksız ünlüler: **о, ў, у.**

b) Dudaksız olmayan ünlüler: **и, э(е), а.**⁷

Görüldüğü üzere tasnif ünlülerin oluşum noktalarına göre, açıklık- kapalılık derecelerine göre ve dudakların durumuna göre yapılmıştır. Ancak metin içinde duruma göre bazen ince; bazen kalın sesleri karşılayan **а (а, ä), и (и, i), у (у, ü), ý (о, ö)** ünlülerini bir de telaffuzları bağlamında sınıflandırmak gerekir.

Oluşum Noktalarına Göre

- a) Dil Arkası Ünlüler: а, и, ä, о, у.
- b) Dil Önü Ünlüler: е, ä, и, ö, ü.

Açıklık-Kapalılık Derecelerine Göre

- a) Dar Ünlüler: и, i, у, ü.
- b) Orta Geniş Ünlüler: е, о, ö.
- c) Geniş Ünlüler: ä, а, ä.

Dudakların Durumuna Göre

- a) Düz Ünlüler: а, ä, е, ä, и, i.
- b) Yuvarlak Ünlüler: о, ö, у, ü.⁸

Yukarıdaki tasnif Camalhanov'dan⁹ alınan bir tasniftir. Burada ilk olarak dikkati çeken husus “ä” ünlüsünün düz ünlülerin içinde yer almasıdır.

“ä” ünlüsü yarı yuvarlak bir ünlü olarak kabul edilmelidir. Ayrıca “ä” ünlüsü de ne dil önü ne de dil ardı olarak adlandırılabilir mahiyettedir. Bu nedenle “ä” ünlüsüne de yarı ince ünlü denmelidir.

1.1.1.1. Ünlü Uyumları

Özbekçede ünlü uyumları genellikle bozuktur. Bunun başlıca iki nedeni vardır. Bunlardan ilkinin ilk heceden sonraki incelmeye temayülü teşkil eder (âlin- “alın-” 40/27). İkinci nedense eklerin tek şekilli olmasıdır (uning “onun” 42/16).

⁷ M. Mirzayev, vd., *Özbek Tili*, Üçüncü Baskı, Oqituvchi Nāshriyāt, Tāshkent 1970, s. 58-59.

⁸ Hüseyin Yıldırım, *Özbek Türkçesi (Dil Bilgisi – Araştırmalar – Konuşma – Metinler)*, Gazi Kitabevi, Ankara 2009, s. 6.

⁹ Hüseyin Yıldırım, *Özbek Türkçesi (Dil Bilgisi – Araştırmalar – Konuşma – Metinler)*, Gazi Kitabevi, Ankara 2009, s. 6.

Özbekçenin ağızları içinde ünlü uyumlarının en bozuk olduğu ağız, devlet dili de olan Taşkent ağızıdır. Taşkent ağızı, Farsçanın büyük tesiri altındadır. Esasen uyumların bu denli bozuk oluşunun altında yatan neden de bu tesirdir.

1.1.1.1.1. Büyük Ünlü Uyumu

Bilindiği üzere büyük ünlü uyumu kalınlık-incelik uyumudur. Bir kelimenin ilk hecesinde kalın bir ünlü (a, ı, â, o, u) bulunuyorsa, diğer hecelerdeki ünlüler de kalın; ince bir ünlü (e, [ä], i, ö, ü) bulunuyorsa, diğer hecelerdeki ünlüler de ince sıradan gelmelidir.

Buna göre Özbekçede kalınlık uyumu büyük oranda bozuktur.

qarşisidä “karşısında” (44/18) qilib “qılıp, yapıp” (47/10)

âtä “ata, baba” (47/10) qoyil- “koyul-” (48/11)

turgändäy “duruyormuş gibi”(49/5) yârdäm “yardım” (13/7)

Kalınlık uyumun sağlandığı durumlar.

bulut “bulut” (3/1) yulduz “yıldız” (111/12)

ârqa “arka” (88/31) çıqqan “çıkan” (13/13)

qattıq “katı, sert”(100/2) qorqıb “korkup” (87/16)

Yukarıda da zikredildiği gibi Özbekçe ilk heceden sonraki hecelerde ince sıradan ünlüler tercih eder. Bu durum da incelik uyumunun büyük oranda sağlanması sonucunu doğurur.

kelgänlär “gelenler” (112/1) istämäy “istemeden” (209/38)

äcrälib “ayrılıp” (122/30) küçäyib “güçlenip” (160/20)

İncelik uyumunun bozulduğu durumlar.

berışmâqçı “verecekler” (55/35) kütümâqdä “beklemekte”(210/35)

köprâq “çok, daha çok”(223/5) ikkâv “her ikisi”(26/7)

Uyumların bozulmasında incelik temayülünün ve eklerin tek şekilli oluşunun etkisi açıkça göze çarpmaktadır.

1.1.1.1.2. Küçük Ünlü Uyumu

Uyum kuralı doğrultusunda düz ünlüyle (a, e, ä, ı, i) başlayan bir kelime düz, yuvarlak ünlüyle ([â], o, ö, u, ü) başlayan bir kelimenin de sonraki ilk hecesi dar yuvarlak (u,ü) veya düz geniş (a, ä) ünlülü olmalıdır.

Düz ünlülerden sonra düz ünlülerin gelmesi hususunda uyum büyük oranda sağlanır.

yaqın “yakın” (28/36)	taşqı “dış, dışarıdaki” (4/22)
eski “eski” (52/11)	tepälikkä “tepeliğe” (5/26)
äskärlär “askerler” (75/4)	çetlätilgän “uzaklaştırılan” (5/43)
çıqış “çıkış” (96/11)	qısqaça “kısaca” (3/26)
sizning “sizin” (138/43)	kirmışdir “girmiştir” (9/37)

Yuvarlak ünlülerden sonra düz geniş ünlülerin gelmesi kuralı da büyük ölçüde sağlanır.

oynä- “oyna-” (10/37)	boläcäk “olacak” (11/1)
çöllärdä “çöllerde” (11/10)	gözäl “güzel” (26/29)
qutqar- “kurtar-” (17/26)	uxlägändä “uyuduğunda” (98/39)
yürgän “yürüyen” (17/30)	üläş- “paylaş-” (206/22)

Yuvarlak ünlülü heceyle başlayan kelimenin dar yuvarlak ünlülü hece ile devam etmesi kuralında Özbekçede uyum yoktur. Bu durumda “u,ü” ünlüleri yerine “ı, i” ünlüleri tercih edilir.

boyidä “kenarında” (30/19)	oqıl- “okun-” (121/14)
köngilläridä “gönüllerinde” (11/9)	tökil- “dökül-” (231/31)
yutqız- “yenil-” (10/38)	turiş “bulunma, kalkma” (114/42)
yüriş “yürüyüş, taarruz” (21/21)	üstidän “üstünden” (136/35)

1.1.1.2 Ünlü Değişmeleri

1.1.1.2.1. Kalın Ünlülerin İncelmesi

ā > e:

lekin “lākin” (4/19)¹⁰

ı > i:

qılıç “kılıç” (141/31)

yirâq “ırak/yırak” (4/32)¹¹

sinâ- “sına-” (90/22)

qızıl “kıızıl” (9/16)

kitâbni “kitabı” (4/25)

âlib “alıp, almış” (12/21)

qârli “karlı” (93/9)

qorğânnıng “kalenin” (161/34)

u > i:

ottiz “otuz” (171/38)

xâtin “hatun < katun”(8/32)¹²

tâşqari “dışarı < taşgaru” (172/2)¹³

bolsin “olsun” (14/11)

toyi “düğünü” (3/30)

unutilmäs “unutulmaz” (28/12)

ū > ö:

köçä “kûçe, sokak” (5/10)¹⁴

göyâ “gûyâ” (102/26)¹⁵

u > e:

devâr “duvar < dîvâr” (162/1)

Bu ses Türkiye Türkçesinde kalın-yuvarlak bir ünlü olmuştur.¹⁶

“ä” ünlüsünü yarı ince bir ünlü olarak adlandırmıştık. Bu nedenle kalın ünlülerin “ä” sesine dönüşmesi hadisesini yarı incelme başlığı altında inceleyeceğiz.

¹⁰ Bu kelimenin Farsça “lîkin” şeklinden alındığı kamısındayız. Bu nedenle söz konusu seste yarı genişleme hadisesi vardır. Bk. OTAL, “lîkin”, s. 552.

¹¹ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları* (KT, G5), TDK Yay., Ankara 2008, s. 20 ve DLT, C 3 s.28.

¹² Talat Tekin, *Orhon Yazıtları* (KT, D11), TDK Yay., Ankara 2008, s. 26.

¹³ A. von Gabain (Çev.: Mehmet Akalın), *Eski Türkçenin Grameri*, TDK Yay., Ankara 2007, s. 65.

¹⁴ Bk. OTAL, “kûçe”, s. 524.

¹⁵ Bk. OTAL, “gûyâ”, s. 296.

¹⁶ Bk. OTAL, “dîvâr”, s.189.

Yarı İncelme

a > ä:

bälä “bala, çocuk” (25/11)

ânä “ana” (135/13)

ortä “orta” (234/7)

bärmâq “parmak < barmak” (78/15)¹⁷

qârä “kara” (237/1)

qılsä “qılsa, yapsa”(130/1)

bâğdä “bağda” (134/32)

tâğlär “dağlar” (3/1)

ı > ä:

tärmäş- “tırman-, tırmaş-” (3/1)¹⁸

yârdäm “yardım” (139/6)

1.1.1.2.2. İnce Ünlülerin Kalınlaşması

e > ä değişmesi bir yarı kalınlaşma hadisesi şeklinde değerlendirilebilir. Metinde bunun çokça örneğine rastlamak mümkündür. Hatta bazı yabancı kökenli kelimeler [vâqeä “vaka” (12/2), tâle “talih” (111/12), e’tibâr “itibar” (131/40)] ve kök hecedeki “e” [de- “de-”(134/29), yet- “var-, ulaş-” (136/9), Men “ben” (136/10), ellik “elli” (159/2)] dışında, Türkiye Türkçesindeki tüm “e” ünlüleri yerine hep “ä” şeklinde kullanılmıştır.

xabär “haber” (172/15)

bilän “ile” (173/10)

âilä “aile” (199/33)

qaläm “kalem” (168/18)

keläcäk “gelecek” (189/20)

bersä “verse” (108/17)

Ancak bu değişme net bir kalınlaşma hadisesi değildir.

Bunun dışında metinde âlmä “elma” (9/16) örneği göze çarpmaktadır. Fakat incelendiğinde kelimenin “almıla”¹⁹ yapısından teşekkül ettiği görülür. Bu da Türkiye Türkçesinde ilk hecedeki “a” sesinin incelendiğini gösterir.

¹⁷ Bk. SS, “parmak”, s. 478.

¹⁸ Bk. YTS, s. 207.

¹⁹ Bk. DLT, C 1, s.138.

1.1.1.2.3. Düz Ünlülerin Yuvarlaklaşması

e > ü:

üy “ev” (152/27)

e > u:

puşâyman “peşîmân” (23/10)

ı > u:

quvânç “kıvanç” (208/11)

Yarı Yuvarlaklaşma:

a > â:

tâğ “dağ” (28/4)

târt- “çek-” (32/14)

âl- “al-” (32/34)

bâş “baş” (33/4)

bâr “var” (34/13)

ā > â:

mirzâ (37/12)

âşiyân (47/43)

bâğ (93/11)

quyâş “güneş” (94/8)

hâyât (94/20)

Bunların dışında “üçün (3/9)²⁰, cüft “çift” (4/10)²¹, cüvân (9/30)²², yulduz (35/11)²³” kelimelerinde de ses hadisesi gözlemlenmiştir. Fakat bunlar korunmadır. Türkiye Türkçesinde düzleşmeye uğramışlardır.

1.1.1.2.4. Yuvarlak Ünlülerin Düzleşmesi

u > ı:

oqı- “oku-” (47/4) Bu kelimede de korunma hadisesi vardır.²⁴

²⁰ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları* (KT, D3), TDK Yay. Ankara 2008, s. 24.

²¹ Bk. ME, s. 35 ve OTAL, “cüft”, s. 46.

²² Bk. OTAL, “civân”, s. 144.

²³ Bk. DLT, C 3, s. 40 ve DK, s. 128.

²⁴ Bk. DLT, C 3, s. 254.

oğul “oğul < ogul” (50/31)²⁵

u > i:

ottiz “otuz” (66/23)²⁶

xâtin “hatun < katun” (111/5)²⁷

oltir- “otur- < oltur- < olur-” (116/15)²⁸

qurdir- “kurdur-” (124/8)

qoli “kolu” (130/27)

şuning “şunun” (134/21)

ü > i:

köprük “köprü < köprüg” (20/31)

ölim “ölüm” (28/19)

körin- “görün-” (31/42)

közini “gözünü” (147/25)

çünkü “çünkü” (149/25) Aslını korumuştur.²⁹

mümkün “mümkün” (152/39) Aslını korumuştur.³⁰

täcribä “tecrübe” (154/37) Aslını korumuştur.³¹

ü > ä:

bäländ (161/36) Aslını korumuştur.³²

ö > ä:

gävdä “gövde < gevde < kövtüñ (3/34)³³

u > e:

devâr “duvar” (5/10)³⁴

Bunların dışında sâvuq “soğuk” (8/6) sözcüğünde de yarı düzleşme vardır.

²⁵ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları* (KT, K12), TDK Yay., Ankara 2008, s. 38.

²⁶ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları* (KT, K2), TDK Yay., Ankara 2008, s. 37.

²⁷ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları* (KT, D11), TDK Yay., Ankara 2008, s. 26.

²⁸ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları* (KT, D1), TDK Yay., Ankara 2008, s. 24 ve DLT C 1, s. 224.

²⁹ Bk. OTAL, “çünkü”, s. 159.

³⁰ Bk. OTAL, “mümkün”, s. 723.

³¹ Bk. OTAL, “tecrübe”, s. 1051.

³² Bk. OTAL, “bülend”, s. 116.

³³ Kövtüñ için bk. SS, “gövde”, s. 214. Gevde için bk. HOA, s. 190 ve DK, s. 13.

³⁴ Bk. Kalın Ünlülerin İncelmesi (u > e) s. 15.

1.1.1.2.5. Geniş Ünlülerin Daralması

e > i:

Hirât “Herat” (11/36) hisâb “hesap” (12/29) Aslını korumuştur.³⁵

e > ü:

üy “ev” (31/29) süyükli “sevgili” (33/34)

o > u:

u “o” (16/44) quv- “kov-” (78/29)

tuprâq “toprak” (121/28) tuğ- “doğ-” (196/23)

buz- “boz-” (210/6) Moğulistân (16/44)

suhbât “sohbet” (17/38) Aslını korumuştur.³⁶

ö > ü:

ümr “ömür < ‘umr” (20/25) Aslını büyük ölçüde korumuştur.³⁷

üzr “özür < ‘uzr” (24/23) Aslını büyük ölçüde korumuştur.³⁸

şührât “şöhret < şuhret” (19/26) Aslını büyük ölçüde korumuştur.³⁹

a > u:

xufiyâ “hafiye” (55/4)

a > ı:

ışq “aşk” (9/5) Aslını korumuştur.⁴⁰

³⁵ Bk. OTAL, “hisâb”, s. 372.

³⁶ Bk. TS, “sohbet”, s. 1786.

³⁷ Bk. TS, “ömür”, s. 1541.

³⁸ Bk. TS, “özür”, s. 1559.

³⁹ Bk. TS, “şöhret”, s. 1872.

⁴⁰ Bk. OTAL, “aşk”, s. 47.

1.1.1.2.6. Dar Ünlülerin Genişlemesi

i > a:

täşqari “dışarı” (37/21) Aslını korumuştur.⁴¹

äcräl- “ayrıl-” (62/45)

i > ä:

däraxt “ağaç”(104/17) Frs. diraht’tan⁴² terän “derin” (188/37)

käbi “gibi” (196/13) yigirmä “yirmi” (208/3)

şähär “şehir” (215/25)

i > e:

eşit- “işit-, duy-” (215/31) Aslını korumuştur.⁴³

täle’ “tâlih” (4/24) mehribân “mihir-bân” (4/2)⁴⁴

câme’ “cami” (6/3) Erân “İran” (11/13)

heç “hiç” (19/29) fe’l “fiil < fi’l” (26/25)de- “de- < ti-”(26/31)⁴⁵

devân “dîvân”(143/5) neçä “nice, kaç” (149/12)

ū > o/ö:

nävroz “nevrûz” (217/3) royâb “rû-yi âb”(11/20)

totinisâ “tûtînsâ” (28/16) köçä “küçe” (39/6)

ü > ä:

bäländ “bülent” (42/20)⁴⁶

ü > ö:

ölkä “ülke” (200/14) gözäl “güzel” (202/33)

⁴¹ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları* (KT, G12), TDK Yay., Ankara 2008, s. 22.

⁴² Bk. KFTS, “تخرد”, s. 635.

⁴³ Bk. DLT, C 1, s. 508.

⁴⁴ Bk. OTAL, . “mihir-bân”, s.646

⁴⁵ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları* (KT, D9), TDK Yay., Ankara 2008, s. 26.

⁴⁶ Bk. Yuvarlak Ünlülerin Düzleşmesi (ü > ä), s. 18.

ı > ä:

tärmäş- “turman” (21/29) yârdäm “yardım” (31/23)

1.1.1.3. Ünlü Türemesi

Bu ses hadisesine oldukça az rastlanır. Özbekçe, Türkçenin hece yapısına uymayan yabancı kökenli kelimeler üzerinde oynama yapmaz (äsl, fikr, дәvr, vb.).

Tespit edilen türeme hadiselerinin büyük çoğunluğu yabancı kökenli kelimeler üzerindedir. Yukarıdaki kuralın istisnaları ve bazı farklı türemeler bu konunun örneklerini teşkil edecektir.

Başta

isirğa “sirğa, küpe” (165/12)

Ortada

şähär “şähr” (136/32)

taxtipäräst “tahtperest” (21/30)

zähär “zähr” (146/21)

mehribân “mıhr-bân” (74/31)

Sonda

tizzä “diz” (167/35)

gâhâ “gâh” (220/3)

kencä “genç” (5/18)

vä'dä “va'd” (193/10)

1.1.1.4. Ünlü Düşmesi

Ünlü düşmelerinin genelini Türkiye Türkçesinde de sıkça rastladığımız vurgusuz orta hece ünlüsü düşmeleri oluşturur. Bunun dışında bazı kelimelerde de sonda düşme olmuştur.

Ortada düşme

qaynânä

“kayınana” (126/33)

äyt- “ayıt-” (4/16)⁴⁷

boynigä

“boyun” (130/41)

oğlini “oğul” (138/2)

⁴⁷ Bk. DLT, C 1, s. 215.

burni “burun” (8/18)	bağri “bağır” (6/35)
köngli “köngül” (71/25)	yâlğız “yalıngız” (86/23)
köksigä “göğüs < köküs” (91/4)	royâb “rû-yi âb” (229/6)
yäprâq “yaprak < yapırgak” (14/45)	
Sonda düşme	
dol “dolu < tolı” (3/8) ⁴⁸	yür- “yürü- < yorı-” (99/23) ⁴⁹
yâv “yagı, düşman” (122/40) ⁵⁰	

1.1.1.5. Ünlü Benzetmeleri

Tam benzetmeler:

tärmâş- “tırman-, tırmaş-” (3/1) ⁵¹	yâğâç “ıgaç/yıgaç” (24/6) ⁵²
Bâysunqur “(bây)songkur” (50/4) ⁵³	

Yarı benzetmeler:

däraxt “dirâht” (104/17)	qasâs “qısas” (153/13)
devâr “divâr” (136/35)	düşmân “düşman” (153/13)
âyâl “ıyâl” (159/31)	câhân “cihân” (179/10)
lâyâqat “liyâkat” (22/42) ⁵⁴	

Ünsüz etkisiyle meydana gelenler:

süyüklü “sevgili” (99/4)	üy “ev” (148/35)
tüyä “deve < tebe” (202/32)	yumşä- “yımşa-” (209/10)

⁴⁸ Bk. DLT, C 1, s. 354.

⁴⁹ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları* (KT, G4), TDK Yay., Ankara 2008, s. 20.

⁵⁰ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları* (KT, D9), TDK Yay., Ankara 2008, s. 26.

⁵¹ Bk. YTS, s. 207.

⁵² Talat Tekin, *Orhon Yazıtları* (BKT, G11), TDK Yay., Ankara 2008, s. 68 ve DLT, C 1, s. 503.

⁵³ Bk. DLT, C 3, s. 381.

⁵⁴ Bk. EM, “el-liyâkatü”, s. 1403.

puşäymân “peşîmân” (23/10)⁵⁵

yavuz “yabız” (17/10)

1.1.1.6. Ünlü Korunmaları

eşit- “işit-” (109/12)

egä “iye” (119/28)

ekän “iken” (120/3)

müsâfir “misafir” (142/21)

neçä “nice, kaç” (133/15)

täcribä “tecrübe” (149/17)

ışq “aşk” (9/5)

mümkün “mümkün” (46/21)

tüb “dip” (11/22)⁵⁶

esä “ise” (48/7)

qımârbâz “kumarbaz” (18/12)⁵⁷

kiçik “küçük” (65/42)

nävbät “nöbet” (107/19)

tâmir “damar” (130/42)⁵⁸

1.1.1.7. Hece Düşmesi

Çoğunlukla “er-” cevher fiilinin düşmesi ile ortaya çıkan bir hadisedir.

uxlä- “uyukla-” (98/39)

keltirärkän “keltirär erkän” (6/29)

çekärdi “çekär erdi” (7/43)

işimidi “işimi erdi” (8/23)

1.1.1.8. Ünlü Kaynaşması

qarindâş “karında eş” (116/21)

närsä “ne erse” (117/8)

ikkâv “ikki âv” (124/27)

yäşâl- “yâşâ âl-” (20/40)

1.1.1.9. Uzun Ünlüler

Özbekçede mensubiyet eki ve diğer “uzun i” sesleri (î) hece sonunda bazen, kelime sonunda ise umumiyetle “y” fonemiyle birlikte kullanılır.

⁵⁵ Bk. OTAL, “peşîmân”, s. 863.

⁵⁶ Bk. DLT, C 1, s. 73.

⁵⁷ Bk. OTAL, “kumâr”, s. 527.

⁵⁸ Bk. DLT, C 1, s. 495.

tārixıy “tarihî” (3/22)	tusiy “Tusî” (222/19)
qat’iy “katî” (88/27)	süvâriy “süvârî” (4/45)
haqiqiy “hakîkî” (175/24)	ziyrek “zîrek” (13/43)

Bunun dışında yine yabancı kökenli “uzun â” sesi hep yarı yuvarlak “â” ya dönüşür.

bâğ “bâğ” (191/36)	lisân “lisân” (3/6)
quyâş “kuyâş” (200/27)	mâmât “memât” (206/34)
xânâdân “hânedân” (77/24)	âşiyân “âşiyân” (113/5)

Ses değişimleri bahsinde de söylendiği üzere “uzun u” (û) sesi genellikle “o, ö” seslerine dönüşür.

rozâ “rûze” (157/2)	nävroz “nevrûz” (217/3)
köçâ “kûçe” (231/2)	göyâ “gûyâ” (238/19)

1.1.2. Ünsüzler

Metinde kullanılan alfabede ünsüzleri karşılamak üzere yirmi yedi farklı işaret vardır. Ancak bu işaretlerden bazıları bir ses grubunun karşılığı olarak kullanılmıştır. Bunlar “yâ”, “ye”, “yâ”, “yu” ve “ts” seslerini karşılayan işaretlerdir. “Nazal n” (ŋ) sesi içinse özel bir işaret kullanılmamış “hr” şeklinde gösterilmiştir.

Söz konusu işaretler transkripsiyon alfabesi başlığı altında verilmişti. Bu alfabeden hareketle b, v, g, d, c, z, y, k, l, m, n, p, r, s, t, f, x, ç, ş, q, ğ, h ve ng (ŋ) sesleri üzerinde tasnifimizi gerçekleştireceğiz.

Oluşum noktalarına göre ünsüzler (Hâsil bolış ornigä körä)

a) Dudak ünsüzleri (Leb ündâşlari):

- 1) Dudak-dudak (leb-leb): b, [v],⁵⁹ m, p.

⁵⁹ M. Mirzayev, vd., *Özbek Tili*, Üçüncü Baskı, Oqituvchi Nashriyat, Tashkent 1970 künyesine sahip eserde diş-dudak sesi olan “v” nin Rusça ve diğer dillerden geçmiş kelimelerde kullanıldığı ifade edilmektedir. Bu durum bize Özbek Türkçesinde kullanılan “v” sesinin umumiyetle çift dudak “v” si olarak telaffuz edildiğini göstermektedir.

2) Diş-dudak (leb-tiş): v, f.

b) Dil ünsüzleri (Til ündâşlari):

1) Dil önü (til âldi): d, t, z, s, n, l, c, ç, ş, r.

2) Dil ortası (til ortä): y.

3) Basit dil arkası (til ârqa): g, k, ng.⁶⁰

4) Arka damak (çuqur til ârqa): q, ğ, x.

c) Gırtlak ünsüzleri (Boğız ündâşlari): h.

Oluşum usullerine göre ünsüzler (Hâsil boliş usuligä körä)

1) Patlayıcılar (Pârtlâvçilär): b, p, d, t, k, g, q, c, ç.

2) Sızıcılar (Sirğaluvçilär): v, f, s, z, ş, x, ğ, h, y.

3) Patlayıcı-Sızıcılar (Pârtlâvçi-Sirğaluvçilär): m, n, ng, l (yân ündâş), r (titrâk ündâş)

Ses tellerinin iştirâkine göre ünsüzler (Âvâz vâ şâvqinning iştirâkigä körä)

1) Ötümlüler (Tonlular): b, v, g, d, c, z, y, l, m, n, ng, r, g.⁶¹

2) Ötümsüzler (Tonsuzlar): k, p, s, t, f, x, ç, ş, q, h.

1.1.2.1 Ünsüz Uyumları

Ötümlülük uyumu: Bir ünlüyle veya ötümlü bir ünsüzle biten kelimeye ünsüzle başlayan bir ek gelirse bu ekin ilk ünsüzü ötümlü olmalıdır. Özbekçede ekler tek şekilli olup birkaç istisna dışında bu kuralı bozmazlar.

qurdirgän “kurdurmuş” (203/29) kelgän “gelmiş, gelen” (124/17)

göştidän “etinden” (152/1) çindän “gerçekten” (200/39)

âldidä “önünde” (208/3) tündä “gecede” (217/5)

qalämgä “kaleme” (99/17) dârgä “darağacına” (153/16)

edi “idi” (153/29) turâlmädi “kalkamadı” (159/38)

⁶⁰ Metnimizdeki alfabede bu ses için kullanılan özel bir işaret yoktur fakat “hr” olarak işaretli ses ilgi eki, ikinci şahıs iyelik eki, emir kipinin ikinci şahsı ve bazı kelimelerde (ming, song) “nazal n” (ŋ) karşılığıdır.

⁶¹ Özbek gramer kitaplarında bu başlık altında “m, n, ng, l, r” ünsüzleri “sonorlar” olarak adlandırılıp farklı bir grupta gösterilirler. Bu sesleri ötümlülerden ayıran en önemli özellik ünlüye daha yakın olmalarıdır.

Kuralın bozulduğu durumlar

birinçi “birinci” (173/28)	gävdäläntirädi “gövdələndirdi” (3/34)
ätälärçä “atalarca” (4/2)	änçäsi “birkaç, çok” (125/42)
bunçälik “bu kadar” (132/19)	bärgünçä “varınca” (34/37)

Görüldüğü gibi “ç” ile başlayan tüm ekler (çä, çi vb.) bu uyumu bozarken; fiilden fiil yapan “-Dİr-” eki bazen uyuma girmektedir.

Ötümsüzlük uyumu: Ötümsüz ünsüzle biten kelimeye gelen ek ünsüzle başlıyorsa ötümsüz ünsüzle gelmelidir. Özbekçe bu uyumu büyük oranda bozar. Esasen Türkiye Türkçesinde de konuşma dilinde bu kuralın bozulduğu vâkidir.

Uyumun sağlandığı durumlar

ötkäz- “geçir-” (36/41)	tikkänlär “dikmişler” (147/26)
åğrıqqa “ağrıya” (40/2)	båşqar- “başar-, becer-, yürüt-” (40/17) ⁶²
qızıqtır- “teşvik et-” (76/2)	özläştir- “benimse-, özümse-” (225/34)
bekittir- “güçlendir-, gizle-” (136/30)	

Bunların dışında son sesi “ğ” olan kelimelere “g” ile başlayan bir ek geldiğinde her iki ses de “q” sesine dönüşür.

båqqa “bâğ+gä” (160/37)	tuqqan “tuğ+gän” (112/20)
-------------------------	---------------------------

Uyumun bozulduğu durumlar

tärtgän “çeken” (142/23)	eşitdi “işitti” (162/29)
båşdän “baştan” (193/25)	tüşgändän “düştüğünden” (142/28)
tösätdän “aniden” (156/3)	båsmåqdä “basmakta” (4/43)
ätråfdägi “etraftaki” (77/7)	çıqdi “çıktı” (84/18)
tösdilär “kestiler” (5/15)	qåçdi “kaçtı” (56/29)
tåpgäç “bulunca” (229/5)	taqdir “taktir” (46/41)

⁶² Bk. SS, “başarmak”, s. 58.

Ünlü-Ünsüz uyumu: Türkçede iki ünlü arasında kalan ötümsüz (sert) ünsüzlerden birçoğu ötümlüleşir. Özbekçe bu kuralı genellikle işletmez. Türkiye Türkçesinde zamanla ötümlü hale gelmiş olan birçok sesin Özbekçede korundukları görülür.

neçä “nice” (68/37)	keçä “gece” (85/8)
yüztäçä “yüz civarı” (130/29)	qanâtim “kanadım” (132/22)
yetti “yedi” (133/41)	etil- “edil-” (13722)
quçâq “kucak” (185/44)	uçi “ucu” (9/4)
küçi “gücü” (110/5)	äççiq “acı” (90/7)

Uyumun olduğu durumlar

buyruğı “buyruk+u” (148/18)	âşığı “aşık+ı” (18/24)
bärmâğining “parmaq+ının” (24/17)	âğâ “ağa < aka” (13/19) ⁶³
câydağı “yerdeki” (70/26) ⁶⁴	

1.1.2.2. Ünsüz Değişmeleri

1.1.2.2.1. Ötümlüleşme/Tonlulaşma

“ç” ötümlüleşmesi

kence “genç < kenç” (27/21) ⁶⁵	cüft“çift” (31/37) Aslını korumuştur. ⁶⁶
---	---

“f” ve “s” ötümlüleşmesi

kävkâz “kafkas” (51/37)

“k” ötümlüleşmesi

ätrâfdägi “etrâf+takı” (77/7) ⁶⁷	birginä “bir+kınya” (3/32) ⁶⁸
---	--

⁶³ Bk. SS, “ağa”, s. 8.

⁶⁴ A. von Gabain (Çev.: Mehmet Akalın), *Eski Türkçenin Grameri*, TDK Yay., Ankara 2007, s. 47.

⁶⁵ Bk. DLT, C 1, s. 169.

⁶⁶ Bk. ME, s. 35 ve OTAL, “cüft”, s. 46.

⁶⁷ A. von Gabain (Çev.: Mehmet Akalın), *Eski Türkçenin Grameri*, TDK Yay., Ankara 2007, s. 47.

⁶⁸ Bk. DLT, C 3, s. 170 ve ETE s. 6.

songgi “son+ki” (77/44)

yilgi “yıl+ki” (8/5)

“p” ötümlüleşmesi

Yalnızca “-Ip” ekinde görülür.

bolib “bol-İp” (33/29)

“t” ötümlüleşmesi

de- “ti-” (34/1)⁶⁹

bitilgänidek “bit-il-gän+i+teg” (4/34)

bundäy “bu [ning]+teg” (55/13)

1.1.2.2.2. Ötümsüzleşme/Tonsuzlaşma

“g” ötümsüzleşmesi

boylik “boy+lig” (3/5)⁷⁰

kısqa “kısa < kışga” (179/27)⁷¹

yirik “iri < irig” (224/1)⁷²

båbångizdek “båbå+ng+iz+teg” (70/3)

lâşkär “leşger” (73/8)⁷³

tepälikkä “tepelik+gä” (84/5)

qattıq “katı < katıg” (88/21)⁷⁴

täşqari “dışarı < taş+garu” (90/11)⁷⁵

yâqqan “yâq+gän” (8/24)

ellik “elli < elig” (54/5)⁷⁶

yutqız- “yut-guz” (92/26)

qışlâq “kışlag” (93/4)⁷⁷

“z” ötümsüzleşmesi

Geniş zamanın olumsuzu kalıplaşmış olarak “-mäs” şeklinde söylenir.

unutilmäs “unutulmaz” (112/39)

ötmäs “geçmez” (131/43)

⁶⁹ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları* (KT, D9), TDK Yay., Ankara 2008, s. 26.

⁷⁰ A. von Gabain (Çev.: Mehmet Akalın), *Eski Türkçenin Grameri*, TDK Yay., Ankara 2007, s. 44.

⁷¹ Bk. DLT, C 2, s. 11.

⁷² Bk. ME, s. 38.

⁷³ Bk. KT, “رگش”, s. 1240.

⁷⁴ Bk. DLT, C 1, s. 110.

⁷⁵ A. von Gabain (Çev.: Mehmet Akalın), *Eski Türkçenin Grameri*, TDK Yay., Ankara 2007, s. 65.

⁷⁶ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları* (KT, D8), TDK Yay., Ankara 2008, s. 26.

⁷⁷ A. von Gabain (Çev.: Mehmet Akalın), *Eski Türkçenin Grameri*, TDK Yay., Ankara 2007, s. 44.

1.1.2.2.3. Sızıcılışma

“g > ğ”

tuyğu “duygu” (59/26)

qutluğ “kutlu < kutlug” (76/39)

tâğ “dağ < tag” (85/10)⁷⁸

ğarb “garb” (85/15)

oğıl “ogıl” (85/16)⁷⁹

uluğ “ulug” (91/8)⁸⁰

bolğay “bolgay” (96/29)

yığlä- “ıgla/yıgla-” (99/38)

qırğâq “kırgag” (14/34)⁸¹

buzğun “bozgun” (227/15)

“g > [ğ] > y”

ciydä “iğde < yigde/yikte” (110/37)⁸²

“g > [ğ] > v”

yâv “yagı” (122/40)⁸³

sâvuq “soğuk < sogık” (125/27)⁸⁴

“k > ğ”

âğa “ağa < aka” (13/19)⁸⁵

bärmâğining “parmaq+ının” (24/17)

buyruğı “buyruk+u” (148/18)

âşığı “aşık+ı” (18/24)

“k > h”

yaxşi “yakşığ” (125/29)⁸⁶

uxlä- “uyukla- < udi-k[u]+la-” (128/7)⁸⁷

“b > v”

sev- “seb-” (74/38)

suv “sub” (76/10)

ärävä “araba” (77/14)

ämäki-väççä “ämäki-beçe” (15/9)⁸⁸

⁷⁸ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları* (KT, D24), TDK Yay., Ankara 2008, s. 30.

⁷⁹ Bk. DLT, C 1, s. 220.

⁸⁰ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları* (BK, G9), TDK Yay., Ankara 2008, s. 66.

⁸¹ Bk. DLT, C 2, c. 288.

⁸² Bk. DLT, C 1, s. 31.

⁸³ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları* (KT, D9), TDK Yay., Ankara 2008, s. 26.

⁸⁴ Bk. DLT, C 3, s. 268.

⁸⁵ Bk. SS, “ağa”, s. 8.

⁸⁶ Bk. SS, “yahşi”, s. 667.

⁸⁷ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları* (KT, D27), TDK Yay., Ankara 2008, s. 30.

⁸⁸ Bk. OTAL. “beççe/beçe”, s. 75.

yavuz “yabız” (17/12)

sızıcılaşma + damaksılaşma

tüyä “deve < tebe” (111/20)

üy “ev < eb” (148/35)

1.1.2.2.4. Genizsileşme

ming “bin” (31/36)

men “ben” (33/19)

muz “buz” (36/40)

min- “bin-” (39/44)

1.1.2.2.5. “y > c” Değişmesi

ciydä “ığde < yigde/yikte” (110/37)⁸⁹

äcräl- “ayrıl- < ardıl-” (122/30)

cönä- “yöne-” (129/23)

ciyän “yeğen” (180/4)

1.1.2.3. Ünsüz Türemeleri

Başta

yirik “iri < irig” (49/26)⁹⁰

yirâq “ırak” (65/14)⁹¹

yığlä- “ıgla-” (70/19)

yâğâç “agaç” (24/6)

hâvuç “avuç” (14/43)

hâvli “avlu” (39/17)

Ortada

äläviddin “’alâü’d-dîn” (10/34)

mâyil “mâil” (20/33)⁹²

⁸⁹ Bk. DLT, C 1, s. 31.

⁹⁰ Bk. ME, s. 38.

⁹¹ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları* (KT, G5), TDK Yay., Ankara 2008, s. 20.

⁹² Bk. OTAL, “mâil”, s. 573.

1.1.2.4. Ünsüz Düşmeleri

Başta

üzük “yüzük” (35/7)

ilân “yılan” (70/21)

Ortada

bizniki “biz+ning+ki” (181/42)⁹³

qutul- “kurtul- < kutrul-” (200/40)⁹⁴

qutqar- “kurtgar-” (212/22)⁹⁵

Sonda

işârä “işâret” (68/5)

zimmä “zimmet” (68/19)

älâqadä “alâkadar” (174/20)

“işârä” ve “zimmä” kelimelerinde düşme hadisesi yoktur. Arapça müennes kelimeler her iki şekilde de okunabilir.

1.1.2.5. Ünsüz Benzetmeleri

Tam Benzetme

qımmät “qıymet” (186/36)

bittä “bir+tä” (140/26)

âşıqqa “âşıq+gä (18/13)

qılmäslikkä “qılmäslik+gä” (59/32)

Yarı Benzetme

endi “amtı/imdi” (159/33)

içkäre “iç+gerü” (102/37)⁹⁶

täşqari “taş+garu” (119/14)⁹⁷

qısqa “kısga” (179/27)⁹⁸

⁹³ Birinci ve ikinci çokluk şahıs zamiri üzerine gelen ilgi eki bizdeki gibi “+im < +in” değil “+ning” biçimindedir. Söz konusu yapının bu ekteki “ñ” sesinin düşmesi sonucu oluştuğu kanısındayız.

⁹⁴ Bk. SS, “kurtul-”, s. 356.

⁹⁵ Bk. SS, “kurtar-”, s. 356.

⁹⁶ A. von Gabain (Çev.: Mehmet Akalın), *Eski Türkçenin Grameri*, TDK Yay., Ankara 2007, s. 65.

⁹⁷ Bk. A. von Gabain (Çev.: Mehmet Akalın), *Eski Türkçenin Grameri*, TDK Yay., Ankara 2007, s. 65.

⁹⁸ Bk. DLT, C 2, s. 11.

1.1.2.6. Ünsüz Korunmaları

1.1.2.6.1. Ötümlülük Korunması

cäng “cenk” (180/36)	tâc “taç” (16/33)
mäktâb “mektep” (126/42)	kitâb “kitap” (133/17)
ümid “ümit” (147/25)	märd “mert” (196/14)

1.1.2.6.2. Ötümsüzlük Korunması

“t” korunması

tâğ “dağ” (198/9)	tur- “kalk-” (199/32)
tikil- “dikil-” (203/15)	tizmâ “dizme” (93/17)
til “dil” (106/28)	tuyğu “duygu” (115/2)
tiril- “diril-” (186/5)	terân “derin” (188/37)
tâş “dış” (237/31)	toğri “doğru” (33/15)
tört “dört” (35/16)	tüş- “düş-” (38/19)
tüz- “düz-” (42/10)	toldir- “doldur-” (107/14)
tinç “dinç” (149/9)	tuğ- “doğ-” (196/23)
tälâş- “dalaş-” (149/10)	tik “dik” (16/37)
teri “deri” (190/21)	ot “od” (224/37)

“k” korunması

kümüş “gümüş” (3/7)	körin- “görün-” (37/23)
kel- “gel-” (38/4)	köz “göz” (47/38)
keltir- “getir-” (50/2)	ket- “git-” (50/9)
kelin “gelin” (99/2)	kün “gün” (99/41)
kör- “gör-” (9/21)	keçir- “affet-” (114/31)
kencä “genç” (5/18)	käbi “gibi” (49/1)

köngil “gönül” (85/9)

kir- “gir-” (90/40)

küç “güç” (91/20)

kemä “gemi” (202/45)

kül- “gül-” (10/40)

köçir- “kopya et-, göçür-” (111/6)

“ç” korunması

neçä “nice” (115/19)

keçä “gece” (118/8)

oçâq “ocak” (102/31)

quçâq “kucak” (107/33)

äççiq “acı” (136/6)

piçâq “bıçak” (152/1)

Özbekçede “ç” ile başlayan eklerin hiçbirisi ötümlülük uyumuna girmez. Bu nedenle ekleşmede de ötümsüzlük korunması gözlenir.

qısqaçä “kısaca” (3/26)

birinçi “birinci” (4/1)

eslätuvçi “hatırlatıcı” (4/21)

yüztäçä “yüz civarı” (130/29)

1.1.2.6.3. Patlayıcılık Korunması

“b” korunması

bol- “ol-” (130/37)

ber- “ver-” (131/5)

bilän “ile” (131/15)

bâr “var” (135/41)

“k” korunması

äkä “ağa, ağabey” (137/37)

qaçân “haçan, ne zaman” (174/37)

qorıqçi “korucu” (182/5)

quduq “kuyu” (49/9)

qısqa “kısaca” (95/11)

quruq “kuru” (54/28)

ağrıq “ağrı” (51/20)

ellik “elli” (56/2)

“g” korunması

egä “iye” (62/6)

yigit “yiğit” (75/38)

yigirmä “yirmi” (77/10)

ägär “eğer” (82/5)

cigär “ciğer” (90/12)

ignä “iğne” (22/9)

ögäy “üvey” (138/34)

teg- “değ-” (228/20)

Eklerde

bu+n+gä “+A” [Yak.] (228/5)

qayt-gän “-An” [sff.] (228/8)

kel-günçä “-IncA” [zff.] (13/23)

qarimsıq “ihtiyarımı” (18/20)⁹⁹

1.1.2.6.4. “ŋ” Korunması

Yukarıda da bahsedildiği üzere “hr” olarak işaretli ses ilgi ekinde, ikinci şahıs iyelik ekinde, emir kipinin ikinci şahsında ve bazı kelimelerde “genizsi n” (ŋ) olarak telaffuz edilir.

Hirâtning “Heratın” [il. h.] (66/9)

xabäring “haberın” [iye.] (6/44)

eşiting “işitin” [emir] (17/19)

keng “geniş” (85/9)

ming “bin” (87/29)

song “son” (100/8)

eng “en” (103/21)

tinglä- “dinle-” (116/16)

1.1.2.7. Ünsüzlerle İlgili Diğer Ses Olayları

1.1.2.7.1. Erime

tâle “tâlih” (135/18)

pâdşâ “pâdşâh” (135/35)

Abdulla “Abdullah” (139/4)

inşââllâ “inşâallah” (135/18)

1.1.2.7.2. Yutulma

keräk “kergek” (141/31)

quçâq “kuçgak” (185/44)¹⁰⁰

⁹⁹ Bk. TTG, “+ImSI”, s. 59.

¹⁰⁰ Bk. TTG, “-Ak < -gAk”, s. 70.

1.1.2.7.3. Ayrışma

birginä “bir+kınya” (3/32)¹⁰¹ yâlgız “yalıng+ız” (94/4)
 Bâysunqur “(Bây)songkur” (128/5)

1.1.2.7.4. İkizleşme

yetti “yeti” (128/21)	ottiz “otuz” (139/18)
ikki “iki” (139/24)	qattıq “katı” (155/24)
ellik “elig” (159/2)	toqqız “tokuz” (24/6)
äççiq “acı” (136/6)	säkkiz “sekiz” (105/32)
çillä “çilä” (137/43)	

1.1.2.7.5. Tekleşme

haqıdä “hakkında” (144/201)	baquvât “be-kuvvet” (27/10)
Abdulâtif “’Abdü’l-latif” (35/33)	Abdurâzzâq “’Abdü’r-rezzâk” (179/20)

1.1.2.7.6. Göçüşme

ävf “afv” (25/45) ¹⁰²	yâmğır “yağmur < yağmır” (207/3)
örgän- “öğren-” (212/5)	qoşni “qomşu < konşı” (231/22)

Bu kelimelerin dışında kâpäläk “kelebek” (11/8) kelimesinde de bir yer değiştirme hadisesi gözlemlenmiştir. Ancak incelendiğinde bu kelimenin Türkiye Türkçesinde göçüşmeye uğradığı anlaşılabacaktır.

¹⁰¹ Bk. DLT, C 3, s. 170 ve ETE s. 6.

¹⁰² Bk. OTAL, “afv”, s. 12.

1.2. ŞEKİL BİLGİSİ

1.2.1. Kelime Türetme

1.2.1.1. İsimden İsim Yapım Ekleri

Son Ekler

+ä

İşlek olmayan bir ektir.

erkä “sözü geçen, cüretkâr” (25/39)

yüzä “yüzey” (221/25)

+äk / +âq

Benzerlik ve küçültme ifade eden bir ektir.

känizäk “genç kadın” (10/4) [käniz: cariye, kadın]

bâşâq “başak” (122/41)

yoläk “dar yol” (67/6)

+älä

Sayılarla eklenerek topluluk bildirir.

ikkälä “her ikisi, ikisi de” (120/5)

törtälä “dördü de” (192/1)

+ânä

Farsça kökenli bir ektir. Türkçe “+CA, +CAsInA” eklerine karşılık olarak kullanılır. Zarf türetir.

därveşânä “derviş gibi, dervişçe” (143/40)

âdilânä “adilce, hakça” (179/12)

vähşiyânä “vahşice” (152/18)

mârdânä “mertçe” (164/41)

+âv

Sayılara eklenerek topluluk ifade eder.

birâv “biri, her biri” (196/8)

ikkâv “her ikisi” (217/40)

üççâv “her üçü” (36/39)

+âvlân

Sayılara eklenerek topluluk ifade eder. “+âv” ekinin genişlemiş biçimidir.

üççâvlân “üçü birlikte” (170/1)

+bân

Bir şeyi koruyan, muhafaza eden, o şeyin işiyle uğraşan kişi anlamında isim türetir.

filbân “fil bakıcısı” (31/19)

pâsbân “muhafız” (156/31) [pâs: bekleme, gözetleme.]

sâyâbân “şemsiye” (172/19) [sâye: gölge.]

+bâz

Bir işle çokça uğraşan kişi manasında isimler türetir.

qılıçbâz “kılıçbaz” (233/39)

qımârbâz “kumarbaz” (18/10)

+çä

Milletlere ait dil adı ve zarf işlevinde sözcükler türetir. Ayrıca küçültme ve benzetme görevi de üstlendiği olur.

Ärâbçä “Arapça” (62/44)

Fârsçä “Farsça” (62/44)

däftärçä “küçük defter/risale” (167/22)

hâzirçä “şu an” (12/39)

şunçä “şunun gibi” (17/6)

+çäk / +çaq

Küçültme, sevgi ve benzerlik fonksiyonunda bir ektir.

keliñäk “gelin” (26/18)

+çän

Kök isimdeki manayı kendinde bulundurma ve aşırılık ifade eder. Bazen +çäng şeklinde yazıldığı da olur. Fakat bu ikinci şekil metnimizde bulunmamaktadır.

oyçän “düşünceli” (3/15)

+çäsigä

Zarf türeten “+CA” ekinin genişlemiş halidir. İşlevi aynıdır.

äçiqçäsigä “açıkça” (38/32)

+çi

Meslek, alışkanlık, mizaç bildiren adlar türetir.

quşçi “kuşçu” (111/41)

tälänçi “talancı” (38/23)

qorıqçi “korucu” (182/5)

kämânçi “ok atan/okçu” (130/30)

elçi “elçi” (137/11)

äyğäqçi “ayakçı/casus” (138/39)

+çil

Kökteki manayı üzerinde bulundurma ve aşırılık ifade eder.

epçil “çevik, kıvrak, becerikli” (130/39)

+çilik

Meslek, sanat, uğraşı, durum bildiren kelimeler türetir. İşlek bir ektir.

köpçilik “çoğunluk” (157/35)

qıyınçilik “zorluk” (21/21)

buzğuncılık “bozgunculuk” (21/40)

xafâçılık “üzgünlük” (58/38)

bâşçılık “ön ayak olma/önderlik” (75/10)

+dân

Araç ismi türetir. Farsça kökenli bir ektir. Türkiye Türkçesinde de örneklerine rastlamak mümkündür.

güldân “vazo” (157/28)

+dâr

Kökteki manayı üzerinde bulundurma ifade eder. Farsça kökenli bir ektir.

târâfdâr “tarafdar” (178/25)

xabârdâr “haberdar” (223/37)

tâcdâr “taç sahibi” (21/28)

minnâtdâr “minnettar” (34/28)

yârâdâr “yaralı” (39/32)

hâmilâdâr “hamile” (27/31)

+dâş

Herhangi bir şey hakkında ortaklık, birliktelik, aynılık ifade eden bir ektir. Kalma hali eki üzerine “eş” sözcüğü getirilerek oluşturulmuştur (+DA+eş < dâş).

yoldâş “yoldaş” (118/35)

qarindâş “kardeş” (148/34)

tengdâş “yaşça birbirine denk” (126/42)

mâktâbdâş “aynı okula giden” (166/41)

ittifâqdâş “birbiriyle ittifak eden” (207/37)

sirdâş “sırdaş” (25/7)

+dözi

Bir şeyin, eklendiği ismin belirttiği manadaki nesneden yapıldığını, menşesinin o madde olduğunu ifade eder.

zärdözi “altın işlemeli” (210/1)

+gä / +qa

İşlek olmayan bir ektir.

birgä “birlikte” (221/39)

bâşqa “başka” (226/38)

özgä “başka” (59/12)

+gäçä

Çoğunlukla zaman ve yer bildiren isimlere eklenerek zarf türetir. Eklendiği isme “+A kadar” anlamı katar.

yâzgäçä “yaza kadar” (129/25)

hänüzgäçä “şu ana kadar” (144/11)

bir häftägäçä “bir haftaya kadar” (45/34)

Äräbistängäçä “Arabistan’a kadar” (53/21)

+gär / +kär

İsimlerin üzerine gelerek meslek, sanat, uğraşı, durum bildiren kelimeler türetir.

täyyärgär “hazırlık yapan kişi” (6/43)¹⁰³

ıǵvârgär “tahrikçi, kışkırtıcı, provokatör” (7/5)

dä’vârgär “davacı” (13/23)

zärgär “kuyumcu” (166/9)

+gâh

Yer ismi yapar. Farsça kökenli bir ektir.

qarârgâh “karargah” (201/45)

¹⁰³ Özbek milli başlığı “doppi”yi diken kişi manasında kullanılır. Sözcük zamanla bu anlamı kazanmıştır.

taxtgâh “taht, tahtın bulunduğu yer” (90/34)

xâbgâh “yatak odası” (234/17)

bârgâh “padişahın huzuru, divan” (203/9)

xırgâh “sarayda padişahın yaşadığı yer” (203/10)

ordâgâh “karargâh” (188/16)

+ginä / +kinä / +qinä

Asıl işlevi küçültme ve sevgidir. Kuvvetlendirme işlevinde de kullanıldığı olur.

qısqaginä “kısacık” (95/11)

âzginä “azıcık” (126/7)

kiçkinä “küçük, daha küçük” (168/33)

tinçginä “dinç, huzurlu bir biçimde” (149/14)

kättäginä “büyükçe” (224/39)

+göy

Farsça kökenli bir ektir. Eklendiği ismin ihtiva ettiği manayı üzerinde bulunduran kişiyi ifade eder.

duâgöy “duacı, ağzı dualı” (158/22)

xuşâmädgöy “dalkavuk” (177/14)¹⁰⁴ [hoş-âmed: hoş geldin]

mâslâhâtgöy “nasihatçi, nasihat eden” (195/37)

ğarâzgöy “kinci” (228/3)

râstgöy “doğru sözlü” (83/30)

+inçä

Eklendiği isimleri genellikle zarf yapar. İşlek değildir.

âksinçä “tam aksine” (209/17)

vaqtinçä “vaktinde, vakitli” (228/11)

¹⁰⁴ Bk. OTAL, “hoş-âmed-gûyî”, s. 376.

köpinçä “çoğunlukla” (116/16)

+istân

Farsça kökenli bir ektir. Yer ve ülke isimleri türetir.

Türkistân (123/16)

Moğulistân (16/44)

Hindistân (183/32)

Uyguristân (50/17)

qabristân “mezarlık” (121/34)

+iy

Arapça kökenli mensubiyet eki bu şekilde ekleşmiştir. Eklendiği isme mensup olma, onunla ilgili olma vb. anlamı kazandırır.

tarıxıy “tarihî” (3/22)

şärqıy “doğuya ait, doğu taraftaki” (5/33)

süvâriy “süvari, atlı” (53/43)

+kâş

Bir işle meşgul olmayı veya kişinin karakterini, mizacını, durumunu ifade eden isimler türetir. İşlek bir ek değildir. Farsça kökenlidir.

täräfkâş “taraftar” (47/7)

+kâr

Arapça kökenli bir ektir. Meslek adı yapar veya ismin ihtiva ettiği manayla uğraşan kişiyi ifade eder.

nâcâtkâr “kurtarıcı” (120/17)

qasâskâr “kısasçı, intikamcı” (141/22)

xızmätkâr “hizmetçi” (230/37)

isyânkâr “isyancı” (81/19)

bünyâdkâr “kurucu, imar eden” (203/26)

günâhkâr “günahkâr, günah işlemiş” (112/23)

sân’âtkâr “sanatçı” (142/40)

+lâb

Genellikle sayılara eklenerek yaklaşık bir sayı ifadesi verir. Türkiye Türkçesindeki karşılığı “+lArcA” ekidir. Zaman ifadeli isimlere de eklendiği olur. Bu durumlarda isme yüklediği anlam daha değişiktir.

yüzlâb “yüzlerce” (48/11)

minglâb “binlerce” (4/44)

ertâlâb “sabahleyin” (47/37)

+lärçä

“+lär” ve “+çä” ekinin birleşmesiyle oluşmuş bir ektir. İsimlerden zarf türetir.

yüzsizlärçä “yüzsüzler, utanmazlar gibi” (156/23)

şärmändälärçä “hayâsızca” (187/24)

fidâyilärçä “fedaice” (238/9)

âtälärçä “atalar gibi” (4/2)

+läy(in)

İsimlere eklenerek zarf türeten bir ektir.

bütünläy “tamamıyla, tamamen” (44/42)

tirikläyin “diri diri” (90/1)

+lâq

Genellikle ismin bulunduğu yeri ifade etmek için kullanılır. “+la-g” şeklinde bir yapıdan teşekkül ettiği düşünülür.¹⁰⁵

qışlâq “köy” (194/12) [kış+la-g]

¹⁰⁵ Bk. ETE, “+lag / +leg”, s. 12.

+li

Genellikle isimlerden sıfat türeten işlek bir ektir.

küçli “güçlü” (201/16)

ârqali “vasıtasıyla, yardımıyla ile” (201/45)

sädâqatli “sadakətli” (7/34)

aqlı “akıllı” (29/37)

+ligiçä

Pek işlek olmayan bir ektir. Zarf türetir.

xâmligiçä “ham olarak, ham halde” (70/13)

+lik / +lıq

Oldukça işlek bir ektir. Nitelik, görünüş, karakter ifade eden soyut isimlerle yer, eşya, meslek, uğraşı isimleri türetir. Türkiye Türkçesindeki “+lı” ekinin çoğu fonksiyonuyla birlikte “+lık” ekinin tüm fonksiyonlarını karşılar.

mâyillik “meyillilik, gönüllülük” (55/18)

vâliâhdlik “veliahtlık” (55/35)

qarşilik “karşılık” (141/36)

yâşlik “gençlik” (142/34)

yaxşilik “güzellik” (157/20)

yâmânlik “kötülük” (44/3)

qasâskârlıq “kisasçılık, intikamcılık” (59/25)

âtlıq “atlı” (76/37)

bâşlıq “başlı” (77/20)

Hirâtlik “Heratlı” (103/2)

+(i)nçi

Sayılarla gelerek onların sırasını bildirir.

birinçi “birinci” (108/9)

ikkinçi “ikinci” (119/26)

+râq

Derecelendirme ve karşılaştırma ifade eden oldukça işlek ve arkaik bir ektir.

âldinrâq “önce, daha önce” (129/37)

nâçârrâq “daha çaresiz” (20/7)

köprâq “daha çok” (21/24)

keyinrâq “daha sonra” (20/23)

kiçikrâq “daha küçük” (23/28)

+siz

Türkiye Türkçesinde de işlek bir biçimde kullanılan yokluk hali ekidir.

xavfsiz “korkusuz” (124/1)

sözsiz “sözsüz” (151/11)

mislsiz “eşsiz, benzersiz” (6/7) [Ar. misl’den]

köngilsiz “gönülsüz” (9/13)

intihâsiz “sonsuz, bitmek bilmeyen” (83/43)

şâfqatsiz “şefkatsiz” (98/35)

+şünâs

Eklendiği ismin belirttiği mana ile alâkalı, onunla ilgilenen kişiyi ifade eder.

yulduzşünâs “yıldızbilimci, gökbilimci” (46/35)

şârqşünâs “müsteşrik, oryantalist” (Metin / 27. dipnot)

+tä

Sayıların sonuna gelerek adet bildirir.

bittä “bir tane” (6/42)

ikkitä “iki tane” (67/8)

on-on beštä “on-on beş tane” (56/9)

+täçä

Sayılara eklenerek tahmini adet bildirir.

elliktäçä “elli kadar” (56/2)

yüztäçä “yüz kadar” (130/29)

+täk

Asıl işlevi küçültmedir.

yengiltäk “hafif meşrep” (9/36)

+täy

Eklendiği isme küçültme sevgi anlamı katar.

erkätäy “afacan, yaramaz” (24/39)

+vâr

Eklendiği isme benzerlik anlamı katar.

büzrükvâr “büyük, ulu” (65/24)

uluğvâr “ulu, büyükçe” (237/38)

+vâççä

Farsça kökenli “beççe” (İnsan veya hayvan yavrusu)¹⁰⁶ kelimesinin ekleşmesiyle ortaya çıkmıştır. Eklendiği isimlerin çocuğu veya yavrusunu ifade eder.

ilânvâççä “yılan yavrusu” (70/36)

ämäkivâççä “amca çocuğu” (23/40)

+xânä

Farsça kökenli yer adı türeten bir ektir.

mehmân xânä “misafirhane” (8/13)

räsädxânä “rasathane” (21/3)

kütübxânä “kütüphane” (84/25)

¹⁰⁶ Bk. OTAL, “beççe/beçe”, s. 75.

filxânâ “fillerin tutulduğu, ıslah edildiği yer” (31/17)

+xor

Farsça kökenli aşırılık ifade eden bir ektir.

pârâxor “paragöz, paraya çok itimat eden” (98/31)

ğamxor “birisi için kaygı duyan” (107/39)

merâsxor “varis, mirasyedi” (148/13)

meyxor “içkici, alkolik” (46/28)

+zâr

Farsça kökenli bir ektir. Yer ismi yapar.

buğdâyzâr “buğday tarlası” (122/42)

gûlzâr “gül bahçesi” (151/29)

üzümzâr “üzüm bahçesi” (76/14)

şâftâlîzâr “şeftali bahçesi” (76/14)

âncîrzâr “incir bahçesi” (76/15)

ormânzâr “ormanlık” (236/15)

Ön Ekler

bâ+

İsimlerin önüne gelerek sıfat yapar. Türkiye Türkçesinde sıfat yapan +II işlevindedir.

bâquvvât “kuvvetli” (32/38)

bâhâybat “heybetli” (104/20)

bâdâvlât “devletli” (166/4)

bâr+

İsimlerden önce gelerek sıfat ve zarflar türetir.

bârqarâr “kararlı” (188/18)

bärtäräf “bertaraf” (201/16)

be+

Yokluk eki fonksiyonunda kullanılır.

beşäfqat “şefkatsız” (78/38)

begünâh “günahsız” (103/1)

bekâr “boşuna” (103/17)

behisâb “hesapsız” (191/1)

bepul “parasız, bedava” (171/32)

bexabâr “habersiz” (103/40)

där+

Farsça kökenlidir. Sıfat yapma işlevinde kullanılır.

därkâr “şart, gerekli” (235/22)

därğazâb “gazaplı, kızgın” (226/17)

därhâl “hemen, su anda” (20/11)

häm+

İsimlerin önüne gelerek ortaklık, birliktelik, beraberlik anlamı katar.

hämrrâh “yoldaş” (68/39)

hämkkâr “iş arkadaşı” (135/35)

nâ+

Yokluk eki fonksiyonunda kullanılır.

nâhaq “haksız” (223/18)

nâräsîdä “buluğa ermemiş, ham” (126/44)

nâxuş “hoş olmayan” (127/8)

nâtinç “huzursuz” (166/40)

nâümid “ümitsiz” (70/43)

nâinsâf “insâfsız” (86/30)

1.2.1.2. Fiilden İsim Yapım Ekleri

-âğân

Fiillerden aşırılık bildiren sıfatlar türetir.

körağân “gören, bir anda görüveren” (88/27)

-âk / -âq

Yer, araç, kavram isimleri türetir. Sıfat yapma işlevi de vardır. Tek heceli ve sonu ünsüzle biten kelimelere gelir.

bölâk “bölük, parça” (205/17)

sorâq “soru” (6/33)

quçâq “kucak” (13/35)

piçâq “bıçak” (39/23)

-(â)v / -(u)v

Fiillerden hareket ismi yapan mastar olarak kullanılır oldukça işlektir.

eslâtuv “hatırlatma” (4/21)

qazuv “kazma işi” (31/28)

keluv “gelme” (146/45)

tintüv “arama” (184/26)

etüv “etme” (192/31)

sürüv “sürü” (199/15)

küzâtüv “gözetme” (Metin/8. dipnot)

maqtâv “övme” (7/31)

sinâv “sınama, sınav” (208/6)

-çâk / -çâq

Araç ismi ya da aşırılık bildiren sıfatlar türetir. İşlek değildir.

taqınçaq “takı, süs eşyası” (124/16)

-gäk / -käk / -qâq / -ğâq

Fiillerden aşırılık ifade eden sıfatlar ve araç gereç ismi türetir.

uruşqâq “kavgacı” (21/36)

-gi / -ğu / -qu

Fiilden araç gereç ismi ve soyut isimler türetir.

tuyğu “duygu” (64/45)

külgi “gülme” (21/24)

uyqu “uyku” (43/7)

içki “içki” (24/2)

-giç / -kiç / -qıç / -ğıç

İşlek bir ektir. Araç gereç ismi ve sıfat türetir.

tutqıç “tutunacak dal, sap” (38/5)

yirtqıç “yırtıcı” (116/35)

bâsqıç “basamak” (221/23)

-gin / -kin / -qın / -ğın

Genellikle fiilden aşırılık bildiren sıfatlar ve fiilin anlamı doğrultusunda bazı isimler türetir.

bezgin “bezgin” (167/43)

bâsqın “baskın” (83/5)

sâtqın “hain” (94/43)

quvğın “sürgün” (123/39)

uyğun “uygun” (85/36)

buzğun “bozgun” (227/15)

-glr / -klr / -qlr / -ğlr

Aşırılık bildiren sıfatlar türetir. İşlek olmayan bir ektir.

ötkir “keskin” (237/10)

uçqur “uçucu, âdeta uçan” (57/2)

-(I)k / -(I)q

Fiilden araç gereç ismi ve sıfat türetir. İşlek bir ektir.

istäk “istek” (85/30)

tiläk “dilek” (158/33)

kesik “kesik, kesilmiş” (104/29)

bitik “yazma” (22/33)

büyük “büyük” (28/8)

såvuq “soğuk” (34/44)

buyruq “buyruk” (83/12)

sålıq “vergi” (94/35)

-qån

Fiillerden isim ya da sıfat olarak kullanılan kelimeler türetir.

qåpqån “kapan” (103/37)

-(I)m

Eklendiği fiilin belirttiği mananın soyut veya somut ismini türetir.

ölim “ölüm” (104/9)

bilim “bilim” (188/29)

öräm “örüm, yumak” (39/18)

udum “âdet, anane” (51/8)

-mä

Fiillerden kalıcı hareket isimleri türetir.

qolyåzmä “el yazması [eser]” (23/22)

köçmä “göçmen, hareketli” (36/42)

köçirmä “kopya” (6/16) [köçir- : kopyala-]

uçirmä “kuş yavrusunun uçmaya başlaması, uçma” (23/8)

-mâq

Genellikle fiillerden hareket ismi yapar.

âlmâq “almak” (134/42)

toldirmâq “doldurmak” (6/26)

kötärmâq “kaldırmak” (6/36)

-(I)n

Fiillin gösterdiği işin sonucunu ortaya koyan isimler türetir.

yâşirin “gizli” (9/4)

kelin “gelin” (27/33)

tütün “duman” (221/13)

seryâğın “yağışlı” (206/41)

-(I)[n]ç

Fiillerden görünüş ve durum bildiren isimler türetir. Ek “n” ile biten kelimelere “-ç” şeklinde gelir.

işânç “inanç” (53/45)

quvânç “kıvanç” (128/17)

qorqınç “korkunç” (117/26)

-(I)ş

Genellikle fiil kök ve gövdelerinden hareket ve tarz bildiren isimler türetmeye yarar. Kalıcı isimler türettiği de olur.

kämsitiş “aşağılama” (211/23)

uruş “savaş, vuruş” (4/21)

yüriş “taarruz, yürüme” (4/22)

çığış “çıkış” (6/13)

qarâş “bakış” (61/30)

yäşäş “yaşam, yaşama” (65/14)

oxşäş “benzer” (36/24)

oqış “okuma” (113/20)

-(u)vçi

Fiilin manasından hareketle bir işi kendine uğraş edinmiş, o işi icra eden kişiyi ifade etmekte kullanılır.

qıluvçi “kılıcı, kılan” (146/36)

uyğatuvçi “uyandırıcı, uyandıran” (238/12)

eslätuvçi “hatırlatıcı, hatırlatan” (4/21)

quruvçi “kurucu, kuran” (20/39)

sâluvçi “salıcı, salan” (85/7)

1.2.1.3. İsimden Fiil Yapım Ekleri

+ä-

İşlek bir ektir. İsimlere gelerek onlardan geçişli ve geçişsiz fiiller türetir.

yäşä- “yaşa-” (85/36)

tünä- “tüne-, gecele-” (9/33)

qânä- “kana-” (121/24)

âşä- “yemek ye-” (164/28)

oynä- “oyna-”(10/37)

boşä- “kurtul-, ayrıl-” (21/44)

+äl- / +âl-

İşlek olmayan bir ektir. Genellikle sıfatlardan fiil türetir.

tüzäl- “düzel-” (41/16)

yoqâl- “yok ol-, kaybol-” (46/24)

+ât-

İşlek olmayan bir ektir. “et-” yardımcı fiili ile aynı manada kullanıldığı görülür. Bu fiilden türediği de düşünülebilir.

yoqât- “yok et-” (58/23)

+dä-

Fazla işlek olmayan bir ektir. Yapma bildiren fiiller türettir.

häydä- “sür-” (123/10)

âldä- “aldat-” (160/5)¹⁰⁷

ündä- “seslen-, bağır-” (172/12)

+i-

İsimlerden geçişli ve geçişsiz fiiller türetir. Fazla işlek değildir.

bâyi- “zenginleş-” (206/22)

tinçi- “iyileş-” (19/30)

rânci- “incin-, gücen-” (68/17)

+ik- / +ıq-

İsimlerden geçişsiz fiiller türetir.

birik- “birik-” (79/45)

yolıq- “maruz kal-, karşılaş-” (148/38)

+illä- / +irlä-

Ses yansımali isimlerden, bu isimlerin fiillerini türetir.

lipillä- “parıl-da-” (234/14)

lıqıllä- “sallan-” (108/34)

yältillä- “parıl-da-” (131/9)

¹⁰⁷ Bk. DLT, C 1, s. 63.

dorillä- “sesi kalınlaş-, yüksel-” (128/8)

taqıllä- “tıkırdat-” (157/9)

şivirlä- “fısılda-” (206/32)

+irä-

Yansıma kelimelerden fiiller türetir.

yältirä- “parla-” (26/38)

+qar- / +qır-

İşlek olmayan bir ektir.

bâşqar- “başar-” (31/33)

qutqar- “qurtar-” (45/8)

oşqır- “sinirle bağır-” (97/42)

+lä-

Oldukça işlek bir ektir. Hemen her türlü isme gelerek geçişli ve geçişsiz fiiller türetir.

yälängäçlä- “[kılıç] çek-” (98/25)¹⁰⁸

nikâhlä- “nikâhla-” (131/28)

cäzâlä- “cezaya çarptır-” (16/32)

bâşlä- “başla-” (29/28)

güllä- “çiçek aç-” (104/40)

täyyärlä- “hazırla-” (121/1)

hisâblä- “hesapla-” (188/31)

+r- / +(ä)r-

Bazı sıfatlara ve özellikle renk bildiren isimlere eklenerek olma bildiren fiiller türetir.

¹⁰⁸ Bu sözcüğün sözlükteki ilk anlamı “üstünü başını çıkarmak, soyamak” olarak görülmektedir. Ancak metinde hep verilen manasıyla kullanılmıştır.

eskir- “eski-” (195/14)

kökär- “göğär-, yeşär-” (114/26)

âqar- “ağar-” (177/25)

qısqar- “kısal-” (20/35)

özgär- “değiş-” (46/42)

+(I)r-

Çoğunlukla ses taklidi ya da sesle ilgili kelimelere gelerek fiiller türetir.

gäpir- “söyle-” (76/43)

çaqır- “çağır-” (77/32)

+sä-

İşlek olmayan bir ektir. Aşırılık ve istek bildirir.

qomsä- “özle-, arzu et-” (25/2)

väysä- “gevezelik et-” (21/36)

+si-

İşlek olmayan bir ektir. Geçişsiz fiiller türetir.

öksi- “üzül-” (124/38)

+sit-

İşlek olmayan bir ektir. “+si-” ekinin “-t-” ile genişlemiş şeklidir.

kämsit- “aşağıla-, küçümsä-” (211/23)

+sirä-

älähsirä- “sayıkla-” (40/13)

xavfsirä- “telaşlan-” (141/25)

hänsirä- “solu-” (103/35)

+şä-

İşlek değildir. Geçişli fiiller türetir.

qurşä- “kuşat-” (160/42)

quruqşä- “kuru-” (176/4)

+şi-

İşlek olmayan bir ektir. Ses yansımali kelimelerde karşımıza çıkar.

şipşi- “fısılda-” (171/10)

+(ä)y-

İşlek bir ektir. Olma bildiren fiiller türetir. Ünlü ile biten sözcüklere “+y-” şeklinde gelir.

köpäy- “çoğal-” (225/25)

keksäy- “yaşlan-, ihtiyarla-” (141/9)

päsäy- “alçal-, düş-” (196/12)

1.2.1.4. Fiilden Fiil Yapım Ekleri

-ä-

Fiilin manasını pekiştirmek için kullanılan bir ektir.

sorä- “sor-” (209/26)

kirä- “gir-” (9/28)

kelä- “gel-” (12/34)

-är- / -ir-

Orta işlekte bir ektir. Oldurganlık eki işlevindedir.

uçir- “uçur-” (85/32)

qaytär- “dönder-, geri gönder-” (24/40)

bitir- “bitir-” (47/36)

qâçir- “kaçır-” (120/33)

tüşir- “düşür-” (122/1)

-där-

Fiilin manasını pekiştirmek için kullanılır. İşlek olmayan bir ektir.

ağdär- “yık- devir-” (39/7)

-dir- / -tir-

İşlek bir ektir. Geçişli ve geçişsiz fiillere gelerek oldurganlık veya ettirgenlik işlevi görür.

qurdir- “kurdur-” (30/7)

yâğdir- “yağdır-” (37/39)

qazdir- “kazdır-” (6/26)

toldir- “doldur-” (6/26)

küldir- “güldür-” (10/40)

öldir- “öldür-” (17/25)

kesdir- “kestir-” (17/7)

-gä- / -kä- / -qa- / -ğa-

Tek heceli fiil tabanlarına gelerek geçişli fiiller türetir. İşlek olmayan bir ektir. “-l-, -n-, -ş-, -t-” ile genişlemiş şekillerine rastlanır.

çäyqa- “çalkala-” (32/36)

qozğa- “harekete geçir-” (84/42)

-gäz- / -küz- / -qaz- / -ğaz-

Orta işlekte bir ektir. Ünsüzle biten tek heceli fiillere eklenir.

yetküz- “ulaştır-” (98/19)

ötküz- “geçir-” (165/41)

yutqaz- “yenil-” (55/44)

-giz- / -kiz- / -qız- / -ğız-

Orta işlekte bir ektir. Eklendiği fiilin durumuna göre işlev kazanır.

kirgiz- “girdir-” (57/37)

kiygiz- “giydir-” (125/39)

turğız- “kaldır-, durdur-” (126/36)

yutqız- “yenil-” (10/38)

-i-

İşlek olmayan bir ektir. Fiilin manasını pekiştirir.

qazi- “kaz-, oy-” (22/9)

-iz-

İşlek olmayan bir ektir.

emiz- “emzir-” (62/33)

âqız- “akıt-” (25/41)

tâmiz- “damlat-” (25/41)

-(i)k- / -(ı)q-

İşlek olmayan bir ektir. Fiilin manasını pekiştirir.

tâlıq- “yorul-” (23/35)

könik- “razı ol-” (29/15)

-(i)l-

İşlek bir ektir. En belirgin işlevi edilgen çatı oluşturmastır.

beril- “veril-” (85/38)

buyuril- “buyrul-” (27/36)

bäcäril- “beceril-” (27/37)

unutil- “unutul-” (3/28)

tuğıl- “doğ-, doğurul-” (25/1)

yengil- “yenil-” (90/20)

-(i)msirä-

Fiile benzerlik, yapmacıklık anlamları katar. İşlek olmayan bir ektir.

külümsirä- “gülümse-” (134/34)

yıǵlämsirä- “aǵla-, aǵlamaklı ol-” (25/4)

-(i)n-

En belirgin işlev dönüşlü çatı oluşturmastır.

körin- “görün-” (25/24)

silkin- “silkin-, silkelen-” (32/37)

sâlin- “salın-” (36/21)

âlin- “alın-” (40/27)

qılın- “kılın-” (43/2)

kiyin- “giyin-” (43/14)

-(i)ş-

En belirgin işlevi karşılıklılık ve işteşlik çatısı kurmaktır. İşlek bir ektir.

uçrâş- “karşılaş-” (63/27)

uriş- “vuruş-, savaş-” (64/43)

tälâş- “dalaş-” (71/5)

qarâş- “bakış-” (95/4)

-t-

En belirgin işlevi fiil kök ve gövdelerinden ettirgen çatıda fiiller oluşturmastır.

İşlek bir ektir.

cönät- “gönder-” (98/9)

bezät- “süslet-” (202/33)

işlät- “işlet-” (213/14)

boşät- “serbest bırak-, boşalt-” (228/19)

oqit- “okut-” (229/39)¹⁰⁹

1.2.2. Kelime Türleri

1.2.2.1. İsim

1.2.2.1.1. Çokluk Eki

Özbekçede çokluk eki olarak “+lär” kullanılır. Hemen her ekte olduğu gibi uyuma girmez ve tek şekilli olarak karşımıza çıkar.

däraxtlär “ağaçlar” (237/15)

tâğlär “dağlar” (3/1)

tuyğulär “duygular” (3/27)

nävkärlär “askerler” (4/32)

1.2.2.1.2. İyelik Ekleri

Özbekçedeki iyelik ekleri şu şekilde gösterilebilir:

1. Teklik Şahıs: +(i)m “kitâbim” (19/1)
2. Teklik Şahıs: +(i)ng “xabäring” (6/44)
3. Teklik Şahıs: +(s)i “sözi” (43/26)
1. Çokluk Şahıs: +(i)miz “oğlimiz” (46/40)
2. Çokluk Şahıs: +(i)ngiz “yubârîşingiz” (6/40)
3. Çokluk Şahıs: +läri “ämirläri” (14/26)

¹⁰⁹ “Kelime Türetme” başlığı altındaki tüm konularda başlıca yararlanılan kaynaklar:
 Ceyhun Vedat Uygur, *Özbekçe (Özbek Türkçesi)*, Birinci Baskı, Fakülte Kitabevi, Isparta 2008.
 Hüseyin Yıldırım, *Özbek Türkçesi (Dil Bilgisi – Araştırmalar – Konuşma – Metinler)*, Gazi Kitabevi, Ankara 2009.
 Rıdvan Öztürk, *Özbek Türkçesi El Kitabı*, Çizgi Kitabevi, Konya 2005.
 Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, TDK Yay., Ankara 2003.
 Aziz Merhan, *Özbek Dilinin Grameri*, Kitap Mat., İstanbul 2011.

1.2.2.1.3. Aitlik Eki

Özbekçede aitlik eki olarak “+ki” kullanılır. Bu ek duruma göre “+gi, +qı” şekillerine dönüşebilir.

içki “içteki” (4/22)

täşqı “dışarıdaki” (4/22)

qışki “kışa ait, kış vakti” (32/21)

küzgi “güze ait, güz vakti” (93/7)

1.2.2.1.4. Hal Ekleri

1.2.2.1.4.1. İlgi Hali

Özbekçede ilgi hali eki iki istisna dışında ünlü ve ünsüzle biten kelimelerin tümüne “+ning” şeklinde gelir.

Uluğbekning “Uluğbey’in” (94/1)

Sämärqandning “Semerkant’ın” (94/6)

pâdşâning “padişahın” (96/7)

dähâning “dehanın” (175/34)

Söz konusu ek yalnızca birinci ve ikinci teklik şahıs zamirinden sonra “+ing” şeklini alır. Metnimizde yalnız “mening” (196/36) yapısı bulunmaktadır.

1.2.2.1.4.2. Belirtme Hali

Bu ek “+ni” şeklindedir. Tek şekillidir; uyuma girmez.

sirni “sırrı” (232/27)

axbârâtlârni “haberleri” (100/37)

taxtni “tahtı” (101/8)

âtämni “atamı” (103/5)

1.2.2.1.4.3. Yaklaşma Hali

Yaklaşma hali eki “+gä” şeklindedir. “k” ile biten kelimelerden sonra “+kä”, “q” ile biten kelimelerden sonra da “+qa” şekline dönüşür.

ölimgä “ölüme” (103/18)

ävlâdigä “evladına” (103/26)

känizäkkä “kadına” (105/7)

käsällikkä “hastalığa” (134/13)

qamâqqa “hapishaneye” (63/12)

qulâqqa “kulağa” (112/2)

1.2.2.1.4.4. Kalma Hali

Bu ek “+dä” şeklindedir. Tek şekillidir; uyuma girmez.

Hirâtdä “Herat’ta” (124/40)

bâğdä “bağda” (134/32)

âldidä “önünde” (15/3)

yolidä “yolunda” (43/21)

1.2.2.1.4.5. Çıkma Hali

Özbekçede bu ek “+dän” şeklindedir. Tek şekillidir; uyuma girmez.

Ämudäryädän “Amuderya’dan” (58/21)

mähällälärdän “mahallelerden” (136/32)

vaqtdän “vakitden” (210/36)

tâmândän “taraftan” (211/12)

1.2.2.1.4.6. Eşitlik Hali

Özbekçede eşitlik hali için “+çä” eki ile “+däy/+dek” ekleri kullanılır. Bu ek eşitlik manasının dışında benzerlik ve miktar da ifade eder.

yäşinqčä “gizlice” (9/19)

şunčä “şu kadar” (69/44)

yüzsizlärčä “yüzsüzler gibi” (156/23)

güldäy “gül gibi” (198/40)

bundäy “bunun gibi” (209/11)

sizdek “sizin gibi” (228/39)

ävvälgidek “evvelki gibi” (233/20)

1.2.2.1.4.7. Vasıta Hali

Vasıta ya da birliktelik anlamlarını ihtiva eden bu hal “bilän” edatıyla oluşturulur.

şiddät bilän “şiddetle” (63/14)

ädämläri bilän “adamlarıyla” (156/18)

ustälük bilän “ustalıkla” (156/40)

ävqatlär bilän “yiyeceklerle” (157/4)

1.2.2.1.4.8. Sınırlama Hali

Bu hal için “+gäčä” eki kullanılır. Zaman, mekân ya da miktarda sınırlandırma yapar.

bir yilgäčä “bir yıla kadar” (189/30)

qumgäčä “Kum’a kadar” (206/15)

bähârgäçä “bahara kadar” (8/1)

uzâqlärgäçä “uzaklara kadar” (237/8)

1.2.2.1.5. İsimlerde Soru

“+mi” ekiyle yapılır. Eklendiği isme daima bitişik yazılır.

bârmi “var mı?” (209/20)

yoqmi “yok mu?” (223/15)

emâsmi “değil mi?” (223/31)

1.2.2.2. Zamir

Zamirler anlatı içinde ismi temsil eden sözcüklerdir. Temsil edilen isim kişi, kavram veya nesne olabilir.

1.2.2.2.1. Kişi Zamirleri

Özbekçede şahıs zamirleri şunlardır.

1. Teklik Şahıs: Men	1. Çokluk Şahıs: Biz
2. Teklik Şahıs: Sen	2. Çokluk Şahıs: Siz
3. Teklik Şahıs: U	3. Çokluk Şahıs: Ulär

Bu zamirlerden 1. ve 2. Teklik şahıs zamirleri Türkiye Türkçesinde olduğu gibi yaklaşma hali eki alınca kalınlaşmaya uğramaz. Çünkü yaklaşma hali ekinin ünlüsü yarı ince “ä” ünlüsüdür.

Kişi zamirlerinin hal ekleriyle çekimlenişi şu şekildedir:

İlgi h.	Belirtme h.	Yaklaşma h.	Kalma h.	Çıkma h.
mening	meni	mengä	mendä	mendän
<i>sening</i>	seni	sengä	<i>sendä</i>	sendän
uning	uni	ungä	undä	undän
bizning	bizni	bizgä	<i>bizdä</i>	bizdän
sizning	sizni	sizgä	sizdä	sizdän
ulärning	ulärni	ulärgä	<i>ulärdä</i>	ulärdän

Görüldüğü üzere ilgi ve belirtme hali ekleri; 1. ve 2. teklik şahıs zamirlerine eklendiklerinde ek başındaki “n” sesi düşer.

İlgi hali eki: +ning *mening/sening*¹¹⁰

Belirtme hali eki: +ni meni/seni

Bunların dışında bir de “sizing” şekline rastlanmıştır.

1.2.2.2.2. Gösterme/İşaret Zamirleri

Varlıkları göstermek/işaret etmek suretiyle temsil eden zamirlerdir. Şöyle sıralanabilirler:

bu (31/2), şu (87/27), u (90/19), bulär (101/31), şulär (138/42), ulär (140/7) sözcükleri Özbekçede gösterme zamiri olarak kullanılır.

1.2.2.2.3. Belirsizlik Zamirleri

Temsil ettiği varlığı belli belirsiz karşılayan zamirlerdir. Şu şekilde sıralamak mümkündür:

¹¹⁰ Eğik biçimde yazılan sözcüklerin metinde karşılığı bulunmamaktadır.

bä'zi "bazı" (139/40)	heç kim "hiç kimse" (132/5)
bä'zilär "bazıları" (54/20)	hämmäsi "hepsi, herkes" (151/19)
bärçäsi "hepsi" (22/33)	ällaqaçân "belirsiz bir zaman" (67/19)
bâşqa "başka" (67/41)	ällaqayâq "belirsiz bir yer" (227/22)
biri "biri" (74/12)	ällänärsä "herhangi bir şey" (157/11)
birântäsi "biri" (128/32)	här biri "her biri" (20/44)
birärtäsi "biri" (132/26)	heç närsä "hiçbir şey" (151/20)
biräv "biri" (196/8)	heç qayer "hiçbir yer" (194/23)
bir neçtäsi "bir kaç" (185/14)	qaysi biri "herhangi biri" (98/1)

1.2.2.2.4. Soru Zamirleri

Varlıkları soru yoluyla temsil eden zamirlerdir. Başlıca şunlar sayılabilir:

kim "kim" (22/20)	neçä "kaç" (116/43)
qayâqqa "nereye" (196/22)	nimä "ne" (140/41)
qaydä "nerede" (57/41)	qaysi "hangi" (128/32)
qayerdä "nerede" (77/5)	qaysi biri "hangi biri" (98/1)
qançäsi "kaç" (114/1)	qani "hani" (103/19)

Bu zamirler çoğul eki ve hal eki de alabildiklerinden sayılarını artırmak mümkündür.

1.2.2.2.5. Dönüştülük Zamiri

Özbekçede dönüştülük zamiri olarak "öz" kullanılır. İyelik eki almış şekilleriyle şöyle sıralanabilir.

1. Teklik Şahıs: özüm “kendim” (196/23)
(159/35)	1. Çokluk Şahıs: özümüz “kendimiz”
2. Teklik Şahıs: özing “kendin” (58/2)
(174/21)	2. Çokluk Şahıs: özingiz “kendiniz”
3. Teklik Şahıs: özi “kendi” (60/10)
(189/26)	3. Çokluk Şahıs: özləri “kendileri”

1.2.2.3. Sıfat

Bilindiği üzere sıfatlar varlıkların belirli özelliklerini çeşitli şekillerde ifade eden sözcüklerdir. Sıfatlar niteleme ve belirtme sıfatları ana başlıkları altında incelenir.

1.2.2.3.1. Niteleme Sıfatları

Varlıkların niteliklerini (renk, tat, koku, fiziki yapı, vb.) bildiren sıfatlardır. “Nasıl?” sorusuna karşılık verirler. Sayıları oldukça fazladır.

âq märmär “beyaz mermer” (3/3)

qârä libäs “kara giysi, siyah elbise” (104/41)

bähâdir bir nävkär “cesur bir asker” (20/18)

kättä e’tibâr “büyük itibar” (6/5)

uzun qulâq “kulağı delik” (111/33)

gözäl qızlär “güzel kızlar” (108/31)

mevâli dâraxt “meyveli ağaç” (151/28)

tillä biläküzük “altın bilezik” (166/1)

1.2.2.3.2. Belirtme Sıfatları

Varlıkları işaret, sayı, soru, belirsizlik bakımlarından belirten sıfatlardır.

1.2.2.3.2.1. Gösterme/İşaret Sıfatları

İsimlerin yerlerini işaret ederek belirten sıfatlardır. Özbekçede bu, şu, u ve oşä sözcükleri işaret sıfatı olarak kullanılırlar.

bu yigit “bu yiğit” (40/39)

Şu ähvâl “şu ahval” (149/30)

u yer “o yer, ora” (196/31)

oşä tāmān “o taraf” (207/39)

1.2.2.3.2.2. Sayı Sıfatları

İsimleri sayı ve miktar yönünden belirten sıfatlardır.

1.2.2.3.2.2.1. Asıl Sayı Sıfatları

Bu sıfatlar varlıkların miktarını kesin olarak belirtirler. Bir, ikki, üç, dört, beş, älti, yetti, sekkiz, toqqız, on, yüz, ming vb. sayı isimleriyle oluşturulurlar.

ikki kün “iki gün” (212/30)

tört nävkär “dört asker” (234/7)

yüz qorıqçi “yüz korucu” (13/17)

ming kişilik läşkär “bin kişilik asker” (19/9)

1.2.2.3.2.2.2. Sıra Sayı Sıfatları

Bu sıfatlar sayı isimlerine “+(i)nçi” ekinin getirilmesiyle oluşturulurlar.

birinçi qılıç “birinci kılıç” (152/4)

ikkinçi märätäbä “ikinci aşamada/ikinci defa” (83/24)

üçinçi xâtin “üçüncü eş” (116/1)

toqqızinçi kün “dokuzuncu gün” (172/17)

1.2.2.3.2.2.3. Üleştirme Sayı Sıfatları

Sayı isimlerine “+tādān” eki getirilerek oluşturulur. Bu ek sayı isimlerine getirilip “tane” anlamı veren “+tä” ekiyle çıkma hali eki “+dān” in birleşmesiyle teşekkül etmiştir. Metnimizde örneğine rastlanmamıştır.

1.2.2.3.2.2.4. Kesir Sayı Sıfatları

Sayı isimlerine “+dān” çıkma hali eki getirildikten sonra tekrar bir sayı isminin zikredilmesiyle oluşturulur.

tört dān bir “dörtte bir” (48/18)

beş dān bir “beşte bir” (206/21)

yüz dān bir “yüzde bir” (206/27)

Ayrıca bazen yalnız başına “yārim” sözcüğüyle, bazen de sayı isimlerinden sonra “yārim” sözcüğünün getirilmesiyle kesirli sayı oluşturulur.

yārim āsr “yarım asır” (75/30)

1.2.2.3.2.2.5. Topluluk Sayı Sıfatları

Topluluk sayı sıfatları sayı isimlerine getirilen “+āv, +āvlān, +ālā, +tāçā, +lārçā, +lāb” ekleriyle oluşturulur.

ikkāvi “üçü, her üçü” (133/32)

üççāvlān “üçü de” (170/1)

törtālā dārvāzā “her dört kapı da” (192/1)

yüztāçā sādīq nāvkar “yüz kadar sadık asker” (181/25)

minglāb qılıç yālāngāçlāgān süvāriy “binlerce kılıç çeken süvari” (4/44)

1.2.2.3.2.3. Soru Sıfatları

Soru yoluyla isimleri belirten sıfatlardır.

qandäy oğıl “nasıl oğul” (28/7)

qançälik mälâmät “ne kadar kötülük” (63/12)

qaysi yüz bilän “hangi yüzle” (130/17)

qançä mäşaqqat “ne kadar mäşaqqat” (135/40)

neçä kün “kaç gün” (155/29)

nimä hâdisä “ne olay, nasıl bir olay” (43/8)

1.2.2.3.2.4. Belirsizlik Sıfatları

Varlıkların özelliklerini belli belirsiz belirten sıfatlardır. Sayıları fazladır. Metinde tespit edilenlerden bazıları şu şekildedir.

bâşqa täâmlär “başka yiyecekler” (90/12)

bä’zi ıxlâsmändlär “bazı sevenler” (94/15)

här biri “her biri” (20/44)

bir qançä vaqt “biraz vakit” (181/18)

bir neçä märtä “birçok defa” (184/11)

birân cây “bir yer” (17/25)

bunçälik mehr “bunca şefkat” (48/37)

munçä âdäm “bunca adam” (84/8)

şunçä küç “şunca güç” (69/44)

bärçä ähli qalām “bütün ehl-i kalem/yazar/alim” (164/21)

cüdä aççıq “çok acı” (220/3)

köp evliyälär “çok evliyalar” (223/22)

heç vaqt “hiçbir zaman” (63/3)

bä’zi bir temuriylär “birtakım Timurlular” (198/25)

1.2.2.4. Zarf

Zarflar; fiilleri, fiilimsileri, sıfatları ve zarf türünden sözcükleri çeşitli yönlerden tamamlayan dil bilgisi terimi olarak tanımlanır.

1.2.2.4.1. Zarf Türleri

1.2.2.4.1.1. Zaman Zarfları

Eylemin hareketini zaman yönünden etkileyen; iş, hal ya da hareketin zamanı hakkında bize bilgi veren zarflardır. Metinde göze çarpan başlıca zaman zarfları şunlardır:

âxır “son”, âxırgäçä “sonuna kadar”, âldin “önce”, ävväl “evvel”, bugün “bugün”, burun “önce”, bultur “geçen yıl”, dâim “daima”, endi “şimdi”, ertä “erken, sabah, yarın”, ertägä “yarın”, ertä-indin “yarın öbür gün”, ertäläb “sabahleyin”, häli “şimdi, henüz”, hälitdän “şimdi”, hämân “şimdiye kadar, halâ”, hämişä “her zaman”, hämmä vaqt “her zaman”, hânüzgäçä “şu ana kadar”, hâzir “şimdi”, hâzirçä “şimdilik”, keyin “sonra”, keç “akşam”, keçä “akşam, dün”, keçqurun “akşamüstü” song “sonra”, tezdä “hemen”, tün “gece”, tünü kün “gece-gündüz”.

1.2.2.4.1.2. Yer-Yön Zarfları

Eylemin gerçekleştiği yer hakkında bilgi veren zarflardır. Metinde göze çarpan başlıca yer-yön zarfları şunlardır:

âld “ön”, âldigä “önüne”, âldidä “önünde”, ârqagä “arkaya”, ârqadän “arkadan”, beri “beri”, Bundä “burada”, çäp “sol”, içkäri “içeri”, ilgäri “ileri”, qarşı “karşı”, nări “öte”, nârigi “öteki”, nâridä “ötede”, ong “sağ”, pästdä “aşağıda”, şu yerdä “şurada”, taşqari “dışarı”, toğri “doğru, karşı”, tübän “aşağı”, u yaq “o taraf”, uzâq “uzak”, yaqın “yakın”, yuqâri “yukarı”, yuqâridä “yukarıda”.

1.2.2.4.1.3. Durum/Tarz Zarfları

Eylemin özelliğini, ne şekilde yapıldığını bildiren zarflardır. Sayıları oldukça fazladır. Belli başlı olanlarının dışında üzerine “+däy, +dek, +çä ve +ânä” eklerini alarak genişleyen sözcükler de tarz zarfı işlevinde kullanılabilir. Metinde tespit edilen başlıca tarz zarfları şunlardır:

anıq “açık, belli”, esân-âmân “sağ salim”, äslä “asla”, ästä-sekin “yavaş yavaş”, ästäydil “samimi, içten”, ätäyin “bile bile, özellikle”, ätäyläb “bile bile, özellikle”, başqaçä “başkaca”, birgä “birlikte”, birdän “aniden, birden”, birmä-bir “bir bir”, bundäy “böyle”, cim “sessiz”, dārhāl “derhal”, gözäl “güzel”, xāmligiçä “ham halde”, ätälärçä “atalar gibi, atalara has”, qasddän “kasten”, qaytä “yeniden”, qıyğās “açık”, mäcburän “mecburen”, piyädä “yaya”, sekin “sakin”, şundäy “şöyle”, tez “tez”, tösätdän “aniden”, undäy “öyle”, yaxşi “güzel”, yaqqāl “açıkça, net olarak”, yāmān “kötü”, yänä “yine”, zimdän “gizlice”, zorğa “zorla, güç bela”, güldäy “gül gibi”, çāqmāqdäy “çakmak gibi”, tāğ köçkisiidäy “heyelan gibi”, yigitlärdek “yiğitçe”, cöcāxorāzlärdek “genç horozlar gibi”, Hācılärdek “hacılar gibi”, mārđānā “mertçe”, ādilānā “adilce”.

1.2.2.4.1.4. Miktar Zarfları

Eylemin miktarını, derecesini, ölçüsünü bildiren kelime türleridir. Metinde karşımıza çıkan başlıca miktar zarfları şunlardır:

ānçä “birkaç, çok”, ārtıq “çok, fazla”, āzmunçä “az, biraz”, benihâyä “çok, pek”, bütünläy “tamamen”, cüdä “çok”, çeksiz “sınırsız”, eng “en”, ğırt “tam”, hāvuçläb “avuç avuç”, kām “az”, köp “çok”, qāq “tam, aynı”, qısmān “kısmen”, mümkün qadār “yeterince”, naq “tam, aynı”, nihâyät “çok, son derece”, nihâyätdä “oldukça”, sāl “az”, sāl kām “neredyse”, asgari”, täläy “çok”, tāmāmān “tamamen”, unçä “onca, o kadar”, xıyāl “biraz”.

Bunların dışında bazı zarf işlevli kelimelere “+rāq” eki getirilerek de miktar zarfı oluşturulabilir.

āldinrāq “önce, daha önce” (210/30)

nāçārrāq “çaresiz” (20/7)

keyinrâq “sonra, daha sonra” (20/23)

köprâq “çok, daha çok” (63/35)

1.2.2.4.1.5. Soru Zarfları

Eylemi soru yönünden tamamlayan zarflardır. Metindeki başlıca soru zarfları şöyle sıralanabilir.

qandây “nasıl”, qaçân “ne zaman”, qaçângäçä “ne zamana kadar”, qayerdä “nerede”, qayerdän “nereden”, qançä “ne kadar, kaç”, negä “niye, niçin”, nimä “ne”.

1.2.2.4.2. Zarflarda Derecelendirme

Zarflarda derecelendirme çeşitli derecelendirme zarflarıyla “+râq” eki sayesinde yapılmaktadır. Söz konusu zarfların bir kısmı “Miktar Zarfları” başlığı altında geçmişti. Metinde geçen bu türden zarfların bazıları da şöyledir:

eng yaxşı än’änä “en güzel gelenek” (23/35)

cüdä ânıq körinärdi “çok açık görünürdü” (42/34)

nihâyätdä toyib ketgän edi “oldukça doymuştu/toktu” (190/14)

âtäm änçä käsälmänd “Babam oldukça hasta” (7/16)

köprâq e’tibâr berärdi. “daha çok itibar ediyordu” (24/4)

tezrâq yetib bâring “çok çabuk yetişin/varın” (75/23)

1.2.2.4.3. Zarflarda Pekiştirme

Zarf ve sıfat türünden sözcüklere belli kurallara bağlı olarak eklenen ön sesler onları berkitmiş olur. Metinde üç yerde karşımıza çıkan bu tür sözcükler içinden [âppâq (76/36), qâp-qârä (237/15), yäm-yäşil (76/21)] yalnızca “âppâq” (76/36) zarf işlevinde kullanılmıştır.

1.2.2.5. Fiil

1.2.2.5.1. Şahıs Ekleri

1.2.2.5.1.1. Zamir Menşeli Şahıs Ekleri

Öğrenilen geçmiş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman, geniş zaman ve istek kipinde zamir menşeli şahıs ekleri kullanılır. Bunlar:

1. Teklik Şahıs: +mān	1. Çokluk Şahıs: +miz
2. Teklik Şahıs: +sān	2. Çokluk Şahıs: +siz
3. Teklik Şahıs: +Ø/Di	3. Çokluk Şahıs: + Ø/Di+lār

Üçüncü şahıs eklerinde “tur-” fiili kalıntısı olan “+Di” yapısı, üç ayrı zaman ve dört farklı yerde karşımıza çıkar.

ketibdi “gitmiş” (55/24) Öğrenilen Geçmiş Zaman

bolyāpti “oluyor” (39/13) Şimdiki Zaman

sezib turibdi “seziyor” (172/28) Şimdiki Zaman

körādi “görüyor, görecek” (8/16) Gelecek Zaman

Bu durumlar dışında üçüncü teklik şahıs eki işaretlessiz, üçüncü çokluk şahıs eki ise “+lār” biçimindedir.

1.2.2.5.1.2. İyelik Menşeli Şahıs Ekleri

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Özbekçede de görülen geçmiş zaman ve şart kipi çekiminde iyelik menşeli şahıs ekleri kullanılır.

1. Teklik Şahıs: +m	1. Çokluk Şahıs: +k
2. Teklik Şahıs: +ng	2. Çokluk Şahıs: +ngiz
3. Teklik Şahıs: +Ø	3. Çokluk Şahıs: +lār

Gereklilik kipinde karşılaştığımız durum ise iyelik ekinin doğrudan kullanılması durumudur “qılmāğım kerāk” (151/20).

İkinci ve üçüncü çokluk şahıs ekleri nezaket, saygı anlamlarında teklik şahıslar yerine kullanılabilir.”

1.2.2.5.2. Fiil Kipleri

1.2.2.5.2.1. Basit Kipler

1.2.2.5.2.1.1. Bildirme Kipleri

1.2.2.5.2.1.1.1. Görülen Geçmiş Zaman

Anlatının gerçekleştiği andan daha önceki bir zamanda olmuş, anlatıcı kişinin tanık olduğu eylemi ifade etmede kullanılır. Özbekçede bu zaman iki şekilde karşılanır.

a) Birinci Tip [fiil-di+şahıs eki]

Tek şekilli bir ektir. İyelik menşeli şahıs ekleriyle çekimlenir. Olumsuzu “-mä-” ekiyle yapılır. Soru eki şahıs eklerinden sonra getirilir.

Endi härām boldim! “Şimdi haram oldum!” (77/25)

çārā körmädin “çare bulmadın” (108/27)

qāldi “kaldı” (108/36)

eşitdik “işittik” (109/12)

qaytdingizmi? “döndünüz mü?” (128/11)

ötdilär “geçtilär” (131/2)

b) İkinci Tip [fiil-gän+iye. yoq/bår]

Daha çok olumsuz şekline rastlanır. Metinde üç ayrı şahıs ekiyle çekimlenmiş olumsuz örneklerine rastlamaktayız.

toygänim yoq “doymadım” (33/20)

kirgäningiz yoq “girmediniz” (45/18)

vâz keçgänläri yoq “vazgeçmediler” (169/5)

1.2.2.5.2.1.1.2. Anlatılan/Öğrenilen Geçmiş Zaman

Anlatının gerçekleştiği andan daha önceki bir zamanda olmuş; anlatıcı kişinin doğrudan tanık olmadığı; sonradan duyduğu, öğrendiği eylem için kullanılır.

a) Birinci Tip [fiil-gän+şahıs eki]

“-gän” eki “q” ile biten fiillere “-qan” “k” ile biten fiillere de “-kän” şeklinde eklenir. Soru ekinin şahıs ekinin önünde kullanıldığı durumlara rastlanır [eşitgänmisiz? “işitmiş misiniz, işittiniz mi?” (61/38)]. Bu ek diğer öğrenilen geçmiş zaman eklerine göre daha yakın bir zamanı ifade ettiğinden Türkiye Türkçesine “-DI” olarak çevrilebilir. Olumsuzu “-mä-” ile yapılır. Zamir kökenli şahıs ekleri alır.

eşitgänmen “işitmişim, işittim” (170/21)

kelgänsen “gelmişsin” (187/38)

qurilgän “kurulmuş” (64/3)

yubârgänmiz “gönderdik” (73/42)

haq bermägänsiz “hak vermemişsiniz” (213/2)

bitgänlär “yazmışlar” (167/9)

b) İkinci Tip [fiil-(i)b+şahıs eki]

“-(i)b” eki ünlü ile biten fiillere “-b”, ünsüzle biten fiillere “-(i)b” şeklinde gelir. Üçüncü şahısta “tur-” fiilinin kalıntısı olduğu sanılan “+Di”, şahıs eki olarak kullanılır. Olumsuzluk eki olarak “-mä-” kullanılır. Zamir menşeli şahıs eki alır.

köribmen “görmüşüm” (11/3)

yebsän “yemişsin” (162/12)

debdi “demiş” (114/14)

beribmiz “vermişiz (79/12)

oylämäbsiz “düşünmemişsiniz” (149/32)

häydäbdilär “sürmüşler” (231/2)

c) Üçüncü Tip [fiil-miş+şahıs eki]

Diğer eklere nazaran daha az işlek bir ektir. Olumsuzu “-mä-” ile yapılır. Zamir menşeli şahıs ekleri alır. Üçüncü teklik şahıstan sonra “+dir” eki aldığı olur [qılmışdır “kılmış” (138/40)].

oxşätmişmen “benzetmişim” (167/42)

çetlätilärmış “uzaklaştırılmış” (45/24)

pädärküş emişsiz “baba katiliymişsiniz” (113/37)

ifädä etmişlär “ifade etmişler” (186/15)

1.2.2.5.2.1.1.3. Şimdiki Zaman

Anlatının gerçekleştiği anda olmakta olan eylem için kullanılır. Özbekçede dört farklı şekilde ifade edilir.

a) Birinci Tip [fiil-yäp+şahıs eki]

Tek şekilli bir ektir. Olumsuzu “-mä-” eki ile yapılır. Üçüncü şahısta “tur-” fiili kalıntısı “+ti”, şahıs eki işlevinde kullanılır. Zamir menşeli şahıs ekleriyle çekimlenir.

bolyäpti “oluyor” (39/13)

Bu ekin metinde sadece üçüncü teklik şahısta örneği vardır.

b) İkinci Tip [fiil-mâqdä+şahıs eki]

Tek şekilli bir ektir. Olumsuzu “-mä-” ekiyle yapılır. zamir menşeli şahıs ekleriyle çekimlenir.

körmâqdämen “görüyorum” (144/33)

kelmâqdä “geliyor, gelmekte” (155/15)

bârmâqdämiz “varıyoruz” (232/38)

kötärilmâqdäsiz “kaldırılıyorsunuz” (221/35)

kütmâqdälär “bekliyorlar” (33/29)

c) Üçüncü Tip [fiil-(ä)yâtib/yâtir+şahıs eki]

Zamir menşeli şahıs ekleriyle çekimlenen bu eklerin olumsuzları “-mä-” ile yapılır. Metinde örneği olmamakla birlikte “-yâtib” eki üçüncü şahıstan sonra “+di” yapısını şahıs eki olarak alır.

eşitâyâtibmenmi? “işitiyor muyum?” (119/29)

âlmâyâtirsiz “almıyorsunuz” (220/8)

d) Dördüncü Tip [fiil-(i)b tur-/otir-/yât-/yür- ib+şahıs eki]

Özbekçede “tur-, otir-, yât-, yür-” fiilleriyle oluşturulan bileşik fiil çekimleri sayesinde de şimdiki zaman ifadesi karşılanır.

qılib turibdi “yapıyordu” (105/4)

sezib turibmen “seziyorum” (135/17)

bolibturibsizlär “oluyorsunuz” (128/44)

sâğınib yüribmen “özlüyorum” (26/24)

küzätib yüribdilär “gözetiyorlar” (69/27)

1.2.2.5.2.1.1.4. Gelecek Zaman

Anlatının gerçekleştiği zamandan daha sonra olacak olan ya da olması muhtemel eylem için kullanılır. Özbekçede gelecek zaman dört farklı şekilde karşılanır.

a) Birinci Tip [fiil-ä/y+şahıs eki]

Ünsüzle biten fiillere “-ä”, ünlüyle biten fiillere ise “-y” biçiminde gelerek şimdiki zaman oluşturan bu ek zamir menşeli şahıs ekleri alır. Üçüncü şahısta “tur-” fiilinin kalıntısı “+di” şahıs eki işlevinde kullanılır. Bu ekin ifade ettiği anlam bazen şimdiki zamanı ve geniş zamanı da karşılar.

ketämen “gideceğim” (115/12)

işänmeymen “inanmıyorum” (59/33)

täläydi “talan ediyor, yağmalıyor” (226/17)

yutqazämiz “yenileceğiz, yeniliriz” (55/44)

deymiz “diyeceğiz, diyoruz” (204/32)

äytäsiz “söylüyorsunuz” (115/36)

yāzmäysiz “yazmıyorsunuz” (144/43)

anıqläydilär “netleştiriyorlar” (225/34)

tünäydilär “geceleyecekler, geceliyorlar” (54/35)

b) İkinci Tip [fiil-äcäk+şahıs eki]

Tek şekilli bir ektir. Olumsuzu “-mä-” eki ile yapılır. Zamir menşeli şahıs ekleri alır. Metinde bu ekle ilgili örneklerin tümü sıfat-fiil işlevinde kullanılmıştır.

c) Üçüncü Tip [fiil-ädigän/ydigän+şahıs eki]

Ünlüyle biten fiillere “-ädigän”, ünsüzle biten fiillere “+ydigän” şeklinde gelir. Olumsuzu şahıs ekinin önüne getirilen emäs “değil” sözcüğüyle yapılır. zamir menşeli şahıs ekleriyle çekimlenir.

Metinde bu ekle ilgili örneklerin tümü sıfat-fiil işlevinde kullanılmıştır.

d) Dördüncü Tip [fiil-gü+iye.]

Oldukça az rastlanır. Çağatay Türkçesi dönemindeki benzer çekim dikkati çeker.

Metinde örneği yoktur.

1.2.2.5.2.1.1.5. Geniş Zaman

Özbekçede geniş zamanı karşılamak için en çok “Gelecek Zaman” başlığı altındaki birinci tip ek olarak verilen “-ä/y” eki kullanılır. Bunun dışında “-(ä/ü)r” eki de geniş zamanı karşılamak için kullanılır. Olumsuz “-mäs” ekiyle (kalıplaşmış) oluşturulur. Zamir menşeli şahıs ekleriyle çekimlenir.

ilticâ qılurmen “rica ederim” (128/39)

kelür “gelir” (134/31)

ne qılurmiz “ne yaparız” (139/5)

bilürsiz “bilirsiniz” (100/18)

keltirürlär “getirirler” (169/2)

1.2.2.5.2.1.2. Tasarlama Kipleri

1.2.2.5.2.1.2.1 Emir Kipi

Emir kipinde karşımıza her şahıs için farklı bir ek çıkmaktadır. Bunları söyle sıralayabiliriz.

1. Teklik Şahıs: -(ä)y(in)	1. Çokluk Şahıs: -(ä)ylik
2. Teklik Şahıs: -+Ø+[gin]	2. Çokluk Şahıs: +(i)ng/ngiz/nglär/ngizlär
3. Teklik Şahıs: +sin	3. Çokluk Şahıs: +sinlär/-iş-+sin

“-ış” eki Özbekçede çokluk eki işlevinde kullanılır. Sadece emir kipinde değil başka birçok zaman çekiminde karşılaşmamız mümkündür [kelişdi “geldiler” (91/42), qılışibdir “kılıyorlar” (55/33)].

İkinci teklik şahısta karşımıza çıkan “+gin” eki şahıs eki değil, emir kuvvetlendirme ekidir.

uçrämäyin “uğramayalım, karşılaşmayalım” (170/28)

ädälätli yol tutgin “adaletli yol tut” (30/1)

küçli bolmäsin “güçlü olmasın” (40/2)

köräylik “görelim” (45/20)

råzi bolinglär “razı olun” (99/37)

özingizgä düşmân qılmäng “[Onları] kendinize düşman bellemeyin/etmeyin” (153/35)

bärmäsinlär “varmasınlar, gitmesinler” (41/20)

ittifâq tüzsinlär “ittifak kursunlar” (149/25)

qızıqtirişsin “meraklandırınsınlar” (113/25)

1.2.2.5.2.1.2.2. Şart Kipi

Özbekçede şart kipi Türkiye Türkçesinde olduğu gibi “-sä” ekiyle oluşturulur. İyelik menşeli şahıs ekleriyle çekimlenen bu kipin olumsuzu da “-mä-” ekiyle yapılır. Yan cümle işlevinde kullanılırlar. Şayet “-sä” ekiyle çekimlenmiş bir yapı ana cümlemin yüklemi görevindeyse bu istek bildirir.

tikilib qaräsäm “kalkıp baksam” (115/24)

gäpirmäsäm “söylemesem” (115/6)

öldirgän bolsäng “öldürdüysen” (114/32)

keräk bolsä “gerekirse” (117/7)

yoq qılmäsäk “yok etme[z]sek” (140/7)

keçirsängiz “affetseniz” (140/39)

meni tinç qoysälär “beni sağ bıraksalar” (157/18)

1.2.2.5.2.1.2.3. İstek Kipi

a) Birinci Tip

“-mâqçı” ekiyle oluşturulur. Gelecek zaman manasını ihtiva eder. Olumsuz çekiminde “emäs” kullanılır. Zamir menşeli şahıs ekleriyle çekimlenir.

ötkäzmâqçımen “geçirmek niyetindeyim” (159/24)

äğdirmâqçı “meyillendirmek niyetinde” (207/38)

yolätmâqçı emäs “yaklaştırmak niyetinde değil” (65/12)

oqıtmâqçıbiz “okutmak niyetindeyiz” (209/17)

taxtgä çıqarmâqçısızlär “tahta çıkarma niyetindesiniz” (109/7)

Bälxni bermâqçılär “Belh’i vermek niyetindeler” (160/6)

b) İkinci Tip

“-gäy” ekiyle yapılır. Bu ek “q” ünsüzüyle biten fiillere “-qay”, “k” ünsüzüyle biten fiillere de “-käy” biçiminde gelmektedir. Olumsuzu “-mä-” eki ile yapılır. Zamir menşeli şahıs ekleriyle çekimlenir. Bu ek de gelecek zaman manası ihtiva eder.

vâz keçmägäymen “vazgeçmeyeceğim” (89/13)

ornätgäysen “yerleştiresin” (104/22)

äyläntirgäy “dönüştürecek” (108/33)

hibs qılğäymiz “hapsedeceğiz” (108/42)

kirgäylär “girecekler/gireler” (154/35)

c) Üçüncü Tip

“-gü+iye. bār/yoq” veya “-gü+iye. kel-” kalıplarıyla kurulur. Metnimizde birinci kalıbın örneği bulunmamaktadır. İkinci kalıbınsa yalnızca birinci teklik şahısta örneği vardır.

uçgüm kelür “uçasım gelir” (141/15)

1.2.2.5.2.1.2.4. Gereklilik Kipi

Fiilin üzerine “-ış” eki, bu ek üzerine de iyelik eki getirilip keräk, zârur, lâzim, şart vb. kelimelerden biri vasıtasıyla oluşturulur.

bilişim keräk “bilmeliyim” (134/27)

bolişi keräk “olmalı” (149/8)

bârişlâri keräk “varmalılar, gitmeliler” (92/35)

1.2.2.5.2.2. Bileşik Kipler

1.2.2.5.2.2.1. Hikâye Bileşik Kipi

Basit kip ekleri üzerine ek fiilin görülen geçmiş zamanı şahıs ekleriyle birlikte getirilerek oluşturulur.

ötmâqdä edi “geçmekteydi, geçiyordu” (94/19)

keçirgân edi “affetmişti” (94/20)

buyurâr edi “buyururdu” (95/23)

deb edilâr “demişlerdi” (115/39)

işânmäs edim “inanmazdım” (151/16)

qatl ettirmâqçi edi “katletmek niyetindeydi” (118/16)

berilişi keräk edi “verilmeliydi” (206/19)

Ek fiilin düştüğü durumlara da rastlanır. Bu duruma sadece geniş zamanda rastladık.

axırı körinmädi “sonu görünmezdi” (19/29)

ötkäzärdi “geçirirdi” (23/19)

1.2.2.5.2.2.2. Rivayet Bileşik Kipi

Basit fiil kipleri üzerine “ekän” ve nadiren “emiş” yapıları, şahıs ekleriyle birlikte gelerek bu kipi teşkil ederler.

tä'lim bergän ekän “kendisi talim vermişmiş” (34/15)

färmänni buzgän emişmen “fermanı bozmuşmuşum” (80/29)

säqläb ekän “saklamışmış” (10/5)

qulluq qılâyâtgän emiş “kulluk ediyormuş” (127/11)

ketmâqdä ekän “gitmekteymiş” (86/11)

tä'zim qılär ekän “tazim edermiş, ulularmış” (90/41)

kitâb oqımäs ekän “kitap okumazmış” (142/11)

ölimgä hükm qılmâqçi ekänsiz “ölüm[üne] hükmedecekmişsiniz” (175/39)

1.2.2.5.3. Fiilimsiler

1.2.2.5.3.1. İsim-Fiil

Özbekçede isim-fiiller “-mâq, -(I)ş, -(u)v” ekleriyle yapılırlar. Bu ekler üzerine geldikleri eylemin ismini oluştururlar. Oluşan bu yeni yapılar isim niteliğinde olurlar.

urmâq “vurmak” (89/8)

pâklämâq “temizlemek” (120/19)

uruş “savaş” (91/42)

tinçitiş “iyileştirme” (29/9)

yâzuv “yazma” (168/26)

qazuv “kazma” (31/28)

tizmä “sıra” (198/6)

köçirmä “göç ettirme, başka tarafa aktarma” (6/16)

1.2.2.5.3.2. Sıfat-Fiil

Özbekçede sıfat-fiil ekleri başlıca “-gän, -ädigän/ydigän, -(ä)yätgän, -(ä)r, -mäs, -äcäk, -äsi, -gü, -(u)vçi” şeklindedir.

ötgän dämlär “geçen/geçmiş zamanlar” (3/24)

çäp qoldä tutgän öz qılıçı “sol kolda tuttuğu kendi kılıcı” (5/6)

ketilädigän yer “gidilecek yer” (13/45)

kürdlär yaşädigän bir qal’ä “Kürtlerin yaşadığı kale” (28/20)

bäräyätgän kemä “giden/gitmekte olan gemi” (37/1)

ötäyätgän kättä taşlär “geçen/geçmekte olan büyük taşlar” (237/14)

âqar suv “akar su” (168/38)

unutilmäs vâqeä “unutulmaz olay” (28/12)

öçmäs iz “silinmez iz” (92/3)

kelecäk ävlâdlär “gelecek nesiller” (189/20)

boläcäk cänglär “olacak cenkler/savaşlar” (206/22)

kelgüsi ävlâdlär “gelecek nesiller” (22/24)

axbârât âluvçi yigitlär “haber alan yiğitler” (232/33)

közgä mil tærtuvçi cällâd “göze mil çeken cellât” (118/27)

1.2.2.5.3.3. Zarf-Fiil

Özbekçede zarf-fiil ekleri başlıca “-ä/y, -mäy, -(i)b, -Gäç, -gändä, -Gäni/Gäli, -Güdek, -Günçä, -[e]kän, -mäsdän” şeklindedir.

yıǵläy-yıǵläy “aǵlaya aǵlaya” (194/7)

oyläy başlädi “düşünmeye başladı” (65/41)

köp ötmäy “çok geçmeden” (84/17)

âyâqdä turälmäy “ayakta duramayarak” (90/5)

älib “alarak” (90/9)

deb “diyerek” (90/19)

bir yıl ötgäç “bir yıl geçince” (134/11)

şundäy bolgäç “şöyle olunca” (66/12)

hücräsigä kirgändä “hücre sine girince” (67/30)

oqıgändä “okuyunca” (68/15)

äv qılgäni ketgändä “avlanmak için gidince” (70/28)

bârgünçä “varınca/ulaşınca” (34/37)

yaqınläşgünçä “yakınlaşınca” (32/18)

yâzär ekän “yazarken” (69/22)

taxtgä çıkmäsdän “tahta çıkmadan” (96/13)

rämâzân kirmäsdän “ramazan girmeden” (157/2)

1.2.2.6. Edat

1.2.2.6.1 Çekim Edatları

İsimlerden sonra gelerek eklendikleri kelime ile cümledeki başka kelimeler arasında ilişki kurarlar. Bu edatlar isimlerin yalın, ilgi, yaklaşma ve çıkma hali almış şekilleri üzerine gelebilirler.

1.2.2.6.1.1. Yalın Haldeki İsimlerle Gelenler

ârqali “ile”, bilän “ile”, boyi “boyu”, boyläb “göre”, degän “diye”, haqıdä “hakkında”, kâbi “gibi”, säri “taraf”, säbäbli “dolayı”, säyin “[gün]den güne/gittikçe”, singäri “gibi/benzeri”, üçün “için”, toğridä “doğrultuda”, toğrisidä “hakkında”, tufäyli “sayesinde/yüzünden”.

1.2.2.6.1.2. İlgi Hali Ekiyle Gelenler

Bu edatların ilgi hali ekiyle kullanılması kendilerinin de üzerlerine tamlanan eki, iyelik eki ve diğer hal eklerinden birini alabileceği sonucunu doğurmuştur.

âld “ön”, ârä “ara”, ârqä “arka/başka”, âst “alt”, bâş “baş”, iç “iç”, qarşı “karşı”, ket “arka/geri”, ortä “orta”, täg “alt/aşağı”, üst “üst”, yân “yan”.

1.2.2.6.1.3. Yaklaşma Hali Ekiyle Gelenler

binään “binaen/dayanarak”, qarşı “karşı”, qaräb “göre”, qarätä “doğru”, qarägändä “göre”, qarämäy “rağmen”, körä “göre”, muvâfıq “uygun”, tāmān “taraf”, yäräşä “uygun”.

1.2.2.6.1.4. Çıkma Hali Ekiyle Gelenler

âldin “önce”, bâşqa “başka”, bâşläb “itibaren”, beri “beri”, buyân “beri/ bu yana”, keyin “sonra”, nări “öte”, özgä “başka”, song “sonra”, tårtib “itibaren”, täşqari “dışarı”.

1.2.2.6.2. Pekiştirme ve Tasdik Edatları

Bu edatların bazıları ek durumundadır(+yâq, -dä, -ki, -kü, -ü, -yü). Ek biçimindeki bu edatlardan “+yâq”, kelimelere bitişik olarak yazılır. Diğerleri ise kısa

çizgi (-) ile kelimelere ulanırlar. Metinde karşımıza çıkan pekiştirme ve tasdik edatları şunlardır:

Ek Halinde Olanlar

Yigirmä säkkiz yaşdäyâq “[tam] yirmi sekiz yaşında” (111/11)

U pādşāhning devāni xāsīgä tä’zim qılıb kirdi-dä, ärz qıldı “O padişahın divan-ı hasına saygıyla girdi ve akabinde arz etti” (143/5)

Bu ne körgülik-ki “Bu nasıl bir kader ki” (64/35)

İlānlär hām tuxumdän bälä açädi-kü “Yılanlar da yumurtadan yavru çıkarır ya” (70/27)

Şükür men, ottiz beşgä kirdim-ü, māmā “Şükürler olsun, ben otuz beş yaşıma girdim ya, nine!” (144/12)

qançä xazinä-yü, qançä bāylikläрни kördim “ne kadar hazine ve zenginlikler gördüm.” (168/37)

Endi äyting-çi “şimdi söylesenize” (89/40)

Ayrı Yazılanlar

Axır u pādşāh edi-kü “sonuçta/zaten o padişahı ya” (110/3)

Bu axbārāt ğirt yālğān “bu haber[ler] kesinlikle/mutlaka yalan” (105/28)

ölsäm hām rāzi bolurmen “ölsem de razı olurum” (107/33)

ungä hättä bir qızıl ālmä uzätädi “ona bile bir kızıl elma uzatır” (9/16)

Nähâtki endi Alaüddävlä qoşini säfidä Uluğbek Mirzâgä qarşı cäng qılsängiz? “Ne yazık ki; şimdi Alaüddevle ordusu saflarında Uluğbek Mirza’ya karşı savaşacaksınız ha?” (74/18)¹¹¹

1.2.2.6.3. Soru Edatları

Bu edatlar “+mi, -çi,¹¹² -ä, -yä” şeklindedir. “+mi” bitişik yazılan bir ek biçimindedir. Diğerleri ise kısa çizgi (-) ile kelimelere bağlanır. Metindeki örnekleri şunlardır:

yâdingizdämi? “hatırınızda mı?” (83/26)

Älişerbekning ärzusi-çi? “Älişerbek’in arzusu ne/Ya Älişerbek’in arzusu nedir?” (135/28)

Bütün bir şähärni-yä? “Bütün bir şehri öyle mi?” (31/5)

¹¹¹ “Nähâtki” edatı şaşkınlık, üzüntü ve soru anlamlarını birlikte ifade eden, Türkiye Türkçesinde karşılığı olmayan bir edattır. Metinde hep istek kipinde kurulmuş cümlelerle birlikte gelir.

¹¹² Bk. KFTS, “ئىسىچ”, s. 559. çi+est>çist.

İKİNCİ BÖLÜM

METİN

[3]TÂĞLÄRGÄ TÄRMÄŞGÄN BULUTLÄR

Şâhruh Mirzâ süyükli mälİKäsi Gävhärşâd begimgä ätäb Hirâtning kökräkdâr câyigä âq märmärdän üç âşiyânlik qasr qurdirgän. Qasr ätrâfidägi bağri keng bağdä sârvlär, bäländ boylik vä mäydä bärqlik lisânit täyr¹ vä sänâbär dâraxtläri säf tærtgän. Ciydägä oxşägän kümüşräng bärqlik bu äzim dâraxtlär quyâşgä nuqrädäy âqış bolib körinädi vä âq märmär qasrgä cüdä mäs kelädi. Şuning üçün bu bâqqa Äydinbâğ-Bâğı Sâfed deb nâm bergänlär.

Qasrning yuqâri qavätidägi naqşinkâr äyvândän qârli İskälcä tâğläri körinib turädi.

Äyvândä kitâb oqib oltirgän Gävhärşâd begim gâhâ sâhifälärdän közini âlib oşâ tâğlär ätrâfidä oräläşädigän bulutlärgä oyçän tikilädi. Bäländ tâğ tizmäsi üstidän âşib ötälmäydidigän âğır qârä bulutlär çoqqılär başigä şämäl borân keltirişi dol yağdirişi begimning qolidägi Yäzdiy “Zäfärnâmä” sining tählikäli väqeälärigä oxşab ketädi.

Gävhärşâd begim Ämir Temur xânädänigä kelin bolib tüşgändän buyân Mävlânâ Yäzdiy qalämgä âlgän şiddätli tärıxıy väqeälärning naq içidä yürgän, iftixâr qılsä ärzigülik mäs’ud künlärni häm körgän, iztirâb vä mäşaqat bilän ötgän dämlärni häm başdän keçirgän.

Şuning üçün kitâbdä qısqaçä yâzib ketilgän väqeälär häm begimning xâtiräsidadä bir dünyâ his-tuyğulär uyğâtädi, unutilmäs täfsilâtlär xayâlidä qaytä tirilgändäy bolädi.

Yäzdiy Şâhruh Mirzâning ilk üyläniş toyi Sämärqandning Bağı Bihiştidä bolgänini birginä cümlädä äytib ötibdi. Şu birginä cümlä Gävhärşâd begimning közi âldidä çindän häm cännätgä oxşäydidigän Bağı Bihiştini gävdäläntirädi. Nävroz künläridä şu bağdä başigä âq härir româl yâpib sâhibqırân qaynätäsigä kelinsälâm qılğänlärini begim häyâcân bilän esläydi.

[4] Oşâ küni u Ämir Temurni birinçi märtä yaqıngınädän kördi. Uning âtälärçä mehribân tãvuş bilän äytgän sözlärini eşitdi:

- Bizning xânädängä qoygän pâyı qadämingiz qutluğ bolsin, bäläm!

¹ Lisânit täyr – köşk tili degäni

Sälâbätli nurâniy âtâning “bâlâm!” degän sözi häligäçä Gävhärşâd begimning qulâğıgä eşitilib turgändäy bolädi.

Oşâ küni Sâhibqırân qaynâtäsi ungä yirik-yirik lä'llär qadälğan bir cüft âltin sirğa in'âm qıldı.

Qaynânäsi Bibi xânim bu sirğälärni kelinining qulâğıgä taqıb qoyâr ekän:

-Bu in'âmning terän mä'näsi bär- dedi.-

Endi hämişä xânädân sâhibining gäpigä qulâq sâlgäysiz, äytgänläri sözsiz ädä etgäysiz!

-Cânim bilän häzrät ânâcân!- deb şivirlädi kelin.

Lekin xânädân egäsining irädäsigä boysunib yäşäş âsân keçmädi. Müdâm tağlar âtrâfidä oräläşgän bulutlärning şamâl-borânlärini eslätuvçi uruş-yürişlärgä çidäş, içki-taşqı nizâläarning girdâbläridän süzib ötiş cüdä qıyın boldi. Toğri, begimning tälä'igä, Şâhruh Mirzâ faqat qılıç çâpädigän bähâdir yigit emäs, bälki mädräsä körgän kitâbni sevädigän âilägä ästâydil mehr qoygän fâzil insân bolib çıqdi. U bilän birgä bolğan künläridä Gävhärşâd begim özin baxtiyâr his qılädi.

Ämmâ bundäy künlär häm cüdä kämdän-käm bolädi. Çünki Şâhruh Mirzâ Sâhibqırân âtäsining üç yillik, beş yillik, yetti yillik yürişläridä mingläb nävkärlärgä baş bolib köp vaqt ailädän yirâqlärdä yürdi.

Begimning qolidägi kitâbdä bitilgänidek, Şerâz şähri âtrâfidägi bağköçälärdä Şâhmänsur degän ğanim tört ming âtlıq äskär bilän pistirmädän çıqıb, Ämir Temurgä töstädn hücum qılädi.

Bu xatärli vâqeäning täfsilâtlärini begim Şâhruh Mirzâning özidän eşitgän.

Nävroz äräfäsi ekän, mevâli dâraxtlär qıyğâs güllägän. Ämir Temurning ottiz ming kişilik qoşını mevâzârlärni täptämäslik üçün bağköçälärdä bölünib-bölünib yol bäsmaqda ekän.

Şâhmänsur şu âtrâfdägi pästqam bir cäydän mingläb qılıç yälänğäçlägän süvâriyläri bilän âtilib çı-[5] qadi. Bağköçäning tarrâq câyigä Ämir Temurni ortägä âlib bärâyâtgän yüztäçä qoruqçı äskärlärni urib-yıqtıb, sârkärdäning özigä yetib bärädi. Därgazâb ğanimning qılıçı Ämir Temurning qalqânigä bir emäs ikki märtä urilädi. Üçünçi qılıç zärbäsini Ämir Temur çâp qoldä tutgän öz qılıçı bilän qaytarädi. Lekin Şâhmänsurning nävkärläri häm qılıç yälänğäçläb Sâhibqırângä yaqınläşib barmâqda edilär.

Buni körgän Şâhruh Mirzâ öz yigitlari bilân baġ köĉâ devârlari üstidân ât sâkrâtib ötib, himâyâgâ yetib keldi. Şâhmânsur törtinĉi märtâ qılıĉ kötârgân pâytdâ Şâhruh, ungâ ârqa tâmândân yetib bârib, boynigâ şâmsir urdi-yü, âtdân yıqıtdı. Şâhruhning nävĉârlari Şâhmânsurning Ämir Temur hämlâ qılıb kelâyâtġân âskârlari yolini tösdilâr. Şâhmânsurning yergâ yıqılġânini körgân ġanim âskârlari âtlarini ârqagâ burib tümtâraqay bolib qâĉdi. Şu târzdâ dâġşâtlı bir süiqasddân âmân qalgân Ämir Temur kencâ oġlını baġrigâ bâsib täsännâ âytđi.

Taşkent yaqınıdägi eski Binäkent qal'äsi yängidän qurib bitirilgändä ätäsi Şähruhning oşä cäsärätini taqdirläb, bu cäygä Şähruhiyä deb nâm qoydi.

Änqarä yaqınıdä bolgän häyât-mämât cängläridä häm Şährüh öz qoşını bilän yäv läşkärining märküzini sindirib ötib, Yıldırım Bâyâzid turgän bäländ tepälikkâ birinçilär qatâri yetib bârdi. Qurşâvdä qalışını sezgän Rum qaysäri tepälikning ârqa tāmānidän tüşib qâçışgâ mäcbur boldi. Oşâ tāmāndä pistirmädä turgän Mähmud Sultân öz âskärläri bilän Yıldırım Bâyâzidni quvib yetib, âsr âldi.

Şåhruhning bu ùlkån cångdå kòrsåtgån bâhådirliğı üçün Şåhibqırån åtåsi ungå şårqıy vâ ğarbiy vilåyåtlårning ğåq belidå turgån Xuråsån òlkåsini inåyåt qıldı.

Gävharşad begim “zäfarnâmâ” sähifäläridä mänä şu hädisälärning tä’rifini oqıgändä öz ümr yoldaşidän ästâydil iftixâr qılıb qoydı. U Şährüh Mirzäni Ämir Temurgä münäsib oğıl deb hisäblärdi.

Sâhibqırânning kättâ oğllâri cänglârdâ hâlâk bolgân, ortânçâ oğıl Mirânşâh Âzärbâyçandâ günâh işlâr qilib, hâkimiyâtdân çetlâtilgân edi. “ Endi Sâhibqırânning işângân vârisi Şâhruh Mirzâ bolib” degân sözlârni Gävhârşâd begim köp âdâmlârdân eşitârdi.

[6] Birâq vârislarning mâkkâr düşmânlari bolârkân. Xocâ Herâviy degân keksâ imâm-xatib Hirâtning câme' mäscididâ oqıgân hutbäläridâ Ämir Temurni birinçi oringâ qoyib uruğlägân bolsâ häm, Şâhruhning Hirâtdâ âbâdânçilikkä kättâ e'tibâr berâyâtgâni, bâğlâr bärpâ etgâni, mädräsâ qurdirâyâtgânini mislsiz zor bünyâdkârlık deb maqtâydi. Xocâ Herâviy bilân äzäldän nizâ qilib yürgän Xocâ Ähmäd Tusiy nâmli devânbegi buni Sämärqandgâ çäppâ qilib yetküzädi. Göyâ Xocâ Herâviy hutbâ oqıgändâ Şâhruhni dâmiâ âtäsidadän bäländ qoyârmiş. Uning maqtâvigâ uçgân Şâhruh Xurâsândâ müstaql dâvlät tüzib, âtäsining inâätidän çıqışı mümkün emiş... Şu gäplâr tâ'siridâ keksâ xatib

Xocä Heräviy Hirâtdän sürgün bolib, Türkistândän näri Säbrân çöllärigä köçirmä qılındı. Uning yaqınläridän yänä bir qançäsi Hirâtdän bädärğa boldı. Şähruhni âtäsi:

- Minbä'd bundäy xocälärning qutqusigä uçmägin! – deb äğähläntirdi.

Lekin Şähruh Xocä Ähmäd Tusiyy kabi mäkkâr xuşâmädgöylär päşşädän fil yäsäb, orägä ätäyläb ğubâr sâlmâqçı bolğanini äytä başlägändä âtäsi uning sözini kesdi:

- Hirâtni qorġân bilän oräb âlmâqçı emişsen! Men qorġân âtrâfidägi çahğä tupraq sâldirib tekislätgän edim. Uni qaytädän qazdirib, suv toldirmâqçı bolibsen!

- Häzrät âtäcân, yâzlärdä äfgân şamâli Hirâtğä müdâm çäng tozân keltirärkän, köz açirmäy qoyärkän. Qorġân bilän suv änä şu çäng-tozangä qarşı bir çärä!

- Heräviygä oxşagänlär bu bähänä bilän seni çälġitgän. Ähmäd Tusiyy ulärni sorâq qilib, äyblärini boyınlärigä qoymıştir. Bir ğuruh fitnäçilär Hirâtni bizdän äcrätib âliş üçün âtrâfigä çah qazdirib, qorġân kötärmâqçı ekän. Sen yâşlıq qilib ulärning ğäpigä işänib oltiribsen!

- Häzrät, âtäcân, Ähmäd Tusiyyning ğäpigä häm işänib bolmägäy! Men ilticâ qılurmen. Hirâtğä başqa xâlis täftişçilär yubârışingizni ötinib soräymen!

- Bittä Hirâtni neçä bär täftiş qılâylik? Mening başqa işim yoqmi? Xıtây yürişigä täyyärgärlük ketâyâtġänidän xabäring bärmi?

- Xabärim bär lekin...

[7] – Xabäring bolsä, ğäp tämäm. Heräviylärgä qarşı qattıq turışğä urgän!

Qat'iy buyruq tärzidä äytilgän songgi ğäpni Şähruh Mirzâ tä'zim bilän qabul qıldı. Lekin köngligä: “Men Xocä Ähmäd Tusiyygä oxşagän ıġvâġärlärgä häm qarşı turgäymen!” degän niyätini tüġdi. Şundän keyin Sâhibqırân âtäning bütün xayâli Xıtây yürişini bilän bänd boldı.

Yetti yillik yürışdän song lâaql birâr yil däm âlmäsdän beş äy ötar-ötmäs yänä Xıtâyğä yüriş başlaş el-ulusğä häm, xususän, saġlıġını äncä âldirib qoyġän Sâhibqırânning özigä häm cüdä ağır tüşişini Şähruh Mirzâ iç-içidän sezär, lekin âtäsinı bu niyätidän qaytärışğä küçi yetmäs, faqat dârdini Ğävhärşâd begimğä äytärdi:

- Ätäm äncä käsälmänd. Yâşı yetmişğä yâqınlâşdı. Şu ähvâldä Xıtâyday ülkän mämläkätğä yüriş qılış... Xuşâmädgöylär u kişigä: “ Hâli häm bähâdir yigitdäysiz, Xıtây yürışidän yänä bir âlämşumul ġaläbä bilän qaytişingiz äniq!” dermişlär... Men âtämğä toy päytidä yâtuġı bilän äytdim. “Häzrätim birâr yil däm âlsängiz yaxşı bolärmidi?” deb kördim. Ğäpim yâqmädi. “Çärçägän bolsän, mäyli, sen däm âl, Xıtâyğä

men özim qoşin tårtamän!” dedilər. Ne qılây? Mening bu yürüşgä tərəfdâr emäsligimni âtämğä hufyälär häm yetkâzgän bolsä keräk. Xıtây yürüşidän âldin bolgän mäşvâratgä meni täklif qılmädilär. Şundän sezdimki, xuşâmädgöylär bilän hävlıqmä beklärning sözi ötgän, bizniki ötmägän. Sâhibqırânni yüzmä-yüz âlışuvlârdä yengâlmägän ğanımlär endi behisâb maqtâvu mädhiyälär bilän uni bârsä-kelmäs härbiy yürüşning girdâbigä tårtmâqçılârmi?.. Bilmädim.

Şundây uluğ âtä bilän sädâqatli oğılning âräsigä ğubâr sâlgän makkâr fitnâçılär Gävhârşâd begimning täsävvuridä tâğlârgä tärmâşgän qârâ bulutlârgä oxşardı. Bu bulutlârni tärqatib yubâriş vâ haqıqıy âhvâlni âçib körsätiş hâzir heç kimning qolidän kelmäydiğändek tuyulardı. Gävhârşâd begim qaynâtäsi üçün häm, eri üçün häm küyinär, âynıqsä, Xıtây yürüşigä bâbâsi bilän birgä ketâyâtgän on bir yâşâr oğlı Uluğbekning taqdiridän xavâtirlânib iztirâb çekardı.

Bu küyiniş vâ xavâtirliklär beciz emäs ekän. Härbiy yürüş qış kirkändä başlandı. Ämir Temur **[8]** bähârgäçä Xıtây çegärälârigä yetib bâriş vâ közlâgän maqsâdini yüz vâ köz dävâmidä ämâlgä âşirib, yänägi qışgäçä Sämârqandgä qaytiş niyätidä edi. Bunday recä Ältin Ordägä qarşı yürüşdä täcribädän ötkâzilgän edi. Lekin äksigä âlib oşä yilgi qış behäd qattıq keldi. Qalın qâr vâ qattıq sâvuqlârdän dâryâlär şu dâracädä muz bilän qâplândiki, Sirdäryädän Öträr tāmangä ötgänlâridä ât vâ tüyälârdän taşqari âğır yük ârtılğan ärävâlär häm muz üstidän bemälâl yürüb bârdi.

Qahrâtân qış çilläsidadä Ämir Temur mülâzimlâri vâ âilä ä’zâları bilän Öträr hâkimi Berdibekning muhtâşâm mehmânxânäsigä kelib tüşti.

Hâzir Gävhârşâd begim oqıb oltirgän kitâbning güvâhlik berişiçä, mislsiz qattıq sâvuq başlängäni üçün ât-ulâvlârdän kättä bir qısmi tälâfât körädi, köpginä nävkârlärning qol-âyâqlâri sâvuq âlädi, bâ’zilärning burni vâ qulâqlâri sâvuq urgänidän üzilib tüşädi.

Ämir Temur, Bibi xânim, Tümân âğâ, nevârlârdän Uluğbek vâ İbrâhim Mirzâlär kelib tüşgän Berdibekning mehmânxânäsidadä keçäsi birdän yângın çıqadi. Bu yângın maxfiy câsuslärning işimidi, yâki qattıq sâvuqlârdä häddän taşqari köp ot yâqqanlâri häm sâbâb boldimi, buni änıqlâşgä ülgürişâlmädi. Yângın pâytidä Ämir Temur üçün bexatâr câyda çâdir ornâtgünlâriçä tüngi qattıq sâvuq vâ izğırin şâmâl ungä yâmân tä’sir qıldı. İsitmäsi kötârilib, qattıq xastälänib qâldi. Şundän keyin hämmäning xayâli sâhibqırânni dävâlâş bilän bänd boldi. Ämmâ muâlacä kâr qılmädi.

Sâhibqırân ölim töşägidä yâtgändä dânişmänd xâtini Sârây Mülk xânim vä işängän ämirläridän Şâhmälik ungä Şâhruhni bir neçä märtä eslätdilär, ülkän mämläkätни idärä qılış faqat şu oğılning qolidän kelişini işärä qıldilär.

Lekin qazâ yaqınlıgını sezgän başqa mäslähätgüylär häm Ämir Temur ätrâfidä pârvanädäy äylänişmäqdä edi. Äyniqsä, devânbegi Xocâ Ähmäd Tusiy, häkimi hâzıq Fäyzullâh Täbriziy, väzir Mäs'ud Simâniylär Sâhibqırân âlämdän ötgändän song Xalil Sultânни taxtgä çıqariş täräfdârı edilär. Ulärning bu bärädägi maxfiy mäslähätlärigä turânlik ämirlärdän Xocâ Yusuf vä Sämärqanddä dâruğa bolib turgän Ärgünşâh häm qoşılğan edi.

[9] Vâkeäning täfsilâtlärini Gävhärşâd begim keyinçalik Xalil Sultân bilän Şâdimülk begimning özläridän eşitdi. Çünki çigäl kälävägä oxşaydigän bu yaşirin işning bir uçı Xalil Sultân bilän Şâdimülk begimning ısq-muhäbbätläri el âräsidadä gäp-söz bolib, Sâhibqırânning qahrigä uçragänigä bağlânär ekän.

Äddiy hünärmänd äiläsidadä ösgän Şâdimülkning tä'rifgä sıgmäydigän gözälligi bär edi. Uni Ämir Temurning nüfuzli ämirläridän Hâci Säyfiddin öz härämigä kânizäk qilib âlädi. Lekin Şâdimülk yaşı ellikdän aşgän tört xâtini bär Ämir Säyfiddingä köngilsiz edi. Täbiätän şox vä dädil qız bolgän Şâdimülk bağ köçä devâridän möräläb yigirmä bir yaşlik bähâdir Şâhzädä Xalil Sultângä öz gözälligini körsätädi. Ungä hättä bir qızıl älmä uzätädi. Xalil Sultân Şâdimülkkä mähliyâ bolib qälädi. Keyin âragä väsitäçilärни qoyib, u bilän yaşırıqçä uçrâşädi. İkki âradä küçli muhäbbät päydâ bolädi.

Xalil Sultân häm üylängän, bittä oğıl körgän, lekin şäriät boyıça uning yänä üylänişgä haqqı bär edi. Şuning üçün Şâdimülkни öz nikâhigä älmâqçı bolädi.

Ämmâ Şâdimülkни öz härämidadä saqlab yürgän Ämir Säyfiddin bu hâdisädän xabärdâr bolib qälädi. Uning Ämir Temur bilän eski qardânligi bär ekän. Şundän fäydälänib Sâhibqırânning qabuligä kirädi.

- Nevärängiz Xalil Sultân mening härämimidägi cüvânni tärtib älmâqçı! - deb şikâyät qılädi.

Ämir Temur işänçli ädämlärini yubârib, täftiş ötkäzgändä, Şâdimülk Xalil Sultân bilän yaşirin bir cäydä keçäläri birgä tünäb yürgäni mä'lum bolädi. Sâhibqırân bundäy inkâhsiz birgä tünäşlärни “zinâ” deb yâmân körärdi. Ämir Säyfiddingä:

- “Sizning härämingizdägi cüvân yengiltäk ekän, bizning nevärä bilän zinâ yoligä kirmişdir” - deydi. Şundä Ämir Säyfiddin:

- “Undäy bolsä bu cüvänni ölimgä buyursängiz häm men rāzimen!” - deydi.

Şādimülkni ölimgä hükm qılışlari mümkinligidän xabär tãpgän Xalil Sultân özini tãrbiyäläb östirgän māmāsi Bibi Xānimgä bārib ilticā qılādi:

- Hāzrāt māmā, Şādimülk pāk āyāl, men uni nikāhimgä ötkāzmāqçimen, siz güvāh boling!

[10] - Āmir Sāyfidin uni nikāhidän çıqargānmi yoqmı?

- E, u ādām Şādimülkni nikāhlāb ālmāgān ekān. Nikāhidä tört xātini bolib, uni şunçāki kānizāk qilib saqlāb ekān.

Bāşqa ādāmning nikāhigä ötmāgān āyāl bāşi āçıq hisāblānārdi. Şuning üçün Bibi xānim Şādimülkni Xalil Sultānning nikāhigä ötkāzişgä yārdāmlāşdi. Keyin Āmir Temurning kāyfiyāti yaxşı pāytini tãpib uning huzurigä kirib:

- Hāzrātim, Āmir Sāyfidin Şādimülkni hāli nikāhlāb ālmāgān ekān. Bāşi āçıq bolgāni üçün Xalil Sultân uni nikāhlāb ālibdir. Men özim bārib kördim. Boyidā bolibdi. Hādemāy ānā bolgān.

Āmir Temur cāhlidän tüşibdi.

- Māyli, qānidän keçdik. Āmmā bu cüvān el-yurt ārāsidadā şunçā nālāyıq gāp-sözgä sābāb boldi. Xalil Sultân Xıtāy yürişidä mening eng işāngān sārkdālārimdän bolğay. Bu xātini uvruqqa qoşilib, hārbiy yürişdä erining ketidän ergāşmāsin, Sāmārqandā qālsin. Āğār ergāşsā, kuni bitgāy! Ānā şuni Xalil Sultāngä hām āytib, qattıq āğāhlāntiring.

Sāhibqırānning sözini ikki qilib bolmās edi. Āşıq-mā’şuqlār bir-birlāridän bir kün hām ācrāşışni istāmāsālār-dā, fārmāni āliyğä bināān Xalil Sultân Şādimülkni Sāmārqanddā qāldirib, özi qoşin bilān Tāşkentgä kelib tüşdi. Bu yerdän hām sevgilisigä muhābbāt maktublāri yāzib, maxsus çāpār ārqali yubārib turdi.

Xalil Sultân Şādimülkni ölimgä buyurmāqçi bolgānlārdän rāncib yürgānini uning tārāfdārlāri yaxşı bilār edilār. Bu dāvyürāk yigit heç kimdän – hättā ālāmni titrātğān bābāsidadān hām tãp tãrtmāy sevgilisini himāyā qılğāni Xocā Āhmād Tusiy, Ālāviddin Tābriziy, Mās’ud Simnāniy kābilārgä cüdā yāqar edi.

Sāhibqırān bilān dāim şāhmāt oynāydiğān, gāhā ungā ātāyin yutqızib berib, cüdā ustālik bilān xuşāmādlār qılādiğān, qızıq-qızıq hāngāmālārdän āytib, pādşāni küldirā ālādiğān Ālāviddin Tābriziy hām şu güruhgä kirār edi.

- Häzrätim siz həli bəhədir yigitidəysiz, mənə, həkimi xəsingiz məvlənə Fəzlullāh həm aytsinlər, siz Xıtəydən yənə bir ələmsümul ǧələbəǧə erişib sağ-sələmət qaytgəysiz!

[11] - Boləcək ǧələbəǧiz faqırǧə tüşimdə əyən boldi! – dedi Xocə Əhməd Tusi. – Sizning əq fil minib Səmərqandǧə qaytgəningizni tüşimdə körəbmen!

Xəs həkim Fəzlullāh Təbrizi. Yəni bu yəşirin ǧürəhning bəşəratlərini təsdiqləb, keksə sərkərdəning qəhrətən qış səvuqlərdə hərbi yürüşǧə çıxışǧə tərəfdər edilər.

Səhibqırəning ətrəfidə ǧirdikəpələk bolib yürǧən bu ədəmlərnin kəngilləridə bəşqə ərzulər bər edi. Bu yilǧidəy qattıq qışlərdə təǧu çöllərdə Əmir Təurning hərbi yürüşlərigə qatnəşib məşəqqət çəkən pəytləridə ulər özləri tuǧulib ösǧən ǧözəl Erən şəhərləri – Təbriz Tus və Simnənlərni səǧınışərdi. Qaçənlərdir bir vaxt öz yurdlərigə bəylǧü mərtəbə bilən qaytışni oyləşərdi. Qədimi y mədəniyyət oçaǧı bolǧən Erənin tēmiriylər qərəməǧidən çıxışini, yənə müstəqil dāvlət bolışini istəşərdi. Əlbəttə, bu ərzü və istəklər təbiy edi. Ləkin bu ərzulərnin əməlǧə əşisi üçün Tēmiriylər səltənəti pərçələnişi və özərə uruşlərdə yənə kəp qənlər təkilişi muqərrər edi. Şuning üçün bu ərzulər dil tēbidə pinhən səqlənər və ulərni royəbǧə çıxariş üçün Əmir Təmur vəfətədən keyin Xəlil Sultənni taxtǧə çıxariş Xocə Əhməd Tusiylərnin məqsədǧə cüdə muvəfiq kələrdi.

Çünki Xəlil Sultən yəş, birərtə viləyətəni həm bəşqarib kərəməǧən təcribəsiz yigit. Xəlil Sultən faqat Turən və Tūrkiştəǧə pədsə bolış bilən qənəətlənişi mümkün. Uzəqdəǧi Təbrizü Şirəzlərni Səmərqand taxtidə oltirib bəşqariş uning qolidən kəlməsliǧi əniq.

Əmmə Şəhruh Mirzə Səhibqırəndən keyin pədsə bolsə, Turən bilən birǧə Xurəsən və Erənni həm ətəsi kəbi yaxlit bir səltənət dāirəsində uşləb turışǧə küçi yetərdi. Şuni yaxşı bilədigən Xocə Əhməd Tusi Əmir Təmur bəǧən vəkəlat bilən Hirətgə bərib, Şəhruh Mirzəǧə yəq cəydəǧi əyblərni taqib kəǧən və ətə-bələ ərəsǧə ətəyləb səvuqlıq səlǧən edi.

Mənə endi Ötrərdə həm Xəlil Sultən tərəfdərlərnin bütən hərəkəti Şəhruh Mirzəni vəliəhd qılməslikkə qərətilədi.

Şu məqsəddə ulər Əmir Təurning huzurǧə xəs həkim məvlənə Təbrizi yərdəmidə kirib bərişib, səhibqırəning süyüklə nəvərəsi Pirmuhəmməd Mirzəni əng ilq sözlər bilən tilǧə ələ bəşlədiər. Ulər- [12] nin əsl məqsədləri – Xəlil Sultən edi. Ləkin

uni väliähd qılış haqıdä, äynıqsä, Şadımlük väqeäsıdän song, Sâhibqırângä mutlaqâ âğız açıb bolmâslıgını bılışardı. Şâhruhnı väliähd qılışgä yol qoymâslık üçün Pirmuhämmäd Mirzâ nâmqâdını qollâb-quvvâtlâş ulârnıng maqsâdıgä cüdä mäs kelârdı.

Bu kättä vä qaltis oyındä Xalil Sultân târâfdârlâri şâhmâtdägi kâbi keyingi yûrişlârnı hâmq âldındän körıb dâmq sürmâqda edılâr. Ulârgä kelgân xabâr boyıçä, Pirmuhämmäd Mirzâ hâzir Qâbul vä Xaybâr dâvânıdän nâridägi ılıq ölkä – Peşâvârdä qışlâmâqda edi. Çâpâr qış künlâridä qançä dâvânlârdän âşıb uzâq Peşâvârgä ölim xabârını yetkâzıb bârgünçä kâmidä bir yârim ây ötâdi. Pirmuhämmäd Mirzâ qol âstıdägi vilâyâtnı tıncıtıb, Sâmqârqandgä yetıb kelişi üçün yâmq bir dÛnyâ vaqt kerâk bolâdi. Ungâçä bu yerdä Xalil Sultân taxtgä çıqıb, müstâhkâmlânb âlişgä ülgÛrâdi.

Pirmuhämmäd Mirzâ songgi märtä Sâmqârqandgä kelgândä bâbâsi u bilân quçâqlâşıb körışgân, közigä yâş âlib:

- Sen xuddi âkâng Muhämmäd Sultângä oxşâysen, ilâyâ ümrıng oxşâmâsin! – degân edi.

Mârhûm Muhämmäd Sultân esä Âmir Temurnıng eng sÛyÛkli nevârâsi edi. Sâhibqırân uni väliähd qılmâqçı bolıb yÛrgândä vâfât etgân edi.

Xalil Sultânning Ötrârdägi târâfdârlâri bu nârsâlnıng hâmqâsıdän xabârdâr edılâr. Ulâr ânıq hisâb-kitâb bilân iş âlib bârişıb, axıyri Pirmuhämmäd Mirzâning Âmir Temur tâmqânıdän väliähd qılıb tâyinlânişigä muvaffaq boldılâr.

Sâhibqırân âlâmdän ötgân küni keçâsi Pirmuhämmäd Mirzâgä maxsus mâktub bilân çâpâr yubârdı. Çâpâr qaçân yetıb bârâdi-yÛ, väliähd qaçân kelâdi? Ungâçä nüfuzlı bekÛ â'yânlâr vä mârhûmning âilä â'zâlâri unıng vâfâtını sir tutışgä âhdÛ pâymân qıldılâr.

Sâhibqırânning cäsâdi sâlingân polât tâbutnı Sâmqârqandgä yâşırnıçä yekâzıb bâriş vä hâzirçä pinhân dâfn etiş Âmir Xocâ Yusufgä tâpşirildi.

Xocâ Yusuf keçâsi el uxlâgândä Ötrârdän Sâmqârqandgä şitâb bilân cönâdi.

Ertâsi küni unıng ketidän Bibi xânim bâşlıq begimlâr, nevârâlr Âmir Şâhmâlik vä Şâyx Nuriddinlâr hâmq pâytaxtgä yol âldılâr.

[13] Ulâr hâli yoldä ekânidä Xocâ Âhmâd Tusiy Tâşkentgä vä Sâmqârqandgä işânçlı âdâmlârnı yubârib, Xalil Sultân bilân Şadımlük begimni väkeâdän xabârdâr qıldı.

Älbättä bu ikki yaş aşiq-mä'suqlärgä äldindän täyyärgärlük körgän täcribäli yol-yorıq körsätib, yärdäm berib turmägändä ulär Ämir Temurdäy uluğ pādşähning väsiyätigä qarşı bärälmägän bulär edilär.

Sämärqandgä äldinraq yetib bärän Xocä Yusuf şähär dāruğasi Ärgünşäh bilän til biriktirdi. Şädimülk häm Ärgünşäh bilän uçraşib, Xalil Sultān taxtgä çıqqandä ungä kättä lävāzimlär berilişini vä'dä qıldı.

Şundän keyin Sämärqandgä Uluğbek Mirzä öz ätähğı Şähmälük bilän yetib bärädi. Ulärning yänidä Bibi Xanim, Tüman äğä vä bir neçä yüz qorıqçı äskärlär, mülāzimlär bär edi. Ämir Ärgünşäh Särāy Mülk Xānim vä Tüman äğäni Sämärqand qorğanigä kirgizädi. Ämmä Uluğbek bilän uning ädämlärini şähärgä kirgizmäy turib älädi. Säbäbini soräğänläridä:

- Väliähd täyinlängän Mirzä Pirmuhämmäd yetib kelgünçä başqa taxt dä'vāğärläri qorğängä kirmäslikläri keräk! – deb väc körsätädi.

- Axır bir taxtgä dä'vāğär emäsmiz-kü! – deydi Uluğbek.

- Meni mä'zur tuting, ämirzädä, siz dä'vāğär bolmäsängiz, ätrāfingizdägi bekü ämirlär, älbättä, dä'vä qılurlär. Siz bilän ätängiz Şähruh Mirzāni Sämärqand taxtigä münäsib körüvçilär äz emäs!

Gäp nimädäligini endi tüşüngän Uluğbek ätähğı Şähmälük vä mülāzimläri bilän birgä Sämärqandgä kirälmäy Buxârägä ketädilär. Ertäsi küni Xalil Sultān öz qoşini bilän Sämärqandgä yetib kelädi. Ämir Ärgünşäh vä şähär ä'yānläri uni quçaq açib kütib älädilär.

Ulärning näzäridä, Mirzä Pirmuhämmäd häli uzäqdä bolgäni üçün unça xatärli emäs edi. Xalil Sultānning täräfdärläri şu ätrāfdä yürgän Uluğbekni vä uning Hirätdägi ätäsi Şähruhni özlärining eng xatärli raqıbläri deb bilär edilär. Şuning üçün ulär Buxârä ärkidä turgän Uluğbekni yoq qılış üçün Ämir Hämzä degän dāruğani işgä sälädilär. Xayriyät, Uluğbek ziyräklük qilib, xatärni vaqtidä sezib qälädi. Uning bekläridän biri ärkdan maxfiy çıqıb ketilädigän yer [14] ästi yolini bilär ekän. Uluğbek öz ädämläri bilän şu yoldän keçäsi qaçib çıqadi vä Hirätdägi Şähruh Mirzä pänähigä şaşilädi.

Xalil Sultān täräfdärläri Uluğbekni Ämudäryä boyigäçä tä'qıb etib bärädilär. Ulär Uluğbekni tutib keliş yäki Turändän quvib çiqariş haqidä täpşiriş älgän edilär.

Uluğbek bu tä'qıbü tählikälärdän qıynälib äzib ketgänini körgän Gävhärşäd begim oğlini bağrigä basib yığläb yubardı.

- Endi oğlimiz yânimizdâ bolsin, hâzrâtim, xudâ häyringizni bersing, Uluğbekni Turângâ başqa yubârmäng! – deb Şâhruhdân ilticâ qıldı.

- Ämmâ biz boş kelsäk Xalil Sultân Xurâsangâ hâmbâstirib kelgân! – dedi Şâhruh Mirzâ. – Bu gümrâh yigit sâhibqırân bâbâmizning väsiyâtigâ qarşı isyân qılğani üçün cază âlmâğı keräk!

- Xalil Sultânning cazăsini pârverdigar özi bergân! – dedi begim.

Xalil Sultânning dâvyüräk sârkärdâ vä iste'dâdli lâşkârbâşi ekânini Şâhruh Mirzâ hâmbâ yaxşı bilärdi. U bilân cäng qılış cüdâ xatârli bolışidân tâşqari taxt tâlâşışgâ oxşâb ketärdi. Hâlbuki Şâhruh Mirzâ Xurâsândâ öz tâcü taxtigâ egâ bolışı mümkün edi.

Bu fikr uning âmirâleri vä ä'yânârigâ hâmbâ mâ'qul tüşdi. Şâhruh Mirzâ Xurâsân pâdşâsi deb e'lân qılindi vä nâmi xutbâgâ qoşib oqılâdigân boldi. Oğli Uluğbekni hâzir tinç vilâyât bolgân Äsrtâbâdgâ hâkim qilib täyinlädi.

Xalil Sultân esâ Turân hükmdârigâ äyländi. Şâhruh Mirzâ ârqânni uzun tâşläb, u bilân sulh tüzdi. Bu sulhgâ binâân Ämudäryâning ong qırğâğıdâgi yerlär Xalil Sultân ıxtiyârigâ berildi, çâp qırğâq Şâhruh Mirzâdâ qâldi.

Vaqt – âdâlâtlı hâkâm – Xalil Sultângâ qarşı işläyâtğânini köpçilik sezib turärdi. Çünki Xalil Sultân uluğ bâbâsining ârvâhini çıqırâtib, uning väsiyâtigâ xıyânât qılğani üçün sevgilisi Şâdimülk bilân birgâ el-yurtini nâzâridân qâlmâqda edi.

Buning üstigâ ulâr Ämir Timur yıqqan behisâb âltinü cävâhir xazinâlerini açib, öz târâfdârlârigâ hâvuçläb üleşmâqda edilär. Qal'â devâri üstigâ çıqqan Şâdimülk begimning pâstdâ turgân izdihâmgâ yirik-yirik âltin tângälârnı hâzân yâp- [15] râqlârigâ oxşâtib sâçâyâtğânini müsâvvirlär yelgâ sâvurilgân bâylıklär târzidâ tâsvir etgânâleri Gävhârşâd begimning köz âldidâ turibdi.

Vâhâlânki, bu bâylıklärdâ başqa temuriylârnıng hâmbâ haqlâri bâr edi. Bâbâsining songgi irâdâsi bilân vâliâhd täyinlängân Mirzâ Pirmuhâmmâd Xalil Sultân bilân Şâdimülk begimning nâcöyâ işlâridân dârgazâb bolib ungâ qarşı qoşın târtti. Ämudäryâ bilân Şâhrisâbz ârâlığıdâ ikki âmäki-vâççälär qattıq cäng qıldilär. İkkâvining hâmbâ sâlâhiyâti zor, lâşkâri köp edi. Äxırı Xalil Sultânning qoli bäländ keldi. Mirzâ Pirmuhâmmâd yengilib Bâlxgâ çekindi.

Bu ğalâbâdân keyin Xalil Sultân bâsar-tüsâri bilmây hâvlıqıb, äyşü işrâtğâ berildi. Dâvlât işlâri xâtini Şâdimülk begim başqardi, Bâbâ Turmuş degân bir qarındâşini väziri ä'zâm qilib kôtärdi. Bâbâ Turmuş Bâlxdâgi Pirmuhâmmâd Mirzânıng

vaziri Pir Äli Tâz bilän yaşirin älâqa ornâtdi. Bâbâ Turmuşning qutqusi bilän Pir Äli Tâz Mirzâ Pirmuhämmäd Bälx qal'âsidä keçäsi uxlâb yâtgän päytdä yâş bäläläri vâ xâtinini hâm ungä qoşib qılıçdän ötkâzdi. Bu qâtillik evâzigä Sämârqanddägi Bâbâ Turmuş Xalil Sultân nâmidän Pir Äli Tâzni Bälx vâ Bädaxşân hükmdâri qilib kötârdi.

Xıyânâtkârlärgä bunçälik erk berib qoyilsä, temuriylär sülâlâsi hălâkâtgä uçrâşi mümkin edi. Şuni sezgän Şâhruh Mirzâ Hirâtdän Bälxgä Pir Äli Tâzgä qarşi qoşin târttdi. Pir Äli Tâz Bälxdän Bädaxşângä qâçdi. Şâhruh Mirzâ uni tä'qib etib Bädaxşângä kelâyâtgänidän xabâr tâpgâç, qâtil Sämârqandgä bârib, hâmiyläridän kömək sorâdi. Xalil Sultân Pir Äli Tâzni deb Şâhruh bilän uruşışni istämâdi. Şundän song Pir Äli Tâz Äfgânistândä yâşaydigän hâzâralär tāmāngä qâçib ötdi. Şâhruh Mirzâ uni tä'qib etib, hâzâralär üstigä qoşin târttdi. Hâzâralärgä maxsus elçilär yubârib, Pir Äli Tâz tutib berişni tälâb qıldı. Şâhruhdän häyıqadigän hâzâralär Pir Äli Tâzning başını kesib, terisigä sāmân tıqıb, Şâhruh elçisigä berib yubârdilär.

Şu târzdä Pirmuhämmäd Mirzâning qasдини âlgän Şâhruh Mirzâ Bälxgä uning kättä oğlı Qaydu Mirzâni hâkim qilib täyinlädi. Endi Bälx vâ uning âtrâfläri hâm Şâhruhning qalämrävigä kirdi.

[16] Bu hâdisä Şâhruhning qudrâti vâ nüfuzini qançälik âşirgän bolsä, Sämârqanddä turib Pir Äli Tâzgä yân bâsgän Xalil Sultân vâ Bâbâ Turmuşlärning âbrosigä şunçälik pütür yetkâzdi. Xalil Sultângä tâcü taxtni âlib bergän Ämir Xudäydâd Xusäyniy vâ Ämir Ärgünşâh Bâbâ Turmuşni hâkimiyâtdän çetlätişgä urunib kördilär. Ämmâ Şâdimülk begim bungä yol bermâdi, âksinçä, Xudäydâd bilän Ärgünşâhning özlärini bir çetgä sorib taşlädi. Xalil Sultângä ânâ ornidä târbiyâ bergän Sârây mülk Xanim sirli bir târzdä tösâtdän vâfât etdi. Ungä Bâbâ Turmuş zâhâr berib öldirgäni haqıdâ âvâzälär târqaldi. Ulär yänä Ämir Temurning xâtiräsini behürmât qilib, uning sädâqatli bevâsi Tümân âğâni Şâyx Nuriddingä mâceburân nikâhlâb berib Sämârqanddän çıqarib yubârdilär.

Nârâziliklär tâbârä küçäyib, âxırı kättä bir güruh âmirlär vâ nävkârlär Xalil Sultângä qarşi isyân kötârdilär. Sämârqandning kün çıqış tāmānidä Şerâz degän qışlâq yānidä Xudäydâd Xusäyniy başlıq isyânçılär Xalil Sultân qoşinini târ-mâr qilib, özini âsir âldilär.

Äsl vâqeädän bexabâr âdämlär “Şâhruh Mirzâ Xalil Sultânı uruşdä yendi. Sämârqand taxtni undän târtib âldi” degän miş-mişlärgä işānâdilär. Vâhâlänki, Şâhruh

Mirzâ Xalil Sultân bilân birâr märtä qılıç yälängäçläb cäng qılğan emäs, Xalil Sultânı taxtgä çıqargân âmirklärning özi Xudäydâd başçılıgıdâ uni taxtdän tüşirdilər. Uning xâtini Şâdimülk begimni hâş kânizläri bilân âsir âlib, Şâhrisâbzgä yetib kelgân Şâhruh Mirzâ huzurıgä cäzâlâş üçün yubârdılar.

Âmir Xudäydâd tâcsiz pâdşâ bolış niyätidâ edi. Buning üçün mârhum Muhâmmâd Sultânning oğlı bolgân on ikki yaşlık boşängginâ Muhâmmâd Cähângirgä sâmarqand taxtini berib, dâvlâtıni uning nâmidân özi başqarmâqçı edi.

Şâhruh Mirzâ âtâsining pâytaxtini Xudäydâdgä âsânginâ berib qarâb turâdigân ânâyıldân emäs edi. U qat'iyât bilân Xudäydâdgä qarşı hämlâ qıldı.

Âmir Xudäydâd Şâhruhgä bäs kelâlmâsligini sezib Sâmarqandni cängsiz taşläb çıqdı vâ Xocând ârquali Ândicângä qaçdı. U yerdân Moğulistân pâdşâsi Muhâmmâdxânnıng huzurıgä bârib kömâk sorâdı.

[17] Bundân âldinraq Şâhruh Mirzâ Muhâmmâdxângä elçilär vâ nâdir sâvğalär yubârib, ikki ârâdâ yaxşı münâsâbât ornâtğân edi. Xudäydâdgä oxşâgân bittâ qaçqın tüfâyli Şâhruh bilân ârâni buziş Muhâmmâdxânnıng mânfaâtigä toğrı kelmäs edi. “Öz vâlene'mâtlârigä şunçâ xıyânâtlär qılğân Xudäydâd bizgä vâfâ qılârmidi?” deb, uning başını kesdirib Şâhruhgä cönâtib yubârdı.

Xalil Sultân Xudäydâdning âsârâtidân qutulğândân keyin Türkistân tāmangä qaçıb ketdi. U Şâhruh Mirzâ huzurıgä bârışdân qorqardı. Çünki Şâhruh Sâmarqanddâ köp yâvuzlıklär qılğân Bâbâ Turmuş bilân Âmir Ârgunşâhni qatl ettirğânini Xalil Sultân eşitğân edi.

Şâdimülk begim Şâhruh Mirzâ dârgâhigä keltirilğândâ ölimgä hükm bolışidân qorqıp dağ-dağ titrârdı. Gävhârşâd begim ârâgä tüşib, şâfâât sorâdı:

- Häzrâtim, bu âyâl qılğân günâhlâri üçün ming bâr üzr sorâmâqdâ! Bir lâhzâ ârzini eşiting!

Şâhruh Mirzâ Şâdimülk begimni qabul qılğândâ bu çirâyli cüvân yüm-yüm yığläb yergäçâ baş egib iltimâs qıldı:

- Men gümrâhlik qıldım! Mâyli, meni ölimgä buyuring, pâdşâyı âlâm! Lekin Xalil Sultânı qutqaring! Uning düşmâni köp! Birân câyda öldirib ketmâsin! Beçârâni qutqaring!

Yâş âyâl baş egib şundây sözlâri âytğândân keyin Şâhruh Mirzâ uni birân cäzâgä buyurişini özigä ep körmâdi.

Türkistân tāmānlärgä yürgän Xalil Sultân Däşti Qıpçaqdägi köçmänçi çingiziylärning qurāligä äylänib qalış xavfi bār edi. Oşa tāmānlärdä yāngi bir fitnä qozğalışigä yol qoymäslik üçün Şāhruh Mirzā qoşin tårtib Türkistāngä bārdi və Uzun Ātā degän cāydä Xalil Sultân bilän uçrāşdı.

Endi ötgän işgä sālāvāt, siz mening cigärimsiz! – deb, quçāk açib Xalil Sultân bilän yārāşdı.

Üzärä suhbätdä Xalil Sultân ātäsi Mirānşāh hükmrānlik qılğän İsfāhān və Āzärbāycān tāmānlärgä hākim bolib bāriş istāgini bildirdi.

- Hāqāni Säyyid, Sāmārqanddä biz elning nāzäridän qāldik, bābāmiz pāytaxtigä Uluğbek Mirzā münāsibdirlär, - dedi.

Xalil Sultānning tāntilik qılğäni Şāhruh Mirzāgä yāqıb tüşdi. U Sāmārqand taxtini oğli Uluğbek **[18]** Mirzāgä ināyāt qıldı-dä, Xalil Sultānni xātini Şādimülk begim bilän Hirātğä birgä ālib bārib, bir neçä kün mehmān qıldı.

Pādşāning ilıq münāsäbätidän dilläri yumşāğän Xalil Sultân və Şādimülk begim Hiratning Bāği Sāfedidä mehmān bolib turgän künläridä kimläarning qutqusigä uçib sāhibqırān bābāläri väsiyätigä qarşı isyān qılğänläri bātäfsil sözläb berdilər.

- Biz āşiq-mä’suqlär, - deb Xalil Sultân özlärigi istehzā bilän tilgä āldi: - Birimiz pādşā, birimiz mälikä bolib, cüdä kättä ketgän ekānmiz. Keyin bilsāk hākimiyāt üçün kürāşğän qımārbāzlär “gärtkām!” deb, bizni āşiqqa oxşätib ortägä tāşläğän ekānlär. Oyun tügägändän keyin āşiq keräk bolmäy qālgändä birimizni Xudäydād bāndi qilib Xocāndgä ālib ketdi, birimizni Keşgä sizning huzuringizgä āsirä qilib ālib kelişibdi.

Xalil Sultân Şāhruh Mirzādän yetti yāş kiçik – endi yigirmä āltigä kirgän edi. Lekin songgi yillärdä uning yūzi āllāneçük solib, qarimsıq bolib qālgän, saç-sāqaligä āq tüşgän edi.

- Āmirzādām, mārđānā lütf qıldingiz, - deb Şāhruh Mirzā āşiq-mä’suqlık bilän qımārbāzlär āşığı haqıdägi söz oyinidän zāvq qıldı.

- Häyriyät, tāleimizgä Xāqāni Säyyid, siz bilän, hāzrät begim, siz bār ekānsizlär, - deb Şādimülk begim erining sözläri qollāb-quvvätlädi. – Sizläрни pārvādigār bizgä nācātķār qilib yubārgän ekān. Bolmäsä düşmānlärimiz bizni āllaqaçān öldirib yubārişärdi.

- Hār bir iş Xudādän. Bābā Turmuş bilän Ārgūnşāhlär cāzāsini āldi-kü.

- Birâq sizgä düşmânlik qılğân Xocâ Ähmäd Tusi yânidägi Täbriziylär bilân birgä qoşib qutulib ketdi, - dedi Xalil Sultân. Men äsir tüşgänimdä ulär hâzinädä qalgân âltinü cävâhirlärni ömârib, Täbriz tāmānlärdä hükmrân bolğân Qârâ Yusuf huzurigä qaçib ötibdir.

- Rey²gä hâkim bolib bârsängiz, bälki ulär huzuringizgä qaytib kelişär?- dedi Gävhârşâd begim.

- Äğâr qaytib kelişsä, men ulärni tuttirib Xâqâni Sâyyidning hükmlärigä tâpşirgäymen. Qârâ [19] Yusuf bilân hām ālāhidä hisāb-kitābim bār. İkki yıl burun uning ādāmläri mening ātām Mirānşāh bāhādirmi Sultāniyā yaqınidä qıynāb öldirgānlär. Ulärgä qasās qaytmāğı keräk!

- İläyâ yaxşı niyätläringiz royābgä çıqsın! – deb Şāhruh Mirzā suhbätini yäkünlädi.

Şundān keyin Şāhruh Mirzā täcribāli āmirläridān Poyātbek, Hāmzābek, Säid Hāsān degānlärni on ming kişilik lāşkār bilân Xalil Sultân ıxtiyārigä berib, uni Reygä hâkim qilib cönätädi.

Lekin Reydä hām Xalil Sultānning işi yürişmädi. Sāhibqırān bâbāsining ärvāhini çirqırātğāni, vāliāhd täyinlängān. Pirmuhāmmäd Mirzāning ölimigä sâbāb bolğāni tūfāyli uning ruhidä qandāydir siniş vā yemiriliş yüz bergān, sağığı hām yāmānlāşğān edi. Reydä u āğır xastālikkā uchrāb, üç kün tōşākdān turālmāy yātädi-yü, yigirmä yetti yāşidä vāfāt etdi. “Bābāsining ärvāhi urdi” degān gāplär tärqaldı.

Yigirmä tört yāşlık Şādimülk begim sevgilisi Xalil Sultānsız yāşāşni istāmāy, zāhār içib ālāmdān ötädi. Yālgız oğlining dāğıdä küygān Xānzādä begim hām Xalil Sultānning qırqı ötär-ötmäs bāndālikni bāhā keltirdi.

İNTİHĀSİZ ĀLIŞÜVLÄR

Köpçilik täniydigān bu üç māşhur şaxsning birin-ketin hāyātdān köz yumğāni şān-şührät vā bälānd mārtebälärning ötkinçi ekānini körsätib turārdi. Şungä qarāmāy, hâkimiyät tälāşib ālişişlärning heç axırı körinmäsdi.

Ğarbiy vilāyätlär endi tinçigāndä Şārqdägi Türkistān vā şimāldägi Dāşti Qıpçaqdān yānä bir xatārli qoşın tāğ köçkisidāy Sāmārqand üstigä bāstirib keldi. Bir

² Rey – hāzirgi Tehrāngä yaqın bolğān qadimiy şāhār.

vaqtlar öz vâline'mâti Āmir Temur xâtirâsiga xıyânât qilib Xalil Sultân isyâniga qoşilgân Şayx Nuriddin endi Dâşti qıpçâkdagi Çingiz oğlân bilân til biriktirib, Turânni yaş Uluğbekdân târtib âliş hârakâtiga tüşdi.

Küçlär teng emäs, yâv qoşini dört bärâbâr köp edi. Sämârqand yaqınıdagi Qızıl Râbât degân câyda cäng boldi. On beş yaşlık Uluğbek âtalığı Şâhmâlik bilân bu cängdâ mağlûbiyâtga uçrâdi vâ Āmudäryâ tāmânga çekildi.

[20] Şayx Nuriddin bilân Çingiz oğlânning morimälaxdây behisâb qoşini uni âyâvsiz taqıb etib kelârdi. Uluğbek dâryâdân ötib ketişgâ tezdâ kemâ tâpâlmâgâç, ong qırğâqdagi Kâlif qorğâniga kirib bekindi.

Yâv qoşini qorğânı orâb âldi. Qamâl başlandı. Çingiz oğlânning âdâmlâri qorğân devârlâriining nâçârrâq câyini tâpib, uni qulâtiş üçün tâgini kâvlây başlâdilâr.

Oğlining hâyâti xavf âstidâ qalgânini Hirâtdâ turib eşitgân hâkim Şâhruh Mirzâ dârhâl âtânib, Kâlifgâ kâttâ qoşin bilân yetib keldi vâ Uluğbekni yâv çängâlidân qutqârib âldi.

Şayx Nuriddin bilân Çingiz Oğlân Türkistân tāmânga çekildi. Şâhruh Mirzâ Şayx Nuriddingâ elçilâr yubârib, u bilân yârâşmâqçı boldi. Lekin öcâr Şayx Nuriddin bungâ könmâdi. Şundân keyin Xırqadâq degân bâhâdir bir nâvkâr hiylâ işlâtib, uni âtdân târtib tüşirdi-dâ, başini qılıç bilân kesib taşlâdi. Şayx Nuriddin âsârâtidâ âzâb târtib yürgân Tümân âğa (Sâhibqırânning kiçik bevâsi) şundân song Sämârqandga qaytib keldi. Uluğbek uni e'zâzlâb kütib âldi, keyinrâq âta-ânâsining âldigâ – Hirâtgâ küzâtib qoydi. Tümân âğa qalgân ümrini Şâhruh Mirzâ qanâti âstidâ tâât-ibâdât bilân ötkâzdi.

Gâvhârşâd begimning endigi ârzusi – qânli uruşlâr başqa bolmäsâ, Sâhibqırân dâvridâ sâni ikki yüz mingdân âşib ketgân qoşin üç-tört bärâbâr qısqartırlsâ, hârbîy xarâcâtlârdân ârtib qâlgân mâblağlâr hisâbigâ mâktâbü mâdrâsâlâr, köprik vâ râbâtlâr qurılsâ, Şâhruh Mirzâ hâm bünyâdkârlık işlârgâ mâyl edi. Birâq uruş-yürışdân başqa nârsâni bilmâydigân zorâvân beklâr vâ sipâhilâr qoşinni qısqartırışgâ qarşilik körsâtib isyânlâr qılışdi.

Bu isyânlârni bâstiriş üçün yânâ qurâl işlâtişgâ toğri keldi.

Dehqânu hünârmândlâr, âlimü quruvçılâr, mâmlâkâtning bärçâ mädâniy küçlâri uruşsiz yaşâlmâydigân cängârilârgâ qarşı kürâşdâ Şâhruh Mirzâni qollâb-quvvâtlâdilâr. Şâhruh Mirzâ vâ Gâvhârşâd begim öz oğllâriini hâm bünyâdkârlık ruhidâ târbîyâlâgân,

ulärning här birigä yaxşı körgän ilmiy-icâdiy işini qılış üçün imkân yârätgän edilär. [21]
Şu sâbâbli oğullär häm dâim âtä-ânä tāmānidä turdilär.

Uluğbek Mirzâ Sāmārquddä mädräsä vâ räsädxânä qurib, âlimligini qıldı. Uning inisi İbrâhim Mirzâ Şerâzdä ülkän şâir Şärâfiddin Âli Yâzdiygä xâmiylik qilib, Sâhibqırân bâbâsi haqıdä “zâfärnâmä” kitâbining yârätilişigä sâbâbçı boldi. Üçünçi oğli Bâysunqur Mirzâ Hirâtdä bâş vâzir. U âtäsi nâmidän bärçä räsâmlärgä bâş bolib, Bağı Sâfeddä qurilgän ülkän qasrning içigä âcâyib sürätlär çizdirdi. Hirâtdä Şâhruh Mirzâ nâmigä bir mädräsä, Gävhärşâd begim nâmigä yänä bir mädräsä qurildi.

Şâhruh Mirzâ vâ Gävhärşâd begim bir yâqadän bâş çıqarib, hâkimiyät cilâvlärini mähkäm tutgänlikläri, oğullärini insâf vâ âdälät ruhidä tärbiyälägänlikläri üçün tört oğıldän birärtäsi – nä Uluğbek, nä İbrâhim, nä Bâysunqur, nä Coqıy Mirzâ – bir-biri bilän yâvläşgän emäs, âtä-ânälärigä qarşı bâş kötärgänläri häm yoq.

Bu oğullär qıyınçilik körib ösgän, härbiy yürışlärdä mäşaqat çekib çınıqqan, tinç icâdiy mehnätning äfzällikläri ämälä körip bilgän edilär.

Ämmâ fârâvân zämānlärdä köprâq oyun-külgi, äyşü-işrät bilän ösgän Şâhruhning nevăräläri nâähil, biri-biri bilän qırpıçaq. Bu yâşlärdä sârflänmägän küçlär köp, âtä-bâbäläri kâbi kättä ğaläbälärgä erişib tâcdâr bolış iştiyâqıdä yânişmädi. Ätrâfläridägi ämirü bekläri tâğlärgä tärmäşgän bulutlärgä oxşab ulärning başlärigä taxtipärästlik bälälärini yâğdirişädi.

“Dävlät mäblağläri mädräsä-yü, räsädxânä qurılışlärigä emäs, härbiy yürışlärgä sârflänişi keräk! Qılıçlärimizni zäng bâsib ketdi! Cängävâr bekdän körä ällaqayâqdägi mülläbäççälärning nüfuzi bäländ!” deb väysäydigän uruşqâq ämirlär tä’siridä yâş şâhzädälär häm yängi härbiy yürışlärdä qahrämānlık körsätib, kättä märtäbälärgä erişişni istäşädi.

Dâim mädäniy küçlärgä qarşı turädigän, bünyâdkârlıkdän körä buzğunçilikni äfzäl körädigän, uruşdä qân tökib bâyligü märtäbä ärttirişgä örgängän cängäri beklär nevărälärini yoldän äzdirişi mümkinligini Şâhruh Mirzâ häm sezib qıldı. Keçqurun dävlät işidän boşägändä Bağı Sâfedgä kelib Gävhärşâd begimgä dil yârdi.

[22]- Neväräläringiz buzğunçı beklär bilän mäy bázmläri qılarmış, käyf üstidä äbro täläşib, hâkimiyätgä intilärmışlär. Bundän qorqqulik, begim!

- Ne qılâylik, häzrätim! Mä’rifät bilän cähälätning âlişüvläri ming yillärdän buyân heç pâyānigä yetmäydir. Mämläkät himâyäsi üçün lăşkär keräk deb qoşın

sāqlāmāqdāmiz. Lekin köpçilik sipāhilār māktāb-mādrāsā körmāgān ādāmlārdir. Mā’rifātlik būnyādkār kişi ignā bilān quduq qazigāndek bir ūmr mehnāt qilib erişādigān bāyliğü mārtebāgā cāngdā ġālib çıqqan bekü nāvkarlār ġāhā bir kündā, bir sāātdā erişādigān pāytlāri bolādir. Qımārgā oxşāgān bundāy hārbiy āmād yāş nevārālārimizgā yillār dāvāmidā kitāb oqıb būnyādkār bolişdān körā mārāqlırāq tuyulsā kerāk-dā.

- Birāq cāngdāgi cāsārāt bilān hāyātdāgi būnyādkārlikni koşib ālib bārış hām mūmkin-kü. Sāhibqırān ātāmiz dāim şundāy qılmāgānmilār?

- Rāst, siz hām şundāy qılmāqdāsiz. Uluġbek hām!

- Ānā şu tācribāni nevārālārimiz diligā kim yetkazīb bergāy? Qur’ānning “Şuārā” surāsida ikkitā āyāti kārīmā bār. Şu āyātlārdā İbrāhim ālāyhīsālām āllāhgā ilticā qilādilār: “Ey, pārvādigārim, mengā ilmi hikmāt bergin, kelġüsi āvlādlārgā haqıqatni sözlāb berişgā meni lāyıq qılgin!” Biz ānā şu āyātgā āmāl qılşaq bolmāydimi? Xop, dāvlāt işi-yü, uruş-yürişlār meni cüdā bānd qilib qoymāqdā. Āmmā siz köp kitāb oqıysiz, Uluġbekni tārbiyālāgān mā’rifātli ānāsiz. Nevārālārni mānā şu Bāġı Sāfedgā ālib kelib, ulārning diligā haqıqatni singdirsāngiz bolmāydimi? Yāzdiy “Zāfārnāmāsi”, Şāmiy kitābi, Sāhibqırān ātāmizning xātirālāri, kütübxānāmizdāgi bāşqa nādīr bitiklār bārçāsi sizning ıxtiyāringizdā bolsin. Sizü biz körgān-bilgān cüdā köp vāqeālār hām nevārālārimiz üçün kättā bir māktāb emāsmi?

- Hāzrātim siz bugün üçün bir maqsādni mening közimgā āftābdāy rāvşān qılıp körsātingiz. Āġār küçim yetsā, men hām āvlādlārgā haqıqatni sözlāb berişgā zārrāçā lāyıq bolsām cān deb edim!

- Men āminmen, bundāy iş sizning ilkingizdān kelgāy. Yādingizdā bārmi, Hāzrāt ātām lāyāqatli nevārālār tārbiyāsini kāyvāni xātīnlāri Sārāy Mülk Xānimgā tāpşirgān edilār. Rāhmātlik Bibi Xānimni ātām “ānā lāçin” deb uluġlār edilār. “Āvlādlārimni [23] lāçindāy yūksākkā pārvāz etādigān qilib tārbiyālāng!” derdilār.

- Hā, ming āfsus, Sārāy Mülk Xānim ālāmdān bevāqt ketdilār.

- Āmmā siz hām Bibi Xānimning sālāflāridānsiz, begim. Bugüngi temuriylār xānādāndā siz kāyvāni ānā bolib qāldingiz. Pālāpān lāçīnlārimizni endi siz uçirmā qılmāġingiz kerāk. Ulārni āmālpārāst bekü ā’yānlārin qutqulāridān āmān sāklay ālmāsāk, keyin puşāymān bolurmiz!

Gāvharşād begim ornidān turib, Şāhruh Mirzāning bu tāpşirġini tā’zim bilān qabul qıldı.

- In'ayatingizdan minnatdärmen, häzrätim!

Şundän keyin ümidli şähzädälär Bağı Säfedgä köçirib kelindi. Ulär äräsida Uluğbekning oğli Abdulätif, Baysunqur Mirzaning oğllari Alaüddävlä vä Äbulqäsım Bábürlär bär edi.

Gävharşad begim här häftäning üç künidä şähzädälär bilän ikki säätdän mäşğulät ötkäzärdi. Mäşğulät Bağı Säfeddä, begimning kättä xänäyi xäsida ötä, miz üstidä “zäfärnamä”gä oxşagän nädır qolyäzmälär turärdi. Devärgä xaritalär häm äsilib qoyilärdi.

Gävharşad begim köprüq temuriylär tärxıdän sävāq berärdi. Kitāblärdä yazılğan vāqeälärni özi başdän keçirgän yārqın xatirälär bilän bāyitib, cüdä mārāqlı hikāyälär sözläb berärdi.

Uning sözlärini yāşı kiçikräq bolgän şairtäbiät nevārasi Äbulqäsım Bābür nihāyätä berilib tinglärdi. Biräq Abdulätif bilän Alaüddävlä faqat täcü taxtni egälläş, cängdä ölcä āliš vä äyşü işrät qılış täfsilätlärigä qızıqışär, māmāsi ilmi mä'rifät vä bünyādkārlik toğrisidä sözlägändä esnāb oltirişärdi.

Ulärni ätä bābälärining eng yaxşı än'änälärigä sādıq qilib tärbiyäläş behäd müşkil ekänini Gävharşad begim şundän häm sezärdi.

ÄBDÜLÄTİFNİNG İLK İSYÄNİ

Uluğbekning birinçi oğllari yāşligidä ölib ketişgän, ulärdän keyin tuğılğan Abdulätif ämäkiväççäsi Alaüddävlägä nisbätän bir neçä yāş kiçikräq edi. Bir çekäsi şu säbäbdän Alaüddävlä özini sāl [24] kättä älärdi. Uning ätäsi Baysunqur Mirzā ottiz üç yāşidä içkilikni köp içiş āqibatidä käsällänib vāfāt etgänidän keyin färzänd dāğıdä küygän änä Baysunqurgä cüdä oxşagän Alaüddävlägä köprüq e'tibār berärdi.

Toqqız-on yāşlärinä ulär yāğāçdän yäsälgän qılıçläri bir-birigä şaq-şuq urib mäşq qılışgän bolsä, bälāgatgä yetib, yigit bolib qālgän kezläridä haqıqıy qılıç bilän küç sināşädigän boldi. Abdulätifning yāşı kiçik bolsä häm bilägidä küçi köp, ätālğı uni “qılıçbāzlikdä sāhibqırān bābākälāningizgä tärtgänsiz” deb maqtäydi.

Bir kün qılıçbāzlikdän mäşq ötkäzäyātgänläridä Alaüddävläning qolidägi qılıçini Abdulätif çäpdästlik bilän urib yergä tüşirib yubärdi. Qoli qattıq qayrilgän Alaüddävlä āğrıq zärbidän ingräb, ortānçä bärmağning qılıç kesib ketgän cāyini çäp qoli bilän çängällädi.

Şu vâqeäning üstigä kelib qalğan Gävhärşâd begim Alaüddävläning barmâğıdän qan âqayâtğanini kördi-yü, qılıç tutğan Abdulätifni cärkidi:

- Ämirzâdä, bunçalik beşäfqatsiz!

- Üzr, nâxâsdän tuğ tekkänini bilmäy qaldim!

- Nâxâsdän emäs, ätäyläb tuğ urdingiz! – dedi Alaüddävlä vä mämäsigä yüzländi.

– Mengä devändä kättä lävâzim berilgäni üçün baxıllığı kelib yürgän edi. Mänä, älämini aldı.

- Baxıl özingiz! – dedi Abdulätif häm aççıqlänib. – Mening ätäm Sämärqand taxtidä yigirmä yıldän buyân pādşāh! Siz ätängizning pādşāh bolālmäy ketgänidän ärmändäsiz! “Endi taxt nävbäti meniki, bâbām meni väliähd täyin etgäy, siz mening xızmatimni qıläysiz!” deb maqtänib yürübsiz!

- Bây, beändişä! - deb Gävhärşâd begim Abdulätifning sözini kesdi. – Bu sözlär Xâqāni Säyyidning qulāqlarigä yetib bârsä ne bolışını bilürmisiz? Hälitdän təcü-taxt dā’vāsini qılışgä uyalmäysizlärmiz?!

- “Väliähd bolurmen” deb dā’vā qılğan erkätäyingiz-kü! – deb söz qaytardı Abdulätif.

- Ävvälä, siz çaqımçilik qılışdän uyalıng!.. İlkigä qılıç urib yärädār qılğaningiz üstigä yänä bundäy beädäb gäplär!.. Buning üçün Xâqāni Säyyid sizgä cāzā buyurmāqları keräk!

[25] Tuğılgän şähri Sämärqandni sağınıb, ätä-änä mehrini qomsäb yürgän, Hirätdä özini gārāvdä uşläb turilgändäy sezädigän Abdulätif mämäsining songgi gäpläridän qattıq xafä boldi vä yıǵlämsiräb öz köşkigä qaräb ketdi.

Oşä küni keçäsi Abdulätif bolğan vâqeäni Cünäid Botä degän sirdaş bekiğä äytib berdi-yü:

- Xorlik bäs, Sämärqandgä ketgäymiz! – dedi.

- Şundäy qahrätän qışdä... Ämudäryädän qandäy ötgäymiz?

- Bu yerdä ögäy bälä bolib yaşaş cänimgä tegdi! Alaüddävlä öz tuğılgän şähridä, hämmä ungä mehribän. Sämärqandgä bârsäk, häzrät ätäm mengä mehrini körsätib, biräntä lävâzim bermäsmidi?! Axır sähıbqırān bâbām ätämni on bir yaşidä Tāşkentü Säyrämlärgä hâkim qilib täyinlägän ekänlär-kü. Men on yetti yaşdämen! Qaçangäçä mämämğä mute’ bolib yürgäymen?

- Äğär häzrät ätängiz Tāşkentnimi, Färğānänimi sizgä bersälär... Undä biz...

- Undä siz mening sâhibıxtiyâr eşikâğam, birinçi âmirim bolursiz!

Bundäy kättä lävâzimlär âldidä qış sâvuqlâri hâm Cünâid Botâning közigä körinmäy qâldi. İkkâvlâri yol täyyârligini körüb, sâdıq nâvkârlâridän ottiz kişini yetâvdägi âtlâri bilân Hirâtdän yaşiringä âlib çıqdılâ-dä, Sämârqandgä cönâb ketdilâr.

Nevârâsi Abdulâtifning Sämârqandgä âräzlâb ketib qâlgânini eşitgân Şâhruh Mirzâ Gävhârşâd begimni Bağı Cähânârâdägi xânâyı xâsgä çaqırtirdi.

- Siz neçük Abdulâtifni xafâ qıldingiz, begim? – deb qahr bilân sorâdi.

- Ne qılây, hâzrâtim, Abdulâtif Alaüddâvlâning ilkiğä tığ uribdilâr!

- Siz nuqul Alaüddâvlâ deysiz? Uluğbek sizgä ögäymi? Oğli âräzlâb bârsä Uluğbek bilân ârâimiz buzilişi mümkinligini neçün oylâmäysiz? Alaüddâvlâ hâlitdän tâcü-taxtgä tâlpinârmiş! Vâliâhd bolmâqçı emiş! Uni erkâ qilib hâvlıqtırgân siz emâsmi?!

Hufyâlâr ällâqaçân hâmmâ gâpni âqızmây-tâmizmây Şâhruh Mirzâgä yetkâzgânini sezgân Gävhârşâd begim titrâq qollâri köksigä qoyib:

- Men, zâifângiz, köngli boşlik qılğân bolsâm âvf eting, - dedi. Bevaqt vâfât etgân fârzândimiz [26] Bâysunqur Mirzâdän yâdgâr bolib kâlgân Alaüddâvlâgä mehr qoygânim râst. Lekin sözimgä inâning, hâzrâtim, Abdulâtif bilân uning âtâsi Uluğbekkâ mening mehrim bundäy ârtıq bolsä bârki, kâm emâsdir!

- Kâm emâsligi... faqat âğızdâmi yâki... âmâldä isbâti bârmi?

Bugün hâvâ sâvuq bolgâni üçün er-xâtın ikkâvi hâm postin kiyişgân, tâşqaridä qâr yağıb, izğırın şâmâl esmâqdâ edi.

- Äğâr... mening sözlârimgä isbât qılinsä... Xop, icâzât bering, hâzir qış çillâsi bolsä hâm, Sämârqandgä yol âläy. Ânâlik mehrim qandâyiligini Mirzâ Uluğbek âldidä isbât etây, Âbdâlâtifni Hirâtgä âlib qaytây!

Hirâtdän Sämârqandgä qış künidä âtlıq bârib keliş üçün sâl kâm bir ây vaqt ketâr edi. Yâşi âltmîşdän âşgân Gävhârşâd begim bundäy mâşaqqatli sâfârgä bârdâş berä âlârmikân? Keliñçâkligidä uning qançâlik gözâl vâ şicââtlik âyâl bolgâni Şâhruhning esigä tüşdi:

- Hâli hâm yigirmä yâşdägi ğayrâtlâringizdän bâr ekân-dä, begim?

- Fârzând mehri yâşgä qarâmäs ekân, hâzrâtim. Tongıç oğlimiz Uluğbekni cüdä sağınib yüribmen. Ämmâ nevârâimiz Abdulâtifning fe'li yâmân. Hâlitdän tâcü-taxtgä hâvâsmând.

- Men ҳам buni sezib yüribmen. Bā'zi Sāmārqand beglari Uluġbekning mādsrāsādā müdārrislik qilib, ilmi nücumgā berilib ketgānidān nārāzi. Ulār Abdulātifni ātāsīdān körā pādşālīkkā münāsibrāq deb bilār emişlār. Maxfiy axbārātlārdān şuni bilgānim üçün Uluġbek Mirzāning tinçini oylāb, Abdulātifni Hirātdān ketkāzmāy yürgān edim.

- Rāst, Abdulātif Uluġbek üçün ҳам xatārli. Ruxsāt bering, men bārib uni qaytārib ālib kelāy! – dedi Gāvharşād begim.

Xānāyi xāsdā ikkāvleri oltirgān edilār. Yoġān gāvdālik Şāhruh Mirzā közlari āllāneçük yāltirāb ormidān turdi. Gāvharşād begim ҳам cāyidān kōtārildi. Māyin sāqāl moylāvi silliq tārāşlāngān bārvāstā Şāhruh Mirzā hāli ҳам xıçāboy begimni mehr bilān bağrigā bāsdi-dā, yūzidān, közidān öpdi:

- Mārd āyālsiz, sāfāringiz bexatār bolişi üçün neki zārur bolsā mūhāyyā qıurmiz!

[27] Oşa küni Şāhruhning buyruġi bilān Sāmārqandgā çāpār yubāribdi vā Gāvharşād begim yolġa çıqayātġāni haqıdā Uluġbekkā xabār qılindi.

Gāvharşād begim qār borālār yāġayātġān sāvuq kündā Hirātdān ātlıq cōnāb ketdi. Şāhruh Mirzā ungā yūzdān ārtıq qorıqçılār, xızmatçılār, kānizü nāvkarlār qoşib bergān edi. Begim āt üstidā cūdā tālıqsā yāki sāvuqdān qıynālib qālsā uni ātrāfi kiygiz bilān orālgān, içi bir qadār ilıq taxti-rāvāngā ālışārdi. Sākiz baquvāt yigit taxti-rāvānning tōrt tāmānidān uzun dāstālāri yelkālārigā qoyib, ehtiyāt bilān kōtārib bārār edilār. Bundāy hāldā tez yūrib bolmās, sāfār uzāqqa çōzilār, āxırı körinmāydiğān pāyānsiz yollārdā sāātlār, künlār cūdā sekinlik bilān ötār edi.

Taxtirāvāndā yālgız oltirgān Gāvharşād begim xātirālārgā berilādi. Ānā, uning ālāvli yāşligi. Bādāvlāt tārğanlār āilāsīdā qazi-qartā yeb, qımız içib, çāvāndāzlik māşqlāridā çınıqıb ösgān qız cūdā tez vāyāgā yetādi. Ungā Sāhibqırān Āmir Temurning nāzāri tūşādi. On ālti yāşlik Gāvharşādni kencā oġli Şāhruh Mirzāgā münāsib körādi.

Oşāndā Şāhruh Mirzā ҳам endi on yetti yāşgā kirgān, lekin hārbiy yūrişlārdā tāblānib ertā ulġaygān, yigirmā yāşlik yigitlārdek küçgā tolgān devqāmāt oġlān edi. Gāvharşād u bilān ҳам āvvāllari körişgān, dilidā ālāvli hislār uyġāngān edi.

Toy boldi-yü, ārādān üç āy ötmāy Şāhruh Mirzā ātāsining qoşinlari sāfidā İsfaxāndā vā Tābriz tāmānlārgā hārbiy yūrişgā ketdi.

Hâmilâdâr Gävhârşâd begim Sāmārquddä ekänidä Kävkäzning Qārābāğüdän, Āmir Temurdän färmân keldi. Uvruq deb ätälädigän häräm ähli bärçä kelinlär bilän Sārây Mülk xānim başçiligidä ikki ming qorıqçı äskär himâyäsidadä Sāmārquddän Tābrizgä yetib kelişi buyurildi.

Sāhibqırân buyruğı sözsiz bācārılardı. Endi on yettigä kirgän kelin ikki qat āhvāldä minglāb çağırım mäsāfäni yāmğırli qār-qırāvli sāvıuq künlärdä bāsib ötib, hut āyidä Tābriz yaqınıdägi Sultāniyägä yetib bārgänini hāzir esläsä özining çidām-bārdāşigä häyrân qāladi. Toğri, mehribān qaynānəsi Sārây Mülk xānim bütün sāfār dāvāmidä ungä ğamxorlik qılıp bārdi. Lekin telbälänib āqayātğän Cäyxundän ötäyātğänläridä kemäning läpānglāb çayqalışidän Gäv- [28] härşad begimning başi äylänib, közi tingäni, Erānning Dāşti Kārbälā deb ätälädigän sāhrāsidadä qum-borānläridän äzāb tārtğäni, İsfāhāndän nāri tā Sultāniyägä yetgünçä tāğ yolläridä, tik dāvānlärdä qār vā yāmğırlar āstidä şälābbā höl bolğänläri... Şundäy uzāq yolni bāsib ötgän yāşğınä kelin nāvroz ārāfäsidadä Sultāniyägä ācāyib bir oğıl tuqqandi. Yänä qandäy oğıl – bolācāk büyük dāhā Uluğbek!

Bāläning çilləsi çıqqandän keyin sāhibıqân bābāsi uni qoligä ālib peşānäsidadän öpgäni, Gävhārşâd begimgä qımmätbāhā kiyimliklär vā duru gävhar taqınçaqlar in’ām qılğäni eng unutilmäs vāqeä tärzidä begimning yādidä qālgän.

Şāhruh Mirzā cānglärä cāsārät körsätğänidän tāşqari on säkkiz yāşidä ikki ācāyib oğılning ātəsi boldi. Uning Totinisä begim degän ikkinçi xātinidän oşā yili yänä bir oğıl tuğıldı. Ungä bābāsi İbrāhim deb ism qoydi.

Tuğılış bār cāydä ölim hām bolār ekän. Kävkäzning kürdlär yāşaydıgän bir qal’äsi ālidä Āmir Temurning ikkinçi oğlı Ümārşāyx bāhādirgä oq tegib hālāk boldi. Mārhumning xātinläridän biri – Mülkät āğa säkkiz vā on yāşlik ikki oğılning ānəsi edi. Āmir Timur yigirmä ālti yāşlik bu kelin nevāräsining begānā āilägä tüşişini istämädi. Mülkät āğani Şāhruh Mirzāning nikāhigä ötkäzdilər.

Yāş vāfāt etgän ākäning beväsini inisigä xātini qılıb beriş ādäti äzäldän bār edi. Sāhibqırānning kättä oğlı Cāhāngir Mirzā yigirmä yāşidä vāfāt etgändä uning ikki oğligä ānā bolğän bevəsi Xānzādä begim mārhumning inisi Mirānşāh nikāhigä ötkäzilğän edi. Keyin bu nikāhdän Xalil Sultān tuğılğandı. Lekin Mirānşāh Mirzā yāşi özidän kättä bolğän sābıq kelin āyəsi Xānzādä begimni süymäs edi. Yaqın qarındāşğä mächburän üyläntirişning āqıbatı yāmān bolışini Gävhārşâd begim mänä şu erü xātinning

misolidä körgän. Mirânşâh Mirzâ mäst bolib Xânzâdä begimni kältäklängän päytläri häm bolgän. Xânzâdä begim Mirânşâh Mirzâ üstidän Sâhibqırân qaynâtäsigä şikâyetlär qilib, uning hâkimiyätdän çetlätılışıgä sâbâbçılârdän biri bolgäni häm Gävhârşâd begimgä mä'lum edi.

Şuning üçün on säkkiz yaşlık Şâhruh Mirzâgä yigirmä âlti yäşâr sâbıq kelin äyäsı Mülkät âğani [29] mäcburân nikâhlâb bergänläridä Gävhârşâd begim cüdä qattıq ıztırâb çekdi, kündâşlık âlâvidä küyib örtändi.

Ämmâ yaşlıkdä kelinsälâm qılğän päytidäyâq Sâhibqırân qaynâtäsining irädäsigä sözsiz boysunişini zimmäsigä âlgäni üçün kündâşlık äzâblärigä häm çidâb berdi.

Mülkät âğa keyinçälik Şâhruh Mirzâdän bir oğıl kördi. Âtini süyürgämiş qoydılar.

Gävhârşâd begim Şâhruh Mirzâning köz açib körgän süyüklı xâtini ekänligi Mülkät âğagä mä'lum edi. Şuning üçün u Şâhruh Mirzâdän ârtıqçä bir e'tibâr tälâb qılmäs, oğılläri bilân gâh Färgänä vâdiysidä, gâh Bälxdä Şâhruh Mirzâdän yirâqdä yäşäşgä könikkän edi.

Sâhibqırân qaynâtäsi Täbrizdä ekänidä Gävhârşâd begimning künäşlık äzâbini yengillätädigän äcib bir inâyät häm qıldı. Beş yillik hârbıy yürış häli dävâm etâyâtğäni üçün Ämir Temurning özi Täbrizdä qıldı-yü, oğlı Şâhruh Mirzâni Turângä hâkim täyinläb xâtini-bäläläri bilân Sämärqandgä cönätib yubardı.

Şâhruh Mirzâ yaş bolsä häm tädbirli yigit edi. Kättä xâtini Mülkät Äğani Ümârşäyx Mirzâdän tuğılğän oğlı İskändär Mirzâ bilân Färgänä vâdiysini başqârışgä yubardı. Yänä bir xâtini Tutinisä begim oğlı İbrâhim Mirzâ bilân Buxârädä yäşây başladi.

Sämärqandning mäşhur Bağı Dilküşäsi Uluğbek vä gävhârşâd begim ıxtiyâridä qıldı. Sämärqand pâytaxt bolgäni üçün Şâhruh Mirzâ häm köprüq şu yärdä bolâr vä Gävhârşâd begim bilân Bağı Dilküşädä yäyräb istiqâmät qılâr edi.

Begim häyâtining şu vaqtgäçä bolgän eng färähli künläri Sämärqanddä, Bağı Dilküşädä ötdi. Şâhruh Mirzâ Gävhârşâd begimni dävlat işlärigä yâxşı tüşünädigän aqlı vä mä'rifätli äyäl sıfätidä häm yâxşı körâr, bā'zi müräkkäb müämmälärni hâl qılışdä begimning mäslähätini âlâr edi.

Änä şundäy mäslähätlärdän biri Sämärqanddan Tâşkentgä bäräyätgänläridä Cizzax bilän Sirdäryä ärälğindägi qaqrâq çölgä suv çıqariş bäräsidad boldi. Ämir Timur oğlini Täbrizdän Sämärqandgä cönätäyätgändä:

[30] – El-yurtning müşkülini âsân qılgin âdälätli yol tutgin, sävâb işlär qilib köpçilikning duâsini âlgin! – deb näsihät qılğan edi. Şâhruh Mirzâ Sirdäryâning çäp tāmānidägi suvsiz çöldä qıynalıb yäşäyâygän âhâlining ärzü dâdini eşitgändä şu näsihätlär uning yâdigä tüşdi.

- Sârdâbâ qurdirsäkmikin? – dedi u Gävhärşâd begimgä.

Gävhärşâd begim Zäräfşân däryâsidän çıqarılğan Därgâm änhârini uning yâdigä sâldi.

- Sirdäryâning suvi Zäräfşânnikidän häm köp, ämirzâdäm, - dedi. – Ägär undän Därgâmga oxşagän şâhâriq çıqarilsä, qançä suvsiz cäylär âbâd bolğay! Qançä âdämlär sizni duâ qılğay!

Tâşkentgä bârgänläridä Şâhruh Mirzâ mühändislär vä mirâblärini toplâb, Sirdäryâdän çölgä qarâb şâhâriq qaziş boyiçä lâyiha tüzişni buyurdi. Lâyiha tört âydä täyyâr boldi. Küz päyti dälä işlâri kāmâygändä däryâ boyidä yäşäydiğän mingläb âdämlär lâyihadägi şâhâriqni qazişä säfärbâr etildi. Xalq özi häşâr qilib, işni bir yildä bitirdi. Çölgä suv kelib, bağ-bağlar, âbâd mänzillär päydâ bolgändän keyin âdämlär yängi şâhâriqni “Mirzâ-âriq” deb âtäy başladılar. Bütün çöl esä Mirzäçöl nâmini âldi³.

Şâhruh Mirzâ vä Gävhärşâd begim Turândä ârttirgän bu täcribälâri keyinçâlik Xurâsandä häm iş berdi.

Qadimgâ Märv şâhri Çingizxân dävidän buyân qumlärgä kömilib, insân zâti yäşâlmäydiğän xarâbâzârgä äylänib qâlgän edi. Bir yüzü säksân yıl, ya’ni sâl kām ikki âsr kimsäsiz yâtğän Märv şâhrini qaytâ tiriltiriş üçün Çingizxân buzdirib taşlägän Mürğâb däryâsidägi toğânni qaytâ tikläş, qumgä kömilib qâlgän ârıqlârni açib, âbihâyât keltiriş zârur edi.

Şâhruh Mirzâ âtäsining sâltänätini qaytâ tikläşgä müyässâr bolğän milâdiy 1410 yildä Gävhärşâd begim ungä Märvni eslätdi.

³ Târihiy âdälät 1999 yildä qaytâ tikländi, Mirzäçölning eng kättä kânâli Şâhruh Mirzâ nâmi bilän âtäldi.

- Mirzäçöldä şähäriq qazdirgäningiz üçün ädämlär sizni häligäçä duâ qılär ekänlär. Mänä hâzir xüdâ sizgä şundäy uluğ sältänätни qaytärib berdi. Endi büyük bir sävâb iş qılsängiz...

[31] – Yänä qandäy iş?

- Häzrätim, yänä emäs. Bu häli heç kim qılmägän betäkrâr cäsârät bolur. Qadimgi Märv şährini qaytä tikläş...

- Bütün bir şähärni-yä?

- Älimü mühändislär tärhini çizib mengä körsätdilär. Moysäfid yâşullılär ming-ming sävâbtäläb ädämlärni häşärgä başläb çıqmâqçılär. Mürğâb däryäsidadägi buzilgän tuğân qaytä tiklänsä, xalq özi äriqlärni qumlärdän tüzäläb älgay. Suv bäsä Märv qaytä tirilgäy!

Bu täklif Şähruh Mirzäni qızıqtirib qoydi. Undän häm buzib täşlängän toğänni qaytä tikläş mümkün ekän. Bu işgä Xuräsänning bärçä sävâbtäläb älimü mühändisläi, quruvçı-yü miräbläri cälb etildi. Dävlät xazinäsidadän kättä mäblağlär äcrätildi.

Hirätdägi filxânädä on bir yıl burun Hindistândän keltirilgän ülkän filläri bolib, ulärni öz filbänläri pärväriş qılär edi. Endi şu fillär häm Mürğâb boyidä işgä tüşirildi. Toğängä yätqızılädigän ağır täşläрни vä ülkän sepâyälärni fillär xartumläri bilän kötärib kelib, ädämni äqızädigän suvni töşişgä yärdäm berdilər.

Toğân bitgünçä uzunligi on ikki färsäh⁴, kengligi yigirmä gäz⁵, çuqurligi beş gäz kelädigän ülkän özän häm täyyâr boldi. Bu işdä Turândän Uluğbek Mirzâ başläb kelgän mingläb üstäläb vä yer qazuvçılärning xızmäti häm kättä boldi. Qazuv işlärigä ustä bolgän xäräzmliklär häm yärdämгä keldilər. Cüdä köp işläрни Xuräsän xalqı häşär yoli bilän ämälгä äşirdi.

Bu ülkän işning başidä Şähruh Mirzäning özi turdi. U yok päytdä Gävhärşäd begim oğli Uluğbek Mirzâ bilän bärçä işläрни başqarib turdilər. Nihâyät, bähärdä Nävrozning дәstläbki künläridä toğân işgä tüşdi, bärçä äriqlärgä suv keldi.

Oşä yiliyâq dehqānlär Märv ätrâfläridä beş ming cüft hökiz bilän yer häydäb ekin ektilər, yängi bağlärning tärhini çizib behisâb köp köçät ötkäzdilər. Üy-cäylär häm tez qad kötärä başlädi.

⁴ Färsäh - bir täş, taxminän 6 kilometr.

⁵ Gäz – taxminän 80-90 säntimetr.

İlgəri âbâd şähär ornidä bäyrânälär, xarâbälär yästänib yâtär, faqat Sultân Säncär maqbäräsining devârläri söppäyib uzâqdän körinärdi.

[32] Mänä bugün, ârädän ottiz yil ötgändän keyin Sämärqandgä bäräyâtgän begim Mervgä yänä kelgändä muhtäşäm binälär, mäçitü mädräsälärni körib ästâydil quvândi. Sâvuq qış küni boşiligä qarämây şähärning eng nüfuzli ä'yânläri vä yâşullilärni begimning şäräfigä qoylär soyib, mingläb âdämlärgä âş berdilər. Märvni qaytâ tikläşdä Gävhärşäd begim Şähruh Mirzâning yânidä turib âlicänâb işlärni qılğanini qaytâ-qaytâ esläşib, ungä uzâq ümr vä âq yol tilâb qâldilər. Şähär dâruğasi begimni Ämudäryâ boyigäçä közätib qoydi.

* * *

Änäsi keläyâtgäni haqıdägi xabär Uluğbekkâ älläqaçân yetib bârgän edi. Qop-qırâvli qış künläridä keksä änäsi yollärdä qandäy äzâb tärşini köz âldigä keltirgän Uluğbek bärçä işlärini täşläb, Sämärqanddän Ämudäryâ boyigä qarâb şaşildi. Gävhärşäd begim Märv tāmānidän Ämudäryâning qırğâğığä yaqınläşgünçä Uluğbek häm Buxârâ vä Qäräköl ârquali däryâning ong qırğâğığä yetib keldi.

U vaqtlärdä Ämudäryädä birärtä köpriq toq edi. Qışki däryädän âtlıq ötib bolmäs, suvning säyâz cäyläri muzlägän ähyân-ähyändä muzläb köçib bir-birigä zärb bilän urilärdi. Bu äsâv däryädän qışdä kemädä ötiş häm xatärli, kättä muzlär kemäni ağdärib yubărişi mümkün. Şundäy bolsä häm Uluğbek müstähkäm bir kemägä tüşib, änäsi turgän çäp qırğâqqa ötib keldi. Gävhärşäd begim köpdän bəri körmägän oğlını bağrigä başgändä közläridä quvânç yâşlari yiltirädi.

- Xuş kelibsiz, häzrät änäcân! Sümärqandü Buxârâ sizgä päşkâş! Närigi qırğâqdä Abdulätif yolingizgä pâyändâz tüşäb turibdilär!

- Abdulätif häm keldimi?! Häyriyät!

Yänä oşä kemägä tüşib ong qırğâqqa ötgünläriçä bebâş tolqınlär kättä-kättä muz pärçälärini bir neçä märtä kemägä âlib kelib urdi. Kemä çäyqalib silkingänidä Gävhärşäd begim bärä postin kiygän Uluğbekning bäquvvät yelkäläridän uşläb muvâzänät saqlärdi:

- Uluğ oğlim, tongıç oğlim, süyängän toğımsız! – deb Uluğbekni bälälilik päytidägidäk erkälätib sözlärdi. Ong qırğâqqa kemä toxtägän cäygä çindän häm [33] qış-qızıl giyäm pâyändâzlär tüşälgändi. Pâyändâz çetidä xıpçä boyli nâvçä Äbdälätif

mâmâsini ta'zimü tavâze'lär bilân kütib âldi. Gävhârşâd begim uning egilgân başini qolläri âräsiga âlib:

- Mâmâsi örgilsin Lätifcândân! – deb peşânäsidadn öpdi.

Däryädän ötib kelgünläriçä kün keç bolgân edi. Şuning üçün däryâning ong qırğâğıdägi Kälif qorğânigä tünägäni kirdilär.

Änä, oğli, nevärä şâhânä дәsturxân ätrâfidä xuşu xursänd suhbätläşib oltirgänläridü Gävhârşâd begim Äbdülätिंगä külümsiräb tikildi:

- Ämirzädä, siz häm bu yergä kelgäningizdän behäd şâdmen. Sämärqanddä şunçä kün ätä-änä huzuridä boldingiz. Endi şu yerdän toğri Hirätgä qaytakâlsäk häzrät bâbângizni häm quvântirgân bolur edik...

Äbdulätif başini egib üzr sorädi:

- Häzrät mâmâcân, men häli ätä-änäm diydârigä toygänim yoq.

- Şundäymi? – deb Gävhârşâd begim Uluğbekkâ qarädi.

- Älbättä, qış sâvukläridä sizni yol äzâbigä qoymäsäk yaxşı bolärdi, - dedi Uluğbek. – Birâq bütün Turân ähli Sizni kütib âlišgä täyyârgärlik körmâqdä. Buxârädä, Ğıcdüvândä yolingizgä köz tikkänlär köp. Xususän, Mirzâ Äbdulätifning ânäläri... kelingiz Hüsn Nigâr begim Sämärqanddä sizni intizâr bolib kütmäqdälär.

Uluğbekning üçinçi xâtini Hüsn Nigâr xânim Sultân Xalilning qızı edi. Sultân Xalil Reydä sirli bir tärzdä vâfât etgân, bu cüdâlık Xalil Sultânning ânäsi Xânzädä begimgä häm ağır zärbä bolib tüşgân, Hüsn Nigâr beş yaşligidä süyüklü mâmâsidün häm äyirilib, köngli çökip ösgän edi. Uluğbek uning hüsnigä mähliyâ bolib üylängän, köngli nâzikligini hisâbgä âlib xafä qılmäslikkâ intilärdi. Hüsn Nigâr xânim Äbdulätifni tuqqandän keyin nüfuzi äñçä kötärilgân. Çünki hâzir Uluğbekning kättä oğli Äbdulätifni taxt vârisi sänälär, härämdä uning ânäsiga älähidä ehtirâm körsätilärdi.

Gävhârşâd begim muning hämmäsini xayâlidän bir-bir ötkäzdi-dä:

- Mâyli, men özim häm Buxârâ-yü, Sämärqandni [34] sağınıb yüribmen, - dedi.

– Qandämcäylärni ziyârät qilib, kelinlärimni körib qaytgäymen!

Bu sözlärdän yengil tärtgân Äbdulätif qolini köksigä qoyib, mâmâsigä minnätärçilik bildirdi.

Ulär ertäsi küni Buxârâgä tāmân yol âldilär. Bu yerdä bir kün toxtäb, Çaşmäyi Äyyübdän suv içdilär, Bähâviddin Naqşbänd maqbärasini ziyârät qıldilär.

Buxârâ vâ Ğıcdüvândâ Uluĝbek qurdirgân muhtâşâm mädräsälär ânâsigâ cüdâ mä'qul boldi. Gävhärşâd begim bundân beş yıl âldin Hirâtdân kelgândâ Ğıcdüvândâ bir keçâ tünâb ötgân, Âbdühâlıq Ğıcdüvâniygâ e'tiqâdi bârligini äytgân:

- Bâlâm, Âbdühâlıq Ğıcdüvâniygâxızr Äläyhisälâm özi tä'lim bergân ekân! - degân edi. – Uning üstâzi ävliyâ Yusuf Hämädâniy bolgân. Âbdühâlıq Ğıcdüvâniyning maqbärälärini âbâd qılsängiz bâşingizgâ sävâb yâĝılĝay!

Uluĝbekning özi hâm Âbdühâlıq Ğıcdüvâniyni büyük ävliyâ deb bilârdi. Şuning için Ğıcdüvândâ uning nâmi bilân ülkân mädräsâ vâ maqbärâ qurdirdi.

Gävhärşâd begim bu gäl Ğıcdüvângâ kelgândâ mädräsäni körüb behâd quvândi. Uluĝbek Âbdühâlıq Ğıcdüvâniy maqbäräsi âldidâ ânâsi şäräfigâ cänlik soydirdi, dâşqâzânlärdâ pälâv dämlätib, mingläb âdämlärgâ xudâyı âş târtirdi.

Buning hämmäsi üçün Gävhärşâd begim oĝlidân ästâydil minnâtdâr boldi. Äyâllär âdätigâ binâân äzândâ âftâb çıqmâsdân âldin Âbdühâlıq Ğıcdüvâniy maqbäräsigâ ziyârtgâ kelib, tilâvât qıldı:

- İlâhim şu maqbäräni qurdirgân oĝlim Uluĝbekni pârverdîgâr pânâhidâ äsrâsin, Häzrät Âbdühâlıq Ğıcdüvâniyning ärvâhläri dâim ungâ mädädkâr bolsin, neväräm Abdulätifgâ xudâ insâfü qanâât bersin, âtä-bälâ dâim bir-birigâ mehrü âqıbâtlik bolsin! – deb yüzigâ fâtihâ târtirdi.

Sämärqandgâ bârgünçâ yänâ neçâ märtä toxtägân bolsälär, hämmä câyda Gävhärşâd begim “Mädi Ülyâ” – “Ävliyâ ânâ” deb e'zâzläşär, xususân äyâllär uning duâsini âlişgâ intilişär, begimning kiyimlärigâ tegib qâlgân qollarini közlärigâ sürtib öpişär edi. Sämärqanddâki e'zâz-ikrâmlär bundây on çândân bäländ boldi. Uluĝbek vâ ungâ yaqın âdämlärning ıssıq mehri tüfäyli qış sâvuqläri hâm Gävhärşâd begimning xayâlidân uzâqlaşib ketdi. Uluĝ- [35] bek Köhâk tâĝı etägidägi Bağı Mäydândâ gözäl Xıtây çinniläri bilân ziynätlägân ikki qavâtlik köşkdâ ânâsi şäräfigâ kättä qabul mârâsimi ötkäzdi. Mârâsimdâ Gävhärşâd begimning bärçâ kelinläri, şähärning äslzâdâ äyâlläri hâm iştirâk ettilär. Ziyâfättän song hämmälärigâ sârüpälär üläşildi. Gävhärşâd begimning özigâ âlmâs közli üzüklär, xıtây çinnilär, zärdözi qabälär taqdim etildi.

Mehmânlar tärqagândân song yuqâri âşiyânning âçıq sâhnidâ Uluĝbek bilân Gävhärşâd begim bir päs âsmândägi yulduzlärni tāmâşâ qilib sözläşib turdılar.

Âsmân âçıq, äyâzli tündâ yulduzlär çäraqlär körinârdi.

- Häzrät ânâcân, yâdingizdâmi? – dedi Uluğbek. – Men üç-tört yâşlik bâlâ ekânimdâ Hâmzâ İbn Âli degân qıssaxânim bâr edi.

- Hâ, hâ uzâq Sultâniyâdâ Tâbriz tāmândâ Hâmzâni sâhibqırân bâbângiz Sizgâ qıssaxân qilib tâyinlâgân edilâr.

- Oşâ Hâmzâ İbn Âli mengâ âsmândâgi yulduzlâr haqıdâ ğarâyib rivâyâtlâr âytib bergâni hânüz yâdimdân çıqmâydi. Men hâzir Abdulâtifgâ ilmü nücümdân sâbâq bermâqdâmen. Fârzândllâr âsmân cismlâridâgi sâbitlikdân, târtibü müvâzânâtdân ibrât âlmâqlâri kerâk.

- Uluğ kâşfiyâtlâr qılibsiz, bâlâm, xudâyim sizni yâmân közdân âsrâsin. Âsmândâ Âllâhning pârdâyi âsrâri bâr. Siz bu pârdâyi açâmân deb urinmâng, pârvârdigârning qahri kelgây. Ehtiyât boling!

- Xop, häzrât ânâcân! Siz xavâtir bolmâng!

- Hirâtdâ bizgâ Xâqâni Säyyid müntâzirlâr. Endi Abdulâtifni âlib qaytişim zârur.

Ämmâ Abdulâtif Hirâtgâ qaytişni istâmâsdi. Gävhârşâd begimdây mâşhur mâmmâ âräzlâb ketgân nevârasining ketidân şunça yol bâsib kelgâni Sâmrâqanddâgi bekü ä’yânlârning közi âldidâ Abdulâtifning âbrüsini âşigân nüfuzlik âmirlâr uning şâräfîgâ hâr küni ziyâfâtlâr berişmâqdâ. Abdulâtifning ânâsi esâ yâlgız oğlini özidân uzâqlâştirişini istâmâs, gâh gävhârşâd begimgâ gâh Uluğbekkâ ilticâlâr qilib, Abdulâtifni Sâmrâqanddâ qâldirişni sorârdi.

Gävhârşâd begim Uluğbek bilân yâkkâmâ-yâkkâ suhbâtlâşgândâ âvâzini pâsâytırıb dedi:

[36] – Häzrât âtângiz âytib yubârdılâr, “ Abdulâtif Sâmrâqand beklâriining qutqusigâ uçıb, âtâsining taxtigâ tâcâvüz qılışı mümkin” dedilâr.

- Nâhâtki? – Uluğbek bu sözlârgâ unça işânmâdi.

- Şâh oğlim, Abdulâtifni men yâşligidân bilürmen. Uning tâbiâtidâ yâmân bir beqârârlık bâr. Közlâridâ bürgütning közlâriini eslâtâdigân qattıqlık sezâmen. Men sizning bâlâligingizni hâm yaxşı esläymen. Sizdâ Uluğ iste’dâdlârgâ bolâdigân nekbînlık, mâyinlik üstün edi. Ämmâ oğlingiz bâşqaçâ...

- Yâ’ni, qandâq... Bâşqaçâ?

- Toğri, Abdulâtif cüdâ bâtir yigit. Uning dâvyürâklığı mengâ Xalil Sultânni eslâtâdir. Ânâsi Hüsn Nigâr xânim Xalil Sultâning qızı emâsmi? İrsiy xıslâtlâr ânâ tāmândân hâm ötâr ekândâ. Bâtirlığı yaxşı. Lekin bâtirlik hâm aqlü irâdâ bilân idârâ

etilmäsä bolmäs ekän. Xalil Sultāning fāce'asigä bätirligini öz aqli bilän idārä etālmägäni sabbāb boldi.

Uluġbek ānäsining bu fikrigä koşildi:

- Bätirlik aql bilän yolgä sālınmäsä ādāmni hāvlıqmä qilib qoyışi mümkin, - dedi Uluġbek. – Men hām oġlimiz Abdulātifdä hāvlıqmālik, dāvdirlikkă oxşaş bir xıslät bārligini sezāmen. İlāhim Xalil Sultāning fāce'asidän xudā bizni āsräsini!

- Xudāyi Tāälā ehtiyātini unutmägän bändälärini āsrägäy, şāh oġlim! Abdulātif özini tutib ālgünçä uni yāmān beklärning qutqulärindän ehtiyāt qılāylik. Sāmārqanddä qālsä, uni sizgä qarşı birān fitnāning girdābigä tutışlari mümkin. Şuning üçün hāzrät ātāngiz Abdulātifni Hirātdä öz yānläridä tärbiyā qılmāqçılär. Häbiy vāzārätdä ungä kättäräq lävāzim bermāqçılär. “Bälki pānchāzārā⁶ lävāzimini berürmiz” dedilär.

Bu gäplärdän keyin Uluġbek Abdulātifni Hirātgä qaytārişgä rāzi boldi vā xātini bilän oġlini şungä köndirdi. Qış çilläsi häli çıqmägä edi. Uluġbek ānəsi bilän oġlini yänä Āmudäryā boyigäçä küzätib keldi. Song üççāvlari kemägä çıqışdi. Däryädä muzlär hārākāti yänädä xatärli tūs ālgän. Uluġbek ānəsi bilän oġlini Āmudäryāning ong qıġāġıgä ötkäzib, Hirātgä küzätgändän song yänä köçmä muzlär zär- [37] bäsidad silkinib läpāngläb bārāyātğan kemädä ong qıġāqqa qaytib ketdi.

Bu hādisāning güvāhi bolğan ādāmlär pādşāh oġıl bilän mālİKä ānāning bir-birlärigä tālpinib, äräzçi Abdulātif üçün cān küydirib, qahrātān sāvuqlärdä şunçä uzāq yol bāsgānlärini, xususān, Uluġbek ānäsining hürmāti üçün Āmudäy xatärli däryāning u qırġāġıdän bu qırġāġıgä qış çilläsidad bir emäs, tört märtä ötgānini häyātdä kām uçrāydıgān bir mehrü āqıbat timsāli deb tā'riflär edilär. Bu tā'riflär Şāhruh Mirzāning qulāġıgä hām yrtib bārdi. Şāhruh Mirzāning tāpşırıġıgä bināän Mirzā Alaüddāvlä Hirātning eng e'tibārli ārkāni dāvlätlari bilän birgä Gävhārşād begimgä peşvāz çıqib, u bilän Abdulātifni ikki künlik yoldä kütib āldilär.

Abdulātif vā Alaüddāvlä yārāşğan bolib, quçāqlāşib körışdilär. Āmmā bu yārāşış ketşdän qānli ālişüvlär kelişini häli heç kim bilmäs edi...

ŞAHLÄRGÄ FİDÄ MÄLİKÄ

Şāhruhdäy pādşāhning mālİKäsi-yü, Uluġbekdäy yänä bir hūkmdārning ānəsi bolış tāşqaridän qarägändä Gävhārşād begimgä faqat sādāt vā fārāġat keltirädigändäy

⁶ Pānchāzārā – beşming bāşı, yā'ni qoşin bāşlıġı, ārmiyā generāli.

körinadi. Lekin bu şâhânâ hâyâtning zämiridä ziddiyätlär vä xavfü xatärlär şu qadär köpki, ulärdän ägâh begim dâim ehtiyât vä sergäk bolişgä intilädi.

Begimning sergäkligini vä aqlü färäsätini yâqtirädigän Şâhruh Mirzâ дәvlät işläri xätinidän sir tutmäydi. Mänâ, qırq yildirki, qayerdä qandäy ağır väziyät yüz versä, uni bämäslähät bærtäräf etiş üçün begimni uzâq säfärlärgä birgä âlib ketädi.

Härbiy yürişlärdä Gävhärşäd begimning Sofi Tärxân, Ähmäd Tärxân, Üväys Tärxân degän äkä-ükäläri pädşâh vä uning mälikäsigä eng sädâqatli qorıqçılar bolib xızmat qılädi.

Xuräsängä Täbriz tāmānlärdän bâstirib kirkän qârâ qoyunli türkmänlär täcävüzi päytidä xıyânätçi beklär keçäsi Şâhruh bilän Gävhärşäd begim uxlâb yâtgän çadirdä oq yağdırıb, süiqasd uyuştirdilər. Vâqeädän vaqtidä xabär tâpgän Sofi Tärxân başlıq qorıqçı äskärlär oşâ keçä Şâhruh vä Gävhärşäd begimni bir ölimdän saqlâb qıldilər. Säidxocâ nâm- [38] li fitnâçi bek vä uning täräfdärläri öz täcävüzlärining qurbânigä äylänib nâbud boldilər.

Ğarbiy vilâyätlärdä, Sultāniyâ vä Täbriz tāmānlädä müdām qanlı uruşlärgä sâbâb bolib kelgän Qârâ Yusuf Ämir Temurgä tutqıç bermäy qutulib ketgän edi. Keyinçalik Qârâ Yusufning ädämläri sâhibqırânning üçinçi oğli, Şâhruhning äkäsı Mirânşähni öldirgän edilär.

Äradän äncä vaqt ötib, milâdiy 1420 yildä qulây väziyät vücüdä kelgändä Şâhruh Mirzâ äkäsining küşändälärigä qarşı qoşın târtdi. Bu xatärlı yürışgä Gävhärşäd begimni häm birgä âlib ketdi.

Qârâ Yusuf Şâhruh bilän hâyât-mämât cängigä şäylänä başlädi. Birâq uruş başlänişidän bir kün âldin xudāning qudräti bilän keksä Qârâ Yusuf öz çadirdä yaş xätinining xâbgâhidä tösätdän vâfât etdi. Bu ölüm Qârâ Yusuf täräfdärlärini şundäy sāräsımägä sâldiki, ulär qarşıläridä tähdid sâlib turgän Şâhruh qoşınidän vähimägä tüşib, sārķärdäläri Qârâ Yusufning çadirdä qâlgän cäsädini täşläb qâçdilär. Mürdä bilän yâlgız qâlgän yaş bevä äyâl şu ätrâfdägi qarindâş-uruğläri yârdämgä çağırış üçün ketgändä ällaqandäy açköz tälânçi ölib yâtgän Qârâ Yusufning yirik yâqut qadälgän âltin sirğasını qulâğıdän tezdä çıqarib âlâlmägän, eti bilän birgä kesib âlib ketädi.

Qârâ Yusufning oğlläri köp edi. Şâhruh ärägä ädäm qoyib, uning Äbdüsäyid degän aqlı oğli bilän mürâcä yolini tâpdı. Uruşni yäräşgä äyläntirib, Qârâ Yusufgä

azaldan âta merâs bolgân yerlärni şu Äbdüsäyid ıxtiyâridä qâldirdi. Ämir Temurgâ qarâşli bolgân vilâyâtlär esä yänä Şâhruh Mirzâ qalâmrâvigâ ötdi.

Äçiqçäsığâ âlib bârılğan âlişüvlärdä Şâhruh Mirzâni heç kim yengâlgân emäs. Ämir Temurgâ münâsib oğıl sıfâtidä u birârtä cängdä mağlûb bolmâgâni vâ qırq yıldan buyân yelkâsi yer körmây kelâyâtgânidän Gävhârşâd begim iftixâr qılâdi.

Ämmâ Şâhruhni cänglârdä yengâlmâgân ğaddâr düşmânlär maxfiy yollâr bilân yänä ungâ qarşı fitnâlar vâ süiqasdlâr uyuştirdilər.

Şâhruh ellik yaşgâ kirgân yili qışdä cängäri hürüfiylâr mähzäbigâ mänsüb bolgân aqıdäpärâst Ähmäd Lürning zimdän täyyârlänib qılğan süiqasdi kütilmâgân hâdisä boldi.

[39] Cümâ küni edi. Müsülmânçilik fârzlärni ästâydil ädâ etädigân Şâhruh Mirzâ dâim cümâ nâmâzini Hirâtning câme mäscidigâ bârıb oqır edi. Süiqasd bolışidän âldingi keçädä Gävhârşâd begim yâmân bir tüş körgân edi. Begimning tüşidä Şâhruh Mirzâ âtlıq ötib bârâyâtgân târ bir köçäning paxsâ dävâri tösâtdän uning âti üstigâ ağdârilib tüşgân edi.

Ertäsi küni Şâhruh cümâ nâmâzigâ âtlänâyâtgândä begim uni qaytârmâqçı boldi. Tüşigâ kirgân hâdisäni ungâ äytib berdi-dä:

- Şu bugün cumâ nâmâzini uydä oqıyqâlin, dilim bezâvtä bolyâpti! – dedi.

- Dilingiz bezâvtä bolsä miskinlârgâ sâdaqa bering, - dedi Şâhruh Mirzâ. – Men cümâ nâmâzigâ barmäsäm gâp-söz köpâygân!

Şâhruh nâmâzdän song mäscid hâvlisigâ çıqâyâtgândä çakmân kiygân bir nâmâzxân qolidä öräm qilingân oq qâğâz bilân şaşilib uning qarşisidän çıqdi. Şâhruh qâğâzni körib, “ärizâdir” - deb oylâydi-yü, yânidägi mülâzimigâ “âling!” degân işârâni qılâdi.

Ämmâ öräm qilingân qâğâzning içigâ ötkir piçâq yaşirilgân ekân. Ähmäd Lür çäpdâstlik bilân piçâqni Şâhruhning qârnigâ urdi. Qorıqçı nävkâr şâşib himâyägâ kelgândä, Ähmäd Lür ungâ hâm piçâq sänçdi. Äğrıqdän ingrâgân Şâhruh qorçı başigâ:

- Äblâhni dâf qiling! – deb xıtâb qıldı.

Qorbâşi qılıçini suğurib, Ähmäd Lürni şu yerning özidä çâpib taşlâdi. Mäscid sâhnigâ tüşâlgân märmâr taşlâr uning qânigâ boyâldi. Piçâq Şâhruhning qârnidän yârädâr qılğan, uning rängi âppâq âqarib ketgân edi. Qorçıbaş:

- Häzrätim, taxtirâvân çaqırâylikmi? – deb sorâdi.

Şundä qorçıbaşı Ferüzşâh bir ändişäni ortägä taşladı:

- Mäscidgä ätlıq kelgän häzrätim taxtirävändä qaytsälär... türli ävâzälär tärqalgäy... fitnäçilär baş kötärgäy!

Şâhruh häm şuni oyläb, zäif tãvuş bilän:

- Ät... keltiringlär! – dedi.

Uning yärasigä piltä qoyib, beli bilän qárnini mähkäm bağladılar-dä, bir ämälläb ätgä mindirdilər.

[40] Piçâq zärbidän qäringä qân quyılış xavfi qançalik küçli bolmäsin, Şâhruh Mirzâ ağrıqqa çiläb, bütün irädäsini işgä sâlib, särâygä ätlıq yetib bardı. Uni ätdän tüşürgänlärdä qadäm bäsälmäy huşidän ketdi.

Erining häyâtı qıl içidä turgänini sezgän Gävhärşâd begim dārhl xâs täbiblärni çaqırtırdı. İkki keçä-yü, kündüz uning häyätini saqläb qalış üçün küräşdilär. Cärrâhlär qârinni açib, içäkning piçâq kesgän câyini tikdilär. İçgä qoyılğan qânı tãzäläş häm cüdä mäsaqqatlı boldı. Şâhruh Mirzâ bu işlär dävâmidä gâh ağrıqdän ingrär, gâh huşidän ketib älähsirär, Gävhärşâd begim uning bütün äzâbini özi başidän keçiräyâtgändäy qıynälärdi. Eri sâl özigä kelgünçä tinim bilmäy häkimü täbiblärğä qaräşdi. Dävlät işläri häm Şâhruh Mirzâ nâmidän özi başqarib turdi. Vâziri ä'zâmgä buyurib, Ähmäd Lürning ketidä turgän Äzd vâ Ästrâbâdiy degän aqıdäpärästlärni tuttirdı. Din niqâbi âstidä häkimiyätini egällämäqçi bolgän bu ğälämisläär äyâvsiz cäzäländi.

Pâdşâhning häyâtı saqläb qâlingäni vâ uning sağayä başlägäni şükränäsigä Hirät, Sämärqand, Bälx vâ başqa şähärlärdä el-yurtgä xudâyı âşlär berildi, bevä-beçärälärgä xayrü-ähsänlär üläşildi, sâlıq töläşdä qıynälib, qâlgän dehqân vâ hünärmändlär royxatgä âlinib, ulärning bāqımändä qarzläridän vâz keçildi.

Ağır xastälik säbäbli Şâhruh Mirzâ bir äydän artıq körpä-töşäk qilib yâtğan. Uning yäradâr bolgäni jaqıdägi xabär tört tãmångä tärqalib, Däşti Qıpçaqlärgä häm yetib, bārgän bolsä keräk. Quläy päytini pāyläb yātğan ğanimlär köp ötmäy Turānning şimāliy hüdüdlärigä bāstirib kirdilər.

Bāsqınçılärgä Çingizxân ävlādläridän bolgän Bärâq oĝlân başçilik qıldı. Ulär Sirdäryâ boyidägi Sıĝnāqni egälläb, Türkistân şährigä tähdid sālāyātĝanlıĝi hāqıdä Uluĝbekkâ şāşilinç xabärlär keldi.

- Nānkör Bärâqxân! – deb Uluĝbek bu yigitgä qançä yaxşılıklär qılĝänini eslädi.

Bärâq oğlân bundân säkkiz yil burun Äq ordâ⁷ xânläridän yängilib, Uluğbek huzurığa qaçıb kelgân [41] edi. Ungä sädâqat izhâr qılıb yälingän, Uluğbek yärdämüdä Äq ordädä öz mävkä'ini qaytâ tiklägân edi. Şundä Uluğbek ungä Toxtämişni eslätgändi. “Sâhibqırân bâbâm qılğân yâxşiliklärgä yâmânlik bilän cävâb bergäni üçün Toxtämiş yer bilän yäksân boldi, siz ungä oxşämäng!” deb Bärâq oğlânı äğâhlântirgân edi. Bärâq oğlân beş-älti yil dävâmidä bir neçä märtä Uluğbekkâ elçilär, sävğälär yubarıb, uning hürmätini câyığa qoyıb yürdi. Endi Şâhruh Mirzâ yärälänib yâtib qalgân päytdä Uluğbekni “himâyäsiz qıldı” deb oyläsä keräk, âlçâqlärçä täcävüz başlädi.

Uluğbek Bärâq oğlängä qarşı cänggä çıqmâqçı bolâyâtgäni haqıdä zabär kelgäç, Gävhärşâd begim endi oğlı üçün iztirâb çekä başlädi. Çünki bu gäl Şâhruh Mirzâ oğlıgä yärdämğä yetib bärä älmäs edi. Uning yäräsi tüzälgän bolsä häm, me'dä içidä içäkning tikilgân câyı artıqçä zorıqışdän açılıb ketişi və içgä yänä qân qoyilişi mümkün edi. Tâbiblär şuni äytib, “beş-älti äygäçä zinhâr härbiy yürişlärgä barmäsinlär” deb tâ'kidlämâqdä edilär. Şâhruh Mirzâ Gävhärşâd begim bilän mäslähätläşib, Uluğbekkâ Hirâtdägi inisi Coqıy Mirzâni on ming äskär bilän kömâkkä yubârdılär. Maxfiy axbârâtlärgä qarägändä Bärâq oğlân Sığnâqni on ikki ming äskär bilän bäsib älgän edi.

Sämärqanddä Uluğbek yigirmä ming äskär toplägän ekän. Hirâtdän Coqıy Mirzâ on ming qoşın bilän bârsä, äğa-ini Bärâqxân üstidän ğaläbä qılışlari mümkün tıyulardı.

Bundân bir neçä yil äldin Uluğbek inisi bilän İssıqköl tāmānlärdän färğänä vâdiysigä täcävüz qılıb kelgân moğul xânlärini tār-mâr qılıb ğaläbägä erişgän və buni Cizzaxdän beridägi İlân ötär täğläri üstidägi taşğä maxsus bitik tärzidä yâzdırgän edi. Şâyädki bu gäl häm äğa-ini oğllär birläşib, Bärâqxân täcävüzini bærtäräf etsälär, deb ümid qılardı Gävhärşâd begim.

* * *

Uluğbek ottiz ming qoşın bilän Türkistândän ötib, Sığnâqqa yaqınläşgändä Bärâq ungä bäs kelälmäsligini tән älgändäy bolib elçi yubardı. Bir vaqtlärdägidek Uluğbekkâ sädâqat izhâr qılıb, qummätbähä sävğälär peşkâş etdi. Bir häftäiçidä bär [42] qoşinini Turân hüdüdüdän älib çıqıb ketişğä və'dä berib, sulh täklif qıldı.

⁷ Äq ordâ – Sirdäryâ boyidä häzirgi Qızıl Ordâ şähri və uning ätrâfläridä cäyläşgän.

Sözgä üstä elçilär Uluğbekkä “biz bir xalqmiz, hâzrätim, - deyişdi. – Tilimiz bir, dinimiz bir, Bärâq oğlândan künâh ötgän bolsä bir märtä keçiring, behudä qân tökilmäsin, tävbä-täzärrü qilib, baş egib keldik!”

Uluğbek inisi və nüfuzli ä'yânläri bilän kengäşib, axıyri “egilgän başni qılıç kesmäş” dedi-yü, sulh tüzışgä râzilik berdi. Faqat Bärâq oğlângä bär qoşinini Turândan âlib çıqib ketiş üçün bir häftä emäs, üç kün mühlät berdi. Elçilär Sıgñâqqa bärrib-kelib, Bärâq oğlân bu mühlätgä häm râzi bolgänligini bildirişdi.

Bu vâqeälär hüt âyining âxırläridä Nâvroz âräfäsüdä bolmaqda edi. Uluğbek və uning bekü nävkärläri “endi uruş bolmägäy, Nâvroz özi uruşni yäräşgä äyläntirädigän bâyram!” deyişib bâyram täyyârgärligini körä başläydilär.

Uluğbek qoşini pästi-bäländ tepäliklär âräsini qarârgâh qılğan edi. Bu qarârgâhni qorıqlaş üçün âcrätılğan Xocä Yusuf və Murâd Qavçin degän beklär “ertägä bâyram!” deyişib, räsä içişädi, mäst bolib uxlâb qalışädi. Ulärdän ibrät âlgän qorıqçı nävkärlär häm pinäkkä ketişädi.

Uluğbekning özi esä oşä keçä bähârgi tengkünlik başlängänidän fâydälänib, “Zici Körägâniy”gä ämıqlıqlär kiritiş bilän bänd bolädi. Buning üçün Sämârqanddan çärm ğılâfgä orâb, ârävädä ehtiyât qilib âlib kelingän äsbâblärni bäländ bir tepälikkä ornätädi.

Çöl âsmâni xuddi gümbäzining özi edi. Ätrâf âçıq bolgäni üçün âsmânnıng ufuqqa tutâşgän bütün äylänäsi cüdä äniq körinädi. Yulduzlär yirik-yirik və behäd rävsän çäraqlâb turärdi.

Şâgirdi Äli Quşçı yârdämüdä Uluğbek oşä keçä yulduzlı âsmândä äñçä yängiliklär käşf qıldı. U öz zicining дәstläbki tärhidä Äbdürähmân Sofiy zicigä äsâslänib, Süräyyä yulduzlärini âltitâ qilib körsätgän edi. Hâzir usturlâb ârğalı bu yulduzlär topi âltitâ emäs, toqqıztâ ekänini ämıqlädi. Hut yulduzläri türkümüdä esä yänä ikki yulduz Sofiy körsätgän on ikkinçi burcdä emäs, bälki Hämäl yulduzläri câylaşgän qoşni burcdä ekänini häm Uluğbek şu keçä käşf qıldı.

[43] Fäläkiyât ilmining tärıxıdä kirädigän yängi käşfiyâtlär qılğäni Uluğbekni behäd quvântırär və häyəcângä sâlärdi. Yulduzläri çäraqlägän âsmân âstidä Bärâq oğlândäy mänfür düşmân uni ğäflätdä qâldirib tösätdän hücüm qılışı mümkinligi xayâligä kelmäsdi.

Sähär pällä yâv bâstirib kelgändä mäst uyqudän çöçib uyğângän Uluğbek nimä hâdisä bolgânini dâf'ätän tüşünmädi. Dähşätli qıyqırq, baqırq və ürsürlär âräsidadan inisi Coqıy Mirzâning âvâzi eşitildi:

- Hâzrätim, âlçâq Bärâq oğlân sulh tüzib bizni âldâgân ekân! Turing tezrâq!.. Yâğy bâsdi!

Kiyinib, âtlänib çıqqunläriçä fursät bây berildi. Ottiz ming qoşın sâflänişgä ülgürmäy çöl bolyâb tumtâraqay bolib qaçâ başlâdi, Uluğbek hâm inisi və qorıqçı nävkärläri bilän çekinişgä mäcbur boldi.

Bärâq oğlân âlçâqlık bilän erişgân ğaläbäsidadan quturib, Uluğbekni Tâşkentgäçä tä'qıb etib keldi. Uning äskärläridän kättä bir qısmi yolidä uçrâgân şähärü qışlâqläri tälâb, Sämärqandgä yaqınlâşâ başlâdi.

Bu vâqeälär xabäri bähârning sävr âyidä Hirâtgä yetib bârdi. Şâhruh Mirzâ endi tä'bibläring sözigä hâm qulâq sâlmây, hârbıy yürişgä âtländi. Erining sağlığıdän və Turândägi oğlläriining ähvâlidän xavâtirgân tüşgân Gävhârşâd begim Şâhruh Mirzâ bilän birgä yolgä çıqdi. Gâh âtlıq, gâh taxtirävândä və mähâfädä yol yürüb, Ämudäryâgä Termiz tāmāndān yaqınlâşdılar.

Ätä-ânäsi kelâyâtgänidän çâpârlär ârquali xabär tâpgân Uluğbek tâşkentdän Termizgäçä şitâb bilän yetib bârib, ulärni däryâ boyidä kütib âldi.

Şâhruh kättä qoşın bilän kelâyâtgänini eşitgân Bärâq oğlân u bilän uruşışgä cür'ät etälmây, Däşti Qıpçâqqa çekindi. U yerdä hâm köp turmây, yängi ölcälär tāmā'idä Qaşqar tāmānlärgä bâstirib bârdi.

Buni eşitgân Şâhruh Mirzâ Ändicân və Oş ârquali Qaşqar xâni Şermuhämmädgä bir neçä ming kişilik äskärni kömək qilib yubârdi. İkki tāmāndän Bärâq oğlångä hücum qılğân läşkârlär uning qoşinini qurşâb âlib târ-mâr qıldilər. Bärâq oğlânning özi äsir tüşdi. Şermuhämmädxân uning [44] başini kestirib, Sämärqanddä turgân Şâhruh Mirzâgä berib yubârdi.

Uluğbekning yaxşılıklärigä şunçä yāmānliklär bilän cävâb bergân râzil düşmängä qasâs qaytgäni köpçilikni māmnun qıldı. Lekin Sığnâq yaqınıdä düşmân hiyläsigä âldänib behudä hălâk bolgân bekü nävkärlärning yaqınläri ärzü dâd qilib yürär edilär. Şâhruh Mirzâ bir âyçä Sämärqanddä turib, Sığnâqdä hălâk bolgân sipâhilärning âilälärigä tä'ziyâ bildirdi və nâfqaqlär belgilädi. Äyni vaqtdä, yâv hücum qılğân küni

keçəsi qâravullıkdä sergäk turış ornigä äyşü işrätgä berilgän Xocä Yusuf vä Murâd Qavçinläрни çöp yäsâq cüzâsigä buyurdi.

Vâqeäning başqa täfsilâtlärini işänçli ädämlärdän suriştirib bilgän Şähruh Mirzâ Uluğbekdän häm xafä bolib, bir neçä kün u bilän sözläşgisi kelmäy yürdi. Nihâyät, oğlını Köksärâydägi xänäyi xâsgä çağırtirib, taxt qarşısida tikkä qilib qoydi-dä:

- Bärâqxân bilän uruşdä neçä ming kişi hălâk boldi? – sorädi.

- Häzrätim, ikki ming...

- Änä şu mingläarning uvâli, ävvälâ, sizning zimmängizgä tüsädir! Siz başsärkärädä edingiz. Härbiy hălâtdä huşyâr turış ornigä tüni bilän äsmändägi yulduzlärgä tikilib räsäd bağläbsiz!

- Râst, häzrät âtäcân, mendän ötdi. Bärâq bizni ğaflâtdä qâldiriş üçün sulh täklif qilib hiylä işlätgänini sezmäy qâlibmen!

- Xayâlingiz qoşın taqdiri bilän bänd bolgändä sezär edingiz! Sizdä aqlü fărâsät yetärlük! Lekin siz... Sämärqanddä ilmi nücum bilän bänd bolgäningiz âzlik qıldımı? Cäng äräfäsida faqat qoşın taqdirini oylâş sizning burçingiz emäsmidi?

- Men günâhkârman, behudä hălâk bolgänläarning ruhläri âldidä vicdânim äzâbdädir! Lekin mengä âlimlik dârdini taqdir rävâ körgän ekân... Ne qılây? Bir yildä bir kelädigän Näfrüziy tengkünlik oşâ keçägä toğri keldi. Hâmilädâr änäning tolğâğıgä oxşâş bir ilhâmni toxtatâlmädim. Yängi kâşfitâtlär qılindi...

- Xop, Siz âlimsiz. Men ilmi nücumni ehtirâm qılurmen. Äğär taqdiringiz bütünläy ilmgä bağlängän bolsä, undä taxtdän vâz keçing! Axır ikki tärvüz bir qoltıqqa sığmây!

Bu sözlärni äytiş âtägä häm âsân emäsligini, sui- **[45]** qasddän keyin u täbiblär nâzâräti âstidä qattıq pârhez bilän âvqatni kâm yeb âzib, burişib qâlgänini, qârniğä sänçilgän piçâq yäräsining äsârâtläri hâli bütünläy ketmägänini Uluğbek âtäsining sârgayıb qâlgän yüzigä qarâb sezdi.

- Häzrät âtäcân! Sämärqand taxtını siz mengä inâyät qılgän edingiz. Häyâtım xavf âstidä qâlgändä siz neçä bâr meni qutqarıb qâldingiz. Mänä, bu gäl häm başımgä âğır kün tüşgändä bemâr bolişingizgä qarämäy yetib kelib, mäl'un Bärâqxândän mening qasdimni âlib berdingiz. Buning hämmäsi üçün men sizdän ümrbâd minnâtdârmän. Äğär siz lâzım körsängiz, meyli, men qâlgän ümrimni faqat ilm dârgâhidä ötkäzäy taxtgä başqa fărzädingiz münâsibrâq bolsä, men bungä sözsiz râzimen!

Şâhruh Mirzâ istehzâli külimsirâb:

- “Qâlgân ümrim” emiş! – dedi. – Hâli qırq yaşgâ hâmi kirgâningiz yoq... Ümringiz uzâq bolsin, mirzâm! Ämmâ özingiz râzi bolgâningiz üçün, biz Sâmrqand taxtigâ bâşqa nâmrâd izlâb körâylicik...

Şâhruh Mirzâ oşâ küni Hirâtgâ çâpâr yubârîb, Uluğbekning inisi, Xurâsânda vâziri ä’zâm bolgân Bâysunqur Mirzâni Sâmrqandgâ çâqırtırdı.

“Uluğbek taxtdän çetlâtilärmış!” degân âvâzâlär âğızdän-âğızgâ ötib mädräsâ vâ räsâdxânâlgâ hâmi yetib bârdı. Tâcdâr hâmiyläridän äcrâliş Qâzizâdâ Rumi, Ğiyâsiddin Qâşiydek ällâmâläрни, Äli Quşçı vâ Mirim Çälâbi kâbi şâgirdläрни mä’yus qilib qoydı. Ğiyâsiddin Qâşiy bundän on yıl burun Hirâtdâ Şâhruh sârâyidâ xızmat qılğân vâ uning tâpşırığı bilân ilmi nücüm tärîxigâ ând kitâb yâzib bergân edi. U şuni Şâhruh Mirzâgâ eslâtib, Qâzizâdâ Rumi bilân birgâ pâdşâh qabuligâ kirışdâ urinib kördi. Ämmâ Şâhruh Mirzâ bir häftägâçâ ulârni qabul qılmâdi.

Müdürrislär Şâhruh Mirzâning Gävhârşâd begim bilân birgâ Bağ Dilküşâdâ istiğâmât qılâyâtğânini eşitğân edilär. Ulâr Şâhruhning nâmigâ mäktub yâzib, uni Äbirâhmât boyidâgi räsâdxânâgâ tâklif qıldılar. Song Bağ Dilküşâgâ bârib, Şâhruh Mirzâ huzurigâ kirışgâ yänâ bir urinib kördilər. Bungâ müyâssâr bolâlmâgânläridän song Dilküşâ Bağdâgi Gävhârşâd begimhuzurigâ kirib, mäktubni ungâ tâpşirib qaytdılar.

Şu künlärdâ Gävhârşâd begim ikki ot ârâsidâ [46] qâlgândek küyünib yaşâmâqdâ edi. Çünki Şâhruh Mirzâ begim bilân mäslâhtläşmäy Hirâtgâ, Bâysunqur Mirzâgâ çâpâr yubârgâni songgi päytdâ pâdşâgâ hirâtlük ämirü ä’yânläرنing tä’siri küçâyib ketğânidän dälâlât berârdi. Ulâr Bâysunqur Mirzâni Sâmrqand taxtigâ ötkâzib, Turânni Xuâsângâ bütünlây qarâm qılışini istâr edilär.

Lekin Ämir Temur, päytaxti Sâmrqand Xurâsângâ heç qaçân qarâm bolgân emäs. Äğâr zorlik bilân qarâm qılışgâ urinsälär ikki âradâ uruş başlânişi mümkün. Nähâtki Şâhruh Mirzâ şuni sezmäsä?

Uluğbek yigirmâ tört yıldan buyân Sâmrqand hükmdâri bolib turibdi. Bu yıllar dâvâmidâ qançâ xayrlı işlär qılğân bolsâ, yâmânlärgâ câzâ berib, şunçâ düşmân hâmi ärttirğân. Äğâr u taxtdän tüşirilsä, dâşmânläri Uluğbekning cânigâ qast qılışmäydimi?

Hirâtni tâşlâb, Sâmrqandgâ hükmdâr bolib keliş Bâysunqur Mirzâ üçün hâmi yâmân âqıbatlär bilân tüğâşi mümkün. Bâysunqur şâirtäbiät yigit, bâzmläрни yaxşı

körädi. Hirâtning eng yetük mädäniy köçläri Bâysunqur Mirzâ âtrâfigä yığlgän. U Firdävsiy “Şâhnâmâ”sining pärçälänib yoqälä başägän bärçä qısmälärni bir câygä yığdırgän vä uning mükämmäl mätini yârätış işigä baş bolgän ällâmä. Lekin songgi yillärdä Bâysunqur Mirzâ mäyxorlikkä âdädlängän. Gävhärşäd begim bu oğlining sälâmätligi zäifraq ekänligini bilär, şuning üçün Hirâtdä âtä-ânäläri uni ârtıqçä mäy bázmläridän ehtiyât qilib yürär edi. Endi ägär Bâysunqur Sämärqandgä kelsä, âtä-ânädän yırâqdä mäyxorlikkä berilib, дәvlät işini häm, öz sälâmätligini häm bärbäd berişi ehtimäldän uzâq emäs edi. Şuni oylab ıztırâb çekib yürgän Gävhärşäd begim yulduzşünäs âlimläär qâldırgän mäktubni Şâhruh Mirzâgä xânäyi xâsdä tä’zim bilän tâpşirdi-dä, endi ungä dil yârib sözlädi:

- Häzrätim, men bütün ümrü cänimni sizdek Hâqâni Säyyidgä, Uluğbekdek hükmdâr oğlimizgä fidâ qilib yüribmen. Oğllärimizning taqdiridä yâmân özgärişläär bolışdä xavâtirdämen!

- Bilürmen, siz Uluğbekning Sämärqanddägi täcü taxtini saqlab qâlmâqçisiz.

- Faqat men emäs, häzrätim. El-yurt luni istäy- [47] dir. Sizning qabulingizgä kirälmäy yürgän ällâmälär häm şuni ilticâ qılmâqdälär...

Şâhruh Mirzâ ällâmälärning mäktubini açib oqıdı-dä:

- Yulduzşünäslär bizni räsädxânägä çarläbdilär, - dedi. – Lekin bârsäm... Yänä oşâ ärzü däd, Uluğbekkä täräfkäşlik...

- Neçün faqat ärzüdäd? Axır siz ilmü nücumgä cüdä qızıqar edingiz- kü. Uluğbekning ülkän iste’dâdini ehtiyât qilib tärbiyäläşni sâhibqırân âtängiz sizgä tä’yinlägän emäsmidilär, häzrätim? Men âcizängizning fikriçä, bâbâsining uluğ dâhâsi siz ârqaşı şü oğlimizgä meräs bolib ötgän. Uluğbek ilmi nücum tärixidä eng mükämmäl räsädxânä quribdir. Buni xıtây, äräb âlimläri tän âlib, mäktublär yubârgänidän özingiz xabärdärsiz. Färzändingizgä bâbisidän ötgän ilmiy dâhâni pärvärdigâr uluğ sârkärdälik şäklidä emäs, uluğ ällâmälik şäklidä bergän bolsä näçärä? Uning räsädxânäsi fân âlämining büyük käşfiyâtı deb tän âlingänpäytdä sizdek mä’rifätlik pädşâh bu räsädxânäni bir bârib körmäsängiz... qandâq bolur, häzrätim?

- Özingiz bârib kördingizmi, begim?

- Men sizdän âldin bârişgä ibâ qıldım... Här qalây, äyâl zâtidänmen.

Xâtining bu ibâsi vä küyünib äytgän gäpläri Şâhruhni äncä yümşätädi. Uning özi häm ilmpärvär âdäm bolgäni üçün räsädxânäni bir körmäy ketiş mä’rifätli pädşâh

mä'nigä nāmünāsib iş bolışını endi ästâydil his qıldı. Şundän song räsädxânägä çârşānbāi murādbaxş küni äsr nāmāzidän keyin bārişi haqıdā müdärrislärgä xabär yubardı.

Räsädxânä âlimlärigä bu xabär yaxşilik âlāmāti bolib tuyuldi. Tepälik üstidägi üç qavätlik dâiräşäkl bināning hāli tügällänmägän pārdāz işlāri bār edi. Bu işlār çârşānbā küniğäçä bitirildi. Uluğbekning özi ertäläbdän räsädxânägä kelib, uni yänä bir közdän keçirdi, kāmü köstlärini toğrilätđi.

Şāhruh Mirzā Âbirāhmāt boyigä kekçi päyt äftāb endi bātğändä keldi. Uluğbek başlıq âlimlār uni tä'zimü tävāze'lār bilän kütib âldilār. Räsädxānāning tepälikdä qad kötärgä üç aşiyānlik bäländ bināsıgä qadām qoyğändä Şāhruh Mirzā ilmiy kitāblärdä sürätlärini körgän başqa räsädxānälär- [48] ni eslädi. Ulärning hämmäsidadä hām yer āstidä egib tüşirilgän yāy şäklidägi qurilmälär bolğän. Lekin Uluğbek räsädxānäsidadägi bu qurilmä cüdä ülkän vā betäkrār edi.

Yāy şäklidägi yätmiş gāzlik ülkän rub'i faxriyning yārmı yer tēgigä egib tüşirilgän. İkkinçi yārmı esä üç qāvätli dâiräşäkl bināning tāmıgäçä çıqıb bārgän edi.

Çuqurlıq içi hām, binā hām derāzā vā tüynüksiz bolğani üçün cüdä qārāngı. Ulärgä tüşib çıqlädigän yüzlāb zināpāyälär tegrāsıgä fānuslār yāqıb qoyılğän.

Uluğbek ātāsini zināpāyälärdän pästgä başlāb tüşār ekän:

- Bizdän âldin qurılğän räsädxānälärdä sülsi faxriy⁸ yārdämidadä tādıqıqāt âlib bārilğän, - deb izāh berdi. Sülsi faxriy ārğalı faqat āsmānning âltidän birini küzätış mümkin. Bizning mănä bu rub'i faxriy deb ātālgän ülkän yāyimiz āsmānning tōrtđän birini qamāb âlğay. Yilning tōrt fāsli dāvāmidä āsmān cisimlāri bir-biri bilän orin älmāşinür. Şu sēbābli bizning räsädxānāmız bir yıl içidä āsmān gümbāzini başđä āyāq tolıq küzätış imkānini bergāy.

- Qani şu imkāndän biz hām fāydälänsäk bolurmi? – deb sorādi Şāhruh Mirzā.

- Mārhamāt hāzrätim! – deb Uluğbek ātāsini äl'idädä deb ātālädigän āsbāb yānıgä başlāb keldi. – Endi icāzāt bersāngiz, fānus yāruğını bekitsäk.

Fānuslār üstigä maxsus xılāflār, tārtilğäç, räsädxānā içigä tün qārāngusidän hām quyuq qārāngulik çökdi. Faqat tepädägi tüynükdä âltin tēngädek kiçkinä yāruğlık

⁸ Sülsi faxriy – āsmānning âltidän birini küzätüvçi sekstānt.

körindi. Şâhruh Mirzâ usturlâb ârqli keçâsi yulduzlârni qandây küzâtişni bilârdi. Âl'idâdâdân fâydâlâniş hâmi usturlâbni eslâtâdi.

- Hâzrâtim, yâi oqî nişângâ qandây toğrilânsâ, âl'idâdâning milini hâmi tepâdâgi yârûğlikkâ ânâ şundây toğrilâysiz... Mânâ... Endi âsmândâgi yulduzlârgâ qarâng...

- Hâli qârângî tüşmäsdân âsmândâ... Yulduz? – deb Şâhruh Mirzâ tüşünâlmây sorâdi.

[49] – Zühâl, Mirrix kâbi säyyârâ yulduzlâr bu räsâdxânâdân kündüz hâmi körinür...

Uluğbek âl'idâdâni tüynük ârqli âsmândâgi Zühâl yulduzigâ toğrilâb berdi. Zühâl vâ yânâ bir säyyârâ xuddi qârânpî tün âğuşidâ turgândây yirik bolib pârlâb körinâyâtgâni Şâhruhni tââccüblântirdi.

- Bu mö'cizâ-kü! – dedi Şâhruh hâyrât bilân. – Bir kitâbdâ oqıgân edim. Âbü Râyhân Beruniy kündüz küni quduqning tünigâ tüşib tulduzlârni oşâ câydân közâtâr ekân. Demâk, quduqning tübi qârângî bolgâni üçün kündüzi säyyârlâr körinâr ekân-dâ!

- Hâ, bizning räsâdxânâ hâmi säyyârlârni yil boyi keçâ-yü kündüz közâtiş imkânini bergây, - deb ârquraqdâ turgân Qâzizâdâ Rumiyy gâp qoşdi. – Hâzrâti âliylârigâ ârzim şulki, Uluğbek Mirzâ lâyhâsigâ binâân qurilgân uşbu räsâdxânâ ilmi nücüm târixidâgi eng uluğ kâşfiyâtdir. Räsâd bâğlâş ilmi üç ming yildân buyân bâr. Âmmâ şu ming yilliklâr dâvâmidâ Uluğbek Mirzâdân âldin heç kim bundây mükâmmâl räsâd bâğlâgân emâsdir!

- Faqır bu räsâdni şu yerdâ turgân üstâzü şâgirdlârim yârdâmidâ bâğlâmişmen! – dedi Uluğbek qoyini köksigâ qoyib.

Şâhruh Mirzâ yulduzlâr câmâligâ mähliyâ bolib keçâsi âllâmâhâlgâçâ räsâdxânâdâ qâlib ketdi. Qârângilik quyuqlâşgândân keyin sâbitâ yulduzlâr yirik-yirik bolib körinâ başlâdi. Âddiy köz bilân körinmâydigân minglâb mitti yulduzlâr räsâdxânâdân çâraqlâb közgâ tâşlânârdi. Âsmândâ yulduzlâr bu qadâr köp ekânini vâ bunçâlik tıgız câylâşgânini Şâhruh ümridâ endi kördi. Qutb yulduzi, Dübbi Âkbâr, Sümbülâ vâ başqa tâniş yulduzlâr şunçâlik yârqın nur sâçib pârlâr ediki, ulârdâgi câzibâ vâ tengsiz bir piklikni yürâkdân his qilgân sâri Şâhruhni qalbi hâmi ilâhiy bir nurgâ vâ gözâllikkâ tolib, bütün bârligini yâyrâtârdi.

Oğli Uluğbekning sâmvâiy gözâllikkâ bunçâlik mehr qilgâni vâ yulduzlâr tâdqıqâtigâ bunçâlik köp vaqt sârf lâşi beciz emâsligini Şâhruh Mirzâ endi tüşündi.

Tüşündi-yü, undän ötgän xatâlikni keçirdi. Xuftân keç Bağ Dilküşâgâ mämnnun bir qıyâfädä qaytib keldi. Uni xâbgâhdä kütib oltirgän Gävhârşâd begimning huzurigä kirdi-dä:

- Siz haqsız, begim! – dedi. – Bu uruşü yürışlär tâcü taxtlär bâri ötkinçi. Tärıxdä qâlsä, oğli- [50] miz Uluğbek yârätgän räsädxânä-yü, Zici Körägâniylär qâlur. Men bungä şu bütün inâm keltirdim!

Şâhruh Mirzâ oşâ keçä Hirâtgä yänä bir çâpâr yubârdi. Hirâtdän yolgä çıqqan Bâysunqur Mirzâ Ämudäryâ boyidä bu çâpâr keltirgän mäktubni âldi. Undä Şâhruh Mirzâ Sämärqandni yänä Uluğbek ıxtiyârigä qâldirgänini yâzgän edi. Bâysunqur Mirzâ âtäsining tâpşırığı bilän däryâ boyidän âqasigä qaytib Hirâtgä ketdi.

DÄRYÂGÄ QULÂĞÂN TÂĞ

Şundän keyingi on-on beş yıl dävâmidä Uluğbek Mirzâ xatârli urış- yürışlârgä qatnâşmäsdän ilmü icâd bilän bänd boldi. Ülkän sâltânätning häli u yeridä, häli bu yeridä yänä isyânlär vâ təcävüzlär sâdir bolsä, ulärni Şâhruh Mirzâning özi bærtäräf qıldı.

Şu ârädä Sämärqand vâ Hirâtgä Xıtây elçiläri bilän birgä kelgä uyğuristânlik müsävvir Şâhruh Mirzâning taxtdä oltirgän päytdägi surätini çizgän edi. Bu sürätning äsl nüsxasi Hirâtdä, Gävhârşâd begimdä, yänä bir nâdir nüsxasi Sämärqanddä, Uluğbekning xânäxâyi xâsidä saqlânârdi. Uluğbek, âtäsini uzâq vaqt körmäsä sâğınâr vâ şu surätgä tikilib, vâlène'mätidän körgän yaxşiliklärni yâdgä âlârdi.

Surätdä Şâhruh Mirzâ kiygän sāmāviy rāngdāgi ābāgā⁹ āsmāndān yulduzlār yāğılıb tūşāyātğāndāy kōrinārdi. Mūsāvvir bu rāmz bilān Şâhruh Mirzāgā ilāhiy mārḥāmāt yāğılğānini, şuning üçün sâhibqırān âtäsining ülkän sâltânätini qaytā tiklāş bā başqariş ungā nāsib qılğānini ifādälāgän bolsä kerāk. Çindän hām, Şâhruh Mirzâ sâhibqırān âtäsining sālābāti vâ cāzibāsini merās âlgän oğıl edi. Uyğur rāssāmi çizgän surätdä uning yüzidän nur yāğılıb turişi, bāḥādirānā gāvdisidä yārāşādigän kiyimlārni did bilān kiyişi közgä yaqqāl tāşlānādi¹⁰. Surätdägi Şâhruh Mirzâ qınıgā sālīgän becirim qılıçning uçini hāssāgā oxşātib yergä tirāb, ong qolidä uşlāb turgāni hām rāmziy bir mā'nāni bildirādi.

⁹ Ābā – kältä yengli üstki kiyim.

¹⁰ Bu surät 1978 yilidä Tāşkentdä Abdurāzzāq Sāmārqandiy qalāmigā mānsüb “mātlāi sā'dāyn”ning özbekçä nāşridä çāp etilgän.

[51] Sâhibqırân Âmir Temur oğul və nevärälärigä nâsîhât qılğandâ bir nârsâni âlâhidâ tâ'kidlârdi:

- Kürâşdâ âdâvât emäs, âdâlât yengäli. Ädâlâtli pâdşâh dâvlât işining öndän toqqız qısmını aqlü zâkâvât, säbrü bârdâş, mürâsâi mäslâhât bilân hâl qılğây.

Şâhruh Mirzâ âtäsining mänâ şu udumigä ästâydil ämâl qılıb kelâyâtgäni üçün hudâ-behudâ qılıç yälängâçlämäs edi. Lekin tâşqı tâcâvüzlârdän tâşqari içiki isyânlâr hâm bolib turârdi.

Milâdiy 1446 yılning küzidâ Mâşhâddän nâridägi Reydâ Şâhruh Mirzâning nevârâsi Muhâmmâd Sultân isyân kötârdi. Yâşi yâtmüîşdän âşgân Şâhruh Mirzâ yänâ hârbîy yürîşgä âtlänmâqçı bolğandâ tâbîblâr uni bu niyâtidän qaytârişgä urindilâr. Çünki câme mäscidigä ruy bergân oşâ mäs'um suiqasdnîng âsârâti vaqti-vaqti bilân özini sezdirib turârdi. Piçâq yârâsidän qâlgân çândıq âynıqsâ küz vâ bâhâr pâytlâridâ me'dägâ qattıq âğrıqlâr berârdi. Şu sâbâbi Gävhârşâd begim hâm erini uzâq hârbîy yürîşdän qaytârişgä köp urindi.

Lekin Muhâmmâd Sultânning isyâni ğarbiy vilâyâtlârdâ pâyıt pâyılâb yâtgân bârçâ ğanimlârni Şâhruhğâ qarşı qozğatıb yubârgân edi. Bu qozğalışgâ vaqtidâ zârbâ berilmäsâ, ğanimlâr ertâ-indin Hirâtü Sâmârqandğâ hâm bâstirib kelişlâri ehtimâldän uzâq emäs edi.

Şâhruh Mirzâ âtâsi tüzgân uluğ dâvlât bundây xavf-xatârgâ duç kelgân pâytdâ sağlğını hâm oylâmäs, özini hâm âyâmäs edi. Şuni bilädigân Gävhârşâd begim âğır sâfâr bâğıdâ keksâ erining âhvâlidän xabârdâr bolib turış üçün Rey yürîşigâ u bilân birğâ cönâdi.

Şâhruh Mirzâ bu gâl hâm isyânıni bærtâraf qıldı. Muhâmmâd Sultân bâbâsining ğazâbidän qorqıb Kâvkâz tâğlârigâ qarâb qâçdı. Uning ornigâ Şâhruhning sâdâqatli nevârâleridän biri – 16 yâşâr Abdulla Mirzâ hâkim qılıb tâyinlândi. Muhâmmâd Sultân bir ğuruh aqıdâpârâst xocâlâr isyân ğirdâbigâ târtgân ekânlâr. Şâhruh Mirzâ buni tekşirib ânıqlägâç, din nikâbi âstidâ hâkimiyâtni egällämâqçı bolğân buzğunçı xocâlârni âsib öldirişgâ buyurdi.

Keyinçalik Muhâmmâd Sultânğâ hâm qasâs qayt- **[52]** di. U Mâzândârândâ öz inisi Âbdülqâsim Bâbüri bilân taxt tâlâşib uruş başlâdi-yü, cängdâ yengilib âsir tüşdi. Şundâ Âbdülqâsim Bâbüri Muhâmmâd Sultânning bâbâsigâ qılğân xıyânâtni hâm yüzigâ sâlib uni âyâvsiz qatl ettirdi.

Şâhruh Mirzâ Rey uning atrâflarini tinçitib hüt âyidâ Hirâtga qaytib kelâ başlâdi. Ämmâ u qış boyi yol yürib cüdâ tâlqqan edi. Reydân bärädägi Peşävâriy degân qışlâqqa kelgänläridä me'däsi cüdâ qattıq âğridi. Tâbıblärning müäläcäsi yardım bermädi. Oşâ eski yärâ hârbıy yürış dävâmidä yällüglänib, birdän açilib ketgän bolsâ keräk. Yärim keçädä Şâhruh Mirzâning yänidä oltirgän Gävhärşâd begim uning âğzidän qân kelgänini körüb qorqıb ketdi.

- Taqdir ekân, - deb Şâhruh Mirzâ xâtinigä täsälli berdi, - men hâm häzrât âtâmgä oxşâb... hârbıy yürışdä... käyvâni xâtinim qolidä... cân berädigängä oxşäymen... Qoşingä... Abdulätif baş bolsin... Uluğbekkâ çâpâr yubâringlär...

Çâpâr Sämärqandgä ölim xabärini âlib kelgändä Uluğbekning tinıq däryädäy âqayâtgân häyâtigä tâğ qulâb tüşgändäy bütün vücüdini lärzägä sâldi. Çâpâr keltirgân mäş'um xabâr ilmi siyâq¹¹ yâzuvi bilân maxfiy üsüldä Abdulätif tāmānidän yâzdirilgân ekân. “Bâbâm häzrâtläri Mähdi ülyâ māmāmiz ilkidä cân berdilär, - degân edi Abdulätif. – Häzrât māmâm yärim tündä meni huzurlärigä çârlädilär. “Ellik ming qoşingä endi siz sârkärdäsiz”, - dedilär. – Häzrât âtâcân, siz bilürsizki, bu ülkân qoşindän faqat on minggi siz mengä âpşirgân turânlik bekü nävkärlärdir. Xurâsânü Bälxdän yığılıb kelgänlär bizdän üç-tört bärâbâr köp. Hirât taxtigä dâ'vâgärlärdän biri bolgân ämäkiyäççämiz Mirzâ Äbdülqâsim Bâbür mengä itâât etişini istämäy on ming qoşin bilân bizdän äcrälib ketdi. Hirâtdä uning âtâsi Alaüddävlâ hâkim. Biz häzrât bâbâmning tâbuti bilân Nişâpur tāmāngä qaytmâqdämiz. Vâziyât behäd âğır. Mening niyätim häzrât bâbâmning cismlärini Simnân ârqli Sämärqandgä yetkâzib bâriş. Ämmâ yol uzâq. Xavf-xatâr köp. Häzrât âtâcân, bütün nâcâtni sizdän kütümâqdämen. Tezrâq yârdämğä yetib kelmäsängiz intihâsiz tälâfâtlär girdâbidä qâliši- [53] miz mümkün. Sözim tāmâm. Sizgä sâdıq fârzândingiz Mirzâ Abdulätif”.

Yaqınlâşib kelâyâtgân bu fälâkâtlär başqa temuriylärni hâm öz girdâbigä târtişini Uluğbek âldidän sezib qattıq iztirâbgä tüşdi. Müsibât çekib oltirädigân päyt emäs edi. U dârhâl qoşin toplâb, oğli Abdulätifgä yaqınrâq bârişgä şâşildi.

Bu gäl qoşin Buxârâ ârqli Kälifgä emäs, Ğuzâr ârqli Termezgä başlâb ketildi bu yol Ämudäryâgä yaqınrâq edi.

¹¹ İlmi siyâq – yâşirin yâzuv, şifr.

Bâysuntâğdân nâridâ bådâmlâr, öriklâr qıyğâs güllâgân, qırü-âdirlârdâ yäsân tūsân âdâmlâr nâvroz säyllâri ötkâzişmâqdâ. Ämmâ Uluğbekning köngligâ şâdlık sıgmâydi, uyğângân tâbiât gözelliklâri ni közi körsä hâmlârning zâvqı diligâ yetib barmâydi.

Uning bütün fikrü-xayâli âtäsining ölimi-yü tâbutni qorıqlâb kelâyâtgân oğli bilân ânäsidi edi.

Şâhruh Mirzâ Ämir Temurdân keyingi eng uluğ dâvlât ârbâbi bolgânini âdâmlâr uning ölimidân keyin ästâydi his qılsâlâr keräk.

Şâhruh Mirzâ Moğulistândân Ärâbistângâçâ, Dâşti Qıpçâqdân Hindistângâçâ bolgân ülkân hüdüdlârni yâgânâ dâvlât qilib, uni qırq yıl dâvâmidâ âqlânâ idârü etgân nâdir siymâ edi. Äilâdâ hâmlâr şu qırq yıl dâvâmidâ Şâhruhning tört oğlidân birârtäsi âtäsidi nârâzi bolib, ungâ qarşı isyân qıgân emâslâr. Faqat nâşükür nevârlârdân biri – Bâysunqur Mirzâning ortânçâ oğli Muhâmmâd Sultân isyân kötärib, keksâ bâbâsini qış künidâ bemâvrid hârbiy yürüş başlâşgâ mâcbur qıldı. Oşâ Muhâmmâd Sultânning tuğışgân inisi Äbdülqâsim Bâbü esâ uzâq eldâ vâfât etgân bâbâsining tâbutini äbâdiy mäkânigâçâ qorıqlâb keliş ornigâ, on ming qoşinni yoldân urib, Cürçân tāmānlârdâ müstaql dâvlât tiziş hâräkätigâ tüşibdi. Şâhruhning ölimi haqıdâgi xabâr Hirâtgâ yetib bārsä, kim bilsin, kättä nevärä – Alaüddâvlâ qandây hünârlâr körsätärkin?

Uluğbekning köngigâ xıyâl täskin bergân xabâr şuki, Gävhârşâd begim bilân Oğli Abdulätif müşkül bir vâziyâtdâ ähil bolib, birgâ qaytib kelişmâqdâ. Uluğbek sārälängân qoşinlârdân ikki ming süvâriyni Termez yaqınidân kemâlâr bilân dâryâdân ötkâzdirdi-yü, Bâbâ Sultân degân işânçli âdâmini ilârgâ qoşib ânâsi bilân Äbdü- [54] lâtifgâ kömâk yubârdi. Sirdâş Bâbâ Sultângâ qaytä-qaytä täyinlädi:

- Abdulätif dâim Häzrät māmâsi bilân bāmâslâhât iş qılsın! Mähdi Ülyâ ânâmlâr nevârlâri âräsidi Abdulätifgâ şundây kättä işânç bildiribdir, ellik ming qoşinning ıxtiyârini ungâ tâpşiribdir, endi oğlimiz şu işânçni âqlâsin!

MÂMÂSİGÂ QASD QILGÂN NEVÄRÄ

Ämmâ Uluğbek yubârgân âdâmlâr uzâq yollârni bâsib ötgünçâ iğvâgârlâr Abdulätif bilân Gävhârşâd begimning âräsigâ nikâh sâlişgâ ülgürädilâr. Hâmmâ bälâ Turân ämirâri bilân Xurâsân ämirâri bir-birigâ boysinmây âbro tälâşişlâridân başlândi. Qoşindâ qattıq târtib ornâtiş üçün Abdulätif özi bilân kelgân turânlik bekü-nevârlâre täyânârdi. Ämmâ Xurâsânü Bälxdân kelgân bekü nevârlâr

Sāmārquanddagilarning itâatidâ bolışni istâmâs, çünki ulâr köpçilik edi vâ Şâhruh Mirzâ dâvridâ özlärini turânliklârdân bäländ qoyib örgängän edilâr. Cähli tez Abdulâtif itâât etişni istâmägän xurâsânliklârdân bir qançâsini çöp-yäsâq câzâsigâ buyurib, dârrâ bilân urdirdi. Bâ'zilärini özi hâm qamçı bilân sâvâlâdi. Ârädâgi nizâ küçâyib, qoşindâ buziliş başlâdi. Xazâr dengizi yaqın, hävâdâ hâm köp. Hüt âyining yâmğurlâri hämmâ yaqın ivitib yubârdi. Küni bilân lây keçib yıl yürgän âskârlâr keçâsi quruqrâq câyda yâtib dâm âlişgâ intilâdi. Quruq câylâr esâ bir-biridân ânçâ uzâqdâ bolgän qışlâqlârdâ. Qoşin ânâ şu qışlâqlârdâ tünâş üçün târqb ketgândâ ong qanât bilân sol qanât ârâsi onlâb çağırım mäsâfâni egällâydi. Abdulâtif yapıq ârâvâgâ sâlingän tâbutni vâ mâmâsi Gävhârşâd begimni qorıqlâb märkâzdâ bârâdi. Keçâsi ulâr hâm qışlâq kâdxudâsi¹² yâki şâhâr hâkimining qorğânidâ tünâydilâr.

Xurâsân âmirlâridân bir qançâsi Gävhârşâd begim qarârgâhigâ ârzgâ kelib, Abdulâtifning şâfqatsiz câzâlâr berâyâtgânidân şikâyât qıldilâr. Begimning xızmatini qilib yürgän âyâllâr ârâsidâ [55] Cünâyid Botâ degän Abdulâtifgâ yaqın bekning xâtini hâm bâr edi. Bu xâtin Gävhârşâd begim huzurigâ ârzgâ kelgän âmirlâarning gâp-sözlârini zimdân eşitib, erizâ yetkâzib turâdigän xufiyâ edi. Hirâtlik Mirzâ Sâlih Hirât Gävhârşâd begim huzurigâ kelib:

- Şâhzâdâ Abdulâtif häddidân âşmâqdâlâr! – dedi. – Hirâtgâ qaçib ketâmen degän yigitlâarning birining başini kestiribdir! Axır biz, Xurâsânü Bälxdân kelgänlâr köpçilikmiz! Bundây şâfqatsiz câzâlârdân piçâq bârib süyâkkâ qadâlsâ, qoşindâ isyân kötârilish mümkin!

Gävhârşâd begim âvâzini päsâyitirib:

- Zinhâr bundây yâmân sözlârni âğızgâ âlä körmäng! – dedi. – İsyândân xudâ saqlâsin, mürâsâ yolini izläylik!

Begimning pâst tâvuş bilân âytgän sözlârini Cünâyid Botâning xâtini âniq eşitmâdi. Uning nâzâridâ, begim hâm isyângâ mâyillik bildirib, âvâzini päsâyitirgândây boldi. Bu gâplâr oşâ küni xuftândâ Cünâyid Botâ ârqâli Abdulâtifning qulâğigâ yetib bârdi. Abdulâtif başqa nâxuş xabârlâr hâm eşitib, qattıq xavâtirgâ tüşib oltirgän edi. Ötgän keçâsi uzâq qışlâqdâ tünâgän beş yüz xurâsânlik bekü-nâvkârlâr Hirâtgâ qaçib ketibdi. Bulâr toğri Alaüddâvlâning âldigâ bârib, uni qozğatsâ, Cürçân tãmândân

¹² Kâdxudâ – qışlâq âqsâqâli.

Äbdülqâsim Bâbü'r hücum kılsä... şuning üstigä qoşın içidägi Mirzâ Sâlihğä oxşagänlär Gävhärşâd begim bilän til biriktirib isyân kötärsälär...

- Nähâtki māmām bu isyāngä qoşılsä? – deb közläri âlä-külä bolib sorädi Abdulätif Cünäyid Botädän.

- Qoşılış häm gäpmi, Mirzâ sâlih bilän piçirläşib, isyānning mäslähätini qılışibdir! Bulär sizni hibs qilib, Xurâsân ıxtiyârini Alaüddävlägä berişmâqçı! Māmāngiz ävväldän Alaüddävläni väliähdlikkä mölcälläb yürgänini bilärdingiz-kü!

- Demäk māmām qoşinni mengä... vaqtinçä... Alaüddävlä yetib kelgünçä tâpşirgän ekän-dä!

- Äyni şundäy!

Abdulätifni vähimä bâsdi. Bäs-bäs bolgändäy telbälänib:

- Bäs! Meni tuttirmâqçı bolgänlärning Abdulätifözläri hibs qılınışı keräk! – dedi.

- Ämirzâdäm, fitnänening âldini âlmäsäk yutqazämiz!

[56] – Bugün tün yarimdä... eng işänçli yigitlärden ikki yüz kişini âlin! Māmāmizning elliktäçä qorıqçısı bär. Sähär pällä baringlär! Qarşilik qılğanlärni äyämäy qıring!

Gävhärşâd begim Şähruhning tâbuti bilän yapıq bir qorğangäçä tünämâqdä edi. Därvazä içkärisingdän bekitilgän ekän. Cünäyid Botäning ikki yüz yigiti devärgä nărvānlär qoyib aşib tüşişdi. Qarşilik qılğan saqçılărdän on-on beştäsi qılıçdän keçirildi. Gävhärşâd begim vä ungä hämrâhlik qilib kelâyâtgän Ämir Sofi Tărxân uxlăb yâtgän cāylăridä hibsgä âlindilär. Qolläri bağlıq hâldä ulärni tâbut qoyilgän üsti yapıq ârävâgä çıqarışdi. Ertälăb bu ârävâ qoşın bilän birgä yolgä tüşgändä uning âtrâfidägi qorıqçılär âdätdägidän ikki-iç bärâbăr köpâyib qâlgäni közgä tâşlândi. Gävhärşâd begimning öz qorıqçı yigitlări bolär edi, beklär ulärni tănir edilär. Hăzir begimning qorıqçılăridän birărtäsi häm körinmădilär. Ulärning ornini Cünäyid Botä başlıq başqa xăs qorıqçılär egăllăgän edi.

Yătmiş yăşlik Gävhärşâd begim öz nevăräsi tāmānidän hibsgä âlingänligini săfăr păytidä yăşiriş qıyin edi. Oşă küniyâq bu hădisä Mirzâ Sâlih kăbi hirătlik beglärning qulăğıgä yetib bärđi.

Ulär ong qanătdä barmâqdä edilär. Bu keçä qoşındä tünăb qâlsälär ulär häm hibs qılınışı mümkün edi. Şuni sezib âqşâm qărânğı tüşgän zăhăti üç ming kişi Hirătgä qarăb

qâçdi. Abdulâtif öz qarârgâhidâ isyân çıqışidân qorqib ulärning ketidân quvğınçı yubârâ âlmâdi.

Hirâtdâ Alaüddâvlâ Abdulâtifni taşlâb qâçib kelgänläрни quçaq açib kütib âldi. Şâhruh Mirzâdân merâs qâlgân xazinälärni açtırıb, qâçib kelgänlärgä hâvuç-hâvuç âltin üläşdi:

- Bizgä sâdıq bekü-nävkärlär minbâ'd mănâ şundây mükâfâtlär âlgaylär! – dedi.
– Ämmâ köpnämäk Abdulâtif... özinі tärbiyälâb östirgân ävliyâ māmâsini zäncirbänd qılgäni üçün cüzâ âlmâğı lâzım!

- Gävhärşâd begimni qutqarişni bizgä tâşsiring! – dedi Ähmäd Tärxân.

- Men häm sizlär bilän bârgäymen, - deb Mirzâ Sâlih âldingä çıqdi.

Gävhärşâd begimgä qârindâşlıgı bolän Üväys Tärxân häm ulärgä qoşildi.

[57] Alaüddâvlâ bu üç ämirning här birigä zärbâft ton kiydirdi, isfäxâniy qılıç vâ uçqur ätlär hädyä qıldı. İkki ming sârâ nävkärlärni ulärning ıxtiyârigä berib, keçäsi Nişâpurgä cönätidi.

Bu ârädâ Abdulâtif Nişâpurgä yetib kelgändi. Uning qoşinläri şähär yaqınıdägi mähällälärni tälâb, Nişâpur vâ uning ätrâfidägi ähâlini qattıq nârâzi qılgân edi. Abdulâtif bütün Xurâsangä dângı ketgân Mähdi Ülyâ māmâsini äzädâr ähvâligä qarämây hibis qılgäni hämmä yâqqa âvâzâ bolgân, bundây nâinsâf nevärâ köpçilikning näfrätini keltirmâqdâ. Şu sâbâbdân nişâpurliklär Hirâtdân yaşırnqçâ kelgân Mirzâ Sâlih vâ Üväys Tärxânlärgä qolläridän kelgäniçâ kömäkläşdilär. Ulär keçäsi Abdulâtif âtgân qasr dârvâzäsini hirâtlärlärgä sekin açib berdilär.

Dârvâzäxânädâ fânus yänib turgân edi. Birdän uyğänib ketgân sâqçılär sâvqın kötarib hirâtlık bekü-nävkärlärning yolini tösdilär. Cäng başlandı. Hirâtdän kelgänlär köpçilik edi. Ulär qârâvullär qarşiligini yengib ötgänläridä dârvâzäxânâ yaqınläridä Abdulâtif päydâ boldi. Dârvâzäxânädägi fânus yarığıdâ uning sāmān âti lâş ärläş suv sâçrätib çapib kelâyâtgäni közgä taşlandı. İkki kün sürünkäsigä yâmğır yâqqan, hâvlidä kölmäklär bär edi. Üväys Tärxân âtlıq Abdulâtifni mölcällâb yâydän oq âtdi. Oq âtgä tegdimi yâki sāmānning âyâğı qârāngıdâ çuqurgä tüşib ketdimi, här qalây ât tâyilib yıqıldı¹³. Egärdägi Abdulâtif yāngır kölmägi üstigä uçib tüşdi. Mirzâ Sâlihning nävkärläri ungä tāmān taşlandılar. Hâş-pâş degünçâ qolini ârqaşigä qayirib bağlädilär.

¹³ Bu täfsilât Abdurazzâq Sāmārqandiyning “mätlä’i sädäyn” kitâbidä keltirilgân.

Abdulätifning yânindägi Cünäyid Botä qılıç yälängäçlägän edi. Uni näyzä bilän urib yıqtıldılar.

Bu ârädä Ähmäd Tärxân dârvâzädän sâl nâridägi âmbârxânäni tâpdi. Gävhârşâd begim Şâhruhning tâbuti bilän şu zax, cassıq âmbârxânägä kirgizib, üstidän qulflâb âlgän edilär. Ämbârxânä qârâvuli kälitni tâpib berdi. İçkärigä birinçi bolib kirgän Ähmäd Tärxân:

- Häzrät begim! Qaydäsiz? Men ciyäningiz Ähmäd Tärxânmen! – deb qıçqırdı.

[58] – Yâ âllâh! - deb tâvuş berdi Gävhârşâd begim. – Özinggä şükür! Ähmâdcân!.. Sâlihçân!.. Nâcâtkârlärim!

Hibsdä ezilgän, zaxdä bel âğrıǵıdän bükçäygän Gävhârşâd begimni ikki yânidän süyâb dârvâzâxânä âldigä âlib keldilär. Begim fânus yâruǵıdä qoli bağlängän, şâhânä kiyimläri lâygä belänib äyänçli ähvâlgä tüşgän nevâräsi Abdulätifni kördi-yü, yıǵlâb yubârdı:

- Nâinsâf nevârämğä yaxşılık qılsämü, şundäy yâmânlik körsäm-a!.. Mänä, qasâs qaytibdir!.. Lekin bu qasâdän mening dilim bâyırân! Bâlämning bâläsini şu ähvâldä körış mengä äzâb!

- Nâçârä, Häzrät begim! Mirzâ Abdulätif qılmişigä yäräşä cüzä âlmâǵı dârkâr! – dedi Üväyd Tärxân.

Abdulätifni bändi qilib, Hirâtğä âlib ketdilär vä qol etnäs câydağı İxtiyâriddin qal'âsigä qamâb qoydilär.

ÂNÄ VÄ OǴIL İZTİRÂBLÄRİ

Bu ârädä Uluǵbek Ämudäryâdän ötib Bâlxgä kelgän edi. Şu yerdä turib songgi müdhiş vâqeälärni eşitdi-yü, çeksiz bir iztirâb içidä qâldı. Aqlini yoqâtib keksä mâmâsini hibs qılğan Abdulätifni endi qandäy qutqariş mümkin? Älbättä, bu hâdisädä köpçilik Gävhârşâd begimni haq deb bilädi. Lekin Uluǵbek Alaüddävläning bändisigä äylängän oǵlini hibsdän çıqarib âlmäsä uning âtalıq âbrosi nimä bolädi? Hirâtğä qoşın târtib bârib, cäng qılsä, u yerdä ânäsi bâr. Yetmiş yâşlık ânägä qılıç yälängäçläş... Buni Uluǵbek hâm xayâligä keltirä âlmâydi.

Birdän-bir yol – elçilär yubârib müräsä yolini izläş edi. Uluǵbek Hirâtdä köpçilik täniydigän eng e'tibârli ülämâlärdän Nizâmiddin Miräk Sâdrni elçi qilib yubârdı. Elçi ârquali Alaüddävlägä ilıq bir maktub yâzib, kelgüsüdä ungä kättä inâyâtlär

vä'dä qildi. Faqat âradä xafaçilik bolmasligi üçün Abdulätifni hibsdän boşatib, âtasining âldigä yubârişini tälâb qildi.

Bärâq Alaüddävlä âşâddiy düşmäni Abdulätifni hibsdän boşatışgä râzi bolmädi. Şundän song elçi [59] Nizâmiddin Uluġbek nâmidän Gävhârşâd begimgä mürâcâät qildi.

- Häzrät begim, Mirzâ Alaüddävlä sizning sözingizdän çıqmâslär. Şahzâdä tüşüntiring, Uluġbek häzrâtläri oġllärini hibsgä tutgân âdâm bilân sulh tüzsälär, el-ulus buni mälâmät qılġây. Râst, Mirzâ Abdulätif sizdek uluġ mâmâsigä zulm ötkäzib kättä günâh qılġân. Şu günâhi tüfâyli tängri ungä cäzâ beribdir, özini hibsgä tüşiribdir. Äġär bu cäzâni kâm deb hisâbläsängiz Abdulätifni Uluġbek häzrâtlärigä tâpşirâylik. Qılġân cäzâni pädäri büzrükvârläri bersin! Bundän özgä müräsä yoli yoqdir, häzrät begim!

- Cänâbi elçi, men häm müräsä tärâfdârimen. Hirât bilân Sämärqand âräsida sulh bolsin, uruş bolmasin, qân tökilmäsin! Uluġbek Mirzâ mening yâlgız oġlim, közimning âqu-qarâsi, cänimdän äziz färzändim. Râhmätli Şâhruh Mirzâning qânuniy taxt vârisi – Mirzâ Uluġbekdirlär. Buni Hirâtdä bärçä tân âlur. Sulh tüzilsä Hirât câmesidä Mirzâ Uluġbekning mübârâk nâmläri xutbägä qoşib oqılġây. Ämmâ sulh müstâhkâm bolişi üçün Abdulätif Ixtiyâriddin qal'âsidän çıqmâsligi lâzim. Men uning дәstidän hibsdä äzâb târgänimni ällaqaçân unutġänmen. Änälär keçirimli bolurlär. Mendä qasâskârlıq tuyġusi yoq. Ämmâ Abdulätif hibsdän çıqsä, uruş qılmäy turâlmägây. Uning täbiätidä qân tökiş mäyli behâd küçli. Mâmâsigä şundäy yâmânlik qılġân Abdulätif ertä-indin âtasigä häm yâmânlik qılışdän qaytmägây!

- Häzrät begim, Abdulätif minbä'd bundäy yâmânlik qılmâslikkä qasâmyâd qildi. Mänä uning mäktubi.

- Ämmâ men endi uning sözigä işänmäymen! Uluġbek Mirzâgä bârib äyting. Alaüddävlä Hirâtdä uning xızmatidä bolġay. Sämärqand sâhibqırân Ämir Timur дәvridägi käbi bâş pâytaxtgä äylänsin. Abdulätifning günâhi boynidä. Ixtiyâriddin qal'âsidä birâr yıl tinç yâtsin. Väsvasägä berilädigân âdäti bâr¹⁴. Täbiblär дәvâlâsin. Mäyli, ähli härämi häm yänidä bolsin. Qal'ädä şâhânä xânälär bâr. Mäydän bâşqa nâzü ne'mätlär mühäyyâ qılġây. Birâr yildä Abdulätif şifâ tâpib, ehtimâl fe'li häm özgärär.

¹⁴ Abdulätifning väsvas kăsäli bolġanini Häzrät Nävâiy "Mâcâlisül Näfâyisdä" yâzgân.

Ungāçā **[60]** älğāv-dälğāvlār hām bāsılğāy. Mirzā Uluğbekning tinçini oylāb şu tāklifni qılmāqdāmen. Bārib äyting cānābi elçi, men oğlimğā faqat yaxşilik istāymen!

Ämmā Uluğbek bu tāklifni qabul qılışning ilācini tāpālmāydi. Çünki uning ātrāfidāgi āmirü ulāmālār Abdulātifning Alaüddāvlā tāmānidān hibs qılınışını Uluğbekning pādşāhlik şānigā tüşgān dāğ deb hisāblāşardı. Uluğbek bu dāğni yuvib tāşlāmāsdān sulh tüzsā, Alaüddāvlāni ğālib deb tān ālgān bolār, özi esā mağlūbiyātğā uçrāgān hisāblānārdi.

Uluğbek ānāsining küyünib äytgān ğāplāridā cān bārligini, Abdulātif hibsdān boşāsā yānā uruş çıkārib, ātāsining tinçini buzişini sezārdi. Ämmā şāhlik udumi ğalābāni Alaüddāvlāğā berib, Uluğbekning mağlub āhvālgā tüşişigā yol qoymāsdı. Şuning üçün Uluğbek Abdulātifni hibsdān boşātişlārini qattıq tālāb qıldı.

Bu ārādā Cürçāndān, Alaüddāvlāning inisi Äbulqāsim Bābürdān Uluğbekkā elçi keldi. Äbulqāsim Bābür Alaüddāvlā bilān uruş başlāgān. Hirāt hākimligigā ākāsidadān körā özini münāsibrāq deb bilār vā bu maqsādgā yetiş yolidā Uluğbekdām mādād kütār edi. Äbulqāsim Bābür elçisigā Uluğbek iltifāt körsätib, sāvğālār berdi. Şu bilān Äbulqāsim Bābürgā xayırxāh ekānini bildirdi. Bundān dādillāngān Äbulqāsim Bābür Māşhādni Alaüddāvlādān tārтіb āldi vā Hirātğā tāhdid sālā başlādi.

İkki tāmānlāmā xatārdān çöçigān Alaüddāvlā endi qandāy hünār körsätärkin? Uluğbek şu oy bilān Hirātdān xabār kötā başlādi.

Müzākārālār üç āygā çözildi. Uluğbekning sābr kāsasi tolib, yerdāgi işlārdān bezib ketgāndā āsmāndān tāsālli izlārdi. Kündüz quyāş nuridān cilālāngān, tündā āy vā yulduzlār bilān bezānādigān āsmān özining bağri kengligi, sākinligi bilān uning ruhigā ārām berādi. Hättā kökdāgi bulutlār hām ülkān, çaqmāqlār hām yārqn. Māmāqaldirāqlār ilāhiy qudrātni eslätib, bā'zi hāvluqqān ādāmlārning hāvurini bāsādi, insānni kāmār vā bārdāşli bolışğā ündāydi.

Elçilār Bālxdān Hirātğā üç mārta bārib keldilār. Hirātdā Alaüddāvlā toplāgān qoşın bilān Bālxdā Uluğbek ātrāfigā yıǵılğān lāşkār Abdulātif tüfāyli qānli uruş başlāşigā cāl qāldi. Yoq, xayriyāt, bāhār ötib yāz kirgāndā Uluğbek uruşning āl- **[61]** dini ālişğā vā oğlini tinç yol bilān hibsdān çıkārişğā muvaffaq boldi.

Qamāqdā rāngi sinıqıb āzib ketgān Abdulātif Bāl x sārāyidāgi ātāsining huzurigā kelib, uning āyāğigā baş qoydi. Közdā yāş bilān dedi:

- Nacatkârim, pädäri büzrükvârim, tâki tirigmen, bu yaxşiligingizni unutmäsmen!

Uluġbek uni tez yelkäläridän âlib tikkä turġuzdi-dä, bağrigä bäsdi. Âtâlik mehri tâvlänib:

- Färzändi ärcümänd, cigärbändim, âzâdlık mübârâkbolsin! – dedi.

- Qulluq häzrät âtäcân! Qulluq!

Abdulätif üçün Bälxning huşhävâ bağlärüdän biridä muhtäşäm köşk äcrätildi. Uning qaytişi şäräfigä pädşâh âtäsi şähänä ziyâfät berdi. Uluġbekning oġligä mehribânligini körgän bekü ämirlär Abdulätifni kättä bir qahrämânlik körsätib qaytgän ädämdek uluġlaşar, köpçilik âräsidadä uning nüfuzi âşib bärärdi. Buni sezgän Uluġbek bir kün âqşâm oġlını Bälx ârکیدägi üsti âçıq mähnişingä çağırtirdi. Yâz kirib künlär isib ketgän, âsmân bulutlârdän tâzälängän. Sämärqand räsädxânäsidadä Uluġbek tädqıq qılğan yulduzlär Bälx âsmânidadä häm pârläb turärdi.

- hâzir Cävzâ âyi, - dedi Uluġbek oġligä. – Qani, âsmânning Cävzâ burcini körsätin-çi, ämirzâdä.

Âtäsining räsädxânäsidadä ilmi nücümdän säbâq âlgän Abdulätif âsmândägi onläb yulduzlärni bir qarâşdä tänir edi.

- Mänä bu – Bürgüt yulduzläri... närigi yetti yulduz – Dubbi Äkbär... - deb ulärni nâmä-nâm sänäb ötdi-yü, bir-birigä cüdä oxşaydigän qoş yulduzni körsätidi: - Ädäşmäsäm, Cävzâ – änä oşäl cüft yulduzlärdir! Äsmânning Cävzâ burci häm şu!

- Bälli, oġlim, tâpdingiz! – deb Uluġbek mämnun boldi: - Neçün bu yulduzlär Cävzâ deb âtälür? Rivâyätini eşitgänmisiz?

Abdulätif oylänib turib:

- Eşitmägän ekänmen, - dedi.

- Bu rivâyät Bätlimus¹⁵ dävridän beri bär. Cävzâ “egizäklär” degän mä’nâni bildirür. Rivâyätgä körä, [62] egizäk Häsän-Hüsänlär qadim zâmânlärdä yâvlär bilän cäng qılıb köp qahrämânliklär körsätibdir. Ämmâ âxırgi bir cängdä Häsän hălâk bolur. İnisi Hüsän qattıq müsibät çekib, yâşägisi kelmäy qalıbdır. Pärvârdigärning rähmi kelib, ungä äbädiy ümr in’âm qalıbdır. Şundä Hüsän “Ey yärätgän egäm, men Häsänsiz yâşây älmäymen, yâ mening häm cänimni âl, yâki Häsänni tiriltirib ber, bi kün bolsä häm

¹⁵ Bätlimus – Klävdiy Ptâlâmey. Bundän 1800 yıl âldin ötgän qadimgi yunân ästrânâmi.

birgä yaşaylik” deydi. Pärvardigâr Hüsanning bu mehrü âqibatini taqdirlâb, âkâ- ükâ egizâklârni âsmândä äbâdiy pârlâb turâdigân yaruğ yulduzlârgä äylântiribdir... Biz insânlâr üçün bu uluğ bir ibrât emâsmi, oğlim?

- Älbättä, ibrât!

- Qaräng, âsmân tolâ yulduz. Ulâr yerdägi cânzâdlârning nâdir fâzilâtlâridân dälâlât berârkân. Bürgüt yulduzlârini kördingiz. Yerdä âdâmxor devlâr köpâyib, insân uruğuni qurutmâqçı bolgândä pärvardigâr Bürgütüni himâyägä yubâribdir. Uning közlârigä devlârni mâhv etâdigân ilâhiy âlâvni câylâbdir. Bürgüt cüdä uzâqni körâdigân quş. Âdâmxor devlârni yüzlâb çağırım câydân körgân zâhâti Bürgütning közlâridägi âlâv devgä bârib çağmâq bolib urilâr, deb küyib kül bolâr ekân. Şu târzdä Bürgüt âdâmxor devlârni tamâmân yoq qilib, insân zâtini ölimdân qutqaribdir. Pärvardigâr buning evâzigä Bürgütüni oşâl yaruğ yulduzgä äylântirib, âsmândân ädâdiy cây beribdir. Yâki, ânâ u künbâtiş tamândägi yulduzlâr türkümiğä qaräng. “Ânä Böri yulduzlâri” deb âtälâdir. Ânâsi ölib yetim qâlgân ikki çağalâq – biri oğıl, biri qız – âçdân ölädigân bolgândä şu Ânä Böri ulârni emizib kättä qılgân ekân... Rivâyâtgä körä, Ânä Böri emizgân oşâl qız bilân oğıl kättä bolgândân keyin ulârning ävlâdlâridân türkiy qavmlâr târqagân ekân. Bu rivâyâtlâr ming yillâr dâvâmidä unutilmây yaşâyâtgânigä sâbâb nedir, bilürmisiz?

- Sâbâb... yulduzlârning câzibâsimikân?

- Câzibädân taşqari, yulduzlârdä ilâhiy bir hikmât bâr. İnsân öz häyâtlârini yulduzlârdân ibrât âlib pâklâşgä intilsâlâr murâdgä yetişlâri mümkün. Âsmândägi târtibü müvâzânât dâim kişining hävâsini keltirür. Ânä, bir top yulduz... Türkiy tildä Hülkâr, Ârâbçâsi Süräyyâ. Fârsçâsi Pârvîn. Bulâr bir-biridân âcrâlmâsdân hämişä birgä yürür-**[63]** lâr. Başqa türkümi yulduzlâr hâmi bir-birigä Hâsân-Hüsânlârdây sâdıq. Ây dâim öz yolidân yürgây. Säyyârlârning öz yollâri bâr. Ulâr heç vaqt bir-birlâri bilân toqnâşib ketmây. Hâmmâsi müvâzânât saqlâb, uyğunlik bilân härâkâtlängây. Ämmâ biz, insânlâr, müdâm uruşü xunrezliklâr bilân bândmiz. Mânâ, siz, mening cigârpârâm, oğlim, neçün âmakivâççängiz Alaüddâvlâ bilân şunçâlik düşmânmisiz? Neçün sizgä bütün bir qoşinni işânişip tâpşirgân âzâdâr mâmângizni begânâ yurtdä hibs qilib, häzrât bâbângizning ârvâhini çırqırâtdingiz? Keyin özingiz qamâqqa tüşib, meni hâmi qançâlik mälâmâtü taşvişgä qoydingiz, - neçün?!

Ātasi kütılmägän bir şiddät bilän bergän bu sävällärdän Abdulätifning vücüdini titraq bâsdi:

- Häzrätim, Xurâsân ämirläri mämâm bilän til biriktirib mengä qarşı süiqasd qılmâqçı ekänlär... Tirik qâliš... özimni himâyä qılış mâqsädidä...

- Kim sizni şu böhtängä işântirdi?

- Cünäyid Botä... uning xâtini öz qulâğı bilän eşitgän ekän...

- Men hämmäsini täftiş qıldirdim. Cünäyid Botä rüzilânä tühmät qılğan ekän. Xâtinining gäpi böhtân bolib çıqdi... İkkâvi hām qatl qilindi. Ulärning gäpi rāstmi-yālğānmi, deb suriştirsängiz bolmāsni? Neçün māmāngiz bilän uçrāşib bir āğız sorāmādingiz?

- Māmāmning huzurigä bârsām... Meni tuttirādi, deb oylādim.

- Axır bu väsväsä-kü! Nähātki bir ümr sizgä cān küydirgän māmāngiz sizgä şu qadār yāmānlik qılsä? Axır siz äräzlāb ketgāningizdä qış kü idä Hirātdän Sāmārqandgä kelgän kim edi?!!

- Lekin māmām mendän körä Alaüddävlägä köprāq yān bâşişi sizgä hām mā’lum, häzrät ātācān. Hättā sizdek büyük oğllāridän körä Alaüddävlāni bālānd körib, uni väliaxd qılışgä intilgānläri yādingizdādir. Häzrät bābām vāfāt etgāndän song men uning cāsādini Sāmārqandgä Görü Āmirgä ālib bārmāqçı boldim. Āmmā māmāmiz bungä mutlaqā qarşı boldilär. “Xāqāni Säyyid Hirātni pāytaxt Hirāt qıldilär, bub’ii māsķünning eng ābād şāhārlāridän birigä āylāntirdilär, endi ābādiy mākānläri Hirātdä bolmāğı kerāk” deb qattıq turdilär. Mānā, āxıridä [64] şu niyātlārigä yetdilär. Häzrät bābām Hirātdägi Gävhārşād begim mādrāsāsigä dāfn etilibdirlär. Şundāy uluğ pādşāhni āyāl kişining nāmigä qurilgän mādrāsāgä dāfn etişlāri ādālātdānmi? Hirātdä häzrät bābām nāmigä hām mādrāsā qurilgān-kü. Heç bolmāsä oşālmādrāsāgä dāfn etsālär bolmāsmi-di?

- Toğri, bu iş bemāslāhāt qilingān, - deb Uluğbek oğlining songgi sözlārigä qoşilişgä mācbur boldi. - Häzrät ātām sāhibqırān bābāmiz maqbārāsıgä quyilişgä münāsibdirlär.

- Āmmā Hirātdä māmāmiz ātrāfigä şundāy ādāmlär yıgılğānki, ulär Māhdi Ülyāning rūtbāsini Xāqāni Säyyid bābāmning xātirāsıdān hām bālānd qoyurlär. Āğār sizü bib Hirātgä bābāmizning qabri Hirātni ziyārāt qılışgä bârsāk, bundān māmāmizning ābroşi yānā bir dārəcə āşgāy, çünki sizdek uluğ pādşāh Gävhārşād begim mādrāsāsidä

tiz çökib tilâvât qılğaningizdä Mähdi Ülyaning nâmlärigä häm säcdä qılğändäy bolursiz...

Abdulätifning songgi sözläridägi istehzâ, mämâsining âbrosigä qarşı qarâtilğan tikânli sözlär Uluğbekkâ nâxuş tuyuldi:

- Gävhârşâd begim – mening ânäm ekânini unutmäng, ämirzâdä. Änälär âbrosi – bizning âbroyimizdir. Änälärgä säcdä qılışini Qur’âni Kârim häm buyurgänlär.

- Meni äfü eting, häzrät âtâcân... Qamâqdä yâtğänimdä ötgän älämlär häli xâtirämdän çıqqan emäs.

- Lekin älämnä ävväl siz mämângizgä ötkäzgänsiz! Tüzärrü qiling, şundä ädâvât tuyğusidän xalâs bolursiz. Mening dilimdä sizgä âtälğan âtâlik mehri bilän, ânämğä âtälğan färzändlik mehri birgä yäşäydir. Siz tüfâyli men ânämdän vâz keçälmägäymen. Bu ne körgülik-ki, Hirâtğä âtäm qabrini ziyârät qılışğä bärälmäymen! Çünki siz tüfâyli ârädä tâğdek mâne’liklär päydâ boldi.

- İcâzât bersängiz men bu mâne’liklär tâğını tälqân qılğäymen! Alaüddävlä hâzir inisi Äbulqâsim bilän uruşib zäifläşğän. Uni bir hämlä bilän bærtäräf qilib, Hirâtıni qolğä kiritgäymiz!

- Yâ älhâzâr! Keçäginä yüzilğan sulhni buzib yänä urışaylıkmı? Hirâtdägi ânämiz üstigä qoşın târtib bariş biz üçün üyätli iş bolmäsmi? Siz ädâvât tuyğusigä bunçalik erk bersängiz başımız uruş-cân- [65] cäydän çıqmây qâyur... Şuning üçün men sizgä kättä bir lävâzim beräy. Tinç iş bilän bänd boling.

- Men tuğılğan şährim Sämärqandni sağıngänmen... Turângä qaytgim bär...

- Vaqti kelğändä Turângä häm qaytgäysiz. Ämmâ hâzir Bälx vilâyätini idârä etädigän küçli bir hâkim keräk. Bälx häm Sämärqand käbi qadimiy şähr. Bir çeti Turânü Xurâsangä tutâşsâ, nârigi çeti Qunduzü Bädaxşangäçä bärur. Men sizgä şu vilâyät ıxtiyârini bermâqçimen...

Abdulätif birdän boşâşib ketdi, başını pästgä egib... “ âtäm meni Sämärqandgä yolâtmâqçı emäs!” degän gâpni xayâlidän ötkäzdi. Bälxdäy çekkä vilâyätdä Hirâtü Sämärqanddäy pâytaxtlärdän yirâqdä yäşâş ungä bädärğadek tuyuldi.

Oğlining boşâşib qalgänidän häyrân bolğan Uluğbek:

- Hä, mä’qul emäsmi? – deb xıyâl sergäklänib sorädi.

Abdulätif huşını yığıp, tez ornidän turdi, âtäsigä ikki бүkilib tä’zim qıldı-yü:

- Yoq, yoq, bu yuksäk inäyätängizdän başım kökkä yetdi! – dedi. – Tâ äbäd xızmätingizdä bolurmen, pädäri büzrükvâr!

- Ämân boling, oğlim! Hirât bilän dâdü muâmäläni men özim qılğäymen. Siz Bälx viläyätini äbäd qılışdä häzrät bâbäläringizdän ibrät äling. Bir vaqtlär Sämärqandü Hirât häm hâzirgi Bälxdän xarâbrâq edi. Ulärning säy'- häräkätläri bilän bu ikki şähär bugün älämşumul gözällik kâşf edi. Siz häm Bälxgä säyqal bersängiz, nâmingiz bâbäläringiz qatâridä tärıxdä qâlur. Ämin, ilâhim âramızdäm mehr kötärilmäsın, dünyâdä yaxşı nâm qâldırış sizü bizgä näsib qılsın!

- Ämin! – deb Abdulätif häm yüzigä fâtihâ târtdi.

ÜYÄSİDÄN İLÂN ÇIQQAN LÂÇİN

Abdulätifgä Bälx yümüşläri tâpsirib bir qadâr yengil tærtgän Uluğbek endi Sämärqand vä Hirâtgä ändä täşvişläri qandäy bærtäräf qılış haqıdä oyläy başlädi.

Sämärqanddä qâlgän kiçik oğli Abdulla bâ'zi nâ- [66] cöyâ işläri bilän ähâlini nârâzi qılğäni haqıdä nâxuş xabärlär keldi. Däşti Qıpçâqdägi köçmänçi sultânlär Zäräfşân bâhäsigä bâstirib kelmâqdä. Bu hämmäsi Uluğbekning tezrâq Sämärqandgä qaytışını taqâzâ qılädi. Ämmâ üç äy Bälxdä, Hirâtgä şundäy yaqın turib âtäsining qabrini ziyârät qılâlmägäni vä müşfik ânäsini bârib körâlmägäni uning dilidä ağır bir ärmân bolib turibdi.

Hirâtning câme mäscididä Alaüddävlä Uluğbekning nâmini xutbägä qoşib oqıtğäni haqıdä xabär keldi. Demäk, hâzir Uluğbek âtäsining ornidä qâlgän âliy hükmdâr deb tân âlindi. Şundäy bolgâç negä Hirâtgä bemälâl bârâlmäydi? Elçilär ârqalı Alaüddävlägä şu sävâl berilgändä, “Pâdşâh häzrâtläri bizni mä'zur tutsinlär, inimiz Äbulqâsim Bâbü bilän uruş häräkätläri toxtägän emäs, Hirât härbiy hâlâtdädir, âliy häzrät kelgänläridä ulärning xavfsizligini tä'minläşimiz üçün zâmân tinçimâğı zârur.” Degän cävâb âlindi.

Uluğbek hâzir Hirâtgä qoşın bilän bârsä uruş çıqadi. Qoşinsız bâriş esä çindän häm xatärli. Şuning üçün ânäsi huzurigä maxfiy âdäm bilän mäktub yubârişgä qarâr qıldı. Ottiz yildän beri Uluğbekkâ sâdıq xızmat qilib keläyâtğän Bâbâ Hüsäyn Türkidâniyni huzurigä çağırđi:

- Yol hâzirligini köring, Hüsäynbek! Hirâtgä bârib ânäm häzrâtläri bilän yäkkämä-yäkkä uçrâşğäysiz. Mänä şu mäktubni berib, cävâbini... Ämudäryâ boyigä... Kälifgä âlib bârursiz. Üç kündän song men häm Bälxdän çıqib, Kälifgä yol âlurmen.

Gävharşâd begim hər həftə çərşənbəi murâdbaxş küni azan pälladə ayallər udumi boyiçə âftâb çıqmâsdən Şâhruh Mirzâning qabrini ziyârât qılışgä bârär edi. Bu qabr Gävhärşâd begim mädräsäsidä bolgäni üçün şu binädä mädräsä müdärrislärining hücräläri häm bâr edi.

Mâşgürünç saqâllik Bâbâ Hüsäyn mällä çäkmân kiyib, başigä kättäginä sällä orädi, qotıgıgä kitâb sâlingän cüzdänni qısib, müdärris qıyâfäsigä kirdi-yü, mädräsädä özigä uzâq qarındâş bolgän ulämälärdän birini qıdırib tãpdı vâ keçäsi uning hücräsidä tünädi.

Mädräsädä Gävhärşâd begimning özigä äcrätılän xâs hücrälär bâr edi. Begim Şâhruh Mirzâ vâ ortänçä oğlı Bâysunqur qabrläri âldidä oltirib ti- [67] lãvât qılğändän song xâs hücräsigä kirib, qabulgä kelgän müdärris yâki täläbälärning ärzini eşitär, muhtâclärgä xayrü ehsânlar qılär edi.

Şuni suriştirib bilgän Bâbâ Hüsäyn tâng qârângısidä Gävhärşâd begim öz hücräsigä ötädigän yoläk âldigä kelib, uning maqbärädän çıqışını kütüdi.

Begimni mädräsägä ikkitä sâdıq kânizidän tãşqari yänä törttâ bärvästâ saqçılär häm küzätib keldilər. Bu saqçılär tãşqı körinişdä begimni qorıqlab yürgän bolsälär häm, äslidä Alaüddävlä tãmânidän qoyılğän xufiyälär edi.

Hirât hərbiy hâlâtdä bolgäni üçün Alaüddävlä mâmâsi tãşqı ğanim hisâblängän Uluğbek yâki Äbulqâsim Bâbü bilän äläqa bağlaşidän hädiksirärdi. Xususän, Hirâtdä Gävhärşâd begimning nüfuzi cüdä bäländ, bärçä âlimü fâzil kişilər Mähdi Ülyâni Şâhruh Mirzâdän keyingi eng täcribäli vâ dänâ dävlat ärbâbi deb bilärdi. Alaüddävläni ällaqaçân öz tã'sirigä âlgän qaynâtäsi Yâdgârşâh ärlät, vâziri Xâci Sultân, lãşkürbaşisi Qârä Bähâdirlär Gävhärşâd begimning Hirâtdägi âbrosigä häsäd közi bilän qaräşär, türli yollär bilän uni yâmânläb, Alaüddävläni mâmâsigä işänmäydiğän qilib qoyışğän edi. Alaüddävlä mâmâsining Uluğbekkâ yâki Äbulqâsim Bâbürgä yân bäsışidän xavâtirdä bolgäni üçün begimning hər bir kadämini közätib turädigän qorıqçılär qoyğän edi.

Faqat sağanä yânidäki tilãvât päytidä vâ begim özining hücräsigä kirgändä qorıqçılär erkäklik ädäbigä boysunib tãşqaridä qalışärdi.

Bâbâ Hüsäyn begimning öz hücräsigä yâlgız kiräyâtğändän fâydälänib nim qârângı yoläkdän yârığrâq cãyğä çıqdi:

- Ässälâmü äläyküm, hãzrät begim!..

Ävâzi Gävhärşâd begimgä täniş tuyuldi. Yüzigä tikilib turib, eski qadrdâni Bâbâ Hüsäynni tanıdı-yü:

- Keling, keling taqsir, ne ärzingiz bâr? – dedi. Bâbâ Hüsäyn ätrâfgä köz täşläb, bittäginä kânizdän başqa heç kim yoqligigä ämin bolgäç, qoynidän Uluğbekning öräm qilingän mäktubini çıqardi.

- Mänä, ärzi hâlim! – deyä begimgä sekin üzättdi. Gävhärşâd begim zärhâl qäğâzning şähänä belgisigä [68] köz täşläb “Uluğbekdänmi?” degän oydän häyəcängä tüşdi. Kânizgä şivirläb:

- Mening huzurimgä başqa heç kimni kirgizmäng! – dedi-dä, Bâbâ Hüsäyngä – ketimdän yüring! – deb işärä qıldı.

Hücräning içidä xızmatkâr oltirädigän kiçik bir xänäçä bâr edi. Begim Bâbâ Hüsäynni oşä xänägäçä kiritib, şivirläb hâl-ähvâl sorädi.

- Kütib Turing! – deb xänägäçä eşigini bekitib qoydi.

Uluğbekdän kelgän mäktubni yaruğ tüşib turgän cäygä âlib bârib, titraq qolläri bilän açdı:

“Häzrät ânäcân, sizni sağingänmen, diydaringizgä täşnä bolib şu mäktubni yollämäqçimen, - degän sözlärni oqigändä begimning közigä birdän yaş keldi. – Ävvälä, mendän günäh ötgän bolsä, täzärrü qılämen, keçiring! Sizni rancitib bolsä häm, gümräh oğlim Abdulätifni öz yänimgä âlib keldim. Men ätä bolgänligim üçün uning kafilini zimmämgä âlib tärbiyät qılışgä mäcburmen. Abdulätif çetrâq cäydä müşkilâtlär bilän âlişib çinıqşı üçün uni Bälxdä qıldirmâqçimen.

Endi Sämärqandgä qaytışdän âldin siz bilän körişiş üçün Hirâtgä barmâqçı boldim. Ämmâ Mirzâ Alaüddävlä Hirât härbiy hâlätä ekänini äytib, barişimgä mayillik körsätmädi.

Men süyängän eng ülkän tağ sâhibqırân bâbâmdän song Xâqâni Säyyid âtäm bolgänini endi ästâydil his qılmâqdämen. Meni ellik yıldan buyân bälä-qazädän äsräb yürgän itäm endi yoq. Men süyängän yänä bir tağ – siz ânäm häzrâtläri ekäningizni birgä säfär qılğänlärimizdä äytgän edim. Endiki ümidim şulki, sizni bir vaqtlärdägidek Ämudäryä boyidä kütib âlsäm. İlâcini tâpib Bâbâ Hüsäyn bilän bir küngä bolsä häm kelsängiz. Axır men sizni kütib âlişü, küzätiş üçün Sämärqanddän Ämudäryä boyigä neçä märtälär âtlıq kelgän edim! Peşvâz âlişü küzätişlär bähänäsidadä häftälär dävâmidä

ānā-bālā hāmrah bolārdik, toygünimizçā suhbätläşārdik. Siz mengā ācāyib mäsälähätlär berārdingiz.

Hāzrāt ātām vāfāt etgāndān buyān hāmmāmiz intihāsiz bālālār girdābidā qāldik. Bu bālālārdān qutulib ketişning ilāci bārmikin?

Üç oğlingizdān yālgız men tirikmen, yāşim ellikdān āşgāndān buyān ümrning köpi ketib āzi qālgāni- **[69]** ni sezib yūribmen. Siz hām mengā ğanimātsiz. Şuning üçün men vālidāyi muhtārāmām bilān diydār körişişgā müntāzirmen”.

Gāvhārşād begim közlārigā quyulib kelgān yāşdān mākubning āxirini oqıyālmādi. İpāk romālçāsini ālib köz yāşini ārtār ekān. Yüzlāri hām höl bolgānini sezdi. “Āh mehri dāryā oğlim Tārağaycān! – deb piçirlādi. – Kāşki qanātim bolsā-yü, huzuringizgā uçib bārsām!”

Begim hücrādā uzāq qālib ketsā tāşqaridāgi sāqqılār hādik ālišlāri mümkin. Āğār ulār bāsib kirib, qoşini xānāçādā öltirgān Bābā Hüsāynni tāpib ālsālār... ölimgā mähkum etişādi. Begim yolākdāgi eşikni qorıqlāb turgān sādāqatli kānizi āldigā çıqdi:

- Men tāāt-ibādāt bilān bāndmen. Heç kim xalaqıt bermāsin! – deb buyurdi-dā, eşinki içidān bekitdi.

Song hücrāgā qaytib, miz üstidā turgān cüzdāndān qāğāz, qalām āldi.

“Közimning āqu qarāsi, büyük oğlim Mağusiddin Muhāmmād Tārağay, - deb yāzār ekān, közlāri yānā beixtiyār yāşlāndi: - Men sizni körib, bağrimgā bāsib cān bersām rāzi edim. Mākubingizni oqıgānimdā yüzim neçā bār köz yāşlārimgā yuvindi, ilācsizlikdān bağrim ezildi. Hāzir mening hār bir qādāmimni xufiyālār küzātib yūribdilār. Nevārām Alaüddāvlā ketimgā sāqqı şāklidāgi āyğaqçılārni qoygān. Bağı Sāfieddāgi xızmatçılārimni hām ālmāştirgān. Āğār men birār kün yoq bolib qālsām hāmmāni āyāqqa turğuzib, tāpib ālurlār. Neçünki men Hirātning eng nüfuzli Māhdi Ūlyāsi, sizning ānāngiz bolgānim üçün Alaüddāvlāgā kerāk emişmen. Bulār bilürlārki, Hirātdā men tursām siz ānāgā qarşı qoşin tārtib kelişinş öz mā’ningizgā münāsib körmāğaysiz. Şu sābābdān Alaüddāvlā bilān uning ātrāfini orāb ālgān nāinsāflār meni kabi heç qayāqqa ketkāzmāy tutib tururlār.

Cürcāndāgi nevārām Ābulqāsim Bābūr hām meni öz huzurigā çārlāgān edi. Āğā-inini yārāştiriş maqsādidā bāĀrmāqçı boldim. Lekin Alaüddāvlā şungā hām ruxsāt bermādi. Men Ābulqāsim Bābūr sārāyidā qālib ketsām inisining ābrosi āşişidān qorqdi.

Men nevarälärim tärbiyasigä şunça küç, vaqt sārflādim, ulārgä şunçalik mehrimni bedrim. Āxıridä [70] ulārdān bu qadār şāfqatsızlık āqıbātsızlık körgānimdān könglim väyrān...

Şāh oğlim Uluğcān! Siz sāhibqırān bābāngizdek, mārhum ātāngizdek müşkilātlār ālāvidä tāblānib fāzil bir dāhā dārācāsıgä kötārlidingiz. Men ölār edimki, nevarälärimni yaxşi tärbiyālāsām, ātā-bābālarining tācribālarini dillārigä singdirsām, ulār hām sizlārdēk uluğ siymālār bolib yetişgāy!

Āmmā ānā bergān tärbiyā āzlik qılārkān. Hār bir ādāmni hāyāt öz xumdānidāgi ālāvlāri bilān pişiq ğışt kābi tāblāmāsā, siz ming tärbiyā bergāningiz bilān xām ğışt xāmligiçā qālārkān, bir-ikki zārbādān üvālānib ketārkān.

Nevārāmiz Abdulātifning xāmligidān fāydālānib, ıǵvāǵārlār Nişāpurdān nāridā uning ilki bilān meni bāndi qıldilār. Hāzir Alaüddāvlāning xāmligidān fāydālānib, zālamlār meni endi uning āsārātigä sālīb qoydilār. Öz āhvālimgä yıǵlāymenü, qayǵuli bir rivāyātni eslāymen... Tāǵdā men kābi bir Ānā lāçin ötgān ekān. Uning üyāsi yaqınidā zāhārli ilānlār yāşār ekān. Ulār xavf sālǵāndā lāçin ilānlārni dümidān çāngāllāb āsmāngä ālib çıqār ekānü, qāyātāşlār üstigä tāşlāb yubārārkān. Qālgān ilānlār tāǵ kāmārlārigä bekinib, lāçindān qasd ālišning yolini oylāşibdi. Ānā lāçin hār yili pānā bir cāydāgi üyāsıgä tuxum qoyib cōcā āçār ekān. İlānlār hām tuxumdān bālā āçādi-kü. Lāçin uzāqqa āv qılgāni ketgāndā ilānlār sekin örmālār kelib, uning tuxumlārini yeyişibdi-yu, ornigä ilānlārning tuxumidān qoyib ketişibdi.

Bundān bexabār Ānā lāçin qoygān tuxumlārigä vücüdining hārārātini berib, ulārni bir neçā kün bāsib yātibdi. Vaqti sāāti yetib, tuxumlār teşilibdi, içidān nimādir çıqa bāşlābdilār. Ānā lāçin qarāsā, tuxumlārdān cōcālār ornigä ilānvāççālār örmālāb çıqıbdı. Bundān dāhşātǵā tüşgān Ānā lāçin çinqırıp üyāsıdān kökkā uçıbdı. İlānlārgä yem bolgān āvlādi bilān vidālāşib fāryād çekkāndā tāǵlār lārzāgä kelibdir... men hām mehrimni berib östirgān nevarälärimning yāmānliklārini körib, oşā lāçindek fāryād çekkim, bu fāniy dünyā bilān vidālāşgim kelür. Lekin... nāümid şāytān. Pārvārdigār birār cāydan necāt keltirür degān ilincim bār.

Men-kü, yāşımni yāşāb, yetmişdān āşdim. Endi siz [71] ehtiyāt boling, şāh oğlim. Bu nevarälärim cōcāxorāzlārdēk yānā köp uruş-yüriş qılsālār kerāk. Sizdān iltimāsım şulki, ilāci bāriçā bulārning uruşlārigä bārmāng. Hāzrāt ātāngizni eslāng: Xalil Sultān bilān Pirmuhāmmādlār taxt tālāşib uruşgānlāridā Xāqāni Sāyyid āqānni uzun

təşləb, ularning uruşigä aräləşmədilär. Äxiri yillär ötib väziyät yetilgändä Sämärqandni cängsiz äldilär. Siz ätängizdäy väzmin vä Sämärqandbärdäşli oğulsiz... Mening xudädän endigi tilägim şulki, tört müçäm bütün päytdä xâr-zâr qılmäy ämânätini älsin. İlähim färzänd dâğını başqa körmäyin. Älim oğlim, şâh oğlim pärvərdigärdän küni tün tilägim şulki, ketimdä qāling. Ägär bu gäl körişiş nəsib qılmäsä, ilâyâ kelgüsidä siz bilän diydâr körişiş mengä nəsib qılsın!”

Gävhərşäd begim köz yaşlarını äpil-täpil ärtib, mäktubni öräm qıldı-dä, qoşni xänäçägä çıqıb, Bâbâ Hüsäyngä tåpşirdi:

- Cänâb Bâbâ Hüsäynbek, ähvälini kördingiz, bârib äyting, - deb şivirlädi. – işqırıp uruş bolmäsin, ölim bolmäsin! Säfäringiz bexatâr bolsın!

- Uluğbek Mirzâ änäsinä Ämudäryäning çäp qırğâğında kütib turgän edi. Bâbâ Hüsäyn yālgız qaytgänini körüb köngli bir çökdi. Song änäsidän kelgän cävâb mäktubini oqıb ekän, yığlâb yazılğan sätirlärdän vä Änä läçin haqıdägi rivâyätdän etläri cimirläb ketdi. Läçin ävlädidän bolğan Alaüddävlä vä ğaddâr mühit tä’siridä ilānning işini qılâyâtgäni, māmāsini äsârätdä tutış bâbidä u hām Abdulätifdän qalışmâyâtgäni Uluğbekni lärzägä sâldi. Şundäy müşkül ähväldä hām özini märeänä tutâyâtğan änäsigä bolğan mehri on çändän âşdi.

Ämudäryädän ötib, Sämärqandgä qaräb ät sürib bârär ekän, Turändägi täşvişlärden boşägändän song Xuräsängä tinç yol bilän qaytib keliş vä änäsinä ilānlär äsârätidän qutqariş niyätini tiligä mähkäm tügdi.

TÄHLİKÄLİ ZÄMÄN

Hirät bilän Sämärqand äräsidägi äbäd yollärdän Ämir Temur vä Şähruh dävräridä kärvānlär emīn-erkin qatnāgän zāmānlär ötmışgä äylänib bâ- [72] rādi. Uluğbek öz ätäsi bilän änäq hükm sürgän dävrä hām bu yollär cüdä sārqtānāb vä tinç edi. Şinām kärvānsärāylär, çärçägän ätlärni älmāştirib berädigän yemxānālär, yolāvçılär tünäb qālädigän rābātlär tünü kün mehmānlärxızmatidä bolär, bärçä bekātlär дәvlät tāmānidän qorıqlānär edi. Şunig üçün gāh şärqdägi Xıtāydän, gāh cānubdägi Hindistāndän, gāh ğarbdägi Färāngistānlärdän kelädigän elçilär vä sävdä kärvānläri bu yollärdän bexavātir qatnāb edilär.

Lekin Şähruh Mirzâ vāfāt etgändän keyin başlāngän älgāv-dälgāvlär bu yollärni cüdä nātinç qilib qoydi. Ulärdän endi kärvānlär emäs, içki nizālārgä tārtilgän hārbiy küçlär köprāq qatnāydigän bolib qāldi.

Bultur alti ay hərbiy yürüşlərdə bolib qaytgan Uluğbek Səmərqənddə kiçik oğlu Əbüləziz izdən çıxargan işlərin cəy-cəyigə qoyğunca qış boyı təşviş çəkdi. Bəhərgə səl əram alib, ilmi icad bilən şugulləniş ümididə edi. Biraq yənə Xurəsəndən kelgan biri-biridən yamən xabərlər uning tinçini buzdi.

Alaüddəvlə və Abdulətif Hirət bilən Bəlx çegərəsidəgi Çeçektü tümənini tələşib uriş çıxarişibdi. İkki əradə qan təkilib, ançəginə adam həlak bolibdi. Alaüddəvlə Cürəndəgi inisi Əbulqəsim bilən yərəşibdi. Endi ikkəvləri birləşib Bəlxni Abdulətifdən tərtib əlməqçi emişlər.

Alaüddəvlə Əbulqəsim bilən ittifaq tüzgəndən song həvliqib Uluğbekni ədalətsizlikdə aybləməqdə emiş: “Bəlx Coqiy Mirzəning oğlu Əbubəkrning mülki edi, - dermiş – Mirzə Uluğbek Əbubəkrni küyav qıləmen deb əldəb, Səmərqəndgə yubərib, Köksəraydə qatl ettirgan, şundən keyin Bəlxni Abdulətifgə bergən”. Həlbuki Əbubəkr Bəlxni əkəsi Muhəmməd Qəsimdən zərəvənlilik bilən tərtib əlgən Səmərqənddə esə fitnə uyuştirgəni üçün qatl etilgan edi. Ləkin Alaüddəvlə Uluğbekning nəmini cəmə məscididə oqlədigən xutbədən əldirib təsləş üçün şunaqa təhmətlər qılğan, song öz nəmini xutbəgə qoşib oqıtgan edi.

Şu bilən Alaüddəvləning Uluğbekkə qarşı isyan kətərgəni həmməgə mə'lum boldi. Yaxlit dəvlətning pərlənənişi – köp fəlakətlərgə səbəb bolışı muqarrər. Bu pərçələnişning əldi əlinməsə Xurəsəndə [73] başləngən bebaşlıklər Turəngə həm vəbədəy təqəlişi heç gəp eməs. Şuni oyləgən Uluğbek yənə hərbiy küclərni topləşgə Alaüddəvləning isyanigə qarşı yəriş başləşgə məcbur boldi.

U bəhər pəytidə qırq ming qoşin bilən Əmudəryədən ötib, Xurəsəngə kirib keldi. Bəlx təmənidən çıxıb atəsigə qoşilgan Abdulətif ellik ming qoşin topləgən edi. Alaüddəvləning ləşkəri sən cihətdən kəmrəq, əmmə uning özigə işənçi həddən ziyad bolgəni üçün Hirətdən təp tərtməy çıxıb keldi. Hirətdən yüz çağırımça şərqdəgi Tərnəb degən cəydə umumiy sən yüz ellik mingdən əşgən ikki tərəf qoşini birbirigə qarşı cəngə həzirlənə başlədi. Hirətdə turib bu hədisəni eşitgən Gəvhərşad begim Alaüddəvləni sulh tüzışgə köndirdi: Uluğbek Mirzəgə Hirət Şəyxulisləmi Xocə Bəhəviddin elçi bolib bərayətgəndə begim ungə dil yərib sözlədi:

- Axır ikki təməndə bizning cigərbəndlərimiz! Qaysi təmən məğlub bolsə həm cəbrini biz tərtgəymiz, cənəb Şəyxulislə! Şuni Uluğbek Mirzəgə əyting, mening ənəlik ilticələrimni yetkəzing!

Şayxulislâmi Xocâ Bâhâviddin Tärnâbgâ yetgändä ävväl Abdulätifning ilğärlärigä duç keldi.

Uluğbek Mirzâ ümridä bundäy ülkän – toqsân ming kişilik läşkärni başqarmägän edi. Bu läşkärni ellik mingigä Abdulätif sarkärdälik qılmâqdä edi. Hirâtdän elçi bolib kelgän keksä Şayxulislâmi Xocâ Bâhâviddin âldingi märrälärni egälläb turgän Abdulätifdän iltimâs qıldı:

- Şähzädäyi cüvânbaxt, meni häzrät mämângiz yubârdilər, tezrâq Uluğbek häzrätlärigä uçrämâğım zârur!

- Uçrâşgändä ne ärzingiz bâr, taqsir?

- Sulh täklif qılmâqçimiz.

- Endimi? Alaüddävlä neçün âldingi sulh şartlärini buzib, bizgä qarşı täcävüz qıldı?

- Ötgän işgä sälâvât, şähzädä! Behudä qân tökilmäsın! Bizni Uluğbek Mirzâ huzurigä ötkäzib yurârişingizni iltimâs qılurmen!

- Meni şaşirmeng, taqsir. Häzrätimgä siz kelgäningiz toğrisidä xabâr yubârgänmiz. Qabul qılämen, desälär, keyin bârgäysiz!

Abdulätif cäng qılış vâ Alaüddävlädän qasâs istägi bilän yânârdi. Şuning üçün u elçini [74] ätäyläb öz huzuridä uzâq tutib qâldi. Elçi kelgäni haqıdägi xabâr Uluğbek Uluğbek Mirzâgä ötgändä – bütün qoşın säf tärtib cänggä kirâyâtgändä mä'lum qılindi.

Toqsân ming qoşını bir irädägä boysindiriş Uluğbek Mirzâ üçün ämrü mähâl boldi. Abdulätif Bälx vâ Bädaxşândän başläb kelgän läşkär Uluğbek Turândän âlib kelgän qoşingä nisbätän köprâq edi. Şuning üçün Abdulätif âldingi märrälärni egälläb, täşäbbüsni häm öz qoligä âlib qoydi.

Sulh tüzişning ilâci bolmägändän keyin Gävhärşâd begim uruşgä ketâyâtgän neväräläridän biri – Abdulla Mirzâgä dil yârdi.

- Uluğbek Mirzâ sizgä ätädek mehribândirlär. Hirâtdä mening tärbiyämni âlgän qızläri Häbibä Sutânni nikâhläb bermâqçı edilär. Siz ul zâti âliygä ikki tāmānlāmā färzänd bolışingiz mümkün. Nähâtki endi Alaüddävlä qoşını säfidä Uluğbek Mirzâgä qarşı cäng qılsängiz?

- Näçärä, häzrät begim? Rähmätlik âtäm hâkim bolgän Şerâzni mendän ämäkim Muhämmäd Sultân tärtib âldi. Xayriyät Hirâtdä Alaüddävlä Mirzâ bizni yaxşı qabul

qıldılar. İkki ming qoşinim yânigä yänä üç ming äskär berib, pānchāzārā lāvāzimigä münāsib kördilər.

- Endi şu beş ming nävkärni Uluğbek Mirzâgä qarşı uruşgä başlāb barmāqçimisiz?

- Bungä özimning hām xāhişim yoq, härrät māmā!

- Bolmäsä uzāqni oylāb iş qiling, bālām. Alaüddävlä mağlub bolsä qaygä bārursiz? Undān körä Sizgä ātādek mehribān bolgān Uluğbek Mirzâgä qarşı zinhār qılıç yälāngāçlāmāng!

On yetti yaşlık şairtäbiāt Abdulla Mirzâgä māmāsining gāplāri qattıq tā'sir qıldı. U Uluğbekning inisi İbrāhim Mirzāning oğlı edi. Ämäkibāççālārgä qız beriş ādātlāri āzāldān bār bolgān. Hirātdā Gävhārşād begim yāşāydiğān Bağı Sāfeddā Hābibā Sultān bilān uçrāşib, uni sevib qālgān Abdulla Mirzā “Şerāziy” taxallüsi bilān bu qızgä ātāb ālāvli şe'rlār yāzgān edi. Mānā şu sābāblārning hāmmāsi bir-birigä qoşildi-yü, Tārñāb cāngi pāytidā Abdulla Mirzā özining beş ming kişilik qoşini bilān Alaüddävlāning ong qanātindān çıqıb, Uluğbek tāmāngä bāyrāq kōtārib qāçib ötdi.

Uluğbek Mirzā uni quçāq açib kütib āldi. [75] – Färzāndi āziz, sen mengä ğalābā mücdāsini keltirding1 – deb süyündi.

Ong qanātning āldingi sāfidā cānggä kirgān Abdulātif qasās tuyğusigä tolib, Alaüddävlāning āskārlāri bilān şerdāy ālışdı, bir özi ondān ārtıq dūşmānining başını kesdi, qol āstidāgi cāngçilārigä şu tärzdā ibrāt kōrsātib raqıbining bir qanātini sindirdi.

Çāp qanātgä Uluğbekning kiçik oğlı Äbdülāziz Mirzā başçilik qıldı. Uning qarşisidā turgān Alaüddävlä lāşkārlāriining ong qanātindān Abdulla Mirzāning qāçib ötgānligi Äbdülāzizning işini āsānlāştırdi. Alaüddävlāning ong qanāti hām tezdā mağlub bolib, tozğıb ketdi. Ğuldān berilgān qaqsātqıç zārbā buning üstigä qoşildi. Alaüddävlä tār-mār bolib, cāng māydānini tāşlāb qāçdı. İzmā-iz kelāyātğä quvgınçilārdān qorqıb, Hirāt qorğānigä hām kirmāy, Māşhād tāmāngä ötib ketdi.

Uluğbek ğalābā üçün Ällāhgä şükranālār āytıdı-yü, qadrdān āmiri Bābā Hüsāyn Türkistāniyni çağırtırdi:

- Cānāb Bābā Hüsāyn, xās nävkārlārdān yüz kişini ālingü, Hirātğä tezrāq yetib bāring. Änān hāzrātlāri bizni Hirātdā kütsinlār!

- Bāş üstigä, hāzrātim!

* * *

Tärnâbdän Hirâtğäçä bir künlik yol bär edi. Bu yolni Bâbâ Hüsäyndän häm âldin qoşinning ilgâr säfläridä cäng qılğan Abdulätifning bekü nävkläräri bâsib ötdilər.

Şähruh Mirzâ hükmrânlik qılğan säl käm yärim äsr dävâmidä Hirât vâ uning ätrâflärigä biräntä tälânçi qoşin bâstirib kelilğan emäs edi.

Bu on yilliklär mabäynidä yäv qoşini tāmānidän täläniş vâ täptäliş nimäligini bilmäydiğän bāyü bādävlät ādāmlār köpāygān edi.

Abdulätifgä Tärnâbdägi cäng üçün Bälxü Bädaxşāndän Kōlābü Hisārdän kättä qoşin yälläş āsān bolğan emäs. Qoşingä yigitläni yälläydigān tävāçilār Hirât vâ uning ätrâfläridä yärim äsrdän buyān fārāvān häyāt keçiräyātğan ādāmlār cüdä kättä bāyliklār ärttirgānini endi şu bāylikläri qurāl küçi bilān tårtib ālib, yāşin tezligidä bāyib ketiş [76] mümkinligini yällänmä āskärlärgä äytişib, ulārni bu hārbiy yürişgä qızıqtirgān edilär.

Mānā endi cäng ğalābā bilān tügāgāndän song āldingi säfdä bārāyātğan Abdulätifning yällänmä āskärläri Tärnâbdä Hirâtğäçä yästänib yātğan ābād vâ bāy vādiyning mähärü qışlāqlärini āstin-üstün qilib, ölcä yığa başlādilər.

Ulārdän yärim kün keyin yolgä çıqqan Uluğbek Mirzâ Tärnâbdän näridägi Sāncāb dāvānidän ötgāndän keyin Hirât dāryāsıdän suv içädigān şāhärü qışlāqlārni körgāndä Sāmārqand vâ Färğānā ätrâflärini eslādi.

Sāf tårtib ösgān mirzäteräklār, özim çinārlār, sersāyā sādaqayrağaçlār, üzümrār, şāftälizār vâ āncirzār bir-birigä ulānib, ābād vâ ülkān Hirāt vādiysini vüçüdgä keltirgān edi. Bu vādiygä Hirāt dāryāsıdän ondän ārtıq kättä şāhānqlār çıqarılğan, ulārning suvlāri qān tāmirlärini eslätädigān yüzlār kättä-kıçık ānqlärgä tārālib ketgān edi.

Uluğbek Mirzâ yām-yāşil Hirāt vādiysigä uzāqdän sävqlānib köz yügürtirdi-yü, lekin bağ-rāğlār bilān orālgān şāhärü qılāqlārni ārālār ötäyātğāndä ğālib qoşin tāmānidän tälāngān mähällälār vâ ādāmlärini körib, iztirābgä tüşdi.

Hirāt vādiysining bir qışlāğidä säksān yāşlik keksä şāir Lütfi istiqlāmāt qılardı. Uluğbek uni Hirātdä Gävhārşād begim mādrāsäsidä ötkäzilgān şe’riyāt mäclisidä “Gül vâ nävrüz” dāstānini gözāl türkiy tildä oqıb berib kättä mükāfāt ālgāndä körgān, oşāndä hirātlıklār uni “mālikül kālām” deb uluğlägānini eşitgān edi.

Hāzir Uluğbek Mirzâ ğālib āskärlār tos-topālān qilib ötgān bir mähällädä şu keksä şāirni uçrätib qāldi. Hācilārdek āq libās qılğan, kökrägin qāplāgān bolıq sāqāli

häm äppäq äqargän, hässä tutgän keksä şair ätlıq kelâyâtgän Uluğbek Mirzâni körıb yolning ortäsigä çıqdı.

- Häzrätı pādşâ, qadämingiz qutluğ bolsın! – degän sözlärni Lütfiy negädır yıǵlämsiräb äytđi.

Uluğbek uni täñib ätdän tüşđi. Quçâqlâşib körışâyâtgänläridä Lütfiy yıǵläb gäpirdi:

- Ä'lâ häzrät, ätä yurtingizgä huşkelibsız! Lekin Hirät vâdiysi sizning qoşiningizgä ne yâmân- [77] lik qıldı?! Neçün bundäy şäqatsız tälânçiliklär bulmâqđä?

- Mävlânâ, men ätä yurtimizdä tälânçilikkä mutlaqâ yol qoyilmäsin deb bütün qoşingä färmân bergänmen. Kim bu färmänni buzmaqdä? Qayerdä?!

Bälxdän kelgän Cäbbâr Sulduz nâmli ämir şu ätrâfdägi mähällälärgä qoşın kiritib yärim kündä ondän ärtıq bädävlät äilälärni tälätgän, sändıqlärgä yäşirilgän tillälär, zärbâf büyümlär, türkmän gilämlär, ätläsü kimxâblärni yetti tüyägä yüklätib, yigirmätäçä nävkäri bilän Bälxgä cönätiş niyätidä närigi bir köçädä turgän edi.

Uluğbek Mirzâ öz märkäbi bilän oşâ köçärä ötib, ölcä yüklängän tüyälärdän täşqari ärävälärgä ärtılğan sadıqlär, ulär üstigä taxlängän giläm vä boxçälärni häm kördi.

Ärävälär ärtidä qoli bağlängän äsirä qızlär häm känizäklikkä älib ketilmâqđä edi.

Uluğbek Mirzâ yänidägi yäsävullär vä nävkärlärgä buyurib, bu işni qılğan bir ming äskärgä başlıq Cäbbâr Sulduzni tuttirdi. Täftiş ötkäzilgändä mä'lum boldiki, Cäbbâr Sulduz bir xänädändä tälânçilärgä qarşılıq körsätgän ikki yigitni qılıçdän ötkäzdirgän, başqa bir xänädändä bäkırä qızning nâmusigä tekkän ekän. Beçärä qız "Endi härâm boldim!" deb, nâmusgä çidäyälmäy, özigä ot qoyibdi, âlâvdä yänib hălâk bolibdi.

Bu hâdisälärdän dähşätgä tüşgän Uluğbek Mirzâ Cäbbâr Sulduzni qatl ettirmâqçı boldi.

Şundä Cäbbâr öz särkäräsi Abdulätif Mirzâning ruxsätı bilän ölcä älgänini äytib, äybini äqläşgä urindi. Uluğbek Mirzâ oǵlini çaqırtirdi.

- Ämirzädä, nähätki siz tälânçiliklärgä icâzät bergän bolsängiz? – sorädi.

- Häzrät ätäcân, men faqat bir künlik çâpqıngä râzilik bergän edim. Axır sâhibqırân bâbâkalânimiz Ältin Ordädä Toxtämiş üstidän ğaläbä qâzângändä ikki künlik çâpqıngä ruxsät bergän ekänlär-kü?

- Nəhətki siz üçün Hirət Altın Ordə kəbi düşmən məmləkət bolsə?! Toxtəmiş qayəqdə-yü, əməkibəççəngiz Alaüddəvlə qayəqdə? Toxtəmiş dəvridən buyən zəmənlər qançəlik özgərgənini nəhətki tüşünməsəngiz? Həzrəti atəmiş Şəhruh Mirzə songgi qırq yıl dəvəmidə Turənü Xurəsəndə İraqü Əzərbəycəndə **[78]** qançə gələbələrəgə erişib birər märtə çəpqingə ruxsət bergən eməslər. Biz həm maxsus fərmən bilən tələncilikni tə'qiq etgən edik. Siz neçün bundəy cinəyätlərəgə yol berdingiz? Begünəh qən təkış, bəkirə müsliəning nəmusigə tegiş... Buni qandəy aqlaş mümkün?!

- Bu cinəyätlərin Cəbbār özi sədir qılğan, endi cəvəbini özi bersin! - deb Abdulətif həm atəsining hükmigə baş qoydi. Uluğbek Mirzə maxsus fərməndə Cəbbār Sulduz qılğan cinəyätlərin bətəfsil körsətib, uni ölüm cəzəsigə hükm qildi. Bu hükm qoşın toplanğan kəttə məydəndə icrə etildi.

Pədəş fərməninə bərçə bekü nəvkərlərəgə oqub eşittirış qoşın qoşın başlıqlərigə təpşirildi.

Ləkin Abdulətif bu fərməngə bərməq ərəsindən qarədi. U bilən kəlgən bəlxlik və bədaxşənlik bekü nəvkərlər tələncilikni Uluğbek Mirzəning közi tüşməydiğən cəylərdə dəvəm ettirdilər.

* * *

Abdulətif və uning qoşini həmmə yəqqa dəhşət səlib kələyətğəni haqıdəgi xəbərlər Hirətəgə əlləqəçən yetib bərgən edi. Alaüddəvlə həm şəhərni himəyəsiz təşlər qəçğəni səray əhlining vəhiməsini əvcigə çıqardi. Gəvhərşad begim həm Bağı Səfəddəgi eng kərəkli nərsələrini şəşə-pişə yığıştirib, Əstrəbəddəgi nəvərəsi Əbulqəsim Bəbür təməngə cənədi.

Begim inisi Muhəmməd Sofi Tərxən və başqa yaqınləri bilən məşhəd yolidə kətəyətğəndə Bəbə Hüsəyn ulərni quvib yetti.

- Həzrət begim, Mirzə Uluğbek meni maxsus yubərdilər. Hirətəgə qayting! – deb ilticə qildi.

- Hirətəgə Abdulətif həm keldimi?

- Kəlgən bolsə həm, siz pədəş həzrətlərining himəyəsində bolursiz!

- Men cən deb Uluğbek huzurigə bərdədim, sağıngən fərzəndimni bağriməgə bəsərdim. Ləkin Abdulətifdən qorqamen. Uning atrəfigə qılıçıdan qən təməngən beşəfqat əmirlər yığılgən. Ulər birgələşib Hirət atrəfidəgi məhəllələrni qoşınlərigə tələtibdirlər. Hirət əhli buni Uluğbekdən körib, oğlimizdən qattıq xəfə bolğənlərini özüm eşitdim.

- Ämmâ Uluġbek häzrâtläri bütün qoşın ählini **[79]** maxsus färmân bilän äġähläntirgän edilär. Färmändä “Hirât âtämizning uni, bizgä merâs tekkän mülk, bu yerdä tälânçilik qılış günâhi äzimdir, bundäy günâhni sâdir qılğanlär äyâvsiz cäzälänür!” degän sözlär bitilgänigä men özim güvâhmen!

- Abdulätif bilän uning tərəfdärläri bu färmânı buzgän bolsälärçi? Ulär köpçilik, şuning üçün Uluġbekdän qorqmäydilär, ungä itâat etmäydilär! Şu väziyâtdä ulär oġlimning rä'yigä qarşı bärrib, mengä häm birän yâmânlik qılmäydi, deb kim kâfârât berä älgäy?

- Biz kâfâlât beribmiz, begim! Häzrätimning bizdek sädâqatli bekläri häm äz emäs!

Şu gäpdän song Gävhärşâd begim Hirâtgä Uluġbek huzurigä qaytmâqçı bolib inisi Muhämmäd Sofi Tärxândän râzilik sorädi.

- Men bu topäländä Hirâtgä qaytişgä râzi emäsmen! – dedi Muhämmäd Tärxân qat'iyät bilän. – Abdulätif âtäsining buyruġigä boysunmäy özbâşim çälik bilän elni tälâyâtgän ekän, undän yaxşilik çıqmägäy!

Gävhärşâd begim oġli “uh” tärtdi:

- Ming äfsus, bultur Uluġbek Mirzâ mening gäpimgä kirmädilär. Abdulätif Ixtiyâriddin qal'äsidän xänäki hibsdän çıxarilmäsä bugüingi uruşlär bolmäsligi mümkün edi. Lekin endi bu dev közädän çıqıb äldi. Qaytib kirmägäy, âtäsigä häm boysunmägäy!

- Biz uning cäbrini bir märtä tärtdik, endi bäs! – deb Muhämmäd Sofi Tärxân âpäsä Gävhärşâd begim bilän bexatär cây qıdırib ketdi, Hirâtgä qaytmädi.

Qoşın âräsidadä çindän häm Abdulätifning tərəfdärläri köpâyib barmâqdä. Çünki Abdulätif cäng qılışni vä yängi-yängi ölcälär âlişni yaxşı körädi. Ämirü nävkärlär häm bâsib âlingän câyıldän kättä bâylıklärni qolgä kiritgänläridän mämnun bolib, Abdulätifni bâtir sarkärdä deb uluġlaşädi.

Uluġbekning Tärnâbü Hirât ätrâfläridä tälânçilik qılışni tä'qıqlägän färmânläridän näfsi kättä ämirlär nârâzi Uluġbek bolär edi. Änä şu ämirlär âräsidadä ärgün uruġigä mänsüb ikki ming nävkärgä başçılık qılädigän yigirmä beş yaşlık yâvqur yigit – Äbüsäyyid Mirzâ häm bär edi.

Uruş häli tügägän emäs, Alaüddävlä inisi Äbulqâsim Bâbü bilän til biriktirib, qarşı hücumgä **[80]** ötişi mümkün. Şuning üçün Uluġbek härbiy yürişni dävâm ettirib, Mäşhäd vä Hişâpurni häm işġâl qıldı.

Abdulätifdä âtäsigä nisbätän nârazilik küçäyib bärâyâtğanini sezgän Äbusäyid Mirzâ Nişâpurdä toxtägänläridä cäyrân kiyik soydirib, Abdulätifgä ziyâfât berdi. Mäyinâbgä kabâbni gezek qilib, käyfläri äñçä kötärilgändä:

- Ämirzädä, biz siz bilän qarindâşmız, ämäkibäççämiz! – dedi Äbusäyid. – Men hân sâhibqırân Ämir Temur ävlâdidänmen.

- Hä, râst, sizning bâbângiz Mirânşâh Mirzâ bilän bizning bâbâmız Şâhruh Mirzâ tuğuşgän âğa-ini bolgänlär.

- Bundän täşqari büyük sârkärdä Xalil Sultân mening ämäkim edilär. Sizning ânângiz Hüsn Nigâr xânim Xalil Sultânning qızı bolädilär. Biz siz bilän häzrät ânângiz ârqli häm yaqın xeşmız! Endi âğa-inidek yaqın bolmağımız lâzim. Tärnâbdägi cängdä siz çindän häm qahrämânlik körsättingiz, Mirzâ Abdulätif! Men buni häzrät âtängizgä äytдим. “Fäthnâmä Mirzâ Abdulätif nâmigä yâzilsä âdälätdän bolur” – dedim. Ämmâ ming äfsuski, häzrät âtängiz köprüq iningiz Äbdülüzizgä mehr qoygän ekänlär.

- Kim bilsin! Ätäm mengä başqa sâbâb körsättilär. “Hirât bilän uning ätrâfläridä tälânçilik bolmäsin!” deb fârmân çıqargän edilär. Men “ğâlib bekü nävkärlär ölcädâr bolsinlär!” deb tälânçilikkä yol berib, fârmânı buzgän emişmen! Şuning üçün fäthnâmä mening nâmimgä bitilmägän emiş... Xulläs, ğaläbä fäthnâmäsini Äbdüläziz nâmigä bitiş bilän häzrät âtämiz bizning qadrimizni yergä urdilär!

- Bäribir qoşın âräsidadä sizning sârkärdälik âroyingiz... häzrät âtängiznikidän bäländräq, Mirzâ Abdulätif!

- âtäm mening kötärilib ketişimni istämäydilärmi? Häyrânmen, Hirâtdägi xazinädä häzrät bâbâmdän mengä merâs qâlgän ikki yüz tümän tängäni häm berdirmädilär. “Urur tügägändän song âlursız” deb vâc körsättilär. İmâd qal’äsidadä häm Alaüddävlä yaşirib ketgän neçä ming tümän âltinlär bâr edi. Men bu qal’âni ällaqaçân zäbt etgän bolur edim. Ämmâ häzrät âtämiz “qal’â qol yetmâz bäländlikdä ekän köp tälâfât beribsiz, behudä qân tökilmäsin, **[81]** keyinçalik sulh tüzilgändä İmâdni cängsiz âlgäymiz” – dedilärü, yänä cilâvimdän târtib, şaştimni qâyârdilär...

- Hä, Mirzâ Abdulätif sizdä sâhibqırân Ämir Temurning cäsârâti bâr. Bâbâkälânimiz bundäy qal’älärdän qançâ-qançäsini âlgänlär. Ämmâ häzrät âtängiz... büyük âlim bolsälär häm pâdşâlik iste’dâdläri siznikiçalik büyük emäs. Sizni Sämârqandgä yolâtmây, âbroyingiz kötärilişini istämäy yürgänlikläri häm şundän bolsä keräk...

Äbusäyid Mirzâ Abdulätifning dilidägi gäplärni tåpib äytäyâtgändäy boldi. Yänä bir qoldän mäy içişgändän keyin Abdulätif ungä dil yårib dedi:

- Båribir ertåmi, keçmi, Sämårqand bizniki bolğay, Mirzâ Äbusäyid! Bilürsizki, åtning cilåvini behudå tårtåversålår, bir kün emås bir kün cilåv üzilib ketğåy!

Abdulätifning közidägi isyånkårånå ålåvni yåqtirğån Äbusäyid åvåzini påsåytirib dedi:

- Lütf qıldingiz, Ämirzådå! Xudå xåhlåså, cilåv üzilgändå men yåningizdå bolurmen! Sizgä ilkimdån kelğån kömåkni berürmen!

Ulår åhdü påymån qışğån kåbi qol ålišdilår. Lekin dil tübidå här biri öz månfåätini oylür qol bergån edi; Äbusäyid åtå- bålåni uruştirib qoyib birini başqasining zårbåsi bilån bårtåråf qılğändån song Sämårqand taxtini özi egållåşni istårdi. Çünki bu taxtgå Abdulätifning qançålik haqqı bolså, temuriyzådå Äbusäyidning hām şunçålik haqqı bår edi. Buni yaxşı bilådigån Abdulätif eså Äbusäyidning kömågিদån få eså Äbusäyidning kömågিদån fåydålånib işini bitirğändån song uni çetråq bir vilåyåtgå håkim qilib cönåtib qutulişni oylårdi.

Månå şundåy içki ziddiyåtlårgå tolib häråktålnåyåtgån Uluğbek qoşini Firdåvsiy tuğılğån måşhur Tus şåhri yaqınıdågi Rådğån degån cåygå yetgändå Cürçåndån Äbulqåsim Båbür huzuridån başigå kåttå dåstår kiyğån åq såqållik Şåyxulislåm elçi bolib keldi. Uluğbekkå Äbulqåsim Båbür nåmidån qımmåtbåhå såvğålår tåpşirğåç:

- Håzråti åliylåri, Mirzâ Äbulqåsim Båbür sizgå sådıq fårzånddülår, - dedi. – bultur Bålxdå turgåningizdå hām elçi yubårib sådåqat izhår etğån edilår. Bu yıl Tårnåbdågi cångdå åğålåri ul zåtni [82] köp tårğıb qıldilår, åmmå Äbulqåsim Båbür sizgå qarşı bårışni mutlaqå iståmådi.

- İståmådi emås, kim ğålib çıqışni kütüdi! – dedi Uluğbek. – Alaüddåvlå bilån yåråşğånidån xabårimiz bår. Äğår åğasi Tårnåbdå ğålib çıqså Mirzâ Äbulqåsim håzir bizgå emås, Alaüddåvlågå sådåqat izhår qilib elçi yubårgån bolur edi. Bu ikki åğani bizning vålidåyi muhtåråmåmizni özlårigå qalqån qilib, bizning huzurimizgå kelişlårigå måne bolmåqdålår. Alaüddåvlå Hiråtğå şundåy kekså Måhdi ülyåni qorıqçı åyğåqçılår åsåråtidå tutğånidån xabårimiz bår. Hålbuki ånåm håzråtlåri Alaüddåvlågå åzmunçå yaxşiliklår qılğånmi? Şundåy māmåsini åsåråtdå tutib, men bilån didår körişişigå måneliklår qılğåni üçün Alaüddåvlå kör bolså årzigåy!

- siz ming märtä haqsız, ä'lähäzrät, - dedi elçi tä'zim bilän. – Mizrâ Äbulqâsim Bâbüür hām āğälärini beâqıbâtılgı üçün yâmân körürlär. Şu säbäbdän Alaüddävlä Cürcängä bârmäy, iniläridän hām qaçıb yürıbdır. Äbulqâsim Bâbüür “körnämäk āğam ilkimizgä tüşsä közlärigä mil tårttırıb kör qılırmen!” – degän sözlärini men özim eşittim!¹⁶

- Undâq bolsä, Äbulqâsim Bâbüür bizdän ne istäydilär? – deb, Uluğbek xıyâl yumşāğān āhängdä sävâl berdi.

- Uruş häräkätläri toxtätilsä, sulh tüzilsä, el-ulus tinçisä – ul zâtning ârzuläri şuldır. Şu ârzugä yetsäk Mirzâ Äbulqâsim Bâbüür nâmingizni xutbäğä qoşıb oqıttäylär, sizning büyük ismingiz bilän pul zärb etgäylär!

- Ämmâ Alaüddävlä hām şundäy vä'dälär berib, keyin yağıylik qıldı. Ävväl Mirzâ Äbulqâsim şu vä'dälärini bęcärsin! Keyin sulh tüzışni oyläylik.

- Här bir sözingizni gävhar ornidä qabul qılğäymiz! – ded elçi vä Uluğbek şartlätini Äbulqâsim Bâbürgä yetkäziş üçün qaytib ketdi.

Abdulätif ätäsining Äbulqâsim Bâbüür bilän sulh tüzışini istämäsdi.

- Häzrät ätäcân, Äbulqâsimgä küç yığış üçün **[83]** fursät bermäylik, uni zäif päytidä bäsäylik, tâki āğasi Alaüddävlä kâbi târ-mâr bolsinü, bizgä ikkinçi bâş kötärä älmäsin!

- Här qaläy, elçi yubârib sulh sorāğani üçün bunçälik bäsqın qılış bizgä münäsib emäs! Siz mengä oğıl bolsängiz, Äbulqâsim Bâbüür – ciyändir. Häzrät ânämiz uning dārgāhidä buni unutib bolğaymi? Endi elçi cävâb âlib kelgünçä biz İsfärāingä bârib turgäymiz. Siz qoşın bilän Bistâmni egälläng. Ämmâ artıqçä hücümlär qılmäng, ämirzädä, behudä qân tökilmäsin!

Abdulätif buyruq āhängidä äytilgän bu sözlärgä itâät etmäy ilâci yoq edi. Ämmâ keçqurun ämäkibäççäsi Äbusäyid bilän hilbätdä mäy içib oltirib, yänä ätäsidadän rāncib gäpirdi:

- Kördingizmi, bugün yänä cilâvimdän tårttilär!

- Ätängiz ätäyläb şundäy qılâyâtgāngä oxşäydir, ämirzädä. Çüni ul zâtdä sārkdälik sālāhiyāti zäif.

- Xudâ haqqı, neçün buni tән älmäydilär?

¹⁶ Çindän hām keyinçälik Äbulqâsim Bâbüür äkäsı Alaüddävläning közigä mil tårttırıb, qısmän kör qılğäni tārıxçılar tāmānidän qayd etilgän.

Äbusäyid ävâzini päsäytirdi:

- Ägär tän âlsälär, tâcitaxt bilän qoşinni sizgä berib, faqat âlimligü müdärrislik qılışlärigä toğri kelür.

- Bu gäpni ikkinçi märâtäbä äytä körmäng, Mirzâ Äbusäyid eşitsälär başimiz ketgäy! Sämärqandda Mirzâ Äbübakr qandäy qatl etilgäni yâdingizdämi?

- Ämmâ men başimgä qılıç kelsä häm râstini äytürmen!

- Râstgöyligingiz üçün täşäkkür... Endi âtäm İsfärâında beş-on kün toxtäb Äbulqâsimning elçisini kütsälär keräk.

- Ungäçä biz Bistâmni zäbt etgäymiz. Äbulqâsim Ästrâbâdgä çekinsä, tinçlik bermäy, yänä tä'qib etgäymiz. Axırı elçi yubâriş fikridän häm qaytib, İraqqa qaçgäy.

- Änä bu recä mengä mä'qul! – dedi Abdulätif mämnun şivirläb.

Xuddi şu daqıqalärdä Uluğbek xuftân nāmâzini oqıb bolib, cāynāmāz üstidä tiz çökkän hâldä päst tâvuş bilän xudägä ilticâ qıldı: “Yâ Ällâhü Tââlâ, biri oğlim, biri ciyānim, ikki ot âräsida qâlgän müşfiq ānām, - bu intihāsiz âräsätdän özing nâcât ber, ey pārvārdigāri āzim!”

[84] DĀHĀGĀ KÖZ TĪKKĀN BĀLĀLĀR

Häzär dengizgä yaqın bolgän Nişāpur ätrāfläridä yāz ısıqlärigä bārdāş beriş qıyın, çünki hävädä nām köp. Uluğbek İsfärâin degän xuşhävâ cāydä bäländ bir tepälikkä qurilgän serdäraxt qorğändä toxtäb künçä dām âldi. Şu ârädä kiçkinä âq sällä orägän, mällä çäkmân kiygän nurāniy bir moysäfid uning qabuligä keldi. Änçä-munçä âdāmni pādşāh qabuligä kiritmäydegän qorıqçılär “kimsiz? Ne ärzingiz bār?” deb suriştirdilär.

- Men Ärif Äzäriy nāmi bilän kitāblär yāzgänmen, - deb “Äcāyibül Ğarāyib” hämdä “Cāvāhirül āsrār” degän ikkitä kitābini qorçıbaşigä körsätdi. – Äsli ismim Hämzä İbn Äli. Uluğbek häzrätlärigä bundän ellik yıl âldin qıssāxān bolgänmen...

Qorçıbegi kitāblärini qoligä âlib pādşāhning huzurigä kirib ketdi-yü, köp ötmäy külimsiräb qaytib çıqdi:

- Häzratimning xätirälärigä qoyilmen! Ellik yıldän buyān sizni unutmägän ekānlär. Yüring!

Uluğbek özining ilk ustāzini ornidän turib qarşı âldi. U bilän quçaqlāşib körişdi, song ong yōnidägi zārbāb körpāçägä täklif qıldı.

- Mävlânâ sizning mänâ bu kitâbläringiz mening Sämärqanddägi kütübxânâmdâ hâmbâr, - dedi.

- Täşâkkür, häzrätim. Sizning âlämşümül işlär qılğäningizni uzâqdän bolsâ hâmbâr eşitib hämişâ iftixâr qılurmen. Mädresälär, räsädxânâ... Xususân, Zici Cädidî qorğânidek büyük kâşfiyât...

- Lekin buning hämmäsüdän hâmbâr pādşâhlik yûki mengâ behâd âğır tuyulgây, mävlânâ. Xususân, âtâm âlgändän buyân... intihâsiz nizâlär, cänglär, yol äzâbläri... buning hämmäsigâ bärşâd beriş üçün qançâlık çidâm säbr-tâqat...

- ... Bälki uluğ bir mâtânât keräk! – deb söz qoşdı mävlânâ Hämzâ. – sizdâ şundây mâtânât uçqunlâri bälâligingizdâ hâmbâr edi. Yâş päytingizdâ hâmbâr Täbrizü Qârâbâğdän Hirâtü Sämärqandlärgäçâ âtlıq bärğäningizni bir esläng. Axır sizdek dâhâlârgâ köz tiküvçi bälâlär köp bolğay! Qırq yıl dävâmidâ qılğän uluğ işläringiz qançädän-qançâ nursız âmirü ä'yânlarıning häsâdini qozğatib, baxılligini cünbişğâ keltirğänini men yaxşı täsävvur etürmen.

- Änâ şu häsâdi baxıllıqlär hâzir ävcigâ çıq- **[85]** mişdir, mävlânâ. Bärçâ baxıllär oğlim Abdulätif âtrâfigâ toplänib, ıgvalär qılâyâtğänini sezib bezâvtäligim ârtädür. Oğlimizning hâvlıqmâ fe'li bâr. Ğalâbädän hâvlıqıb, tälânçiliklärgâ yol beribdür. Şuning üçün Tärnâbdägi ğalâbâ fâthnâmäsini uning nâmigâ yâzdirmädim. Ämmâ buni gâp-söz qilib, âtä-bälâ âräsigâ ğubâr sâluvçılär päydâ bolibdir. Şuni eşitib, keçäläri uyquq qaçib ketädür...

- Köngilni keng qiling, häzrätim. Bu hämmäsi sizgâ nisbätän tâğ etägidâ ğımirlâyâtğän qurt-qumursqalärdek mäydâ...

- Ämmâ fälâkning gärdişi bilân hâmbâr Sämärqanddän sizning vätäningizgâ qoşın tärtib keldim, mävlânâ. İnâning, cähângirlik dâ'vâyim mutlaqâ yoq. Yänâ ğarbgâ qarâb yürilsâ Rây, Täbrizü Bağdâd. Oşâl tāmānlärdä sâhibqırân bâbāmning oğılläri Ümârşâyx Mirzâ bilân Mirânşâh Mirzâ cängü cädällärdä hâlâk boldi. Bu bizgâ aççıq sâbâq emäsmi? Cähângirlik bäs! Mening xudâdän tiläğim şulki, özi bergän cänimni begânâ yurtdâ emäs, vätünim Turândâ, Sämärqanddâ qaytib âlsin!

- Ämmâ men sizgâ xudâdän uzâq ümr tiläymen!

- Täşâkkür, mävlânâ! Siz mengâ yâşligimdâ äytib bergän rivâyätlärgâ binâân pärvârdigâr mürüvvätigâ sâzâvâr bolğän cänzâdlär yulduzgâ äylänib âsmândän äbädiy mäkân qurâr ekänlär. Günâhlärgâ bätğän tәнâ axır bir kün yergâ kömilür, qabrimizdän

mäysä unib çıqur. Ämmä ruhimiz... kâşki ruhimiz âsmângä uçib çıqsä! Bu fâniy dünyâ taşvişläridän bezib ketgänimdä bir istäk dilimdä qaytâ oyğânur. Qaniydi, ruhimni tănämdän âsânlıqçâ ayirib âlsämü, âsmângä quşdek uçirib yubârsäm! Bu quş yulduzlär ârâsidän özigä mākân tâpsä! Ruhim yulduz bolmäsä häm mäyli, faqat musäffâ âsmândä bir yâruğ zärrä bolib, yulduzlärning sâkin nuridän, ulärdägi müvâzânätü uyğunlıkdän bährä âlib yâşäsä... Endigi ârzuyim şul!..

- Ämmä neçün bunçälik mä'yus tuyğulärgä berilmâqdäsiz häzrätim?

- Çünki... fâniy dünyädägi yâmânlıklärdän toyib ketdim! Râst, häzrät âtâm bilän müşfiq ânâm mengä ümr boyi yaxşilik qıldılar. Äfsuski, âtämdän cüdä boldim. Häzrät ânâm esä, oğlim Abdulätif Tüfäyli mendän yüz ögirib... özlärini âlib qâçädigän bolib qıldılar.

[86] Mävlânâ Hämzä Uluğbekning songgi sözlärigä e'tirâz qıldı.

- Häzrätim, men Gävhärşäd begimni Dâmğân yolidä kördim. Ul Mähdi Ülyâ häli häm sizni ânâlik mehri bilän sevib tilgä âldılar.

- Qâni, qani, bätäfsilrâq sözläng, mävlânâ! Qayerdä kördim dedingiz?

Äbulqâsim Bâbüarning Ästrâbâddägi qarârgâhigä Abdulätif hücum qılğändän song uning âilä ähli Gävhärşäd begim bilän birgä Dâmğân tāmânlärgä köçib ketmâqdä ekän. Mävlânâ Hämzä ulärni yoldägi bir qışlâqdä hâvuz boyidä däm âlib otirgänlärinä uçratıbdı. Gävhärşäd begim mäşhur mälİKä bolgäni üçün mävlânâ uni Hirâtdä häm körgän yaşlıkdä esä Uluğbek Tüfäyli u bilän köp uçrâşgän edi.

Hâvuz boyidä däm âlib oltirgän begimgä mävlânâ Hämzä mülâzimläri ârqalı özini tänitib, yânlärigä bârdı. Hârib-çärçägän, âzib ketgänidän gävdäsi häm kiçräygän Gävhärşäd begim:

- Bizning başımızgä tüşgän körgiliklär heç kimning başigä tüşmäsin, mävlânâ! – deb söz başladı. – Nevärälärning köpi beâqıbat çıqqani üstigä yâlgız âlim Uluğbek häm bizni bunçälik äyâvsiz etgänigä lälmen! Axır men Äbulqâsim Bâbüрни müräsägä keltirgän edim, elçi yubirib Uluğbekni âliy hükmdâr deb tăn âlgän edi. “Yoq, ävväl mening nâmim bilän pul zärb qilib körsätsin!” – deb elçini qaytarıbdılar. Axır qaçib yürüb qandây pul zärb qilib bolur? Zärbxânâ Ästâbâddä qıldı. Zâlim Abdulätif Äbusäyid Mirzâdek bir nâinsâfni yânigä âlib, bizni Ästrâbâddän häm quvib çıqardı. Endi bevätän bolib İrâqqa qâçâylik-mi?! Axır mendä ne günâh? Mänâ bu mürğak bälälärdä ne günâh?!

Gävharşâd begim hâvuzning nârigi çetidâ köçlär âräsidadâ kättälärdek xâmuş otirgân xuşbiçim bir bâlâni imlâb çaqırdı:

- Âlişercân, beri keling!

Bâlâ tez ornidân turib, Gävhârşâd begim âldigä keldi-dâ qol qâvuştirgân hâldâ mävlânâ Hämzägä âdâb bilân salâm berdi.

- Bäräkällâ, şer oğil. Kimning oğli bolursiz? – sorâdi mävlânâ Hämzâ.

Âlişer Gävhârşâd begimgä bir qarâb âldi-dâ mäs’um tâvuş bilân cävâb berdi:

- Âmir Ğıyâsiddin kiçiknâning oğlimen.

[87] – Neçün âtängizni “Kiçkinä” derlär?

- Bilmädim, - deb Âlişer uyâlib yergä qarâdi. Şundâ Gävhârşâd begim izâh berdi:

- Buning târxı ânçâ uzâq, mävlânâ. Âlişerning âtä-bâbâları Âmir Temurgä yaqın ekânlär. Âbusäyid Çäng degân bâbâsi Âmir Temurning ikkinçi oğli Ümârşâyx Mirzâ bilân bir ânâni emgân kökâldâş ekânlär. Keyinçâli Âlişerning âtäsi Âmir Ğıyâsiddin Ümârşâyxning nevârâsi Ğıyâsiddin Mânsur bilân birgä ösâdir. Temuriyzâdâ Ğıyâsiddinning yânidâ yürgân âmir bâhâdirânâ gävdâlik âdâm bolsälär hâm, kâmtârlık bilân özlärini Ğıyâsiddin Kiçkinä deb âtäydilär. Hâzir ul zât Âbulqâsim Bâbüir dârgâhidâ Sâbzâvâr şâhrigä hâkimlär. Bu hämmâsi Abdulâtifgä mä’lum. Şuning üçün bulär hâm Abdulâtifning ğazâbidân qorqıb Hirâtdân biz bilân birgä qâçib çıqqanlär.

Gävharşâd begim tāmirläri keksälikdän börtib çıqqan qollarini Âlişerning yelkäsigä qoydi:

- Âlişerning zehni ötkirliği mengä xuddi Uluğbekning bâlâlikdägi zehnini eslätür. Yâdingizdâ bârmi, mävlânâ? Uluğbek beş xânâlik sânlârni şundây xâtiräsidadâ zârlär, hâsilâsini bexatâ çıkarib berür edi. Şundây büyük sâlâhiyâtni bundây qırq-ellik yıl âldin Uluğbekdâ körgân bolsâm, Mänâ endi Âlişercândâ nâyâb ıqtidârning başqa bir xılını körüb qâyıl bolmâqdâmen. Qarâng, mänâ şu Âlişer... tört yâşidâ sâvâd çıkarur... Hâzir yetti yâşidâ minglâb bâyt şe’rlârni yâd bilür. Färididdin Âttâning “Mäntiquttâyir” kitâbini başdâ âyâq yâd âlmiş...

- Çindân, âfsânâviy ıqtidâri bâr ekân, Âlişer bekni yâmân közdân xudâ âsrâsin. Özi hâm şe’r bitsä keräk?

Âlişer bu maqtâvlârdân iymänib yergä köz tikkânçâ cim turibdi. Şundâ Gävhârşâd begim uning qolçälärini qoligä âlib, yüzini özigä qarâtdi:

- Älişercân! Keçä bir şe'r äytgän edingiz. Eşitib közlärimgä yâş keldi. Şuni yänä bir äyting.

Älişerning bu quvğınlärdän zädä bolgän dili hâzir şe'r äytişgä mâyl emäs edi. Şundä Gävhârşâd begim yänä undän iltimâs qıldı:

- Heç bolmäsä ikki sätrini äyting, bälâm! Mävlânâ bir eşitsinlär! Bälki sizning mäs'um tâvu- **[88]** şingiz Uluğbek Mirzâning qulâklärigä yetib bârär...

Älişer nihâyät:

- Xop, - deb köndi vä kättälärdek ciddiy, mäyüs âhäng bilän ikki sätr şe'r äytidi:

Ğurbätdä ğarib şâdmân bolmas emiş.

El anga şâfiğu mehribân bolmas emiş...

Şu päytdä mävlânâ Hämzä häm Älişärning bunça ertä uyğângan iste'dâdini yüräkdän his qıldı.

- Bu yâş dähägä köz tikkän bälälär bâ ekän! – dedi. – Men şu bügünâq Mirzâ Uluğbek huzurlärigä yol âlumen, begim! İlâhim pârverdīgâr sizlärni bu ğurbätü ğariblikdän xalâs qılsın!

Hâzir mävlânâ Hämzä Uluğbek huzuridä oltirgändä gäplärni bir-bir äytib berdi-yü:

- Munis ânängiz bilän şu mäs'um bälä bütün näcâtıni sizdän kütmäqdä, häzrätim! – dedi. – Ehtimâl, Älişer ismli bu yâş şâir Xurâsânü Turân âsmânidä yängi bir yulduz bolib pârlär! Oşändä sizning ismingizni uluğläb şe'rlär bitgäy!

Mävlânâ Hämzâning hikâyäsidadän qattıq mütä'ässir bolgän Uluğbek qarsäk çalıb yäsâvulbaşını çaqırtırdı...

- Men Mirzâ Abdulätifgä Bistâmdän näri ötmäng deb buyurgän edim! Neçün Ästâbâdgä bâribdir?!

Oşä küni bärçä qoşınlärgä “Ämir Temur himmätidin Uluğbek köräğän sözim” deb başlanädigän qat'iy färmân cönätildi. Şu färmângä binâän Äbulqâsim Bâbür bilän başlangän uruş häräkätläri toxtatildi. Ästrâbâd vä Bistâm tāmānlägä ketgän bärçä äskärlär ârqagä qaytarildi. Abdulätif Mäşhädgä qaytgän Uluğbek huzurigä çaqırtirildi.

Nişâpurdä käsäl bolib isitmäläb yâtgän Abdulätifni Mäşhädgä Uluğbek kelib tüşgän qasrgä taxtirävändä kötarib keldilər. İsitmädən boğrıqqan Abdulätif taxtirävändän tüşib, qändä boyıça âtäsigä tä'zim qılayâtgändä xıyâl gändiräkläb ketdi. Uluğbekning ungü rähmi keldi:

- Sizni Allâh pânâhidâ âsrâsin, oğlim! Ne boldi? Şamâllâdingizmi?

- Dıq¹⁷ boldim! İsitmâm şamâllâşdân emäs! Üzül kesil zäfärgä yetäy degänimizdä mühärebâni birdän **[89]** toxtatıb, qoşinni ârqagâ qaytârgäningiz meni käsäl qıldı! Häzrät âtäcân, axır bu Äbulqâsim ertä-indin özin onglâb, yänä Hirâtgä bâstiribkelgäy-kü! Neçün mağlub bolây deb turgändä siz uni sâqlâb qâldingiz?

- Çünki Äbulqâsim elçi yubârdi. Şartimizni bəcäribdir! Nâmimizni xutbägä qoşib oqıtıbdür! Egilgän başgä qılıç urmâq mârdlik emäs, ämirzâdä! Äbulqâsim bilän birgä mening häzrät âtâm quvğında qaçângäçä äzâb târtgäy? Yâş bälälär ulärgä rähm qılış keräkmi, yoqmi? Yâki âdämiylikdän bütünläy vâz keçäylikmi?

- Häzrätim, men âdämiylikdän vâz keçmägäymen, ämmâ pâdşâhlikni undän bäländ deb bilürmen. Çünki pâdşâhlik insânlârdän yuqâridä – xudâgä yaqın câyda turgäy!

- Sâhv qıldingiz, Mirzâ Abdulâtif! Gärçimen pâdşâhmen, lekin xudâning bir bändäsidürmen. Âdämiylik esä Âdâm Âtâ Äläyhissälâmdän bizgä merisdir. Şu sâbâbli men âdämiylikni pâdşâhlikdän bäländ qoyurmen!

- Sâhv qılğân bolsâm mä'zur tuting, häzrätim. Ämmâ дәvlätü мәmlәkät mәнfәätlәri qarındaşçılıkdän bäländ turmägäymi?

- Qarındaşçilik deb kimin nâzärdä tutmâqdäsiz? Häzrät ânämnini?!..

- Yoq, yoq Äbulqâsimni...

- Äbulqâsim häm tuğışğân inimning oğli, mengä siz käbi färzänd. Ägär men дәvlätü мәmlәkät mәнfәätlәrigä sizni qurbân berib, bultur Ixtiyâriddin qal'äsidadgi hibsdän qutqarib älmägänimdä... Häligäçä Alaüddävlä öldirib yubârışı mümkün edi-kü!

- Râst, häzrätim siz bultur meni naqd ölimdän âlib qâlgänsiz...

- Naqd ölimdän qutqarılğân färzänd üçün... Tärnâbdägi fäthnâmäning inisi nâmigä yâzilgäni-yü, Hirât hâzinäsidadgi neçä tümän haqını âlälmägäni häyât-mämâtgä nisbätän ârzimäs nârsälär emäsmi?!.

- Bu bärädä siz haqsız, âtäcân!

- Endi äyting-çi, sizgä qılğân oşâl âdämiylikni men neçün ânämgä nisbätän qılmâsligim keräk? Axır Hädisi Şärifdä “yaxşilikni eng ävväl ânänggä qıl, ânänggä, ânänggä!” deb üç qaytä tä'kidlängän emäsmi? Äfsuski, bultur men şu muqaddäs ögütни

¹⁷ Dıq - sil

unutib, ânâmdân h  m   ldin sizg   yax  liliik q  lg  n ek  n- [90] men. Bugün siz t  f  yli   q s  t berg  n   n  md  n tirikl  yin c  d   bolib y  ribmen!

Ulu  bekning songgi s  zl  ri Abdul  t  fig   y    n z  rb  sid  y t  'sir q  ldi. K  s  lligi   stig   qo  silg  n bu z  rb  d  n   y  q   tur  lm  y y  ql  dig  n bolg  nd   m  l  ziml  r uni ikki t  m  nid  n s  y  b tutib q  ldil  r.

  t  sid  n e  itg  n       q haqiqat t  'sirid   m  lz  m bolib bo      g  n Abdul  t  fni y  n   taxtir  v  ng   s  lib, d  v  l          n   lib ketdil  r.

  t  si yub  rg  n x  s t  b  bl  rning d  ri-d  rm  nl  rid  n t    qari Abdul  t  fig     if  bax   q  mizl  r, d  mb  -cig  rl  r, b    qa t    ml  r berib, ikki h  ft  d     y  qq   tur    z  dil  r.

Lekin   t  sining songgi s  zl  ri uning dilig   tik  nd  y qad  lib q  lg  ndi. Bu s  zl  r n  haq bols  , tik  nni   lib t    l     m  mkin edi.   mm   haq s  zl  r uni m  'n  n mağlub q  lg  n, endi bu ma  lubiy  t   l  mi uning b  rl    n   k  ydirm  q  d   edi.

“M  yli! – deb nih  y  t u   zig     zi t  s  lli berdi. –   t  miz yax  shilik b  bid   meni yengdi! Uning haq s  zid  n men ma  lubmen.   mm   h  li c  ng  d   h  m k     sin    ib k  rg  ymiz! S  zd   yengilg  n bols  m, xud   x  hl  s  , c  ng  d   yengg  ymen!”

* * *

Abdul  t  f “d  q” deb oyl  g  n k  s  llik z  tilc  m ek  n. X  s h  kiml  rning m  l  c  si v   yax  shi p  rv  ri    r uning s    l    n   tez tikl  di.

Hir  tg   qaytg  n k  nl  rid   Ulu  bek Mirz   o  glining Ixtiy  riddin qal'  sid  gi xazin  l  rd       h  r p  d    h d  vrid  n buy  n saql  nib turg  n ikki yüz ming till   t  ng  sini h  m   ldirib berdi.

U nim   q  lib bols   h  m o  gli bil  n   zining   r  sid   p  y  d   bolg  n   ub  rni t  r  q  ti     intil  rdi.   u maqs  dd   b  r       rk  ni d  vlat  ni Hir  tning B     z    n  g  ,   t  sining taxtg  hi bolg  n muht    m qabulx  n  g   topl  di. Abdul  t  f taxtning ong t  m  nid  gi maxsus orinni   ldi.

-   mir Temur himm  tid  n Ulu  bek s  zim!.. Biz d  r  s  lt  n   S  m  rqand   qaytg    ymiz, Xur  s  n   xtiy  ri es   o  glimiz Mirz   Abdul  t  fig   berilg  y! B  lx h  m o  glimizning qal  mr  vig   kirg  y!

Abdul  t  f ornid  n turib   t  sig   t  'zim q  l  r ek  n, bu in  y  td  n un     xurs  nd em  sligi y  zid  n se- [91] zildi. Keçqurun Ulu  bek Mirz   x  n  yi x  sd   o  gli bil  n y  kk  m  -y  kk   oltirib, uning k  nglid   y  n   qand  y   st  k b  rligini bilgisi keldi.

- Həzrət ətəcən, - dedi Abdulətif qulini köksigə qoyib. – Bugüngi fərməningizni təcü sərdek qəbul qılurmen. Əmmə imkən bolgəndə meni Turəngə çağırıp əlişingizni sorəymen!

- Əcəbə, sizgə Şəhruh Mirzədek uluğ xəqənni taxti nəsib etməqdə-kü, şad bolməysizmi? Bəbəngiz sizni yaxşı körər edilər, öz qoşinnini sizgə işənib təpşirgən edilər. Endi ul cənnətməkən xəqənni ruhini şad etib, Hirətdə səvəb işlər qiling, el-yurtning duasını əling. Bəbəngizdən sizgə küttə məbləğlər mərəs tegdi. Buni ilü mərifətgə, bünədkərlək, işlərigü sərləng. Vaqti kəlgəndə Səmərqəndgə həm bəursiz. Əmmə hazır biz ketsək Əbulqəsim bəbür Hirətgə təcəvüz qılğay. Siz bungə yol bərməsligingiz kerək!

- Əbulqəsimni oşəndə yox qılışimiz mümkün edi-yə, həzrətim. Endi keç! U yənə küç yığıb zor bolib əldi.

- Nəhətki u sizdən həm zorraq bolsə?

- Məyli, həzrət ətəcən təqdri nəsihim şundəy ekən, sözingizgə şək kəltirməgəymen!

Ləkin dilidə Abdulətif ətəsindən nərazi edi. Bəbəsinin həzinəsindən mərəs əlgən səndiq-səndiq tillələni bünədkərlikkə eməs, mینگləb yəngi əskərlər yəlləşgə sərləməqçi edi.

Ungə yaxşı itəət etədigən bekü nəvkərlər köprəq Bəlx və Bədaxşən təməndən təpələrdi. Hirətlilər Abdulətifni Tərnəb cəngindən keyingi tələncilikləri üçün cüdə yəmən körərdilər.

Uluğbek öz qoşini bilən Səmərqəndgə cənəb kətgəndən keyin Əbulqəsim Bəbür Hirətgə qoşin tərtib kələ bəşlədi. Şəhərdə ungə qorğan dərvəzələrini yəşirəqçə açib bərişgə təyyər turgənlər köp edi.

Buni sezgən Abdulətif ikinci märtə İxtiyəriddin qal'əsiga hibsgə tüşişdən xəvətirləndi, Hirətni cəngsiz təşləb çıxıb, Bəlxgə yol əldi.

Şundən keyin hirətgə Əbulqəsim Bəbür, Gəvhərşad begim Əmir Gıyəsiddin Kışkinəning oğlu Əlişer bilən birgə qaytib kəşdi. Ulər uruş hərəkətlərini toxtatib, sulh tüzgən Uluğbekdən əstəydil minnətdər bolışib, əvvəlki məkənlərigə ciyləşdilər.

[92] Mīrzā Uluğbek ənəsi bilən birgə yaş Əlişerni həm uruş və quvğun bələləridən qutqargəni boləcəq bəyüq şairning xətirəsində öcməs iz qaldirgən bolışı

keräk. Uluġbekning benäzir yaxşılığını Ālişer Nāvāiy bälälikdä öz közi bilän körgäni üçün häm “Färxäd vä Şirin” dästänidä:

Temurbek näslidän sultân Uluġbek
Ki âläm körmädi sultân anıngdek, -
 degän unutilmäs sätirlärni yâzdi.

Ämmâ oşâ yili Hirâtdän älämzädä bolib ketgän Abdulätif bälxdä qoşın yığıp, endi âtäsigä qarşı cänggä hâzirlık körä başlâdi.

SÜİQASD

Milâdiy 1449 yilinig güzidä Şâhruhiyâ¹⁸dän Sämärqandgä qaytäyâtgän Uluġbek Mirzâ Zärafşân deryâsidän ötgändän keyin Çopân âtä tepäliklärigä âtlıq çıqıp bardı. Yinidä kiçik oġlı Äbdülâziz vä sädâqatlı ämiri Bâbâ Hüsäyn bâr edi. Üççâvläri tepälikläarning eng bäländ nuqtäsigä kötarilib ätlärini toxtättilär.

Bu yerdän Sämärqand kâftdä turgändäy äniq körinârdi. Uluġbek Mirzâ âftâb nurläridä çäraqlâb köringän mâviy gümbäzlärgä zävvq äräläş mä'yus vä xavâtirli nâzâr täşlädi.

Hâzir pâytaxtdä Abdulätif hükmrân. Xıyânätçi ämi Abdulätiflär cängni yutqızgän Uluġbekni qorġangä kirgizmägänlikläri sâbâbli u Şâhruhiyägä ketgän edi. Birâq Şâhruhiyädä häm şähär dâruġasining sâvuq münäsâbätini sezgändän keyin Uluġbek Sämärqandgä väkil yubârib, tâcü taxtni Abdulätifgä ıztiyâriy rävişdä tâpşirmâqçı ekänini mä'lum qıldı.

Şu şart bilän ungä Sämärqand dârvâzäläri açılâdigän boldi. Abdulätifning âdämläri bugün peşin nâmâzidän keyin uni Äbirâhmât ânġı boyidä, räsädxânâ âldidä kütib âlib, Köksärâygä başlâb bârışlâri keräk. Kim bilsin, Köksärâyda uni qandäy qısmät kütümâqdä?

[93] Yâmân dilsiyâhlıklar bolışını âldindän sezäyâtgändek köngli cüdä bezâvtä.

Şu bezâvtälikni bâsiş üçün häm Uluġbek Çopân âtä bäländligidän yaxşı körinâdigän şähärü qışlâqlärgä, tâġu vâdiylärgä toyib-toyib qarâb âlgisi keldi.

Küzgi yämġirlär vä qavs âyidä yağıp ötgän дәstläbki qâr hävâdägi ġubârlärni yuvib ketgän. Quyâşlı âsmân behäd tinıq. Uzâqdägi qârli tâġlär röyâ yaqın kelib qâlgän.

¹⁸ Şâhruhiyâ – Tâşkentgä yaqın câydä, Sirdärtaning ong qırġâġidä bolgän.

Sāmārqand atrāfidāgi bağlārdā āltin kūz mǎnzārālāri. Zārrin dāraxtzārlārgā bürkängän qışlāqlārdān nāridā Şāvdār vā Hisār tāğlāri āppāq qārgā bürkänib, ādātdāgidān sillıqrāq körinādi.

Uluğbek Mirzā sāmān ātini ārqagā bürib Nurātā vā Āyqār tāğlārigā hām qār tüşgänini kördi. Ulārdān nāridā Çātqāl tāğlāri, Türkistān tizmāsi, Köksārāy vā Tillā beşik deb nām ālgān eng bālānd çıqqılār. Āmudāryā tāmānlārdā Bāysuntāğ vā Bābātāğ... Bulārnıng hāmmāsini Uluğbek Mirzā hāzir xayāl közi bilān körib turgāndek bolārdi.

Ellik beş yillik ümrining kättā bir qısmını uzāq sǎfārlārdā uruş vā yürişlārdā ötkāzgān Uluğbek Mirzā Turānzāminıng hāmmā dāryālāridān suv içgān, bārçā vādiylārigā unıng mehnāti singgān, çārçāgāndā xayālān vātānıning bālān tāğlārigā süyānib mādād ālışgā intilgān.

Hāzir u qārli tāğlārdā āltin kūz libāsıdāgi vādiylār vā qādrdān şāhri Sāmārqandning māvıy gümbāzlārigā tikilib qarār ekān, “bālki bulārni āxırđi mǎrtā körmāqdādürmen?” degān tǎhlikāli sāvāl diligā lǎrzā sālīb ötdi.

Bu tǎhlikā beciz emās edi. Rāsādxānā tāmāndān āt çāptirib Çopān ātā tepāligigā çıqıb kelgān yūzdān ārtıq qurālلی sipāhiylār Abdulātıfning hārbiy işlār boyıçā vāziri İbrāhimşāh bāşçiligidā Uluğbek Mirzāni birdān orāb āldilār.

Onbāşılārdān biri öz nāvkarlāri bilān Ābdülāziz Mirzāni ātāsıdān ācrātīb ālib, Bağı mǎydān tāmāngā bāşlāb ketdi. Yānā bir onbāşi Bābā Hüsāyni tutmāqçı bolib bārāyātgāndā Uluğbek uni toxtātđi.

- Cānāb Bābā Hüsāyn pǎstdā kütib turgān uvruq āldigā qaytsin! – deb buyurđi.

“Uvruq” degāndā āilā ā’zālāri āyāllār nāzārdā tu- [94] tilārdi. Onbāşi Uluğbekning pādşālārgā xās qat’iy āhāng bilān bergān buyruğını bekār qılālmādi. Bābā Hüsāyn pǎstgā qarāb āt çāptirib qutulib ketdi.

Yālgız qālgān Uluğbek Mirzāni bādqāvāq sersāqāl İbrāhimşāh öz nāvkarlāri bilān qurşāb ālib, Çopān ātā tepāliklāridān pǎstgā bāşlāb tüşđi vā Sāmārqandning Feruzā dārvāzāsıgā yol āldi.

Quyāşlı kün edi. “Uluğbek Mirzā Şāhruhiyādān Sāmārqandgā qaytibđi!” – degān xabār şāhār boylāb tārqaldı.

Uluğbekni Köksārāygā bāşlāb ketāyātgān İbrāhimşāh hār qançā ehtiyāt çārālāriini körmāsin, ādāmlār devārlārdān morālāb tekis tāmlār üstigā çıqıb, Uluğbek

Mirzâgâ nâzârlâri tûşâr, uni bândigâ oxşatib qurşâb âlib ketâyâtgânlarini körgân bâ'zi ıxlâsmândlâri közlârigâ yâş âlişârdi.

Abdulâtif şâhârdâ câbrü zulmni küçâyirtigân sâri Uluğbek Mirzâdây âdâlatli pâdşâning qadri ötmâqdâ edi. Sâmarqand qırq yil dâvâmidâ tinç vâ fârvâvâh hâyât keçirgân edi. Endi Abdulâtif Bâlx, Bâdaxşân vâ Kündüz tāmānlârdân başlâb kelgân ottiz mingdân ârtıq tâlânçı bekü nâvkârlâr pâytaxt üstigâ dâhşâtlı bir dol bolib yâğulâyâtgândây, dâraxtlârni qopârib âqadigân ülkân sel kelib, öz yolidâ uçragân hâmmâ nârsâni buzib, yıqtib ketâyâtgândây tuyulârdi.

Sâmarqand bâzârlâri, zârgârlık, bâzzâzlık vâ bâşqa râstâlâr tâlândi. Râsâdxânâ vâ mâdrâsâlâr yâpib qoyildi. Uluğbek Mirzâgâ yân bâsgân âdâmlârning köpçiligi qılıçdân ötkâzildi, bir qısmi hıbs qılindi. Ulârning hâvli câylâri, bâğ-râğlâri Abdulâtifgâ ğalâbâ keltirgân vâzirü âmirlârgâ târtib âlib berildi.

Bâlxlık Kâmaliddin Âbdülvâse' degâni devânbegi, Möminşâh Bâdaxşiy sâlıq idârlârigâ bâşlıq, İbrâhimşâh hârbıy vâziri, Xocâ pârsâ ulâmâlâr peşvâsi boldi. Uluğbekkâ xıyânât qilib, uni Sâmarqand dârvâzâsidân kirgizmây qaytârgân Mirânşâh qavçin hâm Abdulâtifdân kâttâ mükâfâtlâr âlib maxfiy işlâr vâziri lâvâzimigâ tâyin etildi.

Lekin Mirânşâh qavçin köçâ-köydân âtlıq ötib qâlsâ bâ'zi yâş-yälânglâr tām üstidân ungâ kesâk âtib qâçışâr, “xâin”, “sâtqın” deb sôkib yâşirinişâr ulârni tâpiş vâ tutib âlib câzâlâş âmir mähâl edi.

[95] Âdâmlâr Uluğbek Mirzâ dâvridâ bâşdân keçirgân yaxşı hâyâtlâri armân bilân eslâşâr, hâzir uni qurşâb Köksârây tāmāngâ âlib kelâyâtgân zâlimlârgâ nâfrât bilân qarâşâr, közlâri ârqalı ulârgâ qarğış yâğdirâyâtgândây bolışârdi.

Şâhi Zindâning yânidâgi tâş yoldân ötäyâtgânlaridâ Uluğbek Mirzâ üstâzi Qâzizâdâ Rumiyy maqbârâsini ziyârât qılmâqçı boldi. Âmmâ qâbâğıdân qâr yâğayâtgân İbrâhimşâh bungâ ruxsât bermâdi. Uluğbek Mirzâ Rumiyy maqbârâsigâ yaqınlâşgândâ âtini bir lâhzâ toxtâtib, qısqaginâ duâ oqıdi-dâ, yüzigâ fâtihä târtıdi.

Nâinsâflâr uni hâttâ Âmir Temur maqbârâsi tāmân burulişgâ, âtâ-bâbâlarining qabrini ziyârât qılışgâ hâm qoymâdilâr.

Çünki Uluğbek Mirzâ qaysi köçâdân ötmâsin, yol çetlâridâ, tām üstlâridâ âdâmlâr pâyda bolâr, ungâ tâ'zim qilib sâlâm berişâr, keksâlâr:

- Xudâ sizni pânâhidâ âsrâsin! – deb duâ qılışârdi.

Buning hāmmāsi vāzir İbrāhimşāhning qahrini keltirār, u nāvkarlārigā Uluġbek Mirzāning ātrāfini māhkāmraq orāşni buyurār edi. Lekin Uluġbek migān sāmān ātning boyi başqa hāmmā ātlārnikidān bālānd edi. Şuning üçün egār üstidā qaldini tik tutib bārāyātġā Uluġbekkā köpçilikning nāzāri tüşārdi.

Uluġbek Mirzāni Registān māydānidān Köksārāy tāmāngā başlāb ötāyātġānlāridā eşiklāri yāpq mādrāsā āldidā āsābiylāşib turgān tālibi ilmlār uni kōrib yūgūrib keldilār.

Ulārlning üç-törttāsi qorıqçı nāvkarlār sāfini yārib ötib Uluġbekning üzāngisidān vā ātining boynidān tutdilār. Üstāzning etāklārlini közlārigā sürtib xıtāb qıldilār:

- Hāzrātim, buyuring!

- Biz siz üçün cān berişġā tāyyārmiz!

İbrāhimşāh vā uning nāvkarlāri bu tālibi ilmlāri qamçilār bilān sāvālāb quvdilār.

- Buyruqni endi Abdulātif hāzrātlāri bergāylār! – deb qıçqırdi İbrāhimşāh. – Kimki uning buyruġġā boysunmāsā bāşı ketġāy!

Uluġbek Mirzādāy ādil pādşā vā dānişmānd āllāmādām ācrāb qālīş xavfi vā yāngi kelġān zālamlār istibdādi nāfaqatyāşlārnı, bālki hāmmā insāfli [96] Sāmārqandliklārnı cūmbüşġā keltirġān sāri Abdulātifni taxtgā çıqarġān bekü ā'yānlārlning xavātiri āşib bārmāqdā edi.

Ulār ehtiyāt çārālārlini yānādā küçāytirib, Uluġbekni Köksārāydā xānāki hibsdā saqlāy başlādilār.

Köksārāyning yānidā pādşāning taxti qoyılġān Bostānsārāy bār edi. Kekçi pāyt Bostānsārāyning āltin vā lācūvārd bilān ziynātlāngān ūlkān qabulxānāsıġā Abdulātifning ārkāni dāvlātlāri yıġılışdi. Ulārlning āldigā Uluġbek Mirzāni başlāb çıqışdi.

Abdulātif hāli taxtgā çıqmāsdān, topdāgi bālānd şāhnişindā zārbāf körpāçālār üstidā baxmāl bolışġā süyānib oltirġān ekān.

- Oġlim Abdulātif Mirzā! – deb Uluġbek ungā vā ārkāni dāvlātġā mūrācāāt qıldı:

- Mānā şu bekü ā'yānlār güvāhligidā men tācü taxtnı sizġā ıxtiyāriy rāvişdā tāpşirdim. Qālgān ūmrimni ilmü mā'rifātġā baxş etmāqçimen. Mengā endi sēpāylārlning kerāgi yoq. Faqat bir iltimāsım bār. Qılıç tutġān cānāblār āhli qalāmġā sāhibqırān bābāmizdek yaxşı mūnāsābātdā bolsālār. Çünki qalāmning iştirākisiz faqat qılıç bilān māmākāt ābād

bolmägäy, üy qurilmägäy! Bärça bünyädkârlık işlari ähli qalâm yârdämädäginä ämälgä äşgäy!

- Ämmâ qılıç bilän mämläkät âlingäy! – dedi tepädä oltirgän Abdulätif. – Mämläkätdä esä üy häm bolğay, âbâdânçılık häm, ähli qalâm häm!

- Färzändi äncümänd, - deb e'tirâz qıldı Mirzâ Uluğbek. – Mämläkät âlmâqdin körä uni başqarmâq yüz kârrä müşkülraqdır.

Şähnişinning ong tāmānidä sävlät tökib oltirgän uzun âq sâqâllık Hocä Pârsâ Abdulätifdän icâzät âlib sözläy başladi:

- Sâhibqırân bâbâlarigä bugüngi eng münâsib vâris tâcdâri cüvânbaxt Abdulätif häzrâtläridir! Ä'lâ häzrätning cäng mäydānidä qılıç çâpişlari häm, sârkärdälik dâhâllari häm Ämir Temur bâbâlarini yâdgä sâlur. Köpni körgän bâhâdirlär Abdulätif häzrâtlarini bugüngi küning sâhibqırânı deb ätämâqdälär! Uluğbek Mirzâ müdärrisdir, âlimdir, lekin sârkärdä emäslär. Däşti Kıpçâqdän Çingizxân ävlâdlari Turângä bâstirib kirib Sığnâqni, Türkistānni egällädilär. Mirzâ Uluğbek ulärgä [97] qarşı çärä tâpâlmädi. Bundän dädillängän Däşti qıpçâq lâşkari Ämudäryâ boyigä bâstirib bârdi. Bultur küzdä Hirâtdän qoşin bilän qaytâyâtğan Uluğbek Mirzâni Äbülxayrxân däryädän ötäyâtğan päytdä tälädi. Ägär oşändä Abdulätif häzrâtlari sârkärdä pādşâh bolgānläridä edi, bu däştiiy sultānlarni yer bilän yäksân qılğan bolärdilär. Ämmâ Uluğbek Mirzâ bâsqınçılarni târ-mâr qılmädilär. Ähvâl şunây dävâm etäversä çingiziylär bütün Turānni bâsib âlişlari heç gâp emäs edi! Şuning üçün biz Abdulätif häzrâtläridän “Bâbâkalāningiz sâltānätini quqaring!” deb iltimâs qıldik. Häzrätim Bälxdän Sämärqandgä nâcâtkâr sifätidä keldilär! Buni Däşti qıpçâqdägi ğanimlär häm sezgän bolsälär keräk. Hâr yili şu päytlärdä Sämärqand ätrâflarigä kelib tälânçılık qılädigän köçmānçi sultānlär bu yıl häzrätimning siyâsati tufâyli dâf bolib ketdi!

Uluğbek Mirzâ Hâcä Pârsägä yüzländi:

- Beäyb pärvârdigâr deydir, taqsir. Biz häm sârkärdälik işidä nuqsānlärgä yol qoygān bolsäk, mänä endi bu işni pādşâhlikkâ qoşib oğlimizgä tâpşirdik. Siz sâhibqırân Ämir Temurni eslätdingiz. Men ul büyük dâhāning tärbiyasini âlgānmen. Häzrät bâbām şunçalik âlämşūmul sârkärdä bolsälär häm “hämme işni faqat qılıç bilän ädâ etiş mümkin” demäs edilär. Äksinçä, dävlat işlärining ondän toqqızı aql-zākāvāt, tädbirü mäsvarät bilän bācā keltirilgäy, faqat ondän bir qismini qılıç bilän bitirsä bolğay derdilär. Bul sözlär Sâhibqırānning tüzükläridä häm yâzilgān. Tädbir, mäsvarät

degandä, bâbâimiz mâ'rifätli âdâmlâr mäslähätigä süyânişni nâzârdä tutârdilâr. Ul zâtî âliy öz âtrâfigä hâr sâhâning eng mâ'rifätli dâñâ âlimlâriñi toplâgân edilâr!..

- Mirzâ Uluġbek, - deb Xocâ Pârsâ uning sözini böldi. – Siz müdâm “ilmü mâ'rifät” deb müdârrisi mülläbäççälâriñi tältäytirib yubârdingiz, cängâvâr bekü âmirilâriñi ulârdân pâst qoydingiz. Buning âqibätidä, mänâ bugün mülläbäççälâr Mirânşâh qavçindek nüfuzli vâzirimizgä tâm üstidân tâşü kesäk âtib, haqârâtâmüz sözlâr äytipdir!..

- Kimlâr şundäy qılġân?! – oşqirib sorâdi Abdulâtif. – Cänâb Mirânşâh siz ulâriñi tâm üstidä körgân bolsängiz neçün tuttirmädingiz?

Mirânşâh qavçin ornidân turdi:

[98] – Târ köçälârdân qaysi birigä qaçib yâşirinişġânini bilây qâldik, ä'lâ hâzrât! Mähällä âhli ulâriñi yâşirdi, heç kim “kördik” demâdi.

- Bundân isyânning hidi kelâdir! Cänâb Mirânşâh, vâqeä sâdir bolġân mähällä âhlining hâr ontâsidün üçtâsini ġârâvgä âlib, hibs qıldiring! Tâ bu isyânçilâriñi tâpib bermäġünlâriçä qıynâqlârgä sâling! İsyânçi mülläbäççälâr tâpilġandä bizgä xabâr bering, mäydângä çıqarib siyâsât üçün qatl ettirġâyimiz!

- Bâş üstigä, hâzrâtim! – deb Mirânşâh ârqasi bilân yürüb çiqib ketdi.

Şundân keyin Abdulâtif Xocâ Pârsâgä yüzlänib, âvâzi sâl yumşâb ġâpirdi:

- Biz Sämârqandni yâġıylâr täcâvüzidân saqlâş üçün kelġânimiz haqıdä cüdâ âsâsli dâlillâr keltirdingiz, mävlânâ! Ertägä Câme mäscididä bizning nâmimizgä xutbâ oqılġandä mänâ şu dâlillâriñi bârçä nâmâzxânâlnıñing diligä yetkâzib bermâġingiz keräk! Tâki xalâyıq buzġunçi müdârrislâriñi bezâri mülläbäççälâriñing ketidân ergâşmäsin!

* * *

Abdulâtifning läġânbârdârlâri uni mâçitlârdä vâ mâşvâratlârdä qançâlik köklârgä kötärib maqtâmâsin, köpçilik âhâli Uluġbekni beqıyâs bäländ qoyâ, âtâsigä qarşı qılıç yälânġâçläġân oġıldân nâfrâtlânârdi.

Uluġbek Mirzâ hämmâ mühim lâvâzimlârgä mümkün qadâr bilimli vâ insâfli âmäldârlâriñi tänlâb qoyġân edi. Lekin Abdulâtif bilân kelġân câhil vâzirilâr ävvâlġi yaxşı âmäldârlâriñi işdân quvib, hämmâ mühim lâvâzimlâriñi tä'mâġir vâ pârâxor sipâhilârgä bermâqdä edilâr.

Uluġbek mârdlik qilib tâcü taxtni oġligä özi tâpşirġân bolsä hâm, Abdulâtifning âtâsigä beândişâ vâ şâfqatsız muâmälâ qılışı köplârgä nânkörlik bolib körinmâqdä edi.

Buni sezgän väzirlär kündüzi Uluğbek Mirzâni xalqqa körsätmäy Köksärâyda xânâki hibsdä saqlaşdı. Ähli äiläsi bilän körışişi üçün faqat keçäsi el uxlägändä ruxsät berişdi. Şundä häm İbrâhimşâh başlıq yigirmätä nävkär uni tört tāmāndan qurşab âlib, Bağı Çinârdä turgän äilä ä'zälärining âldigä küzätib bardı.

[99] Abdulätifning âtäsi Hüsn Nigâr xânim şährning başqa tərəfidägi Bağı Dilküşâgä kelinläri vä nevăräläri âldigä köçib ketgän ekän. Uluğbek Bağı Çinârdä süyükli qızläri Hâbibä Sultân, Râbiyâ Sultân vä küyâvi Abdulla Mirzâ bilän körışdi.

Ulârgä qorıçılär eşitmäydiğän päst tâvuş bilän xabâr berdi:

- Men Sämärqandgä sıgmäydiğängä oxşaymen. Ertä-indin häcgä cönätişmâqçı.

- Undäy bolsä men nävkärlärim bilän sizni qorıqlab bārgäymen! – dedi Abdulla Mirzâ. – Ämudäryädän esän-āmān ötib âlsäk, Hirâtdä häzrät māmām bārlär!

Hâbibä Sultân häm Hirâtdägi māmâsini eslâdi:

- Māmāmgä xat yāzgän edim. Yaqındä cāvābläri keldi. Häzrät âtäcân, māmām sizni mehr bilän qalāmgä âlibdirlär... Hirâtgä cāng bilän bārgäningizdä Abdulätifning ğazābidän qorqıb Ästrâbâdgä qaçgän ekānlär. Siz Bâbâ Hüsäyni izlâridän yubârib qatärmâqçı bolgän ekānsız. Māmām Abdulätifdän qorqıb qaytmāgän ekānlär. Şuni esläb, “Endi ärmān qılāmen, puşāymān bolāmen, axır nevărälär bilän sârsān bolib yürgändän körä, pādşâh oğlimning dārgāhidä yāşāgānim äfzāl emāsmidi?” deb yāzibdilär.

Men häm ärmān qılāmen, puşāymān bolāmenki, Abdulätif Hirâtdä İxtiyâriddin qal'äsidä hibsdä yātğändä ānām häzrätlärinin mäsłähätlärigä kirmädim. “Abdulätif birâr yıl şu qal'ädä yātsin, hākimlär dāvālāsin, zāmān tinçigändä çıqargāymız” dedilär. Ägär ānāmning mäsłähätigä kirgānimdä, ehtimāl, Tärnāb cāngi häm bolmäs edi, Hirât bilän Sämärqand āräsigä nifāq häm tüşmäs edi.

- Nāçārä bu hämmäsi taqdirimizdä bā ekän, âtäcân!

- Bālälärim mabâdâ başqa körışālmäsäk, mendän râzi bolinglär...

Ulär yığlab xayrlaşdilär. Särâydan kelgän bekü nävkärlär Uluğbekni yänä qurşab âlib, tün qārāngusigä kirib ketdilär.

Ertäsi küni xufiyälär Abdulla Mirzâning häc yolidä qanâtäsigä qorıçılıq qılış niyätini bilän Keşgä ketäyātğānini Abdulätifgä yetkăzdilär.

- Dār xāl tutib kelinglär! – deb buyurdi Abdulätif.

[100] Abdulla Mirzâni şähärdär çıqayâtğandâ tutib âlib, Köksärâyğâ keltirdilər və eng qattıq qorıqlânädigän hibsxânägâ qamâb qoydılar.

* * *

Abdulätif inisi Âbdülâziz Mirzâni Bağı Mäydândâ yâşırıqçâ qatl ettirdi. Şu tärzdä u taxtgâ dä'vâğänlik qılışı mümkün bolğänlärni bærtäraf qılğändän song sârây müläzimläridän bolğän Hâci Muhämmäd Xusrävni öz huzurığâ çağırtırdı.

- Siz häcgâ bärıb kelğänsiz, bärçâ qäidälärini bilürssiz. Şuning üçün bizning âtämizgâ häc säfäridä hämrâh bolışni sizgâ tâpşırmâqçımız!

- Baş üstigä ä'lâ häzrät!

- Ämmâ şärt şuki, buni heç kimgâ hättâ ähli äyâlingizgâ häm äytmäysiz!

- Neçün, häzrätim? Axır yol täyyârlığı... Xayr mä'zur...

- Säbäbini keyin bilürsiz. Ämmâ şu dağıqadän başläb här bir qadämingiz дәvlät siri hisäblängäy. Sirni âşkâr qılğänlär ämân qalmägäy.

- Fählädim, pädşâh häzrätläri! Färmäningizni sözsiz ädä ettümdir.

- Qattıq sir tutılâyâtğän närsälär Uluğbekni häc yolidä bærtäraf qılışğâ qarälgänini Hâci Muhämmäd keyin tüşindi.

Abdulätifni çitmâvuqdäy oräb âlgän väzirlär vä ä'yânlär uning hävlıqmä fe'lini qozğatdılar.

- Ätängiz tirig bolsä Abdulla Mirzâgâ oxşägänlär yänä baş kötärgäy!

- Ulärgä Hirätdän Gävhärşäd begim kömək yubärgän.

- Keş bilän Termezdä häm ätängizning tärafđärläri küç toplämâqdä emiş.

- Buni kim äytdi?! – közläri âlä-külä bolib sorädi Abdulätif.

- Mänä, xufiyälär mä'lumätini oqıb köring, ä'lâ häzrät,, - deb devân begi ungä maxfiy axbârätläрни berdi.

Abdulätif bu axbârätläрни oqır ekän, dānişmänd ätäsi häyât bolğäni üçün uni el-yurt pädşâ deb tän älmäyâtğänini bärällä sezdi. Ätäsining bu dārəcädä mäşhur bolib ketğänigä uning häsädi keldi. Häsäddän örtänib xıtâb qıldı:

[101] – Birân yol tapinglär! Meni ätämning säyäsidadän äftäbgâ âlib çıqinglär!

Abdulätifning äträfidägilär Uluğbek Mirzâni yâşırıqçâ qatl ettirişdän başqa yol yoqligini äytdilər.

Birâq Abdulätif pädärküş bolışdän qorqardi. “Şâhnâmä”dägi mäşhur Zähhâki Mârân ätäsinı öldirib taxtnı egällägäni üçün uning ikki yelkäsidadän ikkitä açköz ilân baş

kötärgäni haqıdägi rivâyätläri yaxşı bilärdi. Bu ilânlär Zähhâkining başıgä yetgänigä häm işänärdi.

Kämäliddin devânbegi oyläb-oyläb başqa yol tãpdı:

- häzrätim, siz bir çetdä betäräf bolib turgäysiz. Ätängizning düşmänläri köp. Hämmä işni oşälär qılğäy: Ä'läm häzrätläri ätängiz tāmānidän tä'mägirlikdä äyblänib işdän boşatilgän ekän. Bu häzrät ätängizdän nārāzi bolib yürgän qāzi-yü, ulāmäläri yığıb fätvā täyyärlägäy. Bultur Tärnāb cängidän song Hirāt bosağasidä Cäbbār Sulduz degän ämirni ätängiz qatl ettirgän ekänlär.

- Rāst, men Cäbbār Sulduzgä şäfāät sorägän edim. “ Tårtib älgän ölcälärini egälärigä qaytärsin, qānidän keçäylik” dedim. Ätām Cäbbārbekning başqa cinâyätläri häm bārligini äytib uni ölimgä hükm qılğän edi.

- Hāzir Ä'lām häzrätläri bu hükmni nāşār'iy deb tãpmāqdälär. Cäbbābrkning Äbbās Sulduz degän oğlı bār ekän. Hāzir şu Äbbās Uluğbekdän ätäsining xunini täläb qılmāqdä. Qoyib beräylik, qālgän işni bulär özläri bitirsin. Siz bu işni şäriät peşvälärigä tãşiring. Ulärning fätvāsini Çingizxān ävlādidän bolgän Muğluqxāngä tasdıqlätgäymiz. Bābā kälāningiz Ämir Temur дәvridä şundäy ādät bār ekän-kü.

- Ämmā bu hämmäsi qattıq sir saqlānmāğı lāzim! – buyurdi Abdulätif.

* * *

Süiqasdnı imi-cimidä ämālgä aşırış yänä oşā vāzir İbrāhimşāhgä tãşirildi.

Bāmdād nāmāzidän keyin Uluğbek Mirzā vä Hāci Muhāmmād Xusrāvni İbrāhimşāh öz nävkärläri bilän oräb älib, Sāmārqanddän Ähäklik tağlāri tāmān **[102]** başläb ketdilär. Hāc yoli oşā tağ tepäsidadı Taxti Qārāçā dāvāni ārқalı ötärdi.

Uluğbek Mirzā Köksäräydägi xānäki hibsdän qutulib, hävāsi tāzā keng cāylärgä çıqqandä özinä äñçä yengil his qıldı. Hāmrahı Hāci Muhāmmād Xusrāv ungä diyānätli, mömin-müsülmān ādām bolib körindi.

- Xudā xāhläsä hāc yolidä Hirātğä häm kirgäymiz! – dedi Uluğbekkә dāldä berib. – Häzrät ätängiz bilän diydār körışgäysiz!

- Änāmdän qızımız Häbibä Sultāngä mäktub kelgän ekän. Häzrät änām “qālgän ümrimni oğlim Uluğbekning dārgāhidä ötkäziş ārzusidāmen” deb yazıbdılar.

- İlāyā şu ārzuläri royābgä çıqsın! – deb duā qıldı Hāci Muhāmmād Xusrāv.

Şu tärzdä bir-birlärining köngillärigä täskin berib keçgäçä yol yürdilär. Qāş qāräygändä ārқадän yänä ātlıq sipāhilär yetib keldi. İbrāhimşāhgä nimälärnidir äytişdi.

Şundän keyin Uluğbek Mirzâ bilän hâmrâhini “Âbi Süc” deb âtalâdigän bir ârıq boyidägi qorğânçägä başlâb kirdilär.

- Bugün şu yerdä tünägäyimiz! – deb e’lân qıldı İbrâhimşâh.

Qorğânçä kimsäsiz befäyz cây edi. İçki-taşqı hâvlidä heç kim yoq, göyâ egäläri köçib ketgän.

Uluğbek Mirzâ bu yerdä yâmân bir niyât bârligini sezdi. Lekin qaytib çıqıb ketişning ilâci yoq edi.

Uluğbekni qurşâb âlib kelgän bekü nävkärlär taşqı hâvlidä qorıqçılık qılmâqdä edi. Huvillägän içki üy sâvub yâtardı. Oçâq yânigä täräşä vä päyrähälär taxlâb qoyilgän ekän. Hâci Xusrâv quruq päyrähälär üstigä täräşälärni qalâştirib âlâv yâqdi.

Sâmur¹⁹ postin kiygän Uluğbek Mirzâ qollarini âlâvgä tutib isinâyâtgändä eşik birdän şäräklâb açıldı.

Közläri gâzâb bilän yângän devdäy bir yigit içkârigä âtilib kirdi.

- Men Âbbâs Sulduzmen! Âtâm Cäbbâr Sulduzning xunini tälâb qilib keldim!

Uluğbek sâpçib ornidän turdi:

- Cäbbâr Sulduz bultur Tärnâb cängidän song **[103]** tälânçilik qilib ilikkä tüşgänmidi? Âtäng begünâh âdâmlärning qânini tökkän! Hirâtlık bâkirä qızning nâmusigä tekkän! Buning hâmmäsi üçün şäriât qânunigä binâân qatl etilgän!

- Siz âtâmni nâhâq qatl ettirgänsiz! Hâzirgi pādşâhimiz Abdulâtifhâzrâtläri âtâmgä yağıy mâlini müsâdärä qılışgä ruxsât bergän edilär. Buni oşändä sizgä âytib şäfâât hâm sorägänlär. Lekin siz cählgä berilib âtâmni äyâvsiz qatl ettirdingiz! Buni şäritât peşvâläri tâftiş etib fâtvä çiqardilär.

Âbbâs qoynidän öräm qilingän vä mührlängän bir qâğâzni âlib körsätädi:

- Mänä Ä’lâm hâzârtläri bilän yänä âltigä qâzi mening xundârlık tälâbimni “qândirilsin!” deb imzâ çekdilär.

- Bu imzâlär hâmmäsi bekâr! Temuriylär dâvlätidä ölimgä hükm qılış huquqı faqat pādşâgä berilür! Qani Abdulâtif Mirzâning imzâsi?! Qâni mühri?!

- Ämir Timur Körägän dâvridä eng mühim işlärni Çingizxân ävlâdigä mânsüb xânlärning täsdıǵı bilän ämâlgä âşiriş âdätı bâr ekän. Abdulâtif hâzrâtläri änä şu âdätgä riâyä qıldilär. Sizni qatl etiş haqıdägi hükmgä pādşâmizning râziligi bilän xânlär

¹⁹ Sâmur – sâbâl.

ävlädigä mänsüb Moğluqxân imzâ çekib mühr bäsğan! Mänä, uning imzâsi, mänä mühri!

- Mä'unlär! – deb Uluğbek Äbbâsning kökrägigä bir muşt urdi. Fätvâni uning qolidän yulib âlib otgä taşlâmâqçı boldi. Lekin âyıqdäy zor Äbbâs fütvâni bermäy, Uluğbekni itärib yubardı. Ârqaşidä turgän ikkitä nävkärigä:

- Çilvir qanı? – dedi. – İlkin başlaş keräk! Ârıq boyigä mäs'alä yâqınglär!

Rängläri âqarib ketgän, hänsiräb ağır näfäs âläyâtgän Uluğbek Hâci Muhämmädgä yüzländi:

- Bu yerdä bizgä qâpqân qoyılğan ekän-kü! Siz bu yâvuz niyâtdän xabärdärmidingiz?!

- Tepämizdä xudâ turibdir, häzrätim! Men bir ğarib mülâzimmen! Bundän mutlâqâ bexabärlen!

- Undäy bolsä, ilâhim siz tirig qâling! Songgi xâhiş-irâdämni sizgä bildirgäymen!

Hâci Muhämmäd közigä yâş âlib eşik tāmāngä ötdi. Uluğbek songgi sözlärini äytib ülgürışı üçün eşinki içkäridän yapıb, tutqıçidän mähkäm tutib turdi:

[104] – Ânän häzrätläri mendän râzi bolsınlär! Bâbâ Hüsâyngä, Âli Quşçıgä Abdulla Mirzâgä bärçä yaxşılârgä haqıqatni yetkâzing! Qânli qılıçläрни sindirädigän eng zor küç – haqıqatdır! Mening ruhim yâzgän kitâblärimdä qâlgäy! Şâyädki pârverdīgār mengä ümri sâniy inâyât etsä!.. Häyhât! Mengä berilgän häyât cāmning tübidän eng äççiq qısmât çıqdi! Puşt kāmārimdän bolgän oğlim meni rāzil tālānçılār qılıçı bilän öldirmāqçı!.. Nā ilâc! Bir ölim hāmışā başımızdā bār. Men pârverdīgārdän tōrt müçām bütünligidä xâr-zār qılmāy āmānätini ālışini sorār edim. Şu ilticā bugün icābāt bolsä nāçārā! Bu māl'unlär meni sürāb xâr qılmāsınlär. Eşinki āçing, māvlnā! Özi çıqaq!

Mirzâ Uluğbek eşikdän dādil qadāmlār bilän hāvligä çıqdi.

Ârıq boyidägi dāraxtgä āsilgän mäs'alä çärsillüb yānmāqdā edi. Çilvir tutgän bir nävkār Uluğbekning qolini ârqaşigä bağlāgünçä u sâkin turib berdi. Qılıç yālāngāçlāb âlgän bāhāybāt Äbbâs Uluğbekkâ mäs'alä qarşısıdän cāy körsätđi. Uluğbek yüzini qıblāgä qarätib: - Yâ allāh! Âdālätni özing ornātğāysen – deb iltici qıldı.

Buning hāmāsini āçiq eşik ârqaşigä küzätib turgän Hâci Muhämmäd mäs'alä yarığidä yeltirägün qılıç Uluğbekning boynigä kelib zārb bilän urılğānini kördi-yü, dāhşätli mānzārāgä bārşād berālmāy içkärigä qāçib kirib ketdi...

Oşa keçə mərhumning cäsadini kesik başı bilən birgə ärçädän qilingän müstähkäm tåbutgä sıldilär. Tåbutni heç kim açålmåydidgän qilib bekitdilär. Tång qårångusidä Håci Muhämmäd Xusråvgä cånåzå oqıtıb, mərhumni imi-cimidä Ämir Temur maqbårasigä dåfn etdilär. Keyin Abdulåtif nåmidån mähållå-köygä xudåyi aş berişib, “Håzråtning åtålari häc yolidä xastålånib våfåt etdilär” degän råsmiy xabär tårqatdilär.

QANLI QILIÇ VÅ HAQ SÖZ

Hiråt bağläridä giläs vå ålçålär åppåq bolib güllägän. Bağ årålär ötgän Gävhårşåd begim esä oğlu Uluğbekkå äzå tutib qårå libås kiygän.

Bugün çårşånבå. Gävhårşåd begim ertålåbdån öz [105] nåmidågi ålti minårålik ülkån mådörösågä kelib, tålibi ilm vå müdårrislårni qabul qılmåqdå.

Qabulxånå eşigidä begimning Türkånşåh degän sådıq nåvkåri sårçılık qilib turibdi. Mådöröså må’muriyåtinı başqarådidgän mütåvålli tåşqı eşikdån simåbi sållå orågån, måşgürünç sårqållibårvåstå kişini başlåb kirdi. Qåbulxånådå oltirgån kekså kånizåkkå:

- Bu cånåbni häzråt begim yaxşı bilådilär, huzurlårigä başlåb kiring, - deb tåpşırıq berdi.

Yüzigä åq härir pårdå tutgån kånizåk bårvåstå kişini Gävhårşåd begim huzurigä ålib kirdi.

Begim bu ådåmni yüz-közidån vå tå’zim qilib sålåm bergåndå åvåzidån tånidi-yü, birdån kõngli buzuldi:

- Båbå Hüsåyn oğlim Uluğbekning sådıq åmiri! – deb yığlåb soråşdı. – Bu ne kõrgilik?! Şundåy uluğ siymådån neçün cüdå boldik?!

Båbå Hüsåynning közlåri hām nåmlåndi:

- Zålamlår başımızgä şu musibåtnı sıldı... Taqdir ekån...

- Qaysi zålamlår? “ Mirzå Uluğbek häc yolidä xastålånib våfåt etdi.” Degän råsmiy xabär åldik. Şu råstmi?

Båbå Hüsåyn årqasigä qaråb, eşik yapıq ekånigä işångaç, pást tåvuş bilån:

- Bu axbåråt ğırt yålgån, häzråt begim! – dedi.

Gävhårşåd begim neçå künlårdån beri dilini örtåb yürgån māvhum sāvållårgä håzir cāvåb ålişi mümkinligini sezdi. Håyåcåndån nåfåsi titråb, Båbå Hüsåynni içkårigi xånågä tåklif etdi. Såkkiz åyåqlık miz åtråfidå baxmål qåplångån kürsilårdån birigä özi

öltirdi-yü, qarşisigä Bâbâ Hüsäyni tåklif qıldı. Kõz yaşlarını kök ipäk romålça bilän äpil-täpil ärtti.

- Sözläng, bäläm! Siz mengä färzänddek äzizsiz... Aqlgä sıgdirib bolmaydıgän bu fâciä qayâqdän keldi?

- Qılıçidän qân tåmgän zålim beklärning bu gälgi isâ qân tåmgän zålim beklärning bu gälgi isyânı Mirzâ Abdulätifning hâvlıqmâ fe'liyü, telbälikläridän küç ålib, ülkän bir yångingä äylänib ketdi, häzrät begim! Bu yånpın Bälxdän, Ämudäryâ boyläridän başlangäni mä'lumingizdir. Biz häzrät Uluğbek başçılıgıdä ulärning yollärini tösib, ikki åygäçä isyånçılärni däryädän Sämärqand tåmångä ötgäni **[106]** qoymädik. Bizning qoşınlar äräsıdä yigirmä ålti yaşlık temuriyzädä Sultân Äbusäyid hām bår edi. Şu ådām åtå bilän oğılını uruştirib qoyib, Sämärqand taxtını özi egällåş fikridä yürgän ekän. Bir kün keçäsi Äbusäyid beş ming qoşın bilän bizning qarårgåhdän yaşırınçå çıqıb, Sämärqandgä yol ålibdi. Pâytaxtgä tåcåvüz qılıb, unı båsib ålış hārākätigä tüşibdir. Häzrätim bu tåşvişli xabärni eşitgändän song qoşınning åzrāq qısmını däryā boyıgā qārāvul qılıb qāldirdilər-dä, åsāsiy köplärni şitāb bilän Sāmārqand himāyāsıgā başlāb bārdilər. Äbusäyid Mirzā qoşingā bās kelālmāy, Buxārā tāmångä qāçdı. Ämmā bu ārādā Abdulätif qoşını Ämudäryädän ötib, biz qāldirgän qārāvulnı tār-mār qılıbdi-yü, åtlärini yāldirib, Keş şāhriğä yetib kelibdir.

- Sultân Äbusäyid Uluğbekkå xıyānāt qılıb, Abdulätifgä kömāk beribdi-dä!

- Äyni mundäy!.. Ämmā Sultân Äbusäyidning yāmānlığı keyinçālık özigä qaytdi. Abdulätif uning Sāmārqand taxtigä dā'vāğār ekänini sezib, dārhl hıbs qıldirdi. Äbusäyid hāzir Buxārādä zindāndä yātibdi! Abdulätifgä hām qasās qaytädigän kün kelgäy, häzrät begim!

- Lekin endi oğlim Uluğbek qaytib kelmägäy! Nehātki unı qasddän öldirgän bolsälär, cānāb Hüsäynbek?

- Ne til bilän äytäy begim! Ümrlärining songgi küniğäçä birgä bolışgä intildim. Häzrätimning häyātini sāqlāb qālış üçün öz cānimni qurbān qılışgä hām täyyār edim. Lekin Şāhruhiyädän Sāmārqandgä baş egib bārgän künimiz häzrätimni Abdulätif yubārgän bekü nävkärlär orāb åldi-yü, Köksärāygä Abdulätifbaşlāb ketdi. Keyin süriştirib bilsām, Abdulätif özining ådāmläridän Hāci Muhāmmād Xusrāv degän bir ulāmāni Uluğbek Mirzāgä qoşib häc sāfäriğä cönātğän ekän. Bu ådāmni men yaxşı tānir

edim. Bir kün Sāmārqand bilān Keş ārālğıdāgi Taxti Qārāçā dāvānidā uni uçrātib qāldim. Hāzrāti Bāşir māzārini ziyārāt qılğāni ketāyāt Sāmārqandgān ekān.

- Qāçib yūribmen, men bilgān sirlārni başqa heç kim bilmāydi, bilgānlārning kōpini öldirib yubārişdi, - deydi. – Uluğbek hāzrātlārining ölim āldidān āytgān gāplāri bār, zimmāmdā qıyāmātlık qarz **[107]** bolib turibdir, deydi. Āxırgi daqıqalārdā ānhāzrāt siz bilān meni eslābdilār, hāzrāt begim! Şuning üçün Hāci Muhāmmād Xusrāv bizni hāli bir cāydā uçrātib, bugün vāqeāni sözlār bermāqçı bolib yūrgān ekān.

- Āh, cānāb Hüsāynbek uni hām Hirātğā birgā ālib kelsāngiz bolārdi-kü!

- Çegārādā ilikkā tüşib qālışdān qorqdi. “Keyinrāq zāmān tinçigāndā bārürmen” dedi. Lekin dāvān üstidā xılvāt bir cāydā öltirib, mengā fāciāning bugün tāfsilātlārini sözlāb berdi.

Bābā Hüsāynbek hāzir Hirātdā oltirib, Hāci Muhāmmād Xusrāvdān eşitgānlārini özi kōrgān-bilgān vāqeālār bilān toldirib, birmā-bir āytib berār ekān, Gāvharşād begimning kōzi āldidā oğli Uluğbekning āxırgi künlāri, songgi daqıqalāri fāciāviy tāfsilātlārgā tolib gāvdālāndi.

- E, vāh, şahit ketgān oğlim Tārağaycān! – deb yüm-yüm yığlādi. – Ketiş nāvbatı meniki edi-kü! “Oğlim izimdā qālsin!” deb, cāynāmāz üstidā oltirib pārvārdigārdān ilticālār qılğān emāsmidim?! Yāşim yetmişdān āşgāndā yānā fārzānd dāğıdā küyib yāniş peşānāmdā bār ekāndā, cānāb Hüsāynbek!

Biz hām vālene’mātimiz dāğıdā küyib yānib yūribmiz, hāzrāt begim! Men sizning dil yārālāringizni yāngilāgān bolsām ötinib ūzr sorāymen! Lekin ul zāti āliyning songgi xāhiş-irādālārini sizgā yetkāsiz mening burçim edi.

Gāvharşād begim kōz yāşlārini romālçāsi bilān ārtib, āvāzi boğilib gāpirdi:

- Sādāqatingiz üçün sizgā ming rāhmāt! Oğlimni bağrımgā bāsib vidālāşiş mengā nāsib qılmādi. Endi Sāmārqand bārib qabrini quçāqlāb ölsām hām rāzi bolurmen!

- Hāzir Sāmārqandlār cüdā nātinç, begim. Abdulātifning sizgā ādāvāti çeksiz... zāmān tinçimāsdān bārsāngiz sizgā hām qasd qılışlāri āniq.

- Hirāt tācdāri Ābulqāsim Bābūr hām şundāy dedilār. Bu nevārām hiylā insāfli, mengā ğamxor. Hāzir emin-erkin yūribmen. Lekin Sāmārqandgā bārādigān yollārimgā Abdulātif çindān ğāv bolib turibdir. Bu ğāvni ālib taşlaşning heç bir ilāci yoqmi, cānāb Hüsāynbek?

Bâbâ Hüsäyn âvâzini päsäytirib:

- Xudâ xâhläsä ilâci tâpilgäy, - dedi. – Uluğ- **[108]** bek häzrâtläri songgi sözläridä “qanlı qılıçläрни haqiqat sindirgäy” deb bâşârät qılıbdirlär. Biz bu bâşârätни royâbgü cıqariş häräkätidämiz. Zâlimlär haqiqatни yâşirişgä qançälik tirişmäsin, el-ulus Abdulätifning pädärküşlik qılğanidän vâqıf bolmâqda. Âdâmlärning ungä näfrätі kün säyin ârtib bärur. Özi hām buni sezsä keräk, cümä nāmâzigä kelişdän hām qorqıb qalgän. Öz xalqıdän bu dәрäcadä qorqadigän pädşanı ümrimdä birinçi körişim. Âbâdânçilik yoq. Qurılışlär toxtätılğan. Mädresä-yü, räsädxânälär berk. Âlimü fâzil kişilär tä’qıb âstidä. Hättâ Abdulätifning âtrâfidä yürgänlär uning yâvuz fe’lidän qandäy cân saqlaşni bilmäydilär. Bälxu Bädaxşândän bârgän ämirлär bäländ lävâzimlärни egälläb âlib, pâraxorlikни ävcigä cıqargän. Bärçä ämәldärlik orinlärі tillägä sätilmâqda. Kim köprâq tillä bersä, eng yağıq cây oşäniki. Buni bilädigän sārây mülâzimlärі haqiqatни Abdulätifgä äytişdän qorqadilär, İbrâhimşâh Bädaxşiy degänlär tepädä oltirib âlib, râst gäpни äytgänlärning pâyini qırqmâqda. Mämläkättä ähvâl kün säyin yāmānläşyätgänidän izdirâbgä tüşgän bә’zi insâfli sārây mülâzimlärі biz bilän yâşırnqçä hāmkarlik qılurlär. Men oşälärdän eşitdim. Nâxuş hädisälär toğrisidä râst gäpни äytgän âdām Abdulätifdän bälägä qälärmış. “Sen özing äybdärsen, neçün vaqtidä çärä körmäding?!” deb, haqiqatни äytgän âdāmгä cäzâ berärmış. Lekin ungä şirin yalgänlärни äytib, “sizning dānâ pädşâhlik qıläyätgäningiz tüfäyli hämmä iş ä’lä!” degänlärning aşığı âlçi emiş. Här küni mäy bәzmi qälärmış. Tünlärі gözäl qızlär bilän äyşü işrät... Bu ketişdä pädärküş mämläkätни бүтүнläy xaräbägä äyläntirgäy. Özi hām ârıq tişgä oxşäb lıqılläb turibdir. Bir zärb bilän uni suğurib âlib täşläş – vicdāni bär turānliklärning eng zor maqsädi bolib qaldi. Siz bizning Mähdi Ülyä – ävliyä ānämizsiz. Äq fätihängizни âläylik deb huzuringizgä keldim.

- Cānim bilän sizdek mädәr oğlānlärни duâ qılurmen. Faqat... bälämning bäläsini här qaçä yāmān bolsä hām... qatl etişgä baş qoşālmägäymen.

- Bälki hibs qılgäymiz. Vәziyätgä qarägäymiz häzrät begim. Täräfdärlärimiz köp. Äçiqçäsigä isyān kötärmäğimiz hām mümkün.

- İsyāndän xudâ saqläsin, Hüsäynbeg! Abdulätif- **[109]** ning qılıçidän qān tāmğüy bekü nävkärlär köp ekän. Ming-ming âdām här ikki tāmāndän behudä häläk bolğay.

- Hä, isyanning âqibäti yâmân bolğay. Undän körä Abdulätifning özini bærtäraf etmâqçimiz.

- Uni ortädän kötärsäläringiz, ornigä kimni taxtgä çıqarmâqçisizlär?

- Häzrät begim, bu işdä häm sizdän mäslähät sorämâqçimiz. Biz Abdulla Mirzägä mâylimiz... Özi hâzir hibsdä. Bizning niyätimizdän bexabär.

- Abdulla Mirzâning közigä Abdulätifmil tårtib, kör qılıbdirlär deb eşitdik. Râstmi?

- Abdulätif şundäy buyruq bergän ekän. Biz sârâydägi maxfiy âdamlärimiz ârqli buni bilib qâldik. Häbibä Sultân begim âtäläridän meräs âlgän qımmätbähâ nârsälärini sâttirdilär. Yüz ming tilläni cällädlärgä, hibsxânä başlıgä yâşırıqça berdik. Hämmäsi pâraxor, tillägä sâtilürlär, “Abdulla Mirzâni kör qıldik” deb, Abdulätifgä yâlğân axbârât berişibdir. Äslidä közlär sağ, faqat Abdulätifning âdamläri kelib qâlsä köziini bağläb, özini kör qilib körsätär ekänlär.

- Xayriyät!

- Biz bu yâvuzläрни öz illätläri yârdämidä bærtäraf qılmâqçimiz. Men hâzir Hirâtgä pâdşâh kârvânini qorıqlâb keldim, häzrät begim. Abdulätifning qorıqçiläri säfigä xızmatgä kirdim. Tünü kün tinim yoq. Abdulätifning Qanââtşâh degän bädaxşânlık qorçıbaşisi bär ekän. U häm pâräni yaxşı körärkän. Här äydä ming tillädän berib, u bilän inâq bolib qâldim. Sir âliş üçün keräk-dä.

- Hä, ğanimning içidä bolgän âdäm bilib iş qılädır. Abdulla Mirzägä kättä yaxşılıklär qılıbsız, cänâb Hüsäynbek. Sizgä ming rähmät! Äğär uni taxtgä çıqarsäläringiz, Uluğbek Mirzâning ruhi häm şäd bolğay. Äxırı päytdä Uluğbek Abdulla Mirzâni väliaxd qılmâqçı bolgän ekän. Mengä buni Häbibä Sultân begim mäktubidä yâzib yubârgän edi.

Gävharşâd begim süyükli oğlını ölim âldidän özini qandäy märdänä tutğänini yänä bir köz âldigä keltirdi-yü, yüm-yüm yığläb gäpirdi:

- Äh, men häm şundäy oğlınning qadrigä yetmägän ekänmen-ä! Tärnâb cängidän keyin Mäşhäd yolidä ketâyâtğänimizdä siz Uluğbekdän çâpär bolib kelgän edingiz, cänâb Hüsäynbek! Oşändä men häm uzâqni **[110]** oylämäy räd cävâbni bergän ekänmen! Nuqul nevärälär ğamini yegünçä Uluğbekdek dähâning yänidä bolğänim yaxşı emäsmidi?! Axır u pâdşâh edi-kü. Sizdek ämirläri bär edi, meni Abdulätifning täcävüzläridän himâyä qılışgä küçi yetmäsmidi? Mümkün väziyätlärdä men uning

yānidā bolsām, fāydām tegār edi-kü. Axır Uluġbek Mirzādāy uluġ pādşāh āġır dāmlārdā mendān āzginā bolsā hām mādād ālār edilār-kü. Ānā şundāy mādādni Uluġbek Mirzāġā bersām, bālki bundāy fāciālār sādīr bolmāsmidi?! Axır men yāşimni yāşāġān edim, yetmişdān āşġān edim, qālgān ümrīmni Uluġbekdāy oġlimġā baġışlāsām ārzimāsmidi?! İçim tolā ārmān, cānāb Hüsāynbek! Özimdān hām ötdi, ming puşāymānmen!

- Hāzrāt begim, bu hāmmāsi taqdirdā bār ekān. Bāndālāri çidāşġā mācbur ekān. Xudā sizġā quvvāt bersin! Uluġbek Uluġbekhāzrātlāri ümrining eng songġi dāmlāridā āllāhdān ādālāt sorgān ekānlār...

- endi siz bilān bizġā Uluġbek Mirzā ilticā qılgān oşā ādālāt nāsib etsin! - Gāvharşād begim közdā yāş bilān fātihāġā qol açdı: - Āllāhü tēālā, hār küni beş vaqt nāmāzlārimdā sendān maġfirāt sorāymen, bilib-bilmāy qılgān günāhlārimni āfü etġāysen! Ādālāt yolidā fidāylik qılayātġān Bābā Hüsāyn Türkistāniy kabi özing küşāyişi kār bergāysen! Nevārām Abdulla Mirzāġā özingdān nācāt tilāymen! İlāyā haq cāyidā qarār tāpsin! Yārātġānning özi bizni yaxşı niyātlārimizġā yetkāzsın. Āmin!

- Āmin, Āllāhü ākbār! – deb Bābā Hüsāyn hām yüzigā fātihā tārtdi.

RUHİY QIYNĀQLĀR

Sāvır āyining māmāqaldirāqli yāmġırlāridān keyin Sāmārqand ātrāfidāġi bāġlār yām-yāşil bolib yāşnāb turibdi. Ālmā vā behilār gülini tūkkāndān song ānār vā ciydālār endi gülgā kirdi.

Āmir Temur dāvridān merās qālgān bāġlārning eng ülkāni vā ābādi Bāġı Dilküşā edi. Abdulātif taxtgā oltirġāndān song Uluġbek Mirzāning qızlāri vā hārāmini Ürgüt yolidāġi körimsizrāq Bāġı Zāġāngā köçirtirib yubārdi. Bāġı Dilküşādāġi üç āşı- [111] yānlık muhtāşām qasr qaytādān cihāzlānib, ungā Abdulātifning ānāsi Hüsān Nigār Xānim cāylāştirdi.

Bāġı Dilküşāning tōrt tāmānidā tōrttā çirāyli köşklār bār edi. Abdulātif ulārgā özining tōr xātinini köçirtirib keldi.

U cüdā ertā üylāngān edi. Bu xitinlārdān tuġılġān beş oġılning tongıçı Abdurāzzāq Mirzā on yāşdā, Coqıy vā Āhmād Mirzālār toqqız yāşlık, Qaydu Mirzā yettigā kirdi, Bāqıy Mirzā hām yıl sāyin boyġā tārtrib bāryāpti. Abdulātif yigirmā sākiz yāşdāyāq beş oġılning ātāsi bolġāni uning tāle yulduzi naqadār pārlāq ekānidān dālālāt berāyātġāndek tuyulādi.

Bu tåle yulduzi el-yurtning közigä yaqqalraq taşlanişi üçün Abdulätif hämäl äyidä Sämärqanddä kättä oğıl toyı ötkäzdi, bärçä mähällälärgä aş berdi. Çopân âtä tepälikläri ârtidä üç kün ertädän keçgäçä säyil vä köpkäri boldi.

Ulâqni mærrägä eltib taşlägänlärgä ât vä tüyädän târtib, ipäk gilämlärgäçä onlâb qımmätbähâ sâvrinlär berildi.

Äyni vaqtdä, pädşâning oğıl toyigä bärçä vilâyät vä tümänlärdän, xususän, Sämärqandning özidän şunçä köp sâvğa vä toyânälär keldiki, Abdulätif toygä qılğan xarâcätini on bärâbär ârtuğı bilän çıqarib âldi.

Ämmâ çekkä-çekkädä yu Äbdülätiürgän bā'zi ulāmâ vä müdärrislär “âtäsining yil âşini bermäsdän bürün oğıllärigä däbdäbäli toy qıldı, pädärküşligini şu bilän yänä bir körsätib qoydi!” deb Abdulätifdän näfrätlänilib gäpirişärdi.

Bu gäplär uzun qulâq xufiyälär ârquali Abdulätifgä yetib bârgändä uning ğazäbi qaynâb ketdi:

- Kimlär bu nânkörlär?! Men toy qilib, elgä aş berib, yänä mälâmätgä qäläymi?! Tuttiring hämmäsini! Hibs qıdiring!

Devânbegi Kämäliddin özi yâmân körgän âlimü fâzillärdän yänä beş âlti kişini kamâqqa taşlädi. Ulärning âräsidä Uluğbek Mirzânig sevimli şâgirdi Äli Quşçi häm bâr edi.

Lekin Abdulätif vä Kämäliddin Bälxiy ilmü icâd ählini qatağân qılğanlär säri el-yurt âräsigä nârâzilik köçäyib bârâr, “âtäsini öldirtirgän pädärküş xudâning ğazäbigä uçräsini!” degän qarğışlär Uluğbek [112] Mirzâ qabrini ziyârät qılışgä kelgänlär âräsidä häm qulâqqa çälinärdi.

Bugün äzândä äyällär âdätigä binâän âftâb çıqmäsdän âldin Ämir Temur maqbärasigä ziyârätgä kelgän Hüsn Nigâr xânim bu qarğışni nurâniy bir äyälning âğzidän eşitdi-yü, häng-mäng bolib sorädi:

- Xälämullâ, kim u pädärküş?

Hüsn Nigâr xânim Abdulätifning ânäsi ekänini sezib qâlgän käyvânı:

- Bilmäymen, köçädä âdänlärdän eşitdim, - dedi-yü, xânimni qorıqlâb yürgän sâqçılârdän häyıqıb, özinä ziyârätgä kelgän xalâyıqning âräsigä urdi vä közdän ğâyib boldi.

Hüsn Nigâr xânim hâzrâti Âmir Temur vâ Şâhruh Mirzâlär ârvâhigä âtab tilâvâtlär qılğändän song, ulärning yânigä qoyılğän Uluğbek Mirzâ qabrining âyâq tāmānigä çökib, Uluğbek Mirzâközigä yâş âldi.

Xânim âdâmlärning “pâdärküş” degän sözlärigä işānmäsä hām, lekin u tuqqan oğıl âtäsigä qarşı qılıç yälängäçläb, cäng mäydānidä uni yenggāni vâ âtāni mācburān häcgä cönätgāni üçün ānā özini ällāneçük günāhkār sezärdi.

Bälki bu şāfqatsızlık vâ häddän ziyādä taxtpärästlik Abdulätifgä ānā süti ârquali ötgändir? Axır xânimning âtāsi Xalil Sultān xuddi şu yâşdä bâbâsining väsiyätigä qarşı bārib, Sāmārquand taxtini zorāvānlik bilān egällämāgānmidi?! Keyin Xalil Sultān özini târbiyäläb östirgān vâ süyükli xâtini Şādimülk begimni naqd ölimlärdän qutqarib qılğän Bibi Xânimning Bâbâ Turmuş tāmānidän zāhārläb öldirişigä sâbāb bolmāgānmidi?! Uluğbek Mirzâ bu vākeälärni Hüsn Nigâr xânimgä äytib bergändä: “Ehtiyât boling, oğlimiz Abdulätif bâbâsi Xalil Sultāngä heç hām oxşāmāsin!” demāgānmidi?

Lekin irsiyät ârquali kelgān vâ sūt bilān ötgān illät qarşisidä Hüsn Nigâr xânim nimä qılā âlādi?

Uluğbek Mirzādäy unutilmäs siymâ bilān birgä tkāzgān mäs’ud dāmlärini eslägändä uning közlärigä yâş quyulib keldi. Qabrning sāvūq märmärigä yüzini qoyib şivirlädi: “Bärçä günāhlārim üçün äfü sorāymen, pārvärdigār meni fārzānd dāğıdān äsräsi!” deb közä yâş bilān ilticâ qıldı.

[113] * * *

Abdulätif Bağı Diliküşādägi bärçä äyällär, bālälär, xızmatkârlär vâ târbiyāçilärgä ānäsini bâş nāzārātçi qilib qoygān edi. Özi bu bâqqa beş-tört kündä bir kelär vâ eng ävväl ānāsi turädigān üç âşiyānlik qasrgä kirär edi. Hār sāfür pādşāning kelişigä quyuqziyāfāt täyyārlānār, oğllär büyrāmānā kiyintirilärdi. Abdulätif oğllärining âltin kāmār bağläb, qurâl taqıb yürişini yaxşı körärdi.

Mānā bugün kekçi pāyt kättä qasrning qabulxānäsigä Abdurəzzāq Mirzâ boyi-bāstigä māsłäb yäsälgān âltin sāpli qılıç taqıb kelib, âtäsigä tä’zim bācâ keltirdi. Undän keyin kirgān Ähmäd Coqıy vâ Qaydu Mirzāning belidägi xancār qınıgä zümräd vâ yāqut tāşlär qadälgān edi. Abdulätif oğllärini süyib erkälätär ekān:

- Qılıçni hām ong, hām çäp ilik bilān çāpişgä örgāninglär, - deb buyurdi.- Hār ikki ilik bilān xancār uruşni hām bālālikdän örgānmāq zārur.

- Pādşâh oğlim, bulär oqış-yâzişni hām yaxşırâq eplâşsin! – dedi Hüsñ Nigâr xânim. – Axır siz şü yâşlârdâ ilmü icâdgâ hām qızıqar edingizkü. Şe’r hām yâzâr edingiz.

- Älbättâ kitâb oqışsin! Ämmâ müällimlâri bulärni kitâb dâftârgâ qızıqtirişsin! Siz hām, hâzrât māmâsi, bulärning yaxşı oqışini nâzârât qiling.

Abdulâtif oğllârigâ Abdulâtiftoy pâytidâ tüşgân eng nâdir sâvğalârdân berib, hâmmâsini xursând qilib cönâtdi. Hüsñ Nigâr xânim oğli bilân yâlgız qâlgândâ:

- Şâh oğlim, men mârhum âtângizning qabrini ziyârât qılğani bârgân edim, - dedi. – qabr yânidâ yâmân bir söz eşitdim. Sizgâ äytây desâm tilim küyâdir, äytmäy desâm dilim.

- Qandây söz ekân? Qani, men hām eşitây...

- Güyâ siz âtângizni öldirgân pädârküş emişsiz...

Bu sözlârdân Abdulâtifning rângi quv öçdi. Uni birdân qaltırâq bâsdi:

- Yâlgân! Tühmât! Kim äytدی?! Neçün tuttirmâdingiz?!

- Bir keksâ äyâl... Men uni tuttirgânim bilân... **[114]** bâşqa yânâ qançâsi bâr. Şâh oğlim, el âğzigâ elâk tutib bolmâgây! Nâhâtki siz?!..

- Yoq, yoq! Ä’lâm bâşlıq qâzilâr fâtvâ bergân... Äbbâs Sulduz âtâsining qastigâ âtâmni öldirgân ekân... men buni keyin bildim!..

- Käyin?.. Axır âtângizni häcgâ siz cönâtgân emâsmidingiz? Neçün bu qâtillikkâ yol berdingiz?!

- Meni âvrâşdi. Vâhimâ qılışdi. “Âtângiz tirik bolsâ sizni xalq pādşâ ornidâ körmâgây” deyişdi.

- Kim şundây dedi? Kim?!

- Ämir İbrâhimşâh... Keyin özi bütün äybni mengâ tönkâbdır! Bir içkilik bâzmdâ mäst bolib maqtânibirdir. “Biz pādşâhi köndirdik, bolmäsâ âtâsini öltirişgâ kim cür’ât etârdi?” debdi. buni eşitgân Esân Buqâ bilân Tävâkkâl bârlâs hâmmâsini mengâ kelib äytدی. Äblâh İbrâhimşâh “Siz betârâf turgäysiz, bütün äyb Äbbâsgâ tüşgây” deb meni işântirgân edi. Endi bütün äybni mengâ tönkâbdır... Meni pädârküşlikdâ äyblâbdi! Şu üblâhligi üçün Ämir İbrâhimşâhni hibs qıldirdim! Mâli-mülki müsâdarâ boldi!

- Äytilgân gâp - âtilgân oq, qaytib kelmâydir! Axır âtângiz taxtni öz ıxtiyârlâri bilân sizgâ tâpşirib mârđlik qılğân edilâr-kü?! Bungâ cävâbdân uning cânigâ qasd qılış... qandây dâhşât!

Birdän Abdulätifning läbläri kökärib ketdi, peşänäsini sâvuq ter bâsdi. Közläri âlä-külä bolib, bäländ qaltiräb gäpirdi:

- Men... âtämnig qasdini âldim!.. Äbbâsning qolini ârçasigä bağlätib tiz çöktirdim... Äyâğıgä bâş urib âfü sorädi. Lekin keçirmädim! Men qılıçimni suğurdım! “Sen mening âtämnı qandäy öldirgän bolsäng, özing häm şundäy ölgäysen!” dedim. Qılıçning bir zârbi bilän bâşını kesib taşlädım!

Hüsn Nigâr xânimni häm titraq bâsdi:

- Yâ âlhâzâr! Siz... mening oğlim... bâş kesdingiz?! Öz ilkingiz bilän âdäm öldirdingiz?!

- Men âtämnig küşändäsüdän qasd âlib bir âlämdän çıqdim! Oğlingiz cänglärdä qılıç çâpib yâğıylärni öldirgänini bilmäsmidingiz?!

Abdulätif hâzir şu turışdä Hüsn Nigâr xânimgä märhum âtäsi Xalil Sultânı eslätdi. İkki qollâb qılıç çâpâdigän Xalil Sultân häm cänglärdä cüdä köp âdämlärning bâşını kesgän vâ bu işi bilän [115] faxrlänib yürär edi. Hüsn Nigâr xânimning dilidä oğligä nisbâtân sâvuq bir tuyğu – nâfrätmi, qorquvı pâyda boldi.

- Mengä bu gäplärni äytmäng, bäläm! Siz gäpirmäng, men eşitmey! Qorqıb cini bolämen!

- Änämğä dil yârib gäpirmäsäm dârdimni kimgä äytäy? Keçäläri uyqum öçib ketädir. Qulâğımgä ârvâhlärning çırqırâşı eşitilgändäy bolädir. Uxläsäm tüşimgä âtäm kirädir... Üstidä hâcilärning âq ehrâmi. Mengä oqrâyıb qaräydir, ämmâ gäpirmäydir. Keyin âq ehrâm ornigä kefen kiyib üstimgä bâstirib kelädir. Qorqıb uyğänib ketämen!

Hüsn Nigâr xânim oğlining bu ruhiy qıynâqlärdän qâni qâçgän solgın yüzigä qarädi-yü, yänä ânâlik tuyğusi üstün keldi:

- Xâshekimingiz bâr edi-kü, bäläm! Äsäbni tinçitädigän dârilärdän bermädimi?

- E, dâri-pâri kâr qılmäydir. Gülâbgä âf’yun qoşib içädigän boldım. Bir neçä sâât qattıq uxläymin. Keyin şundäy boşâşib, aqlım zâifläşgängä oxşâb bemädâr bolib uyğänämen! Äf’yun tä’siridä âdämning közigä här xıl nârsälär körinädigän bolib qâlârkän. Bir märtä tâng yârışgändä uyğânsäm, xâbgâhimgä qârâ kiygän bârvästä âyâl kirib keldi. Tikilib qaräsäm, mâmâm Gävhârşâd begim! Közläringi oqdäy tikib mengä qarägändä qorqıb qıçqırıp yubâribmen... Bilmädım bu hâdisä tüşimdä boldımı, öngimdämi?.. Kün boyı cinim çıqıp yürdim. Hâzir häm esläsäm yüräğim tākâ-pükâ bolädir. Änâcân, bu qıynâqlärdän meni kim qutqargäy?! Tüşimgä kesik källälär kirädir.

Bir märtä tüşimdä özimning başimni hām kördim. Kimdir âltin bärkäşgä kesilgän başni sâlib, üstigä âq härir mätâ yâpib kötärib kirdi. Äçib qaräsäm, özimning başim!

- Vây-yey, endi men hām qorqıb cini bolämen!! Buni mengä negä äytäsiz, bäläm?!

- Başqa kimgä äytäy?! Ägär mening ruhiy käsälim bolsä, buning üçün gaqat özim äybdârmi? Bâbâm Xalil Sultânning cünuni bâr deb edilär. Bu cünun âtäläri Mirânşâh bilän ânäläri Xânzädä begimdän ötgän deyişärdi. Eşitgän bolsängiz keräk, Sâhibqırân Bâbâmizning kättä oğlläri Cähângir Mirzâ vâfât etgändä, xâtinläri Xânzädä begimning ikki oğli bâr ekän. Yâşi Mirânşâh Mirzâdän kättä ekän. Bu kelin ikki oğli bilän begänâxânädängä ketmäsin [116] deb, Xânzädä begimni Mirânşâh Mirzâgä üçinçi xâtin qilib nikâhläb bergän ekänlär. Lekin Mirânşâh Mirzâ kelinâyisi bolgän yâşi kättä Xânzädä begimgä köngilsiz ekän. Mâmäläri Bibi Xânimning Xânzädä begimgä rähmi kelärkän. Mirânşâh Mirzâni uning xâbgâhigä bir ây – qırq kündä mäcbur qilib yubârär ekän. Mirânşâh Mirzâ köngilsiz bolgäni üçün Xânzädä begimning âldigä mäy içib, käyf qilib bârär ekän. Mänä şu mäcburiy nikâhdän bâbâmiz Xalil Sultân tuğulgän ekänlär. Ehtimâl, Xalil Sultânning cünunigä şu hām sâbâb bolgändir? Axır beçärä Xalil Sultân yigirmä yetti yâşidä käsäl bolib ölib ketgän-kü!

Hüsn Nigâr xânim hām könglidän ötgän bu gäpläрни älläneçük kâraxt ähvâldä cim oltirib tinglädi. “Yaqın qarindâşlär nikâhidän köpinçä nâsâğlâm bälälär tuğılğây” degän sözlär esigä tüşdigäp mävzusini oğlining tüşigä kirädigän väsväsälärdän uzâqrâq âlib ketiş üçün:

- Xop, şâh oğlim, siz şundäy fikrgä kelgän bolsängiz, oğlläringizni yaqın qarindâşlärگä zinhâr üyläntirmägäymiz! – dedi.

- Bu-kü, sizü bizgä bâğlıq. Ämmâ âtäm bilän māmâm... Nuqul mening tüşlärimgä kirib, közlärimgä körinib, aqlü huşimni başimdän uçirädirlär. Buning ne çâräsi bâr?

- Çâräsi – xudâyı qılış, tilâvât... Tävba... Siz bilän men âtängizning ärvâhi âldidä günâhkârmiz. Buni tән âlib äfü soräylik, cән bäläm!

Abdulätif yänä birdän özgärdi. Ğazäbdän rängi âqarib, titrâb-qaltirâb sorädi:

- Ä, ne dedingiz?! Tән âläy?! Tävba qılây?! Siz hām meni pädärküş demäqçimisiz?! Men – pädärküş?!

Abdulätifning qāntālāş közləri və təhdidli vācāhāti yirtqıç yolbārsni eslātardı. Hüsn Nigār xānim oğlining ğazābidān qorqıb, ungā beıxtiyār yān berdi.

- Siz emäs! Yok! Siz emäs!

- E, äġär men buni tān ālsām özimġä ölim çaqırgāndāy bolurmen, hāzrāt ānā! Axır Nizāmiyni oqımāġānımsız? Pādārküş ālti āydān ārtıq ümr körmāġāy deb yāzāmāġnı gāncāviy? Tārıxdā bu kārāmāt neçā bār isbāt bolġānıni men bilürmen! Nāhātki siz yālġız oğlingizning ālti āydā hālāk bolışını tiläysiz?!

[117] - Yoġ-yey, xudā saqlāsin! Men nāmāzlārimdā sizġä uzāq ümr tiläymen!

- Hä, men hām uzāq yāşāşını istäymen! Uning üçün meni pādārküş degānlārni yoq qılġāymen! Ātāmni öldirġān Ābbāsdān qasd āldım! Meni ābrāb şu işġä ārälāşdirġān Āmir İbrāhimşāhni zindāndā çiritġ

- Hä, men hām uzāq yāşāşını istäymen! Uning üçün meni pādārküş degānlārni yoq qılġāymen! Ātāmni öldirġān Ābbāsdān qasd āldım! Meni ābrāb şu işġä ārälāşdirġān Āmir İbrāhimşāhni zindāndā çiritġāymen! Kerāk bolsā başqālārinıng hām cāzāsını berürmen! Siz, mening ānām, bir nārsāġä qattıq işāning! Men pādārküş emāsmen!

- İnāndım, şāh oġlim! Özingizni bāsin! Düşmāningiz köp, ehtiyāt bolıng! Xudā sizni pānāhidā āsrāsin!

Müşfiq ānā oğlining ġünāhini göyā özigā āldı. Abdulätif ungā içini boşātıbhıylā yengil tārtdı. Ānāsi bilān xayrlāşıb yaqındā nikāhıġä ālgān sāmārqandlık ġözāl yāş xātini cāylāşġān tillākāri kāşānāġä qarāb ketdi.

Bāġı Dilküşāġä tün qārāġıusı tüşġāndā qasr və köşklār tillā qandillār yāruġıdān çārāġān boldı. Abdulätif kirib ketġān kāşānādā sāzāndālār şox küylār çälāyātġāni eşitildi.

Āmmā Hüsn Nigār xānim musibāt tolā bir dilsiyāhlik içidā qāldı. Oġlidāġı ruhiy qıynāqlār endi ānāġä ötdi. Yālġız oğlining tillā bārķāşġä sālingān kesik başı ānāning közigā körinib ketġāndāy boldı. Abdulätifdān eşitġān qorqınçlı ġāplār xayālīdān ketmāy turib āldı.

Nāriġi kāşānādā şox küylār yānġrāġān sāri Hüsn Nigār xānimning dili tilķā-pārā bolāyātġāndāy āzāb tārtdı.

Abdulätif ānāsi āldidā özini hār qançā āqlāmāsin, Uluġbek Mirzāning ölimiġä baş sābābçı - oġlı ekāni bugün xānim üçün inkār etib bolmāyġān haqıqatġä āylāndı.

Ādamlār uni “pādārkūš” deb ātāšgā haqli ekānlīklārini Hūsn Nīgār xānim tān ālmāy ilāci qālmādi,

Āmmā buni tān āliš – yālgız oğlining ōlimigā rāzi bolīšdek dāhšātli tuyulārdi.

Bāğ toridā esā hāmān raqs küylāri yāngrār, ōzining tūngi vāsvāsālārini ānāsīgā tāšlāb kelgān Abdulātif Mirzā kāyfü sāfā qilib, ulārni bütülāy unutišgā intilārdi.

[118] ČAQMĀQDĀY YĀLTİLLĀB SÖNGĀN ÜMR

Köksārāyning tōrtinči āšiyānidā eng qattıq qorıqlānadigān čekti xānādā on toqqız yāşlik Abdulla Mirzā ālti āydān buyān qamāqdā yātibdi.

Xānāning derāzasi yoq, faqat qol yetmās bālāndlikdā tüynügi bār. Yaqındā šu tüynükdān turnālārning māyin quruv-quruvları ešitilib qāldi. Ošā küni kečāsi tepādā küşli māmaqaldirāq qasur-qusur qıldı.

Abdulla Mirzā bāhār kirgānini ānā šu tāvuşlārdān pāyqadi.

Ālti āydān beri bu begünāh yigitni ne köylārgā sālīshmādi. Abdulātif uning taxtgā dā’vāgār bolīši mümkinligini, bir vaqtlār Uluğbek Mirzā bu yāş küyāvini vāliāhd qılmāqçı bolgānini bāhānā qilib, Abdulla Mirzāni hām qatl ettirmāqçı edi.

Bundān xabār tāpgān Hābibā Sultān ākāsidadā šāfāāt sorāšgā bārdi. Abdulātif uni qabul qılmādi. Hābibā Sultān vāziri ā’zām Kāmāliddin Bālxiy huzurīgā kirdi. Ātāsidadā merās qālgān yirik gāvহারni vāzirgā sāvğa qıldı, uni yumşātđi. Šundān song vāziri ā’zām ārāgā tūşib, ōlim cāzāsini közigā mil tārtib kör qılış cāzāsīgā ālmāştirdi.

Bu hām dārd üstigā čipqān boldi. Šundā Bābā Hūsāyn yārdāmgā keldi. Tillā vā cāvāhirlār qutqaruvçı küş ekānini hābibā Sultān yānā bir bār bildi. Közgā mil tārtuvçı cāllādni āltingā sātib ālišib, Abdulla Mirzāni yālgāndākām kör qılışđi.

Hibsxānā nāzārātčisīgā hām bir hāmyān tillā berişđi. Šundān song bu nāzārātçı ārqali Abdulla Mirzāgā sārıxıl yegūliklār, ıssıq kiyimlār, ōzi sorāgān bāşqa nārsālārni yāşınqčā yubirib turışđi. Bu nārsālār ārāsidadā qāğāz vā qalām hām bār edi.

Hābibā Sultān ümr yoldāşining ruhini kötārādigān mākıublār yāzār, ulārgā Abdulla Mirzā muhābbāt izhārigā tolgān şe’rlār bilān cāvāb berārdi. Cüdā qattıq māmaqaldirāq bolgān küni tūşgā yaqın hibsxānā eşiği āldidā tāpir-tüpür qadām tāvuşlāri köpāyib ketđi. Hibsxānāning poyāt qulfigā şāşilinč kālīt sālindi. Eşik āçilgāndā Abdulla Mirzā Hābibā Sultānning āvāzini ešitgāndāy boldi.

Qulāqlārigā işānmāy, eşik tāmāngā intildi. Kü- [119] tilmāgāndā hibsxānāgā Hābibā Sultān kirib keldi.

Abdulla Mirzâ uni bağrigâ bâsar ekân:

- Tüşimmi öngim? – deb sorädi.

- Öngingiz, cānim! – deb Hābibā Sultān uning sārğayib ketgān yüzigā yüzini bâsib, ösib ketgān saçlārlarini nāzik bārmāqlāri bilān silādi.

- Āftāb qayāqdān çıqdi, Hābibā? – deb Abdulla Mirzâ sārğınç tolā läblār bilān Hābibāning közlāridān, qāşlāridān öpdi.

- Āftāb pārvārdigāri ālāmning dārgāhidān çıqdi! Sizni hibs qılğān zālīm ākāmiz nārigi dūnyāgā ketdi!

- Rāstmi? Qaçān?.. Kim?

Eşik taşqarisidā kimlārdır ābād saqlāb tāklif kütib turār edi.

- Ānā, sizgā nācāt keltirgān siymālār! – deb Hābibā Sultān eşik tāmānni kōrsātđi.

Abdulla Mirzâ eşik āldigā bārib āq sāqāllik nurāniy Xocā Būrhāniddin bilān Bābā Hūsāyn Bāhādirni kōrdi-yū, ulār bilān quçāqlāşib ketdi.

- Xayriyāt-ye! Xudā şu kūngā yetkāzgānigā ming şükür!

- Çıqın endi bu kāsāfāt hibsxānādān yāruğ dūnyāgā! – dedi Xocā Būrhāniddin vā Abdulla Mirzāni Kōksārāyning ikkinçi āşiyānidāgi keng, muhtāşām qabulxānāgā bāşlāb tūşđi. – Endi bu cāylārlarining egāsi siz bolursiz!

- Ertāk eşitāyātibmenmi, yāki çin? Abdulātif Mirzâ ne boldi?

- Öldi! Bābā Hūsāyn Bāhādir ātgān ādālāt oqı uni yıqıtdi. Bāhādirning nāvkārlāri pādārküşning bāşini kesib kelib, Uluğbek mādrāsāsining petāqıgā āsib qoydılar.! Tāki ādāmlār āgāh bolsinlā, pādārküşgā qandāy cāzā berilişini yetti puştigāçā unutmāsınlār! Bundān günāhi āzim yurtimizdā heç vaqt tākrār bolmāsın!

Abdulla Mirzâ Bābā Hūsāynning qolini ālib, bāhādirānā iş qılğāni bilān tābriklādi.

- Abdulātifning qorıqçılāri kōp edi-kü! Ulārning ārāsüdün qandāy āmān çıqđingiz? – deb sorädi.

- Xudā özi öng keltirdi. Bāğı Bālānddān çıqaverişdā kättā sādaqayrağāçlārning ārtidā nāvkārim [120] bilān pānālār turgān edim. Abdulātif tōrtgā qorıqçisi bilān yaqın cāydān ötib qāldi. Men ārqadān ātgān yāy oqı yūrāgigā bārib qadālgān ekān, ātdān yıqilibāq cān beribdi. Qorıqçılāri mengā hāmmā qılār deb oylādim, nāvkārim ikkālāmiz kāmāngā oq ornātib, hücüm qılışgā ātgāymiz deb şāylāndik. Yoq, qorıqçılār

Abdulätifning cäsadini təslab tiraqaylab qaçıb qaldı. Şundən sezdimki qorıqçıləri həm undən bezâr bolib, qutulişning yolini oylab yürğän ekänlär.

- Sizning şu cäsârütingiz tüfäyli biz hibsdän âzâd boldik. Bu nâcâtkaligingizni ümbâd unutmäsmen, cänâb Bâbâ Hüsäynbek!

- Bir men emäs, mänä, şäyxulislâmimiz häzrät Xocä Bürhâniddin başlıq yüzläb ädälätpärvär âdämlär mäslähätläşib şu işni qıldik.

- Endi nâcâtkârlık nâvbäti sizgä kelmâqdä, ämirzâdäm! - dedi Xocä Bürhâniddin. – Mämläkätni zâlimlärdän pâklâmâq üçün дәvlätni yaxşı âdäm başqarmâğı keräk. Rähmätlik Uluğbek Mirzâ sizni özlärigä väliähd qılış niyätläri birligini mengä äytäy edilär. Ul zâti âliyning şu niyätläri biz väsiyät ornidä qabul qıurmiz.

- Təşäkkür, häzrätim. Ämmâ mengä imkân bering... Säl özingä keläy!

Abdulla Mirzâning köpdän beri täräşlänmägän qâp-qârä sâqâl-moylävi ösib läbläri bokitib qoyğän, saçläri peşänäsini vä boyinläri qâplab yâtardı.

Häbibä Sultân yäsävvulbaşı vä sârây xızmatçılarını zorgä tâpdı. Çünki Abdulätifning öldirilgäni haqdägi xabär bütün sârây ählini vähimägä sâlib, qaçirib yubârgän edi.

Köksäräydän Bostänsäräygä ötdilär. Taxt turgän qabulxänä, väzirlär devänxänəsi bom-boş. İlgärigi ämälärlär tumtaraqay bolib qaçıb qalgän edi. Lakin Bostän sâräydä yuvinädigän cây həm, âvqatxänä vä âşpâz həm, şähänä kiyimlər saqlänädigän bölmälär həm hämməsi bär edi.

Keçäginä Abdulätifgä xızmat qılğän vä uning qorqınçlı fe'lindän titrâb-qaltirâb yürğän âftâbäçi endi särtärâşni tâpib kelib, Abdulla Mirzâning saç-sâqâlini âldirdi, uning yuvinışigä vä şähänä tâzä kiyimlər kiyişigä yârdämläşdi. Başigä cığa qadälgän çirâyli zärrin sällä kiydirdi.

[121] Bungäçä âşxänädä bedänä kävâb täyyârländi. Abdulla Mirzâ sevgilisi Häbibä Sultân yâzgän дәsturxândän toyib âvqatländi, üzüm şärbätidän içib, çänqâğını bäsdi.

Bu ârädä Bâbâ Hüsäyn vä başqa sâdıq ämirilər Xocä Bürhâniddin bilän birgä şähärdä âsâyıştälilikni saqlaş vä Abdulla Mirzâni taxtgä çıqâriş täyyârligini kördilär.

Câme mäscididä imâmlık qılğan Xocâ Bürhâniddin Abdulätifning pädärküş sifätidä hălâkätgä uçrğanını və Uluğbek Mirzâning väsiyätigä binâän Abdulla Mirzâ taxtgä çıqqanını e'läñ qıldı.

Ärädän bir kün ötgäç, Cümä küni Abdulla Mirzâning nâmi xutbägä qoşib oqıldı.

Yängi täcdâr Bâbâ Hüsäyn bähâdirni väziri ä'zâm qilib tä'yin etdi. İkkâvi qorıqçı nävkärlär və mülâzimlər qurşâvidä Ämir Temur maqbäräsini və Şâhi Zindâni ziyârät qıldılar. Song Uluğbek Mirzâ mädräsäsigä yol âldilər.

Mädräsä peştâqıdä keçädän buyân pädärküşning bâşı âsilgäniçä âdämlärgä tāmāşâ bolib turär edi.

Ätlıq Abdulla Mirzâ mädräsä hävlisidä köringändä içkäridän märhumning ânäsi yüzlärini yuvib-qânätib, dâd färyâd qilib çıqdi:

- Vây, men ânä bolmäy öläy! Bälämning cäsädini kömgäni qoymäydilər-ä! Tänäsi başqa cäydä, bâşı bu yerdä! Bu qandäy şäfqatsızlık? Vây, ruxsät beringlär! Şorlikni tuprâqqa tâpşiräy!

Mâtämzädä ânägä köpçilikning rähmi keldi. Abdulla Mirzâ märhumni şu bugünâq dâfn etişgä buyruq berdi.

Lekin Abdulätifni temuriylär xılxânäsigä – âtäsining yänigä qoyışni moysäfidlär mä'qul körmädi. Märhumni kekçi päyt çetrâqdägi çetrâqdägi qabristângä âlib bârib tuprâqqa tâpşirdilər.

* * *

Nâhaq hibs qilingän âlimü müdärrislär häm qamâqxânälärdän çıkarildi. Ulärning âräsidä Abdulla Mirzâgä ilmi nücümdän sâbâq bergän Äli Quşçı häm bâr edi. Abdulla Mirzâ Äli Quşçini hibsxânä âldidä quçaq açib kütib âldi, yaxşı bir âtgä mindirdi.

- Ungä bârib dämingizni âling, mävlânâ, - de- [122] di. – keyin räsädxânäni qaytä işgä tüşiriş boyıçä neki täklifingiz bolsä birgä körib çıqurmiz.

Qatâğân künläridä här qayâqqa tärqab ketygän mülläbäççälär häm mädräsälärgä qaytdilər. Sämärqanddä häyât ästä-sekin Uluğbek дәvridägidek izgä tüşä başlägän künlärdä Buxârâ tāmândän täşvişli xabär keldi.

Abdulätifning hükmi bilän Buxârâ ârkigä qamäb qoyilğan Sultân Äbusäyid Sämärqanddä yüz bergän özgärişlärden fäydälänib hibsdän boşäb çıqıbdı. Buxârâ ulämälärining peşbâsi Xocâ Ärquqıy Sultân Äbusäyidning Abdulla Mirzâdan âlti yâş

kättä ekänini və Şāhruh Mirzāning ākəsi Mirānşāh āblādigä mäsübligini vāc qilib körsätibdi.

- Sāmārquand taxtigä Sultān Äbusäyid münāsibrāqdir! – degän fikrni köpçilik āräsidadä tärğib qılā başlābdi.

Bu tärğibāt bultur Sāmārquandni Uluğbek Mirzādān tårtib ālišgä uringān ārgın uruğgä mäsüsub bekü nävkärlärni yänä Sultān Äbusäyid ātrāfigä toplāydi. Xocä Ärquqıyning köpçilik müridläri hām Äbusäyid Mirzā tāmānigä ötädi.

Bu xabärlär işānçlı ādāmlär ārqalı Sāmārquandgä yetib kelgändān song Abdulla Mirzā hām şāşilinç rävişdä qoşin toplāşgä kirişdi.

Sultān Äbusäyid Buxārādān ikki ming āskār bilān yolgä çıqıb, Sāmārquandgä tāhdid sālīb kelā başlādi.

* * *

Sārātān āyi kirgān, künlär issıq. Abdulla Mirzā öz qoşinini Zārāfşāndān ācrālib çıqqan Äqdäryā və Qārädäryā ārālīgıdägi sālqınraq yollārdān başlāb bārdi.

Sultān Äbusäyid qoşinining āsāsiy qısmi yäydāq çöllärdä āt çaptirib örgängān köçmānçi ārgınlär edi. Miyanqāl deb ātālädigān ikki däryā ārālīgıdägi dāvdärxıtlär və şālİZārlär ulāning hārākätini qıyınlāştirib qoydi. Suğārilädigān yerlārdä āt qoyib kirgān ārgınlärning ānçā-munçəsi suv toldirilgān şālİZārlärdä bālçıqqa bātib, yürālmāy qāldi və Abdulla Mirzā nävkärlärining oqlārigä nişān boldi. Yāv qoşinläri pālİZārläri taptāb, başāqlāri sārğayib yetilgān buğdāyzārläri pāyhān qıldı, bāğlārdägi me- [123] vāli dārxıtläri sindirib ketdi. Bu hāmması miyanqāl āhālisining ğazābini keltirdi.

Äçiq mäydāndä Abdulla Mirzā qoşini Äbusäyid ākärläri bilān yūzmā-yūz turib qattıq cāng qılayātğān pāytdä minglāb Miyanqāl yigitläri ārqadān ārgınlārgä küçli zārbālär berdirdi.

İkki ot āräsidadä qālgān Sultān Äbusäyid cāngni bāy berib, Dābusiyā qal’āsıgä qarāb çekindi. Ämmā bu qal’ädāgilär uni dārvāzādān içkārigä kirgizmäy häydädilär. Buxārā qal’āsidadēgilär hām qamāldä qālış ehtimālidān çöçib, Äbusäyidgä dārvāzā āçmädilär.

Abdulla Mirzāning quvgıncıläri Äbusäyidni tā’qıb etib kelmāqdä edi. Sultān Äbusäyid ong yānidä āt çaptirib kelāyātğān Xocä Ärquqıyning mäsłāhāti bilān cilāvni Türkistān tāmāngä burdilär. Birāq Bābā Hüsāyn başlıq quvgıncıläri uning izidān

Türkistangä häm yetib bårdilär. Şundän keyin Sultân Äbusäyid Däşti Qıpçaqdägi Äbülxayrxangä qaräşli yerlärgä qaçib ötib zorğa cân saqlädi.

* * *

Abdulla Mirzâ nâmigä bitilgän ğaläbä fäthnâmäsi mämläkätning bärçä vilâyätlärigä tärqatildi vä maxsus çäpär bilän Hirâtğä häm yubârildi.

Gävhärşäd begim Abdulla Mirzâning taxtgä çıqqanini eşitğändän buyân:

- Mening Sämärqandğä bärädigän yollarım endi açilibdir! – deb säfärgä täyyärlänmäqdä edi. Şuning üstigä süyükli neväräsining Äbusäyid bilän cäng qilib ğalib çıqqani haqıdägi xuşxabär häm keldi-yü, begim quvangänidän qanât çıkarib uçgidek boldi.

Äsäd äyi kirib, ısıqning täpti sâl päsäygändän song Hirât täcdäri Äbulqâsim Bâbü r mâmâsini uzâq säfärgä küzätib qoydi. Keksä begim yollädä köp âzâr çekmäsligi üçün ipäk pärdälär tutilgän şâhânä mähâfä uning ıxtiyârığä berildi. Mähâfädä tâlıqqandä bäquvvät yigitlär begimni yumşâq taxtirävändä kötärib bärädigän bolişdi.

Zâmân häli unçä tinçigän emäs. Abdulätifning ölimidän keyin quvgıngä uçrâgän Bälx vä Bädaxşân sipâhiläri Sämärqanddän öz yurtlärigä älämzädä bolib qaytib ketâyâtğändä tälânçilik qılâyâtğäni haqıdä täşvişli xabärlär bär edi.

[124] Şuning üçün Äbulqâsim Bâbü r mâmâsining xavfsizligini tä'minläb barişni Nizâmiddin Ähmäd Tärxân başçiligidäğibeş yüz kişilik qorıqçı äskärlärgä tıpşirdi.

Hirâtdän mâmâsi kelâyâtğänini eşitgän Abdulla Mirzâ Häbibä Sultânni yänigä âlib, Termizğä yetib keldi. Gävhärşäd begimni kemäğä sâlib pâyğambär ârâlığä âlib ötdilär. Bu yerdä Uluğbek Mirzâ qurdirgän çirâyli köşk bär edi. Şu köşkdä eng ävväl Uluğbek Mirzâni yädğä âlib tilâvât qıldilär. Başläridän ötgän müdhiş vâqeälärni esläğändä dil yäräläri yängilänib köz yaş tökdilär. Esân-âmân diydâr körişğänläri üçün pärvärdigärgä şükrânlär häm äytişdi.

Gävhärşäd begim kelin-küyâvgä Hirâtdän bir sândıq sârupâlär, dürü gävhär taqınçaqlär, küyâvgä bedâv âtlär, âv quşläri âlib kelgän edi. Bulärning hämmäsidadän behâd quvangän Häbibä Sultân mâmâsining bir yelkäsidadän, Abdulla Mirzâ uning ikkinçi yelkäsidadän quçdi.

- Mâmâcân, biz ikâvimiz häm sizning tärbiyängizni âlgänmiz-ä! – dedi Häbibä Sultân büvisini âppâq sâçidän öpib.

- Râst, sizning duâläringiz bilän şu künlärgä yetişdik! - deb Abdulla Mirzâ māmâsining âq fâtihâ tilâb yâzgân maktubini eslädi.

- Äh, äylänäy, sizlärdän! Kelin-küyâvlik ikkâvläringgä hām behād yārāşibdi! Güldäy açilib, şundäy köhlik bolibsizlärki, ilâhim yāmân közdän äsräsin!

- Hä, dünyâdä bizgä köz tikkän yāmānlär köp!

- Rāhmätlik bâbāngiz Şāhruh Mirzâ mengä nevärälär tärbiyasini tåpşirib, “bulärni lâçindäy yüksäkdä pārvāz etädigān qilib tärbiyälāng” degān edilär. Äksigä ālib men tärbiyälāgān nevärälärdän biri Alaüddävlä... ilāhning işini qıldı. Biri Abdulätif... pādärküş boldi. Bundän könglim väyrān bolib yürgān edim. Xāqāni Säyyidning tåpşirgān neki işini uddäläy ālmādim deb öksinär edim. Lekin, xayriyāt, Sāmārquanddä, mānā Abdulla Mirzâ bilän Hābibācān... Hirātdä Äbulqāsim Bābür... Hāzir üççāvingiz mening eng mehrü āqobätlik nevärälärimisizlär. Rāhmätlik bâbäläring ārzü qılğān lâçinlär sizlärdän ārtuq bolmäs!

- Undän bolsä bizning ānā lâçinimiz- özingizsiz! – dedi Hābibä Sultān.

[125] – Şundäy şirin sözlärni tilgināngdān örgiläy! – deb māmāsi Hābibāni quçaqlāb, süyib öpti.

Däryā sālqinidä rāhātlānib, Pāyğambār ārālidä bir keçä tünädilär. Ertäsi küni ong qırğāqqa ötib, Sāmārquandgä yol āldilär.

Bārā-bārgünçä tāğlär hām, vādiylär hām, şāhärü qışlāqlär hām, begimgä oğli Uluğbekni eslätärdi. Änā, Bāysuntāğ. Undän nāridä Hisār tizmāsi, Xocāyi pāk toqqısı... Sārāb çāşmäsidä süzib yürgān balıqlär... bulär hāmmāsi Mirzâ Uluğbekni köp märtä körgān. Ğuzār, Şāhrisābz, Taxti Qārāçä dāvāni... Bu gözāl mānzillärdän Gävhārşād begim oğli Uluğbek bilän neçä märtä birgä Uluğbek ötgān edi. Endi bu cāylär hāmmāsi begimdän Mirzâ Uluğbekni sorāqlayātğāndäy bolärdi. Hättā keçäsi āsmānni toldirib çıqqan yulduzlär hām yer yüzidän Uluğbekni tåpālmāy, uning ānäsigä mā’yus termilib turgāndäy körinärdi.

Sāmārquandgä, Ämir Temur maqbāräsigä yetib bārgānläridä Gävhārşād begim Uluğbek qabrinı xuddi beşik kabi quçaqlāb, yelkäläri silkinä-silkinä uzāq yığlädi. Uluğbek gödāklık päytidä begim keçäläri uning beşigigä bāğrini berib, bālā emizgānläri yādigä tüşdi. Şundän keyingi ellik beş yıllık hāyāt köz āldidän yāşın tezligidä ötdi. Lekin hāyāli özigä kelgāndä gödākning ılıq nāfäsi kelädigān beşinki emäs, qırräläri kökrägigä bātib turgān sāvıuq qabr tåşını quçaqlāb yığläyātğānini kördi...

* * *

Gävhärşâd begim üçün Uluġbek Mirzâ yaxşı körädigän Bağı Mäydândä, Çinnixânä qasridä maxsus cây täyyärläb qoyılġan edi. Bu yerdän räsädxânä yaqın. Ertäsi küni begim Abdulla Mirzâ bilän Həbibä Sultānni ikki yānigä ālib räsädxānāgä bārdi.

Yer tägidän çıqıb kelġän və üç qavätlik ülkän bināning şiftigäçä kōtārilib bārgän zināpāyälärdä Uluġbekning ruhi kezib yürgändäy tuyulardı. Gävhärşâd begim Uluġbekning ruhigä sādāqat saqlāb kelāyātġän və räsädxānädä uning işini dāvām ettirāyātġän Āli Quşçı başlık ālimlärgä sārūpālär kiygizdi.

Ālgāv-dālgāv päytläridä räsädxānädägi qımmätbähä āsbābü-ālātlärdän ānçäsi oġırlāngän ekän.

[126] - Bu āsbāblärni yāngidän yāsātış mümkin emäsmikin? – sorädi Gävhärşâd begim Āli Quşçidän.

- Lāyihäläri bār, üstälärgä buyurtmä beriş mümkin, ämmä kättä mäblāġ keräk.

- Mäblāġni tāpib berürmiz, mävlānā! – dedi Abdulla Mirzâ.

- Māmāngiz hām bu işgä āzginä hissä qoşġay! – dedi Gävhärşâd begim və Hirātdä poyāt sändıqqa sālīb kelingän tillä tängälärdän beş mingtäsini räsädxānā xaräcätläri üçün in’ām qıldı.

Ertäsi küni Uluġbek mädräsäsiġä bārib, müdārrislär və tilibi ilmlär bilän uçrāşdılar. Gävhärşâd begim mädräsä ehtiyācläri üçüm hām beş ming tillä sāvġa qıldı.

- Māmācān, bābāmdän qālgän āltin zaxıräläringiz hāli köpmi? – deb hāzillāşib sorädi Abdulla Mirzâ. – Bizgä ātägāningiz hām bārdır?

- Bār, şāh oġlim. Hirātġä bārsām sizġä bir sändıq āltin berib yubārgäymen.

Sāmārqanddä Uluġbek Mirzâ xātiräsi üçün Gävhärşâd begimnāmidän cümä küni elġä āş tārıldı, xuşāvāz qārılär tilāvātlär qılışdı.

Köz kirib, bāġlärdä bārçä mevälär yetilġän päytdä mähällälärdä yänä dāsturxānlär yāzilib, Uluġbek Mirzāning yil āşisi berildi.

Bu ārädä Gävhärşâd begim Bağı Dilküşāġä bārib, Abdulātifning ānəsi və bāläläridän xabār āldi.

Hüsn Nigār xānim kāsālmānd bolib, hässāġä süyünib qālgän edi. U dārvāzā āldigä yetib kelġünçä Abdulātifnning beş oġlı birin-ketin yügürüb çıqıb kättä māmālärini

tä'zim bilän kütib âldilär. Bir yildä saçları âppâq âqarib ketgän Hüsn Nigâr xânim Mähdi Ülyâ qaynânâsining âyâğı âstigä özini taşläb, uvvâs sâlib yığlädi.

Gävhârşâd begim uni yelkäsidadän âlib, zorğâ âyâqqa turğızdi.

- Äfü eting, häzrät begim, keçiring!

- Pärvârdigârning özi keçirsın, kelinpâşşâ! Siz bilän biz endi mänâ şu nevärälärni mehrü âqibätlik qilib östiräylik.

- Bu bâlälär häm mälâmätdä qâldi, häzrät begim. Mäktäbgä bârsä tengdâşları “pädärküşning oğli” deb dâvrägä qoşmäs emişlär.

- Yâ, tävbä! Bu nâräsidadä bâlälärdä ne äyb? Undän bolsä, men bu çevärälärimni Hirätgä âlib ketäymi?

[127] – Bârâsenlärimi Abdurâzzâq? Coqıy? Qaydu?

- Bârâymiz! Deyişdi kättä çevärälär.

Kiçigi Bâqıy Mirzâ häli endi beş yâşgä kirgän edi.

- Mâyli kelin, kiçikläri siz bilän qâlsın. Nevärä şirin bolur. Ävungäysiz. Şu qarârgä kelişib, yol täräddüdini körışâyâtgändä Däşti Qıpçâq tāmāndān nâxuş xabâr keldi.

Yâzdä Sāmārqandgä hücüm qilib uni âlâlmägän Sultân Äbusäyid endi Säbrân vä Sıgnâk tāmānlärigä birib, Cöcixân ävlâdidän bolgän Äbülxayrxângä qulluq qılâyâtgän emiş. Äbülxayrxânning ottiz mingdän ârtıq qoşını bâr edi. Özi Uluğbek dävridä bir neçä märtä Sāmārqandü Buxârâ âtrâfilärigä tälânçilik yürişläri uyuştirib, kättä ölcälär bilän Däşti Qıpçâğgä qaytib ketgän edi. Bu gäl ägär u Temuriyzâdä Äbusäyid bilän ittifâq tüzib, Sāmārqandgä bâstirib kelsä, Abdulla Mirzâ ulärgä bäs kelişi ämri mähâl.

Bundän taşvişgä tüşgän Gävhârşâd begim tezrâq Hirätgä qaytış vä Äbulqâsim Bâbüрни Abdulla Mirzâgä kömək yubârişgä köndiriş niyätini köngligä tügdi.

Begim endi çevärälär taqdiri üçün häm özini cävâbgâr sezârdi. Şu säbâbli Abdulätifning oğlläri yâ'ni Uluğbek Mirzâning neväräläri Abdurâzzâq vä Coqıy Mirzâni özi bilän birgä Hirätgä âlib ketdi.

* * *

Bir vaqtlär Uluğbek Mirzâ dävridägi uruş häräkätläri toxatışdä Gävhârşâd begim ällâmä Ärif Äzäriy ârquali kättä iş qılğäni vä şundän keyin Hirät taxtini egälläşdä Äbulqâsim Bâbürgä öz mäslähätläri bilän yârdäm bergäni üçün bu nevärä māmâsini cüdä ä'zâzlârdi, häftä-on kündä bir märtä Bağı Säfedgä kelib, begimdän xabâr âlib

ketardı. Äbulqâsim Bâbüür sarâyining Gävhârşâd begimgä ehtirâmi hâmi şungä yârâşgä cüdä bäländ edi.

Begim Sämärqanddän qaytäyâtgäni haqıdâ Hirâtğä xabâr kelğändâ pādşâning tâpşırıǵı bilân baş vâzir vâ şâhâr dâruğasi bir künlik yolgâ peşvâz çıqıb, Gävhârşâd begimni kütib âldilär. Ertäsi küni ertälâb Bağı Sâfedğä Äbulqâsim Bâbüürning özi hâmi [128] mâmâsini körgäni keldi. Gävhârşâd begim tâcdâr nevâresini bağrigä bâsib körışâr ekân, undân xuşboy mäy hidi kelâyâtğänini sezdi.

Äbulqâsim Bâbüür ottiz yâşlik xuşsurât vâ şâir tâbiât yigit bolib, âtâsi Bâysunqur Mirzâğä oxşâb, mäy bázmlärini yaxşı körâr edi. Bugün keçäsi hâmi tângâtâr mäy bázmi qılğân bolsâ kerâk, kâmi uxlâğänidân közläri qızârib yuribdi. Ävâzi hâmi dorillâb eşitildi:

- Häzrât mâmâcân, qalây, Sämärqanddän xursänd bolib qaytdingizmi?

- Xursändçilik köp boldi, siz mengä qoşğân âdâmlâr uzâq sâfârdâ âğirimni yângil qılğânläridân minnâtdâr bolib, beş vaqt nâmâzlärimdâ sizni duâ qıldim!

- Täşâkkür, mâmâ!

Begim Hirât tâcdârıgä ävvâl quvânçlı vâqeälärni sözlâb berdi-dâ, keyin Dâşti Qıpçâq tāmândân Sämärqand üstigä bâstirib kelişi mümkün bolğân xavf-xatârdân söz âçdi:

- Äbusäyid Mirzâ yigirmâ yettigä kirğân, köp bälâläрни körib pişigân tâdbirlik raqıb. Äğâr u Äbülxayrxân bilân ittifâq tüzib Sämärqandni âlsâ, Hirât hâmi xavf âstigä qalgây. Sihibqırân Ämir Temur Turânni Çingiziylärdân âzâd qılğân edilär. Çığatây ävlâdlärni Moğulistândâ Cöci ävlâdläridân bolmış Toxtämişxânni âltin Ordädâ mağlub etğân edilär. Şundân beri Çingiziylâr âlämzädâ bolib, temuriylärgä qarşı neçâ bâr tâcâvüz qıldilär. Ulärning qançâ hücümlärini Uluğbek Mirzâ bilân rähmätli bâbângiz Xâqâni Säyyid qaytârdilär. Lekin häli temuriylärdân birântäsi Dâşti Qıpçâqdägi Çingiziylärgä yârdâm sorâb bârgân emäs edi. Sultân Äbusäyid Äbülxayrxân bilân ittifâq tüzib, düşmân qoşinini Sämärqandğä başlâb kelsâ, temuriylâr sülâlâsining ildizigä bältä urgândây bolur. Häzrätim, siz hâmi şu şâcärä dâraxtining yâşnâb turgân bir şâxısiz. İldizğä urılğân bältä bärçâ şâxlärgä zârâr keltirür. Şuning üçün men sizdân ilticâ qılurmen, Sämärqandğä, Abdulla Mirzâğä kömâk yubâring. U sizğä sâvğa-sälâmlâr bilân şâyxulislâm Xocâ Bürhâniddinni elçi qilib yubârgân. Häzir siz Hirâtdâ, Abdulla Mirzâ Sämärqanddâ mening ikki qanâtım bolib turibsizlâr. İlâyâ bu qanâtlärim dâim bir-birläridân küç âlib pârvâz etsinlâr!

[129] – Äytäningiz kelsin, häzrät māmā. Men Abdulla Mirzāning elçisini yaqın künlärdä qabul qılğäymen. Ğarbiy çegärälärimiz nātinçraq bolib turibdir. Qārā qoyunli türkmänlär Täbrizü İsfähāngä qanāät qılmäy, Cürçänü Ästrābādgä köz āläytirmāqdälär. Ulärni dāf qımgāndän song āmirü āyānlär bilän mäslähätini bir cāygä qoyib, Abdulla Mirzāgä, ālbättä, kömək yubārgäymiz.

Lekin ğarbiy çegäräläri tinçitiş Äbulqāsim Bābür oylāğanidän köprāq vaqt āldi. Xurāsānlık āmirü āyānlär, āynıqsä, ulärning eng e’tibārlisi bolgān Ąmir Şerhāci Turāngä bārib, Çingizxān āvlādläri uruşib yürişni istāmäs edi. Yumşāq tābiätli Äbulqāsim Bābür bu āmirlärgä dāim hām öz sözini ötkäzālmäsdi.

Abdulla Mirzādän elçi bolib kelgān Xocā Bürhāniddin qış boyi Hirātdä qālib, kütilgān nāticägä erişlālmädi. U Sāmārqandgä qaytāyātğändä Gävhärşād begim Şāhruh Mirzādän merās qālgān songgi xazināni açtırıp, Abdulla Mirzāgä vā’dä qılğān āltinläri üsti yāpıq bir ārāvāgä yūklätädi. Elçigä işānçlı qorıqçılär hām berib, bu bāylıkni Sāmārqandgä cönätädi.

Häyāt-māmāt cāngigä täyyārlānāyātğān Abdulla Mirzā üçün māmāsi yubārgān āltinlär cüdä āsqatädi. Yāzgäçä on ming kişlik āskärlär yāllānıp, ulär āt ulāv vā qurāl yārağ bilän tā’minlāndi.

Cävzä āyining āxırläridä Sultān Äbusäyid qoşiniŞāhruhiyā vā Cizzax ārqalı Sāmārqandgä yaqınlāşib kelä bāşlādi. Abdulla Mirzā öz lāşkəri bilän Sāmārqanddän çıqıp, uning yolini Bulunğurdä tösib çıqädi.

Äbusäyid Mirzāning qoşini säkkiz ming ātrāfidä edi. Abdulla Mirzā tāp tārtmäy bu qoşini bilän cānggä kirişädi.

Köp uruşläri körgān täcribāli Äbülxayrxān ātäylāb Sultān Äbusäyid qoşinini āldinraq cānggä sālādi. Özi esä yigirmä ming āskəri bilän ānçä ārqadä – Sāngzār dāryāsıgä vā Mārcānbulāq tāmānlärgä bārädigān suvsız sāylär içidä, tepāliklär ārtidä pistirmä bolib pānālāb turädi.

Abdulla Mirzā Äbülxayrxānning ālāhidä qoşini bilän ārqadän kelāyātğānini bilärdi. Uning nāzäri- [130] dā ävväl sultān Äbusäyidni tār-mār qılsä, keyin Äbülxayrxān bilän yākkāmä-yākkä urıış āsānrāq bolädigāngä oxşardı.

Birāq Sultān Äbusäyid lāşkəri ārqagä çekinib bārib, Äbülxayrxān qoşini bilän birlāşädi-yü, cüdä kättä küçgä āylānıp ketädi.

Sāmārqandliklār Ābusāyidni Bulunğurdān Sāngzār tāmāngā quvib bārāyātğāndā pistirmādā turgān Ābūlxayrxānning yigirmā ming qoşini sāylārdān, tepāliklār ārtidān yāpirilib çıqdi.

Dāştiy Sultānlār tolğamā usūlini işlātib, Abdulla Mirzā qoşinining ikki qanātigā tegmāy āylānib ötā başlādi.

Buni körgān Bābā Hüsāyn Abdulla Mirzā mingān ātning cilāvini tutdi:

- Hāzrātim, qaytmāq kerāk!

- Qāçāylikmi, ā? Qaysi yüz bilān Sāmārqandgā qaytgāyimiz?!

- İlāci yoq. Dāştiy Sultānlār bizni qurşāvgā ālmāqçi! Qarāng, qanātlārimizgā tegmāy ārqadān zārbā berişmāqçi!

Abdulla Mirzā ğuldā özi bilān birgā cāng qilib kelāyātğān ikki ming ātlik yigitni ārqagā qaytārdi. Āmmā dāştiy Sultānlār bu ārādā it çāptirib, qaytiş yolini hām bekitib ālišgā ülgürdilār.

Abdulla Mirzā ātning cilāvini yāli üstigā tāşlāb, çāp qoligā hām qiliç āldi. İkki goldā ikki qiliçni sermāb, yāv āskārlārinining üç-törttāsini egārdān ağanātđi. Bābā Hüsāyn başlik yūztāçā bekü nāvkarlār Abdulla Mirzāni ikki yāndān vā ārqadān himāyā qilib, qurşāvni yārib ötā başlādilār.

Şu pāyt āçiq turgān āld tāmāndān yāv kāmānçilāri oq yāğdırdilār. Bu oqlārdān beş āltitāsi Abdulla Mirzāning zirhli dūbūlğasigā vā cibāsıgā urilib qapçib ketdi. Şundā dūşmān mergāni Abdulla Mirzāning boynini mōlcālgā āldi.

Bāş hārāktđā bolışi üçün zirhli kiyimning boyingā yāpilğān qısmidā āzginā āçiq cāy qāldirilārdi. Yāv mergāni epçillik bilān ātgān yāy oqı ānā şu āçiq cāyni tāpib ötdi-yü, Abdulla Mirzāning boynigā sānçildi.

Boyinning yoğān tāmiri ötgān cāydān qān tizilāb ātilđi. Abdulla Mirzāning huşdān ketib, egārdān āğır tūşāyātğānini körgān Bābā Hüsāyn tez bārib uni uşlāb qāldi vā özining ātigā öngārib āldi.

[131] nāvkarlār endi Bābā Hüsāyn mingān ātni orāb ālib, yāv qurşāvini yārib ötdilār. Behuş Abdulla Mirzāni cāng māydānidān ālib çıqdilār. Lekin Sāmārqandgā yetib bārgūnlāriçā Abdulla Mirzā huşigā kelmāy cān berdi.

Mārhumni bābākālānlāri maqbārāsıgā dāfn etdilār. Uning ruhigā bāğışlāb tilāvāt qılğān Xocā Bürhāniddin:

- Abdulla Mirzâ çaqmâqday yältillâb söndi, bâqıy dünyâgâ şahid bolib ketdi! – deb közigâ yâş âldi.

Häbibä Sultân begim müsibätdän örtänib yığläyâtgan päytdä ämäkibâççäläri Äbusäyid Mirzâ Sämärqandgâ ğaläbä karnäyini çäldirib kirib keldi.

U bilän izmä-iz kelgän Äbülxayrxânning ğalıb läşkari bir vaqtlär Ämir Temur äskärlärigä qarârgâh bolib xızmat qılğan Kânigilni egällädilär.

Äbusäyid Mirzâ özigä hâmiylik qilib tâcü taxtni âlib bergän Äbülxayrxânni xursänd qılış häräkätigä tüşdi. Abdulla Mirzâ tərəfdärlärining mälü mülki äyâvsiz müsädärä qılindi. Bütün şähär ähâlisidän Äbülxayrxân fäydäsigä cüdä kättä mälü âmân yığib âldilär.

Ğalıb sultânlär bu bilän qanâätlänmädilär. Sultân Äbusäyid ulärning täläbigä boysunib, Uluğbek Mirzâning on säkkiz yâşlık gözäl vä âqlä qızı Râbiyâ Sultânni ellik yâşlık Äbülxayrxângä ölcä tärzidä mäcburän nikâhlätib berdi.

Temuriylär tärıx sähnäsigä çıqqandän buyân häli çingiziylär âräsidadän çıqqan birärtä xân temuriy mälikäläri ölcä tärzidä öz nikâhigä âlâlgän emäs edi.

Äbülxayrxân bu şäräfgä birinçi bolib erişgänidän ğururgä tolib, Däşti Qıpçaqqa äbroşi benihâyä âşib qaytdi.

Bu ğurur beciz emäs edi. Çingiziylär bilän temuriylär âräsidadä äsrdän buyân dävâm etib keläyâtgan küräşlär keskin büriliş pälläsigä kirgänini mänä şu hâdisälär ilk bär nâmâyân qıldı. Lekin bungä köp âdäm e'tibâr bermädi.

Çünki temuriylär sältänäti häli müstähkäm körinärdi.

Äradän ellik-ältmiş yil ötär-ötmäs Äbülxayrxân açğan yollärdän uning neväräsi Şäybäniyxân bâstirib kelişini, bütün Turânü Xurâsânni zäbt [132] etib temuriylärni Sämärqanddän häm, Hirâtdän häm sıqıb çiqarişini, tâğ köçkisidäy şäfqatsiz bäsqınlär nâticäsidadä Sultân Äbusäyidning neväräsi Zahiriddin Muhämmäd Bâbür cüdâ bolib, Hindistângä ketişini häli heç kim täsävvur häm etä âlmäsdi.

KÜYGÂN QANÂTLÄR

Bâğı Säfedgä här häftädä kelib turädigan Hirât tâcdâri Äbulqâsim Bâbür songgi dâf'â üç häftägäçä körinmäy ketdi. Nihâyät, yigirmä kün ötgändän keyin mâmâsining huzurigä mä'yus bir qıyâfätdä kirib keldi-yü Abdulla Mirzâning häläk bolğanı toğrisidägi müsibätli xabärni äytdi.

Äbusäyid Mirzâ Sämärqanddâ taxtgâ çıqqanini Râbiyâ Sultân begim Äbülxayrxângâ ölcä târzidâ berib yubârilgânini eşitgân Gävhârşâd begim dâhşätgâ tüşib, ornidân turib ketdi. Qollâringi âsmângâ çözüb:

- Yâ pâkâ pârverdîgâr, fälâk bunçalik çäppä äyländi?! – deb örtänib yığlädi. – Heçgn Äbusäyid ölmäydi-yü, Abdulla Mirzâdây nârdlârgä äcäl kelâdir?! Abdulla mening Sämärqanddâgi qanâtim edi! Qanâtim küyib tüşdi! Kättä bir ümidimdân ayrıldım!

Äbulqâsim Bâbüür öz vaqtidâ Abdulla Mirzâgä kömək yubârâ âlmägâni üçün mâmâsidân xicâlât bolib, ungä täsälli berişgä intildi:

- Häzrât mâmacân, nâümid bolmäng, Äbusäyidgä qasâs qayğusidir! Uning çingiziylâr kömâgidâ öz qarindâşi Abdulla Mirzâni öldirgâni – temuriylâr sülâlâsigâ xıyânâtdır! Yänâ Râbiyâ Sultândây cigärbândimizni Cöcihân ävlâdlârigâ ölcä târîqasidâ berib yubârgâni – biz üçün isnâd! Men buni cüzâsiz qâldirmägâymen! Xudâ xâhläsâ vaqti sââti bilân ğarbiy çegärälârni tinçitib, Äbusäyidgä qarşı qoşın târtgâyımız!

- İlâyâ yaxşı niyâtingizgä yeting, cânim bâlâm! Mening endigi süyângân tâğım sizsiz! Bütün ümidim sizdân!

Gävhârşâd begim nevârâsini duâ qılâ-qılâ közâtib qoydı.

Äbulqâsim ğarbiy çegärälârni tinçitgünçâ yänâ bir-ikki yıl ötđi. Bu ârädâ Turândâ qurğaqçılık [133] bolib, yâmân kâsâlliklârdân ât-ülâvlâr qırılğâni, Sultân Äbusäyidning ähvâli âğırlâşğâni haqıdâ xabârlâr keldi. Äbulqâsim Bâbüür fursâtdân faydälâniş, milâdiy 1454 yılning küzidâ Sämärqand yürüşigâ âtlândi.

Şu yıllârdâ Äbulqâsim Bâbüür sârâyidâ târbiyâ bolâyâtğân Hüsâyın Bâıyqarâ vâ Älişer Nâvâiylârdâ hâın Sämärqandgâ bârış iştıyâqı küçli edi. Ulâr Bağı Sâfeddâ Uluğbek Mirzâning nevârälâri Abdurâzzâq vâ Coqıy Mirzâlâr bilân birgâ Gävhârşâd begimdân temuriylâr târıxı boyıçâ hâr hâftädâ sâbâq âlâr edilâr.

Begimning kütübxânâsidâgi nâdir qoyâzmâlâr, Ämir Temur tüzüklârineing âsl nüsxâlâri, faqat tâcdârlâr üçün bir neçâ nüsxaginâ köçirilğân Yâzdiy “Zâfarnâmâ”si yâş Älişerni cüdâ qızıqtırârdi. Gävhârşâd begim târıx kitâblâridâgi vâqeälârgâ özi körgânbilân tâfsilâtlârni qoşib ğäpirgândâ Hüsâyın Bâıyqarâ hâın ertäk eşitâyâtğândây mârâq bilân qulâ sâlârdi.

Mänâ, hâzir Hüsâyın Bâıyqarâ on âlti yâşğâ kirib, yelkâlâri keng, pâlvântaxlit yigitgâ äylâniş bârmâqdâ. Bâlâlik pâytidân beri Gävhârşâd begimgâ behâd câzibâli

körinädigän Älişerbekning istäräsi ıssıq, qaddi-qämäti nâzik, özi hâmi Hüsäyn Bâıqarâdân üç yâş kiçik – endi on üçgä kirdi.

Qılıçbâzlik mâşqläridä Hüsäyn Bâıqarâ bâ'zi kättä yâşli nâvkärlärni hâmi yengib çıqardı. Ämmâ mäktäbdä müällimlər bergän sâbâqlärni Älişebek undân yaxşıraq özläştirärdi. Nizâmiy Gâncäviy, Hüsräv Dehläviy kâbi şâirlär yâzgän “Xamsä”läрни ulär ikkâvi birgä oqışardı, Gävhârşâd begim ulärni dâim birgä körärdi.

Hüsäyn Bâıqarâning yâşı kättäraq bolsä hâmi, Älişerning ötkir zehniğä, aqlü färäsätigä tân berib, bilmägän nârsälärni undân sorär âlärdi.

Bu ikki öspirinning âtä-ânläri hâmi Gävhârşâd begimning qadrdân kişiläri edi.

Hüsäyn Bâıqarâ - Ämir Temurning ikkinçi oğlu Ümârşayx Mirzâ ävlâdläridân edi. Hüsäyn Bâıqarâ yetti yâşarlıgıdä âtäsi Ğıyâsiddin Mänsur vâfât et- **[134]** gän, şundân beri uni ânäsi Feruzä begim tärbiyäläb kättä qılmâqdä edi.

Feruzä begim âtä tāmānidân hâmi, ânä tāmānidân hâmi Ämir Temur ävlâdläriğä mänsüb cüdä âqlä vä şicâätli äyâl bolğäni üçün Hirâtdä eng nüfuzli ânälärdân sänälär, Gävhârşâd begim u bilân tez-tez uçraşıb, suhbätläşişni yaxşı körärdi.

Älişerbekning âtäsi Ğıyâsiddin Kiçikinä Bähâdir Äbulqâsim Bâbüarning eng işängän ämiräridân bolib, üç yıl bürün pâdşâh uni Sâbzävârgä hâkim qilib täyinläğän edi. Ärädân bir yıl ötgäç Sâbzävârdä yāmân bir käsällik tärqaldi. Ğıyâsiddin bähâdir bu käsällikkä uçrâğänläрни qutqarişdä hâkimü tåiblärgä baş boldi. Äksigä âlib, bu yāmân käsällik uning öziğä hâmi yuqdi. Älişer on bir yâşarlıgıdä âtäsidân cüdä boldi.

Älişerning ânüsü Äbulqâsim Bâbüarning yâlgız oğlu – hâzir yettigä tolgän şâh Mähmudgä müräbbiyä bolib xızmat qılärdi. Gävhârşâd begim bu äyâl bilân hâmi cüdä qadrdân edi.

Şuning üçün begim Sämârqand yürişigä qatnâşmâqçı bolâyâtğän Hüsäyn Bâıqarâ vä Älişerbekdân:

- Änläringiz râzimi? – deb sorädi.

- Hâzrät begim, ävväl sizdân mäslähät âlgäni keldik.

- Xop, men mäslähät beriş üçün maqsädni bilişim keräk. Sämârqandgä... tāmâşä qılğäni barmâqçimisizlär?

- Yoq, biz qasâs âlmâqçimiz, - dedi Hüsäyn Bâıqarâ. - Abdulla Mirzâ yaxşı yigit edi. Râbiyâ Sultân üçün hâmi âriyatimiz kelür. Biz ulärni mänä bu bağdä körgän edik...

- Siz hâmi cäng qılmâqçimisiz? – deb begim külimsiräb Älişerdân sorädi.

- Men Uluġbek Mirzâ qabrini ziyârat qılmâqçimen, - deb uyâlinqırâb cävâb berdi Âlişer. – Biz quvġındâ yürgändâ Uluġbek Mirzâ kättâ yaxşilik qılġân edilâr. Özingiz bilürsiz, hâzrât begim... Biz ul âliy zâtning ruhlâri âldidâ qarzdârmiz.

- Niyâtläringiz yaxşı, bälälärim. Lekin hârbîy yürîş xatârdân xâli bolmäs. Ânä râzi – xudâ râzi deydilâr. Ävväl ânäläringizdân râzilik âlmâq keräk.

- Ânälärimiz sizning ġäpingizdân çıqmäslâr,- dedi Hüsäyn Bâyqarâ: - Hâzrât begim, bir âġız ulärgä äytsängiz...

[135] – Xop, men hâm äytây. Ämmâ âldin özläringiz...

- Ânälr könsä hâm, bälki pādşâh ruxsât bermäs? – ikkilänib sorädi Âlişer.

- Buni keyin ġäpläşġäymiz. Hâzir bârib ânäläringizni mening huzurimgä tâklif qilinglâr.

Oşâ küni Ġävharşâd begim Feruzâ begim bilân Ġülruh bânuni Bağı Sâfeddâ qabul qilib, ulärning oġıllâri toġrisidâ uzâq suhbâtlâşdı.

- Sâhibqırân qaynâtämiz yâşâġân dâvrlärdân beri, - deb ġäp bâşlâdi Ġävharşâd begim, - bir neçâ ävlâd yâşlârni körib, küzätib, közim ânçâ pişib qâlgân. Feruzâ begim, Ġülruh Bânu, sizlâr şü öspirinlärgä hâm âtâ hâm ânâ bolib, özläringizni fidâ qilib, yubârıbsizlâr. Bulâr endi qanât çıqârib pârvâz etädigân yâşġâ yetäyâpti. Şü yâşdâ öspirinlâr uzâq sâfärgä çıqışni, xavf-xatâr bilân âlişişni yaxşı körädilâr. Men sezib turibmen, Hüsäyn Bâyqarâ hâm, Âlişerbek hâm, inşââllâ, tâlei bäländ siymâlâr bolib yetişġây. Uluġbek bilân uning âtäsidad bolġân nâdir fâzilâtlâr kürtäginimen şü ikki öspirindâ körgändây bolurmen.

- Bâşârätinizni xudâ râst keltirsin, hâzrât begim,- dedi Feruzâ begim. – Hüsäynxânning özi hâm âdâlâtsizlikläрни körgändâ tutâqıb ketädır, “men taxtgä çıqsâm faqat âdâlât ornâtiş üçün çıqġäymen!” deydi. Uning âdâlâtlı pādşâh bolıř ârzusi behäd küçli.

- Âlişerbekning ârzusi-çi? - deb sorädi Ġävharşâd begim Ġülruh bânudân.

- Oġlimiz şâir bolib, “Xamsâ” yâziş ârzusidälâr.

- İkki dostdâ ikki xıl ârzu, ämmâ men ulârni dâim birġâ körämen, - häyrâtlänib dedi Ġävharşâd begim.

- Çünki Âlişerbek âdâlâtlı pādşâġâ dostü hâmkâr bolıřni istäydir, - izâh berdi Ġülruh bânu.

- Ägär Hüsäyn Bâýqarâgä pädşâlik näsib qılsä, Älişerbek uning eng işängän väziri bolğaylär! Deb qoşib qoydi Feruzä begim.

- Lekin bundäy uluğ maqsäd yolidä qançä mäşaqat, qançä xavf-xatärlär bär! - Gävhärşäd begim gäpni Sämärqand yürişigä burdi: - Qaläy, bu ikki dostning Sämärqandgä barişigä rāzimisizlär?

[136] Täbiätän dädil äyäl bolğän Feruzä begim:

- Men tävakkül qılmâqçimen, - dedi. Tākäygānçä ānäsining qanāti āstidä oltirādi? Ātā-bābālāri şu yāşdā Īrāqu Ācāmlārgāçä yüriş qilib bağān ekānlär. Oğlimni xudāning pānāhigä tāpşimāqçimen. Hāyātning aççıq-çüçüginni tātib çinıqsın.

Gülruh bānu bāşini xam qilib, xıçālāt çekkändäy bolib gäpirdi:

- Küz kirdi... Bulär Sämärqandgä yetgünçä qış yaqınlāşğāy. Älişerxān cüdä nāzik. Men qorqamen... Ātāsi ölgändän buyān men Älişergä süyünib qālgānmen.

- Yāşi hām endi on üçğä kiribdir, - Gävhärşäd begim Gülruh bānuning gäpini mā'qullādi. – Hāli on ālti-on yetti yāşğä kirgändä bundäy yürişlārgä qatnāşsā bolur. Uni hāzir ehtiyāt qılāylik.

* * *

Hüsäyn Bâýqarâ ānäsining rāziligi vā Gävhärşäd begimning tävsiyāsi bilān Ābulqāsim Bābūr qoşini sāfidä Sämärqand yürişigä cönādi. Ādätdä härbiy yürişlär ertä bāhārdä bāşlānib, qış tüşgünçä tügätیلär edi. Lākin Ābulqāsim Bābüarning āmirlāri täyyārgärlik işlāriini çözüb yubārdیلär. Küzgi Qavs āyi kirgändä zorğā yolgā çıqdیلär. Āmudāryādān ötişdä kemālär tezdä tāpilmāy yānā ānçä vaqt yoqātışdi. Sämärqandgä yetib kelişgändä aqrāb²⁰ āyi kirib, dāstlābki qār yāğıb ötgān edi.

Ābusāyid Mirzā vaqtdān yutiş üçün, mähārdān çıqmāy, qorğān dārvāzālāriini içkārīdān mähkām bekittirdi. Ābulqāsim Bābūr qoşini şāhārni qırq kün qamāl qıldı. Bu ārādä qış kirib, qattıq sāvıqlār bāşlāndi. Hirātliklär şāhār ātrāfidāgi mähāllälārdān ıssıq cāy qıdırib tārqab ketä bāşlādi.

Ābusāyid Mirzā qorğān devārlāri üstidān mörālāb, qamāl sirtmāğı boşāşğān cāylārni ānıqlādi. Song içkārīdāgi ıssıq cāylārdä küç yığıb yātğān beş ming ātlıq āskārni qorğān tāşqarisigä tösātdān bāşlāb çıqdi. Kütilmāgāndä berilğān zārbādān Ābulqāsim Bābūr qoşini kättä tālāfāt kōrdi. Şundāy bolsā **[137]** hām, Hirāt qoşini hāli

²⁰ Aqrāb – nāyābrming 21 dā kirādi.

Äbusäyidinkidän ikki bärâbâr köp edi. Hirâtlıklâr özlärini onglâb cänggä kirişgändä Äbusäyid açıq turgân qorğân dârvâzälärini tezrâq bekittiriş üçün âskärlärini içkârigä başlâb kirib ketdi.

Bu ketişdä Äbulqâsim Bâbü'r şähârni zâbt etâlmâsligi, qış sâvuqlâri uni çekinişgä mâcbur qılışı köpçilikkä âyân bolib qâldi. Qamâldä şähâr âhâlisi hâ'm qıynâlmâqdä edi.

Axıyri qorğân içidän Xocâ Ährâri Vâli âq bâyraq kötârgân müridi bilân Bâbü'r qarârgâhigä elçi bolib keldi. Müzâkârälärdä Hirât tāmāndān taşqı işlâr vâzârätining täcribâli mülâzimi Abdurâzzâq Sāmârqandiy iştirâk etdi.

İkki ârädä pâyda bolgân nizâning âsâsiy sâbâbi – Sultân Äbusäyidning Şâhruh Mirzâ ävlâdlârigä, xususân, Uluğbek Mirzâning merâsxorlârigä âdâlâtsiz münâsâbâtdä bolâyâtgâni edi. Abdulla Mirzâning öldirilişi, Râbiyâ Sultânning Äbülxayrxângâmâcburân berib yubârilgânidän taşqari Uluğbek Mirzâning tört nevârâsi Abdulâtifning oğllâri âtâ-bâbâläriining merâsidân bütünlây mâhrum etilgân edi. Ulârni Hiâtdä Gävhârşâd begim târbiyâlâb vâygâyetkâzmâqdä. Hâzir Uluğbekning kâttâ nevârâsi Abdurâzzâq Mirzâ on üç yâşdä, Coqıy Mirzâ on ikkidä, Qaydü vâ Ähmâd Mirzâlâr on yâşdân âşgân. Ulârgä täcribâli bek-âtkâlâr, âtâlıqlâr täyin etilsä âlâhidä şähârü vilâyâtlârgä hâkim bolışlâri mümkün edi.

Xocâ Ährâri Vâli Abdurâzzâq Sāmârqandiy bilân birgä bu tâlâbâläarning âsâsli ekânini Äbusäyidgä tüşüntirdilâr. Äbusäyid Hirât tāmānning tâlâblâridân bir qısmını qândirişgä mâcbur boldi. İkki tâcdâr tüzgân sulhgä binâân, Uluğbekning kâttâ nevârâsi Abdurâzzâq Mirzâ Bâlxgä, Coqıy Mirzâ Şâhruhiyâgä hâkim qilib täyinlândilâr. Ulârning yâş inilârigä âkâlâri hâkim bolgân câylârdân münâsib lâvâzimlâr beriş Hirât tāmānining ıxtiyâridä qâldirildi.

Şu târzdä ikki tāmân bir-birlâri bilân yârâşdilâr.

Hirâtlıklâr bu hârbiy yûrişdân hârib-çârcâb, qış çillâsidä Xurâsângä qaytgânlâridä ulârning ârâ- **[138]** sidä Hüsâyın Bâyqarâ yoq edi. Xavâtirgä tüşgân Feruzâ begim oğlını sorâqlâb Äbulqâsim Bâbü'r sârâyigä bârdi.

- Pâdşâ hâzir bândlâr! – deb begimni yâsâvulbâşi qabul qıldı.

- Oğlim Hüsâyın Bâyqarâ neçün qaytmâdi? Tirikmi? Yâ yûrâdâr boldimi?

Yâsâvulbâşi istehzâli külimsirâb:

- O'glingizgä Sämärqand yâqıbdır, - dedi. – Bizdän âcrâlib, Âbusäyid sârâyigä xızmatgä kiribdır.

- Yoğ-yey, hüzil qılmäng, cänâb yäsâvulbaş! – deb Feruzä begim bu gäpgä işänmädi. – Axır oğlimning bütün ıxlâsü e'tiqâdi häzrâti Âbulqâsim Bâbüir tärâfidä edikü!

- Yänä bilmädim. O'glingiz Uluğbek Mirzâgä hâim ıxlâsmänd ekânlâr. Räsädxânägä bârib yürgänlâridän xabârim bâr. Bâlki oşâ yerdä Uluğbek Mirzâning şâgirdlâri bilân til tâpişgândirlâr?

Feruzä begim bättâr xavâtirgä tüşdi. Âbulqâsim Bâbüir bâşqa işlârdän boşägünçâ uning qabulini kütüdi. Hâr qalay, begim oğlini şü pâdşâgä işârib tâpşirgân edi.

Âbulqâsim Bâbüir xânâyı xâsdâ şâhnişin üstidä oltirgân edi. Tâ'zim qilib kirgân Feruzä begimgä png yândän cây körsätüdi.

- Âfsus begim o'glingiz bebâşraq ekân. bizdän beruxsät Sämärqanddâ qâlgân edi. Âqıbâti yâmân bolibdır.

- Ne bolibdır, häzrâtim? Yänä birân şum xabâr keldimi?

- Hâ, mână, bugün ertälâb Sämärqanddâgi bizning âdâmlârdän maxfiy axbârât keldi. Sizgä äytmäy ilâcim yoq... Âbusäyidning ögây ükâsi Sultân Bâys Mirzâ yänä bir neçâ Temuriy şâhzâdâlâr bilân til biriktirib, âkâsigä qarşı isyân kötârmâqçı bolgân ekân. Nâzârimdâ, isyânçılârnıng bir qısmi Âbusäyiddän Abdulla Mirzâning qasдини âlmâqçı bolgânlâr. Lekin ârâlâridän äygâqçı çıqıb isyân täyyârlânâyâtgânidân Âbusäyidni xabârdâr qılmişdır. Şâfqatsiz Âbusäyid Temuriy şâhzâdâlârdän on ikkitâsini tuttirib, Köksârâydâgi hibsxânägä qamâtibdır. Şulârnıng ârâsidâ sizning o'glingiz Hüsâyın Bâyqarâ hâim bâr ekân.

[139] Feruzä begim qattıq iztirâbgä tüşib, közigä yâş âldi:

- Vây, oğlimni Sämärqandgä yubârmeymen olây! Endi uni kim qutqarğay?! Âbusäyid uni Abdulla Mirzâgä oxşätib öldirib yubârsâ ne qılurmiz? Âtâsi bolmäsâ!.. Häzrâtim mengä yârdâm bering! Men özim Sämärqandgä bârây! Yâ oğlimni qutqarib âlib kelürmen, yâ, mäyli, oğlim oşâ yâqlârdâ qâlsin!

- Niyâtni yaxşı qiling, begim. Bârâmen desângiz işânçlı âdâmlârgä qoşib yubârgäymiz.

Feruzä begim şâşâ-pişâ yol tärâddüdini kördi. Gävhârşâd begimning âldigä kirib, âq fâtihâ âldi.

Uning Sāmārqandgā cönayâtganidān xabār tåpgān Ālişerbek qadrdān māktabdāşi Hüsäyn Bāyqarā ātālgān bir bāyt şe’rini sāğınçlı mākhtubigā qoşib, Feruzā begimdān berib yubardı.

Feruzā begim ottiz yetti yāşlık zābārdāst āyāl edi. Qış āxırlāgāndā Hirātdān kāravn bilān ātlıq yolgā çıqdi-yü, hüt āyining yağın-sāçınlaridā qarāmāy. Sāmārqandgā ertā bāhārdā yetib bārdi.

Bu yerdā uni bilādigān bekü, ā’yānlār köp edi. Āmir Temurgā hām ātā, hām ānā tāmāndān āvlād bolgāni üçün “kārimüt tārāfāyn”, yā’ni “ikki tāmānlāmā mö’tābār” deb hürmāt qıluvçılār bār edi. Ābusāyidning özi hām ilgāri Uluğbek qoşini sāfidā āddiy mingbāşi lāvāzimidā yürgān pāytlāridā Feruzā begimni körsā ikki bükilib tā’zim qılārdi.

Āmmā bu gāl ottiz yāşlık Ābusāyid āltin taxt üstidā sāvlāt tōkib oltirgündā Feruzā begim uning qabuligü kirib, yergāçā egilib tā’zim bācā keltirdi.

- Keling, begim, - deb Ābusāyid taxt qarşisidāgi kürsidān cāy körsātđi.

- Hirātdāy cāydān sizning huzuringizgā şāfātāt sorāb keldim, hāzrātim!

- Siz mö’tābār ānāsiz. Āmmā oğlingiz bādkirdārlārtōdāsīgā qoşilmişdir!

- Yāşlık qilib āldāngān bolsā keçiring!..

- Bu ne āldāniş?! Bizdān Abdulla Mizāning qasdini ālmāqçı bolgānmiş! Oğlingizning bu niyātini öz āğzidān eşitgān ādām mengā kelib āytdi.

- Hāzrātim, bā’zidā qoşib-çatib yoq, gāpni bār qilib āytādigānlār hām köp. Oğlimning gāpigā emās, işigā qarāb bāhā berişingizni sorāymen. Oğlim sizning dārgāhingizni āfzāl körib, Ābulqāsim Bābūr- **[140]** dān ācrālib Sāmārqanddā qālgān. Şu işi uning sizgā ıxlāsi bālāndrāq ekānini körsātmāydimi?

- Biz hām şundāy deb oylāgān edik. Oğlingiz yāş bolsā hām dāvyürāk, qılıçni yaxşi çāpār ekān. Men uni tārbiyālāb qoşin bāşi qılmāqçı edim. Birāq keyin bilsām, isyānçı şāhzādālār tōdāsīgā qoşilibdir. Biz bundāy tōdālārni yoq qılmāsāk, ulār bizni yoq qılurlār! Hāmmāgā hām cān şirin tuyulādir, begim!

- Siz hāqsiz, hāzrātim. Xudā āmādingizni bersin. Oğlim tācribāsizlik qilib yāmān ādāmlārning tā’sirigā tüşgān bolsā, uni men özim toğri yolgā sālib ālurmen. Mengā ināning, āylānāy sizdān! Axır siz bilān biz qān-qarindāşmiz. İldizimiz bir. Hāmmāmiz hām temuriylār xānādānidānmiz.

- Lekin “men hām temuriymen” deb, küçi yetsā-yetmāsā tācū taxtgā dā’vāgār bolāyātganlār cüdā köpāyib ketdi, begim! Qoyib bersāk, bu māyda-çüydā dā’vāgārlār

bir bütun mamlakatni pārçā-pārçā qilib zäifläştirib yubâurlâr. Biz sâhibqırân bâbâimiz dâvridägi yägânä märkäziy dâvlatni qaytâ tiklâş ârzusindâimiz. Buning üçün yägânälâş siyâsätigä âmâl qılmâqdâimiz.

- Yägânälâş? Bu qandây siyâsät, häzrätim?

- Dehkânlar ekinlârni ne tävr yägânälâydilâr, bilürmisiz? Bittâ yaxşı tüpni qâldirib hâcil bermäydigân bâşqa zäif tüplârni yulib täşläydilâr. Biz hâm ânâ şundây yägânälâş usuligä âmâl qılmâsâk murâdgâ yetâlmâyimiz!

Bu sözlärning tägidä qandây şâfqatsiz mä'nâ bârligini, Äbusäyid özi yäkkä-yü yägânä hükmdâr bolişi üçün Hüsäyn Bâyqarâni yulib täşläb mähv etişlâri mümkinligini sezgân Feruzâ begim birdân qorqib ketdi:

- Häzrätim, ägâr oğlimning günâhi bolsâ, mäyli cüzâsini men tårtây! Uni bir märtâ keçiring! Lâzim tâpsängiz uning ornigâ meni hibs qıldiring. Meni ölimgâ buyursängiz hâm mäyli, faqat oğlimni keçirsängiz bäs!

Äbusäyid Feruzâ begimning bu mardânâ gâplärigâ qarşı nimä deyişini bilmây ikkilänib qâldi.

Feruzâ begim ungâ yänâ köp ilticâlâr qilib, axıyri oğlini hibsdân boşättirib âldi.

[141] * * *

Üç ây hibsdâ yâtib rânglâri sârgâyib ketgân Hüsäyn Bâyqarâ yârûğ dünyâgâ çıqqan küni ânâsini bâğrigâ bâsib, közlâri yâşlânib minnâtdârçilik bildirdi. Ânâsi ungâ Älişerbek yâzgân mäktubni bergändâ oğlining quvânçı yänâ bir dâracâ âşdi.

Mäktub şundây ılıq, şundây yâqimli tuyuldiki, Hüsäyn Bâyqarâ uni közlärigâ sürtib öpdı. Älişerbek yâzib yubârgân bir bâyttâ şe'rni ânâsigâ zâvq bilân oqıb berdi:

Közim uçârki Hümâyün yüzingni körgây bât

Bäâyniñ anga kirpiklâr ölmış ikki qanât.

Qandây gözâl macâz! Köz uçgändâ kipriklâr çindân qanât çıkârib Hirâtgâ, dostim Älişer tāmângâ uçgüm kelür! Ânâ-bâlâ bâhâr künläridâ yem-yeşil qırü âdirlâr âşâ Hirâtgâ qaytâyâtgânläridâ Feruzâ begim oğlidân sorâdi:

- Râstini äyting, Äbusäyiddân Abdulla Mirzâning qasdini âliş üçün Sämârqanddâ qâlgânmidigiz?

- Bâşqa qasâskârlâr bilân yâşırıqçâ mäslâhât qılgân edik. Ulärning ârâsidâ Abdulâtifdân Uluğbekning qasâsini âlgân Bâbâ Hüsäyn hâm bâr edi. Äbusäyid şu Bâbâ Hüsâyndân xavfsirâb, uning kätigâ cüdâ pıxını yârgân xufiyälârni qoygân ekân. Bu

xufiyälär yäşirin mäslähätdän xabär tåpib, pådşägä yetküzädilär. Äbusäyid tündä Båbå Hüsäynni tuttırış üçün yigirmädän årtıq qurålli nävkärlärini yubåribdir. Båbå Hüsäyn ilikkä tüşsä, qatl etilişini sezgän bolsä keräk. İlkigä qılıçü xançar ålib, Äbusäyidning nävkärläridän beş-åltitäsini yıqıtıbdır. Ämmå bulär uzåqdän oq yağdırıb, yärädår qılädilär. Båbå Hüsäyn yärädår bolışigä qarämây yänä qılıç çåpådır, yåvlärigä tå håldän tåyib yıqılğünçä qarşilik körsätädır. Axıyri ilikdä qılıç tutgäniçä mårdånä cån beribdir... Şundän keyin bizni hām hibs qıldilär.

- Båbå Hüsäynni xudå rāhmāt qılsin. Qahrāmān āmir edi. Lekin siz hām bir ölimdän qalıbsız, oğlim! İkkinçi märtä Äbusäyid sārāyigä yaqın bārā körmāng! Bålādān hāzār!

[142] - Özim hām uning qançalik xatārli äcdāhå ekānini endi bildim. Bir qarāşdā cüdā kelişgān, ålp qamāt, qılıçbāz yigit bolib körindi. Lekin qılğan işlärini bilib dāhşätgä keldim. Günāh qılğan āmāldārläridän birining terisini tirikläy şildiribdir. Yänä birini qaynāb turgān qırqqulāqlık qāzāngä tåşlāb öldiribdir.

- Qāynāb turgān qāzāngä tåşlāb öldiriş!.. Bundāy vāhşi cāzā temuriylärdä yoq edi-kü.

- Äbusäyid buni cāhil xānlärdän örgāngān bolsä keräk. Kitāb oqımās ekān. sārāyidä müşāirä yoq, faqat içkilik bāzmläri. Şāirü ālimlär quvgındä. Dağal muāmälālik cāngārilär tordä.

- Äbulqāsim Båbüarning qarigä endi yetsāngiz keräk?

- Hå, men undän ācrālib qālgāningä köp puşāymān boldim.

Hirātgä qaytgānläridä ānā-bālā ävvāl Gävhārşād begimning huzurigä kirib, bāşdān keçirgānlärini ungä sözlāb berdilär.

- “Müsāfir bolmāgünçä müsülmān bolmāssen” degānläri rāst ekān, - dedi Feruzä begim. – Äbusäyidning cābrini tårtgān ādām Äbulqāsim Båbürdä mē’rifātli şāhin bāşigä kötärsä ārzigāy! Şuni pådşāh hāzrātlärigä bir āğız äytsāngiz, hāzrāt begim! Zārā oğlim Hüsäynbek yänä ul zāti āliyninig xızmatlārigä qabul qılinsä.

Gävharşād begim ārāgä tüşgāndān keyin Äbulqāsim Båbür “yoq” deyālmādi:

- Māyli, sārāygä kelsin, özim bir sözlāşib köräy.

* * *

Əlişerbek hazır pədsə sarayidə müləzımlər ərasidə xızmətdə edi. On dört yəşidə qaddi qəməti tolişgən bilimli, fəhmi-fərəsəti bə'zi kəttə yəşlik müləzımlərniki dən həm bələnd edi. Şuning üçün pədsə Əlişerbekni:

- Fərzəndim, - deb ətər, ilmü sən'ətgə əid eng nəzik işlərni ungə təpşirərdi.

Əlişerbek pədsə qəbuligə kelgən şairlər, əlimlər, sən'ətkərlər, me'mərlərninğ ərzlərini eşitib, mühimlərini kirib pədsəgə mə'lum qılar, Əbulqəsim Bəbür ruxsət bergənlərini uning qəbuligə əlib **[143]** kirər, vəzirlər bilən həl bolədiginə müəmməllərni ulərninğ ıxtiyərigə yubərgəy edi.

Məktəbdəş dosti Həsəyn Bəyqarəni pədsə qəbuligə əlib kiriş həm Əlişerbekning zimməsiga təşdi. U pədsəhning devəni xəsigə tə'zim qilib kirdi-də, ərz qıldı:

- Həzrətim, Həsəyn Bəyqarə... Sizdən beruxsət Səmərqənddə qəlgəni üçün əfə sorəməqçi bolib keldi. Qəbulxənadə inəyətiginə muntəzir.

- Bətəyinraq yigitgə oxşaydir Həsəynbek...

- Əmmə faqr uni bələlik pəytimizdən bilürmen. Sizgə e'tiqədi bələnd. Səmərqənddə qəlgənininğ səbəbi həm – Əbusəyidgə xızmət qiliş eməs ekən. Siz közləgən məqsədni əməlgə aşirməçi ekən. Abdulla Mirzə üçün qasd əlməqçi bolgən!

- Biz qoşini tərtib bərib yetəlməgən məqsədgə uning bir özi yetməqçi emişmi?.. Cüdə kəttə ketibdilər-kü.

- Yəşlik gərligi tufəyli şundəy bolibdir. Bir mərtə əfv eting, həzrətim. Minbə'd sizdən beruxsət bundəy işlərni qilməgəy. Faqr kəfil bolurmen!

- Həzrət məməm həm əytgən edilər. Məyli, kirsin. Özim bir yəkkəmə-yəkkə sözləşib körəy-çi. Əlişerbek qəbulxənəgə çıqıb, Həsəyn Bəyqarəni pədsəhning huzurigə kirgizib yubərdi. Yərim səətlər ötgəndən keyin Həsəyn Bəyqarə qızərib, terləb çıqdi. Əmmə közləri quvnəq çaqnəb, Əlişerbekkə külimsirəb qərədi:

- Rəsə ədəbimni berdilər. Ləkin axıridə sarəy xızmətigə qəbul qıldilər!

- Qulluq, dostim. Endi yənə birgə bolurmiz.

- İləy təəbəb əcrəşməylik! - dedi Əlişerbek, Həsəyn Bəyqarəni bəgrigə bəsib.

Əbulqəsim Bəbür ilmü-icəd əhlininğ suhbətini yaxşı körər, dəvlət işləridən vəqt əcrətib, mədrəsələrgə bərrər, Əbdürəhmən Cəmiy və Lutfiy huzuridə bolədiginə müşairələrdə iştirək etərdi. El-yurt uni "dərvəştəbiət şəh" deb e'zəzlərdi.

Ämmâ cängü-cädälgä mâyl ämirläri uning dârveşânâ işläri ni yaqtırışmäs, maxsus ziyâfätlär berişib, uni köpräk mäy bázmläriğä târtışgä intili- [144] lâşdi. Xäs Hâkimlär uning cigär xastäligi bärliğini Gävhärşäd begimğä eslätib turışardı. Neväräsi köp mäy içgän künläridä közining âqı sârgayıbrâq qalışini Gävhärşäd begim hâm sezgän edi. Şuning üçün sârâygä bârgändä hâm, Äbulqâsim Bâbür mâmâsini körış üçün Bâğı Sâfedgä kelgändä undän dâim mäy içmäsligini iltimâs qılardı.

- Pârvärdigâr âtängiz ümrini hâm sizgä qoşib bergän bolsin! – derdi. Lekin Bâysunqur Mirzâ ottiz üç yâşidä mäyning kâsâfâti bilän âlämdän ötgäni meni hânüzgäçä lârzägä sâlâdir.

- Şükür men, ottiz beşgä kirdim-ü, mâmâ!

- E, hâli siz yâş yigitsiz. Mengä oxşab yetmiş yettigä kiring! Undän hâm ârtıq ümr köring! Bekläringiz mäy bâzmigä tâklif qılâvermäsinlär. İlmü icâd âhli sizni yaxşı körâdir. Oşälärning dâvräsidadä köprâq boling.

- Äytmâqçı, mädräsängizdä bir müşâirä bolibdir. Bârâlmägänimğä âfsus qıldim. Mâlikül kâlâm Lütfiy Älişerbek haqıdä âcâyib sözlär äytgän emiş. Siz bârmidingiz, hâzrät mâmâ?

- Bâr edim. Müşâirädä Älişerbek şundäy âcâyib şe’rlär oqidiki, mâlikül kâlâm Lütfiy ulärning bir bâytni özining on ikki ming misrâ şe’rläridän ä’lâ deb uluğlâdi.

- Ämmâ türkiy tildä Lütfiygä teng kelädigän şâir hâli dünyâgä kelgän emäs edi. Endi şundäy xassâs şâir on beş yâşlık Älişerbekni özidän bäländ qoygän bolsä, bu cüdä kättä täntilik hâm bâşârât bolibdir!

- Men hâm rähmätlik Uluğbekdä körgän dâhâ dâracäsidadä iste’dâd nişânälärini Älişerbekdä körmâqdämen. İlâhim yâmân közdän xudâ uni âsrâsin! Sizning dârgâhingizdän şundäy uluğ bir şâir yetişib çıqsä nâmingiz tarıx zârvâraqläriğä bitilgäy, şâh oğlim! Uning dosti Hüsäyn Bâyqarâ dürüst xızmat qılmâqdämi?

- Hâ, bâhâdir sârkärdä bolädigän körinädir. Sipâhilär âräsidadä nüfuzi bäländ. Yaqındä ming kişilik qoşingä sârkärdä qilib kötürmâqçimiz. Şe’r hâm mâşq qılâr ekän. Hüsäyniy taxallüsi bilän yâzgän şe’rläridän oqib berdi. Türkiysi yaxşı. Ämmâ hâmmâ şe’rläri bir vâzndä. “Neçün bâşqa vâznlärdä yâzmäysiz?”desäm, “Şu vâznı yaxşı körämen. Bâşqa vâzndägi şe’rläri qılıç bilän yâzgäyimen” deydir.

[145] Gävhärşäd begim songgi gâpdän zävqlänib:

- Häzrätim, sizning qanâtingiz âstidâ âhli qalâm bilân âhli säyf²¹ inâq bolib yâşâmâqdâ. Men buni mănâ şu ikki yâş iste'dâd misâlidâ körüb quvânâmen. Âhli säyf mämlikâtning xavfsizligini tâ'min qılır. Änä şundâ el-yurt sizni âdâlâtli şâh deb bâşigâ kötârgây. Bu uluğ maqsâdgâ yetmâq üçün mäypärâst beklârdân özingizni ehtiyât qiling. Sizning sâlâmâtligingiz mănâ şu istiqbâlli yâşlâr üçün cüdâ kerâk!

Äbulqâsim Bâbü Hirâtdâ Bağî Zâğândâ turgân päytdâ Gävhârşâd begim nevârasini ilâci bâriçâ mäy bázmläridân ehtiyât qilib yürdi.

Lekin milâdiy 1456 yilning küzidâ Qârâqyunli türkmänlärning sârkârdâsi Cähânşâh Qazvin vâ İsfâxânlârni egällâb, Mâşhâdgâ tâhdid sâlâ bişlädi.

Mâşhâd Xurâsân târkibigâ kirâr vâ Hirâtdân keyingi eng mühim şâhâr hisâblânârdi. Mâşhâddâ Gävhârşâd begim nâmi bilân âtälâdigân sâkkiz gümbâzi ülkân mäscid-mâdräsâ qurilgân edi.

Ämir Şerhâci bâşlik beklâr Cähânşâh täcävüzining âldini âliş üçün pâdşâh sârâyining vaqtinçâ Mâşhâdgâ köçirişni tâklif qıldilâr. Gävhârşâd begim bungâ qarşi edi. Lekin Ämir Şerhâci vâ bâşqa nüfuzli ämirlâr mäy bázmläridân biridâ Äbulqâsim Bâbüni bu recâgâ köndirdilâr.

Sârây âhli qatâridâ Älişerbek vâ Hüsäyn Bâyqarâlâr hâm qışni Mâşhâddâ ötkâzdilâr. Äbulqâsim Bâbü özining sârâyî vâ qoşinlârî bilân ğarbiy çegârlâr himâyâsidâ turgânligi sâbâbli Cähânşâh Qârâqyunli Mâşhâdgâ hücum qılışgâ cür'ât etmädi vâ Täbrizgâ qaytib ketdi.

Şuning xursândçiligigâ Mâşhâddâ tângâtâr mäy bázmlârî bâşlândi. Bu bázmlärgâ Äbulqâsim Bâbüning eng nüfuzli vâziri ämir Şerhâci bâşçilik qılârdi.

Mâşhâddâ bâdâm vâ öriklâr gülgâ kirgân bâhâr künlärining biridâ Ämir Şerhâci pâdşâh şârâfigâ kättâ ziyâfât berdi. Şâhânâ дәsturxânâgâ kâklik vâ kiyik göştläridân täyyârlängân, zirähidi kelib turgân kabâblâr târtildi. Xumdâ on-on beş yildân [146] buyân küç yığib yâtgân ötkir mäyinâblâr âltin qadâhlärgâ toldirildi.

Pâdşâh oltirgân şâhnişin qarşisidâ türkmân gilâmlârî töşälgân âçiq sâhndâ yüzini härir pârdâ bilân bekitgân xıpçâbel kânizâklâr râst tüşmâqdâ. Ärqarâqdâ oltirgân sâzândälâr şox küylâr çälmâqdâ.

²¹ Säyf – qılıç.

Tün yärmidän äşgändä Äbulqâsim Bâbü r qadâhdägi ötkir mäyinâbni yänä bir märtä sipqârdi. Şundä tösättdän näfäsi qaytib, bâşı äylänib ketdi. Yinidä oltirgän Şerhâci uning huşdän ketib, дәsturxân üstigä yüzтübän түşäyätgänini kördi-yü:

- Häzrätim, sizgä ne boldi?! – deb uni tutib qâldi vä ong yânbâşigä yatqızdi.

Därhâl xâs häkimni çağırdılar. Birâq müäläcä yârdäm bermädi. Hämân bexuş yätgän pädşâhni qorıqçı yigitlär kötärib âlib çıqıb ketdilər.

İçkilik bәzmi äzägä äyländi.

Ottiz âlti yâşlık Äbulqâsim Bâbü r cigär kәsälidän vәfât etdimi, yâki u içgän mäygä bilintirmäy zähär sâlgänmidilər, - şundän keyin başlängän äğäv-dälğävdä buni äniqlaşning ilâci bolmädi.

Ämir Şerhâci dәрhâl cilâvni qolgä âldi. U pädşâning on bir yâşär oğli nârәsidä Şähmähmudni tezrâq taxtgä çıkarib, дәvlätни uning nәmidän özi başqariş hәрәkätigä түşdi.

Bekü ä'yânlär ârәsidä “Şerhâci âldindän mәнә şu maqsädni közläb pädşägä zähär bermәdimikin?” – degän taxminlär hәм pәydâ boldi. Lekin bu taxminlär qançalik әsâsli ekänini текşirib haqiqat qılädigän âdäm bolmädi.

Hämmäning xayâli “endi täcü taxtni kim egälläydi?” degän sävâl bilän bänd. Bu sävâlgä дәfn mәрәsimidän keyin äniq cävâb tâpiş mümkün edi. Hämmäning közi Gävhärşäd begimdä. Häl qıluvçı sözni şu käyvәnidän күtäyätgänlär köpçilik edi.

Äbulqâsim Bâbü r cäsädini Mәşhәddän Hirätgä âlib kelib, Gävhärşäd begim мәdrәsәsi yәnidägi Bәysunqur Mirzâ qabri yәnigä дәfn etdilər.

Äzädärlük mәрәsimini Gävhärşäd begim başqardi. Mәрhumning on bir yâşär nârәsidä oğli Şähmähmud mәмâsi yәnidä äyvәndä bel bağlâb köz yâş tökib turärdi.

Tä'ziyägä kelüvçilärning keti üzilmäs, ulärni [147] Ämir Şerxâci başlıq müläzimlär күtib âlişär vä tilävәtdän song közätib qoyışär edi.

Särây ähli ârәsidä on âlti yâşlık Älişer Nәvâiy vä on toqqız yâşlık Hüsäyn Bәyqarâ hәм bär edilär.

Tä'ziyägä äppâq sâqâllıq мәvlânâ Lütfiy bilän hәli sâqâl-moylâvigä âq түşmägän qırq tört yâşlık bärvästә Abdurәzzâq Sәмärqandiy birgä keldilər.

Yıgı-sıgıdän behäd tәluqan Gävhärşäd begim äyvân içkәrisidägi xәнägä kirib oltirgän edi. Älişerbek Gävhärşäd begimning ruxsәti bilän мәvlәнälärni oşâ xәнägä başlâb kirdi.

Qadrdân mävlânâlni körgändä Gävhärşâd begim yänä közigä yâş âldi.

Nâz-ne'mât qoyilgân xântaxtâ âtrâfidä oltirgânläridä säksân beş yâşlik mävlânâ Lütfiy tä'sirli âvâz bilân märhumning ärvâhigä bağışläb tilâvât qıldı. Şundân song Gävhärşâd begimgä tä'ziyâ bildirib, köngil sorädilär.

- Begim, xudâ sizgä quvvât bersin! – dedi mävlânâ Lütfiy, müsibätingizgä biz hâm şerikmiz, - deb gâp qoşdi Abdurâzzâq Sämärqandiy. – Häzrät begim, yänä tâcü taxt tälâş bolışidân xavâtirdämiz. Pâdşâh xânädânining sizdân uluğ käyvânisi yoq. Şuning üçün bärçä mä'rifät ähli ümid közini sizgä tikkänlär.

- Täşâkkür, mävlânâ. Ämmâ men hâzir qanâti küygân quşning ähvâlidämen. Axirgi qanâtim - Äbulqâsim Bâbür edi. Xudâ uni hâm bizgä Äbulqâsim Bâbürköp kördi.

- Ämmâ siz mä'rifät ähli üçün âlâvdân tirik çıqadigân Qanüs käbisiz! – dedi mävlânâ Lütfiy.

- Köp âlâvlärdä yänib tirik çıqqanim râst, mävlânâ. Ämmâ endi qarib qâldim. Yâşim säksângä bardı.

- Şükür hâli baquvvätsiz.

Mävlânâ Lütfiy âradâ bolâyâtgân gâpgä qol qâvuştirib qulâq silib turgân Âlişerbek bilân Hüsäyn Bâyqarâni Gävhärşâd begimgä körsätädi:

- Xudâ xâhläsä mänâ bu yängi ävlâd sizü bizgä qanât bolğusidir. Faqat bulärni qanlı mâcärälärdän âmân saqlây âlsäk bäs.

- Nevärä-çeväräläringiz sizning sözingizgä qulâq sâlurlär, - dedi songgi künlärdä tâcü taxt üçün küräş başlänâyâtgândänxabärdâr bolgân Abdurâzzâq [148] Sämärqandiy. – İlâyâ ulärni müräsägä keltiriş Sizgä näsib qılsin, häzrät begim!

- Duäläringiz icâbât bolsin, mävlânâlnär!

Mehribân ällâmälärning duâsidân mädäd âlgân Gävhärşâd begim üzärâ nizâni ällaqaçân başläb yürgän çevärälär Sultân İbrâhim bilân Şâhmähmudni müräsägä keltiriş haqıdâ oylây başlädi.

NAQABİL ÇEVÄRÄLÄR KÄSÄFÄTİ

Äslidä âtäsidadan cüdâ bolib müsibät çekâyâtgân on bir yâşlik Şâhmähmudgä hâzir tâcü taxtning unça kerägi hâm yoq edi. Lekin uning ketidä tâcsiz pâdşâ bolış iştıyâqı bilân yângân âtalığı Ämir Şerhâci turâr vâ nâräsidad merâsxor âtrâfigä köprâq tärâfdârlär yığışgä intilär edi.

Yänä bir taxt dä'vâgäri – Alaüddävläning on sekiz yâşlik oğli Sultân İbrâhim edi. U bundän ikki yıl ävväl âtäsi uyuştırgän fitnägä qatnâşgäni üçün Äbulqâsim Bâbüri buyruğı bilän İxtiyâridin qal'äsigä hibsxânägä qamâb qoyılğandı. Köp uruşlârgä sâbâb bolğän Alaüddävlä inisidän mağlub bolib qolğä tüşgändä, Äbulqâsim Bâbüri uning közini kör qılışni buyurgän edi. Lekin Alaüddävlä cällädlârgä pârä berib, cäzâni yengillätışgä muvaffaq bolğän, uning bir közi sağ qâlgän, şu bir köz bilän häli Dâşti Qıpçaqqa qaçib bârär, häli Büdaxşân vâ Hisârdä päydâ bolär, lekin Hirâtğä qaytişgä cür'ät etälmäy tentiräb yürärdi.

Mänä endi Äbulqâsim Bâbürväfât etgändän keyin Alaüddävläning sâbıq väziri Qârä Bâhâdir häräkätğä tüşdi. U İxtiyâridin qal'äsining qutvâli bilän ilgäri hämtâvâq bolğän edi. Hâzir ungä vâ hibsxânä qârâvullärigä kättä pârä berib, keçäsi İbrihim sultânı qâçırışgä muvaffaq boldi. Sultân İbrâhim ânä tāmândän tärxân ämirlärigä qarındâş edi. Oşä keçä Nizâmiddin Ähmäd Tärxânning üyigä bärrib yäşirinib yâtıdı.

Äksigä âlib, bu yâş yigit hibsxânädä tutqanât käsäligä yolıqqan ekän. tutqanâğı tutğändä qol-âyâğı qaltiräb, huşidän ketib qâlär edi.

Uni dä'vâlär özigä keltiriş vâ köprüq qoşın yığış maqsädidä Qârä Bâhâdir başlıq täräfdârläri Sultân İbrâhimni Murğâb däryäsi boydägi bähävâ cäylärgä âlib ketdi.

[149] Äbulqâsim Bâbüri dâfn mârâsimi vâ yettisi ötgändän keyin Gävhârşâd begimğä qarındâş bolğän Nizâmiddin Ähmäd Tärxânlär kekçi päyt Bağı Säfedğä kelib, Gävhârşâd begimni Sultân İbrâhimğä yân bâsişgä ündäy başlädilär.

- Axır Sultân İbrâhim yâş cihätidän ülkän, näsär cihätidän häm kättä âğaning oğli, taxt uniki bolışı keräk! – deb vâc körsätdilär.

- Keksäyğänimdä meni tinç qoyinglär, - dedi Gävhârşâd begim. – Nevärälärning taxt täläşilärigä äräläşib nimä tâpdim? Endi çevärälärning cäncäli qâldimi? Buning âxırı bolmäs ekän. Yänä neçä künlik ümrim bâr? Şu yerdä beş vaqt nāmâzimni oqıb tinçginä turäy, meni bu işlârgä äräläştirmänglär.

- Heç bolmäsä mäslähät bering, häzrät begim! Äbroyingiz kättä. Ämirlär gäpingizgä qulâq salurlär.

Täcribäsiz yâş çeväräläri äcdähädäy âğız açib kelâyâtğän ämälparäst ämirlärning qurbâni bolışı mümkinligini iç-içidän sezib turärdi. Buni körä bilä turib, ulärgä hättä dürüst bir mäslähät häm bermäsdän çetdä lâqayd turişgä Gävhârşâd begimning köngli bolmädi.

- Ägär mening məslähätimni əlsäləring, Sultān İbrāhim bilān Şāhmānsurni yārəştiringlər. Hər ikki tāmānning əmirləri ittifāq tüzsinlər! Çünki Turāndan Äbusäyid qoşın tərтіb kelməqdə emiş. Mengə əniq axbərāt keldi. Ägär çevərələrim birləşib ungə qarşı bərməsələr, Xurāsānni Äbusäyid bəsib əlgay. İkki şahzadə taxt tələşib uruşsa, ikkəvi həm zəifləşgəy. Şu əhvəldə Sultān Äbusäyidgə bəs kelib bolurmi, əytinglərçi?

- Bu tāmānini oyləməbsiz, - deb tən əldi Üvəys Tərxān. Ləkin gərbdəgi Cəhānşāh həm yənə Xurāsān tāmāngə qoşın tərтіb kelməqdə emiş.

- Ənə, ikki tāmānimizdən şundəy küçli yağılar bəstirib keləyātğan pəytdə içki nizzələrni unutiş kerək eməsmi?

Şu tərzdə begim Tərxān əmirləri bilən uzāq gəpləşdi. Axıyri Tərxān əmirləri Sultān İbrāhimni Şāhmāhmud bilən yərələştirişgə rəzi boldilər.

- Endi Şərhəcini siz köndiring, - deb Gəvhərşād begimdən iltimās qıldilər. Begimning əyāğı tərтіməsə həm Bəğı Muxtərgə bərib, əzədər kelini Maqsudə begim və Əmir Şərhəcilər bilən uçrəşdi.

[150] Əmir Şərhəci Sultān İbrāhim bilən sulh tüzgisi kelməy ənçə tıxırlıq qıldı. Şundə Şāhmāhmudning ənəsi Maqsudə begim qaynənəsinin tərəfini əldi:

- Sultān Äbusäyid bəstirib keləyātğan bolsə, oğlimiz ikki ot ərəsində qəlməsin, məyli, sulh tüzəylik!

- Əmmə İbrāhimni turmədən qaçırgən Qərə Bəhədirəlbəttə Hirətgə təcəvüz qılğəy! – dedi Əmir Şərhəci. – Men uning qançəlik gəddər ədəm ekənligini bilürmen.

- Ləkin Sultān İbrāhimning yənədə mening ciyənləri həm Tərxān əmirləri bolurlər. Men ulərning rəziligini əldim.

- Ägər məmām ərədə kəfil bolib tursələr, biz sulhgə rəzimiz! – dedi Şāhmāhmud.

Şərhəci yəkkələnib, tumtəyib qəldi, əmmə başqa e'tirəz qılalmədi.

Sulh tüzüşi haqıdə Sultān İbrāhim Nəmigə yazılğan məktubgə hər ikki tāmānning Hirətdəgi əmirləri imzə qoydilər. Gəvhərşād begimning Türekşāh degən eng işənçli nəvkəri bu məktubni Murğəb boyidə turgən Sultān İbrāhimgə tezrəq yetkəzib bəriş üçün çəpər bolib ketdi.

Şahzadələr ittifāq tüzib, Äbusäyidgə qarşı çəqməççi boləyātğanining xəbəri xufiyələr ərqəli Səmərqənd pədsəsigə həm yetib bərdi.

Sultân Äbusäyidning Hirâtga yubârgân elçisi Säid Cäläliddin Mäzid bu ittifiqni buziş haqıdâ yaşirin tâpşırq aldı.

Bu elçi Äbulqâsim Bâbüür vâfâtı münâsâbâti bilân uning mâmâsi, oğlı vâ âilâsigâ tâ'ziyâ bildirgâni kelgân edi. Märhümning mä'râkälârigâ qatnâşib, Hirâtdâ bir-ikki ây turdi. Şu ârâdâ Ämir Şerhâci bilân yaşırıqçâ uçrâşib, Sultân Äbusäyid buyurgân gâplârni uning qulâğığâ äytıdi:

- Şâhmâhmud bilân Sultân İbrâhim ârâsidâ tüzilmâqçı bolgân sulh - äslidâ hiylâ. Târxân âmirlâri sizni ğaflâtdâ qâldirib, taxtni Sultân İbrâhimgâ âlib bermâqçı emişlâr.

- Yoğ-ye, buni kim äytıdi?!

- Häzrât Sultân Äbusäyid äytdilâr. Murğâb boyidâ hâmu zâtı âliyning xufiyâlâri bâr. Sultân İbrâhimni hibsdân qâçirgân Ähmâd Târxân “ Hirâtga bârsâk, eng ävvâl Şerhâcini yoq qılğâyımız” de- **[151]** gânini bizning âdâmlâr öz qulâqlâri bilân eşitibdilâr.

Şerhâci Sultân Äbusäyidning xufiyâlâr xızmetidân cüdâ ustâlik bilân faydâlânişini bilârdi. Sultânning yaşirin âdâmlâri Dâştı Qıpçâqdân târtib Xurâsânü İrâqqaça hâmmâ câydân ânıq xabârlâr yubârib turışârdi. Sultân Äbusäyid ulârdân mäblağni äyâmâs, hâr bir mühim mä'lumât üçün hâmyân-hâmyân naqd âltin berâr edi.

Bundân xabârdâr bolgân âmir Şerhâci Äbusäyidning elçisi yaşırıqçâ äytgân gâplârgâ sözsiz işândi.

- Sultân häzrâtlârigâ ming râhmât, sizgâ hâmu tâşâkkü, elçi cânâblâri! – âvâzi titrâb şivirlâdi Şerhâci. – Men bu Târxân âmirlârigâ unçâ işânmâs edim. Lekin keksâ Gävhârşâd begim ârâgâ tüşdi...

- E, u begim hâmu Târxânlâr uruğıdân-kü!

- Hä, hâmmâsi bir! Meni hiylâ bilân yoqâtmâçi bolsâlâr, men ävvâl ulârning özini bærtâraf qılmâğım kerâk!

Şerhâci heç nârsâni sezdimây Târxân âmirlâri bilân âpâq-çâpâq bolib yürdi.

- Endi dost boldik, sulh tüzilişi ânıq, şuning şâdiyânâsigâ men bir dâsturxân yâzây! – deb Şerhâci Hirâtdâ turgân eng nüfuzli Târxân âmirlâri üzigâ qarâşli çârbâğgâ ziyâfâtgâ tâklif qıldı.

Çârbâğdâ mevâli dâraxtlâr qıyğâs güllâgân, lâlâlâr hâmu açılğân yâqımlı pâyıt edi. Gülzârlâr ortâsidâgi kâşânâning eng muhtâşâm tânâbiysigâ ânvâyi nâz-ne'mâtlâr bilân bezâlgân dâsturxân yâzildi. Ämir Xusrâv Târxân, Muhâmmâd Târxân, Üvâys Târxân vâ uning yigirmâ yaşlık oğlı Yusuf Târxân hâmmâlâri kiyik göştlârdân yeb, tâtli mäylârdân

käyf qilib otirgänläridä Ämir Şerhâci özining “Devânä” laqablik fildäy ülkän Pählevân Hüsäyn degän ämirigä yäşirin bir işärä qıldı. Pählevân “tüşündim!” degändäy baş irğab taşqarigä çıqıb ketdi. Uning ketidän häm Şerhâci çıqmâqçı bolib turgändä Üväys Tärxân uni etägidän tutdı:

- Cänâb ämir, otiring yänimgä! Qani, ittifaq bolgänimiz şäräfigä yänä bir qoldän âläylik! – dedi.

Şerhâci mäy toldirilgän qadähni qoligä âlib, birgä içişgä mäcbur boldi. Üväys Tärxân dändän [152] sâpli piçâq bilän kiyik göştidän gâzâk qılış üçün kesib âläyâtgän päytdä birdän ulärning başi üstidä tuğ yälängäçlägän Pählevân Devânä vä yänä beş-âltitâ källäkesärlär päydä bolişdi. Birinçi qılıç Üväys Tärxânning oğli Yusufni âtäsining közi âldidä çapib taşlädi. Kimdir ârqadän Üväys Tärxânning yelkäsigä häncär sänçdi.

Bu mäl'unlik Şerhâcining işi ekänini päyqagän Üväys Tärxân yelkəsi yärädâr bolgänigä qarämäy qolidä göşt kesib öltirgän dändän sâçli piçâqni Şerhâcining bıqınıgä urdi. Piçâqni bürär çıqârib, ungä yänä bir çänçmâqçı bolâyâtgändä Pählevân Devânä yetib kelib, Üväys Tärxânni qılıç bilän urib yıqtıdı.

Bıqınıgä sänçilib, bürär âlingän piçâq cärähätidän Şerhâci häm behuş bolib дәsturxândägi täâmlär üstigä yüz tübän ağanäb tüşdi.

Ziyâfät päytidägi vâhşiyânä qırğındä Üväys Tärxân, uning oğli Yusufbek, ämäkibäççäläri Muhämmäd vä Ähmäd Tärxânlär hălâk boldilər. Dәsturxângä qoyilgän nâzi-ne'mätlär ulärning qânlärigä beländi.

Bu qânli fâciädän faqat yâzılış üçün taşqarigä çıqqan Ämir Feruzşâh âmân qalgän edi. U bağdän qaçib çıqıb, Tärxân ämirlärining täräfdârlärini âyâqqa turğızdı. Ulär Şerhâcidän qasâs âliş üçün yärim tündä uning üyigä bâstirib bârdilər, lekin qâtilni tәpәlmәdilär.

Şerhâcini yaqın qarindâşlari şähär taşqârisidägi Nirätü Qal'äsigä ilib bârib yäşirgän edilär. Bıqınıgä sänçilgän piçâq yäräsidadän uning içki ä'zälärigä qân quyulib, ağzidän qân keldi, ölişigä säl qıldı. Kättä pullär eväzigä Hirâtdän yäşırıqça çağırilgän häkim vä cärrâhlär uni bir ämälläb qutqarib qâldilər.

Şerhâcining âlçaqlık qılğani uning himâyäsidadä nâräsidadä şähmähmud üçün häm ağır zärbä bolib tüşdi. Endi uning Sultân İbrâhim bilän sulh tüzişi haqıdä söz bolişi mümkin emäs edi. Şähid bolgän Tärxânlärning bärçä qarindâşlari öz nävkärläri bilän

Sultân İbrâhim tāmānigä ötdilər. Şahmâhmud ânâsi Maqsudâ begim, yaqın bek və nəvkärläri bilän Hirâtıni tәşläb çıqıb, Mäşhädgä ketişgä məcbur boldi.

Hüsäyn Bâıqarâ bilän Älişer Nävâiy hām mār- [153] hum Äbulqâsim Bâbüurning xâtiräsigä sädâqat saqlab, uning oğlı bilän Mäşhädgä bårdilər.

Pâdşäsiz və başqaruvsiz qâlgän Hirâtgä Sultân İbrâhim öz tərəfdärläri bilän bähâr âxırlab qâlgän künlärdä yetib keldi.

Gävharşâd begimning ikki şähzâdäni yäräştiriş boyıçä qılgän sä'y hărăkätı Şerhâci uyuştırgän qanlı fâciälär bilän tügägäni üçün begim endi dävlat işlärigä bütünläy äräläşgisi kelmäy qâldi. Bağı Sâfeddä künlärni tâat-ibâdät bilän ötkäzä başlädi.

Sultân İbrâhim Hirât taxtını egällägändän keyin özigä äläm ötkäzgän düşmännäridän qasâs âlişgä berilib ketdi. Uni hibsxânädä qıynägän sâbıq vâzir İsmâil Simnâniy bilän hibsxânä başlığı Mir Râcâpnı dârgä âsib öldirtirdi.

Tärxân ämirläri Şerhâcining yaqınläridän bolgän Mälik Qâsim, Qahrämân Türkmän, Dävlat Keldi Tağâyı kâbi ämirlärni tutib kelib pâdşädän ulärni ölimgä buyurişni täläb qıldilər.

Şu ârädä İsfâxân tāmândän Cähânşâh qârâquyunlı Cürcân və Ästrâbâdnı bäsib âlgänligi və Mürğâb däryâsi boyıgä – türkmänlär yäşäydiğän tāmangä qoşın tärtib bärâyâtgäni haqıdä xabâr keldi.

Bälxdä Sultân Äbusäyid Xurâsangä bâstirib kiriş üçün täyyärgärlük qılmâqdä edi. Şundäy bir qaltis päytdä öç âlişgä berilib ketib, Hirâtning özidä hām içki ädâvatni älängä ildiriş heç bir aqlgä toğrı kelmäydiğän iş edi.

Gävharşâd begim çeväresi Sultân İbrâhimning bu xatâ işlärigä lâqayd yänä qaräb turälmädi. Taxtirävängä tüşib, pâdşâ sarâyıgä bardı.

- Murğâb boylärigä yänä işingiz tüşgäy, pâdşâh oğlim! - dedi. – U yaqdä sizgä xayrixâh türkmänlär köp. Ulärni özingizgä düşmân qılmäng. Ämir Qahrämân Türkmän bilän Dävlat Keldini Şerhâcining äybi üçün behudä qatl ettirmeng! Bulärgä men şäfe bolurmen!

Mâmâsi ârägä tüşgändän keyin hârikki türkmän ämiri âmân qaldı. Ämmâ Hâci Xalil və yänä ikki Ämir Hirât şähriğä qutvâl bolib täyinlängän Qârâ Bähâdirning qutqusi bilän qatl etildilər. Şundä bu ämirlärning yüzläb nəvkärläri və qarındâş-uruğläri Sultân İbrâhimdän yüz ögirib, Bälxdägi Äbusäyid tāmānigä ötib ketdilər.

[154] Bu âradâ Mâshâddân yâş Şâhmâhmud qoşin toplâb, Hirâtga bâstirib kelâyâtgâni mâ'lum boldi. Sultân İbrâhim hâim öz bekü nâvkârlâri cânggâ hâzirlâb, âmakibâççâsigâ qarşı mâydângâ çıqdi. İkki âradâ küni boyi dâvâm etgân câng axıyri Sultân İbrâhim ğalâbâsi bilân tûgâdi. Şâhmâhmud endi tâcü taxtdân ümidini üzib, Mâshâdgâ çekindi, undân keyin Qâbülgâ qâçib ketdi. Oşa yâqlârdâ on dört yâşidâ oq yeb hâlâk boldi.

Bir uruş tûğâr-tûğâmâs ikkinçisi yaqınlâşib kelmâqda edi. Qârâ yunli Câhânşâh, Âşxâbât tāmānlârdân özigâ tārâfdârlâr tâpib, Xurâsângâ şimâldân bâstirib kirdi.

Yaqındâginâ bir uruşdân tâlâfât körib çârçâb çıqqan Sultân İbrâhimning qoşini Câhânşâh lâşkeridân ikki bârâbâr kâim edi. Şuning üçün bir ğuruh âmirlâr:

- Hirâtdâ zaxırâ tâyyârlâylik, qorğân dârvâzâlarini bekitib, yâğıyni şu yerdâ kütâylik! – deyişdi.

Lekin qamâl âzâbini yâmân körâdigân bâşqa bir âmirlâr:

- Özimizdâ küç âz bolsâ Sultân Âbusâyiddân kömak sorâylik,- deyişdi. – Âmirü hâim Temuriylârdân-kü. Hirâtning yetti yât berânâlar ilkiğâ ötib ketişini istâmâsâ kerâk.

Şuning üstigâ Bâlx dâ Sâid Câlâliddin Mâcid qlçi bolib keldi vâ Sultân İbrâhimğâ Âbusâyid nâmidân sulh tâklif qıldı:

- Mirzâ hâzrâtlâri, siz Hirâtdân Murğâb tāmāniğâ qoşin târtib çıqsângiz, bu âradâ Bâlx tāmândân Sultân Âbusâyid a'lâhâzrât hâim öz lâşkeri bilân Mmurğâb boyigâ yetib bârgâylâr. Âğâr siz âldinrâq bârsângiz Câhânşâhning Hirâtga kelâdigân yolini tösib turgâysiz. Âlhâl Sultân Âbusâyid bârib yâningizgâ kirgâylâr. Birğâlâşib Câhânşâhni târmâr etgâysizlâr, inşâllâh!

On sâkkiz yâşlik tâcribâsiz Sultân İbrâhim Sâid Câlâliddinbek mâkkâr vâzirning ğâpigâ işânib, undân hâim şumrâq Âbusâyid bilân ittifâq tûzmâqçi bolâyâtgâni Ğâvhârşâd begimni yânâ xavâtirğâ sâldi. Begim hâkimiyât mâcârâleriğâ ârâlâşışdân neçâğli toygân bolışigâ qarâmây, çevâresining yâşlik ğorlığısâbâli xatârlı işğâ bâş qoşâyâtğâni sezib, yânâ lâqayd qarâb turâlmâdi. Pâdşâh sârâyigâ bârib, Mur- [155] ğâb yûrişigâ tâyyârlânâyâtğân Sultân İbrâhimni bu niyâtidân qaytârişğâ intildi.

- Siz bir-birigâ qarâb yümâlâyâtğân ikkitâ zor xarsângtâşning ârâsigâ tûşmâng! – dedi. – Qoyib bering, âvvâl Câhânşâh Âbusâyid bilân toqnâşsin! Bu ikkâvi biri-biri bilân uruşmây turâlmâğây!

- Lekin Sultân Âbusâyid bilân bitim tûzdik, şârtlâşdik!

- Mäyli, bitim öz ornidä tursin. Lekin siz Cähânşâh bilän birinçi bolib uruşgä kirmäng, cänim bäläm! Şaşilmäng! Ävväl Äbusäyid Bälxdän Murğâb boyigä yetib bårsin. Uning küçi köp täcribäsi kattä. Äldin u cänggä kirsin, qoyib bering!

- Ämmâ Cähânşâh Bälxgä emäs, Hirâtgä bâstirib kelmâqdä. Biz Cähânşâhning yolini tösmäsäk, Äbusäyid umumän cänggä kirmäsligi mümkün.

- Äbusäyid häm Hirâtgä köz tikkän. Cähânşâhgä Hirâtni berib qaräb turmäs!

- Xop, häzrät mämâ! Bu mäslähätinizni yänä oyläb körgäymiz. Ämirlär bilän mäslähät qıurimiz!

- Lekin äldänib qälmäng, cänim bäläm! Äbusäyid häm Cähânşâh häm mäkrü hiylägä cüdä ustä! Şuni unutmäng!

Bu gäplärdän Sultân İbrâhim qattıq xavâtirgä tüşdi. Üstmä-üst kelâyâtgän täşvişlärden uning äsäbi çärçägän edi. Cähânşâhgä qarşı qoşın tärtib bärâyâtgändä uni yänä tutqanâq tutdi.

Xäs Hâkim dârü därmân bilän uni özigä keltirgän bolsä häm tutqanâqdän, keyin neçä kün uning başı gävläb därmâni ketib yürärdi. Änä şu bedärmânlik häm säbâb bolib, u Cähânşâh bilän cänggä aşıqayâtgän hävlıqmä beklärning şartini qaytarâlmädi.

Bälxdän yetib kelişi keräk bolgän Sultân Äbusäyid negädır yolni Hirât tāmāngä bürib ketdi. Cähânşâhning Bälxdägi xufiyäläri: “Äbusäyid ävväl Hirâtni egällämâqçı emiş!” degän mä’lumât yubârdılar.

Yaqındaginä taxtgä çıqqan yaş Sultân İbrâhim Äbusäyid qarârgâhidän äniq xabâr yubârib turädigän xufiyäsi häm yoq edi. U Äbusäyid bitimgä muvâfıq, älbättä, Murğâb boyigä yetib kelädi, degän işânçdä edi.

Cähânşâh esä Äbusäyid yetib kelmäsdän äldin Sultân İbrâhim bilän yäkkämä-yäkkä âlişşädän män- [156] fäätđâr edi. Şu säbâbli u qoşinini Murğâbning Hirât tāmānidägi ong qırğâğığä âlib ötdi vä Sultân İbrâhim qarârgâhigä tösätdän hücum qıldı.

Küçlär teng emäs edi. Hirâtliklär köp qurbânlär berib, Bälx tāmāngä çekindilər. Ulär hâli häm Äbusäyidning Bälxdän yârdängä yetib kelişigä işânär edilär.

Lekin Sultân Äbusäyid bu ârädä bütünläy başqa yoldän Hirâtgä yaqınlâşib kelmâqdä edi. Uning tädbirkâr vâziri Säid Cälâlıddin Hirâtdän Äbusäyid qarârgâhigä elçi bolib bârgän Şäyxulislâm Täftâzanigä qoşilib şähärgä Mâlik dârvâzäsi tāmândän keldi. Şähär dârûğasi Qârä Bähâdır Säid Cälâlıddinni ittifâqdaş hisâbläb, uning qorıqçı nävkärläri bilän qorğängä kirişigä ruxsät berdi.

Keyin Säid Cäläliddin Qıpçaq dārvāzāsiga öz ādāmlāri bilān yetib bārdi-yü, uni oşā tāmāndan qoşin tārtib kelgān Sultān Ābusāyidgā açib berdi. Ğaflātdā qālgān şāhār dāruğasi Qārā Bāhādir şāhārni Ābusāyidgā cāngsiz tāpşirgāndāy boldi.

Faqat Āhmād Yāsāvulbāşi Ābusāyidning bitimni yūzsizlārçā buzib, Hirātni hiylā bilān egāllāgānini sezib qāldi-yü, müstāhkām Ixtiyāriddin qalāsini içdān bekitdi vā Ābusāyid yubārgān āmirlārgā dārvāzā açmādi.

Uning Sultān İbrāhim qaytib kelişidān ümidi bār edi. Lekin Ābusāyid qārā Bāhādirni, Sultān İbrāhim tāyin etgān devānbāşi vā bāşqa āmāldārlārni tuttirib hibis qıldirdi, qarşilik kōrsātgānlārini qatl ettirdi. Dārvāzālārdāgi hāmmā pāsbanlārni özining işānçli ādāmlāri bilān ālmāştirdi.

Şu bilān Hirāt dārvāzālāri yāş bālādāy āldāngān Sultān İbrāhim üçün taqa-taq bekildi.

UYĀT ÖLİMDĀN YĀMĀN

Gāvharşād begimning tāsāvvuridā bu vāqeālār ūlkān bir quyungā oxşārdi. Bu quyun uni şiddāt bilān çirmāb, āylāntirib hālākāt sārī ālib ketāyātgāndāy tuyulārdi.

Sultān Ābusāyid Hirātni qandāy ustālik bilān egāllāgānini eşitgāndān beri begimning ruhi tūşgān, vūcūdi boşāşgān, endi bütün ümidi āxırātgā yāruğ yüz bilān bārişgā qarātilgān edi.

[157] Bu yıl rāmāzān sārātān āyigā toğri keldi. Begim ādātdā rāmāzān kirmāsdān ikki-üç kün āldin rozā tutişni bāşlār edi. Bugün hām tāng qārāngusidā turib, Bāğī Sāfeddā kānizlāri tāyyārlāgān yāngil āvqatlār bilān sāhārlik qıldı. Bāğ ortāsidadāgi qasrning sālqın bir xānāsidadā tāāt-ibādāt bilān tāsķin tāpgāndāy boldi. Şu pāyt tāsqaridā ātlār düpūri, şāşilinç qadām tāvuşlāri eşitildi. Xās nāvķār Türkānşāh begim oltirgān xānāning eşigini taqıllātdi.

- Kim? Kiring! – degān ruxsātdān keyin Türkānşāh ısıqdān boğrıqıb, āllānārsādān hāvlıqıb kirib keldi:

- Tinçingizni buzgān bolsāk āfü eting, hāzrāt begim! Sārāydān vāzir Säid Cālāliddin keldi. Pādşāh Sultān Ābusāyid bu yergā tāsķrif buyurārmış!

Bu nāmlārni eşitgāndā Gāvharşād begimning yūrāgi nāxuş tuyğulārdān “şığ” etib ketdi.

- Meni tinç qoysālār bolmāsmidi? Pādşāhlārdān toygānmen!

- Kim bilsin? Bālķi bu yaxşilik ālāmātidir?

Begim hazır Sultân Äbusäyidni körüşni bütün vücudi bilân istämäsä häm, lekin könglining bir çetidä “bälki indäfgä kelib müräsä qılmâqçidir?” degän ilinc päydä boldi.

Sävdärlärni çağırıp, köp pädşahlärni körgän muhtäşäm qabulxânänitärtibgä sâldirdi. Zärrin mätälär qâplängän şâhânä kürsilär qoydirdi. Ältin güldânlärdä gözäl güldästälär päydä boldi. Rozä başlängäni üçün дәsturxân yāzdırmadı.

Sultân Äbusäyid özigä şâhânä yäräşiqli ipäk kiyimlär kiygän älpqāmāt yigit edi. Gävhärşād begimgä yāngıl bir tā’zim bilân sālām berdi. Begim häm uni pädşahlärgä münāsib tā’zimü tāvāze bilân qarşı aldı.

Äbusäyidning köpçilik temuriylär käbi zäbärdäst qıyāfäsi bārligini, yāşı ottiz beşlärgä kirgän bolsä häm, sâqāl-moylāvi siyräk, häli yüzüni qāplāmāgānini begim endi yaqındān kördi. Uning āvāzi häm sālābātli eşitildi:

- Biz rāhmätlik Äbulqāsim Bābür bilân xeş bolgānmız, Sāmārqanddā sulh tüzgän edik. Bändälikni bācā keltiribdirilər. Xudā rāhmāt qılsın. Sizdān köngil sorāgäli keldik.

- Täşäkkür, ä’lāhärät!

Sultân Äbusäyid bilân birgä kelgän Hirāt şay- **[158]** xulislāmi Xocā Täftāzāni mārhumning ärvāhigä bağışlāb tilāvāt qılgāndān song maqsädgä ötdi.

- Endi qālgānlär āmān bolsın, begim! Özingizgä mē’lum, temuriylär sältānätning bugüngi eng quvvätli tācdiri Sultân Äbusäyid Sultân ÄbusäyidMirzā häzrätläridir. Buni Däşti Qıpçaqdägi Äbülxāyrxāndān tärtib, Moğulistāndägi Yunusxāngäçä hämmäläri tātān ālmāqdälär. Ämmā Xurāsāndä içki nizālärü, üzärä uruşlär sizü bizgä behād köp bälâyü āfāt keltirmāqdä. Bu āfätlärdān bizni, ävvälā xudā, sāniyān, Äbusäyid häzrätläri qutqarmāqläri mümkin. Siz, temuriylär xānädānining eng nüfuzli käyvānisi, endi bu häzrätgä ānālik qılsāngiz...

- Axır siz bizgä häm māmāsız! – deb gāp qoşdı Äbusäyid.

Ämmā Uluğbek bilân Abdulla Mirzāning ölimigä sēbāb bolgān Äbusäyidning māmāsıgä āylāniş begimni āllāneçük seskāntirdi. Rozādār begimning läbläri quruqşāb, tili qıyınlik bilân āylāndi:

- Taqsir, tepāmizdä xudā turibdir. Yaxşilik qılgānlärgä men dāim yaxşilik istāymen. Māmālär duāgöy bolurlär. Men duālārimni heç kimdān dāriğ tutmāgāymen. Sultân Äbusäyid häzrätläri haq yoldä ādālätlik bolsınlär deb duā qılurmen. İlâyā mē’rifätlik hükmdār bolsınlär! İlâyā cābr-zulmdān uzāq yürsınlär.

Bu duälär Äbusäyiddä yoq fäzilätlärni begim istehzâ bilän ungä yâpiştiräyâtgändäy tuyuldi. Äynıqsä, songgi gäp Äbusäyidning ğaşını keltirdi.

Buni sezgän Täftäzäni begimning pädşägä yâqmäydiğän yänä birän gäp äytib qoyışidän çöçib, ârâni sillıqlaşgä şaşildi:

- Ämin, begimning yaxşı tiläkläri icâbät bolsın! Begim, sizning qarämäğingizdä ülkän mädräsä bâr. Müdärrisü tâlibi ilmlär sizning sözingizdän çıqmäslär. Änä oşälärgä äytsängiz. Bärçä ähli qaläm, ähli mä'rifät – sizning ıxlâsmändläringizdir. Dävlät tepäsidadä pädşäh tursä, mädanıyät vä mä'rifät ählining başidä siz turıbsız. İlmü mä'rifät ähligä tüşüntirsängiz, ulär Äbusäyid häzrätläri qollâb-quvvätläsinlär. Bu âliy zâtni Turânü Xurâsânning eng âliy hükmâri dâb tân âlsinlär!

Gävharşâd begim Äbusäyidning hâzirgi täşrifidän maqsâdi nimäligini endi fähmläy başlädi. Bu äyyâr âdämning özigä işänçi şunçalik kättä ekänki, [159] Gävhärşâd begimdäy köpini körgän mälikäning qırq-ellik yildä erişgän âbrosi vä nüfuzini bir yolä öz maqsädlärigä xızmat qıldirmâqçı bolyäpti. Şunçä yil ümr körib, säksängä kirgändä mädräsälärgä bârib, müdärrislär vä tâlibi ilmlär âldidä oğlı Uluğbek Mirzägä şunçä yâmânlıqlär qılğan Äbusäyidni “Näcâtkârimi!” deb maqtâş uyätlik iş bolmäsmi? Ädämlär bu täcdârning kimliğini bilmäslärmı? Gävhärşâd begimning Hirâtdä başqa cäylärdä qançä ıxlâsmändläri bâr. Äğär u oğligä xıyânät qılğan âdämğä xuşâmädlär âbro ârttimâqçı bolsä, bu bilän el-yurtning nâzäridän qalmäydımi? Begimdän âdämlärning ıxlâsi qaytgändän keyin Äbusäyid häm uni keräksiz närsädäy bir çetgä sürib täşlämäydımi? Begim bundäy hâdisälärning köpini körgän-kü.

Lekin hâzir Äbusäyid göyâ tä'ziyâ bildirib “köngil sorâş üçün keldim” deb turgän päytdä ungä qarşı gäpiriş aqlän emäs edi. Gävhärşâd begim yergä qarâb qıynâlib yâtıqrâq bir cävâb izdädi:

- Mening bir âyâğım yerdä bolsä, bir âyâğım gordä... Nârigi dünyâğä riyâkâr bolib ketişdän qorqamen. Neçä künlik ümrım bâr, xudâ bilädi. Qâlgän ümrımni tâât-ibâdät bilän tinçginä ötkäzmâqçimen!..

- Niyätingiz âlicänâb, - deb säyrâb ketdi Täftäzäni, - sizdän faqat duâyü fâtihä lâzim! Äbusäyid häzrätläri Hirâtning âliy hükmâri deb qılmâqçimiz. Cümä nâmâzidä nâmläri xutbägä qoşib oqıtmâqçimiz. Şungä siz âq fâtihä bersängiz boldi!

- Ämmâ... taqsir... men äyâl zâtidänmen, mäscidgä bârâlmäğäymen...

- Älbättä, siz barişingiz şart emäs! Biz sizning râzi bolgäningizni, âq fâtihä bergäningizni el-yurt âlidä özimiz e'lân qılğäymiz.

Gävharşâd begim el-yurt âldidä qandäy uyätgä qalışı mümkinligini köz âldigä keltirdi-yü, özini ârtıq tutib turâlmädi.

- Taqsir, uyät ölimdän yâmân deydilär! Meni el-yurt âldidä uyätgä qoymäng!...

- Bu sizgä uyät emäs, bälki şäräf keltirgäy!

- Sulhni buzib, ittifâqdâşining yelkäsigä piçâq uriş häm şäräfmı? Neçün Sultân Äbusäyid häzrätläri Cähânşâh bilän cäng qılışgä barmädilär?

[160] - Häzratim Hirâtdä müstähkäm bolib, keyin Cähânşâh bilän älbättä cäng qılurlär!

- Bundä üç ây âldin siz Sultân İbrâhimning nâmini xutbägä qoşib oqıgân edingiz, taqsir. Endi u äldänib qäläbersinmi?

- Ungä häzratim Bälxni bermâqçılär...

- Ämmâ Bälx hâkimi Şäyx Hâci häm Sultân İbrâhimni äldäbdı-kü. “Keling, Bälx bergäymen!” deb âdâm yubâribdir. Sultân İbrâhim bungä işânib Bälxgä bärâyâtğändä pistirmädän Häzrat Äbusäyidning äskärläri çıqıb, uning qançâ âdâmini öldiribdir. Sultân İbrâhim Märvgä qâçıb bârib zorğa cân saqlâbdir. Nähâtki ittifâqdâş, qarindâş âdâm şunçälikkä birsä?! Men bundäy mäkrü hiylälärgä âq fâtihä bersäm iymândän ayrılämen-kü! Äbusäyidning rängläri âqarib ketdi. Ornidän säkräb turär ekän:

- Biz bu begimning fâtihäsigä muhtâc emäsmiz! – dedi vä xayrlaşmây çıqıb ketdi.

Şu sâätdän başläb Gävhärşâd begimni çirmäb äyläntiräyâtğän quyunning şiddäti behäd küçäyib ketdi. Begimning işängän nävkäri Türkânşâh Äbusäyidning ketişi bilän hibsgä âlindi.

Bâğı Säfedni qorıqlâb turgän sâdıq nävkärlär häm keçkä bârib älmâştirildi. Ulärning ornini Äbusäyidning bädçähl härbiyläri egälläb âldilär.

Bâğning täşqari burçägindägi qârâvulxânä ulärning ıxtiyârigä ötdi. Ulär bâğ vä qasrdä xızmat qılğän sârdärlärni häm häydäb yubârdilär. Bâğ toridägi xızmatkâxânäni özläri âvqat yeydigän câygä äyläntirdilär.

Gävharşâd begimning ıxtiyâridä faqat bittä keksä kâniz bilän âşpâz qâldirildi.

Ertäsi küni çârşänbä edi. Gävhärşâd begimning öz nâmidägi mädräsägä bärädigän päyti boldi. Uni taxtirävândä ä'zâzlâb âlib bärädigän yigitlär kelişdi. Lekin

ulärni bâqqa kirgizmäy qaytarib yubârdilär. Gävhârşâd begim kânizi bilân mädräsägä piyâdâ barmâqçı edi, uni dârvâzädän täşqarigä çıqarmädilär:

- Ruxsâti âliy bolmägünçä heç yâqqa barmägäysiz! – dedi bağni qurşâb âlgän qorıqçılär sârdâri.

- Axır mädräsädä meni âdâmlär kütib öltirib- **[161]** dir! – dedi Gävhârşâd begim.
– Kânizim bârib mütävälligä²² äytsin. Bâlki özläridän birâr kişi kelär. Men müdärrislärgä määş bermâğım zârur.

- Mädräsägä biz özimiz xabâr yubârumiz, - dedi qorbâşi vâ bağdän kânizning çıqışigä hâm ruxsât bermädi.

Begim xânâki hibsgä tüşgänini, âsârât hâlqasi tâbârâ sıqılıb bärâyâtgänini şundän sezdi.

* * *

Âmir Şerhâci esâ Âbusäyidning âlâhidä iltifâtigä sâzâvâr boldi. Songgi üç ây dâvâmidä Nirâtü qal’âsidä yâşirilib yâtib, sağayib qaytgän Şerhâcigä Âbusäyid tāmānidän pānchāzārā degän yūksāk unvān berildi. Tār xān āmir lārini ziyāfāt pāytidā qatl ettirib, Âbusäyidning Hirâtgä kelädigän yollārini açib bergānligi üçün Şerhâci endi māşvārāt lārning toridā, Âbusäyidning yānidā oltirädigän boldi.

Songgi māşvārätdä Âbusäyid ävvälgi hūkmdār lār gä xızmāt qıl gän āmāldār lārning mālū mülklārini müsādārā qılışni, yāşir gän āltin lārini tār tib, xazinā gä tār şir işni vāzir Sāid Cālāliddingä buyurdi.

- Siz, cānāb Şerhâci, Ixtiyāriddin qal’âsining dârvâzālārini açtiring! – dedi. – Âhmäd yāsāvul degän bir devānā qal’âsi içidän bekitib âlgän emiş! Hirâtdäy qorğān bizgä cāngsiz dârvâzā açgāndā qayāqdāgi yāsāvul qal’ägä bizni kirgizmäsä, bungä qandāy çidāş mūmkin?

Şerhâci ornidän turib, qoli köksidä Âbusäyidgä tä’zim qıldı:

- Âlämpānāh, fārmāningiz bâş üstigä, uni sözsiz âdā etgäy men!

Şerhâci māşvārätdän çıqıbāq, özigä beril gän beş ming qoşin bilân Ixtiyāriddin qal’âsini orāb âldi. Zāmbārāklārdän qorğānning poyāt dârvâzālārigä oq āttirdi. Lekin dârvâzālär “qılt” etmādi.

²² Mütävälli – mädräsä mē’ muri

Qâl'a bäländ bir qâyä üstigä qurilgän, ätrâfi tik cärlik, heç qandüy närvân iş bermäs edi.

Şerhâci qal'âni küç bilän âlâlmägäç, hiylä işlätmäqçi boldi. Därvâzä içidägi qârâvullärgä äytib, Ähmäd yäsâvulbâşini çağırtirdi:

[162] - Mäyli, därvâzä içidänmi, yâki devâr üstidänmi bizgä öz täläblärini äytsinlär, - dedi.

Ähmäd yäsâvulbâşi därvâzä devâri üstigä çıqqandä ungä eng küçli yâydän oq âtädigän märgänni pänä cäygä pâyılqçı qilib qoydi.

Ähmäd yäsâvulbâşi häm änâyi emäs ekän. Uning ädämläri yuqâridägi devâr şinäkläridän möräläb, pistirmädä turgän märgänni körgändän keyin Ähmäd yäsâvulbâşi poyät därvâzä ârtidä turib Şerhâcini räsä sökdi.

- Sen, xâin, meni häm tärxânlärgä oxşatib äldäb öldirmäqçimiding?! B... yepsän! Cönä bu yerdän! Sengä därvâzä açädigän sâtqın yoq!

Şerhâci İxtiyâriddin qal'âsini küç biläm häm, hiylä bilän häm âlâlmägäç Sultân Äbusäyid huzurigä kelib, äybni Gävhärşâd begimgä tönkadi:

Ähmäd yäsâvul şu kämpir ârqli Sultân İbrâhimdän därvâzä açmäslük haqıdä buyruq âlgän. Qal'ägä cüdä kättä âltın zaxırälärni yäşirib qoyılğanidän mening xabärim bâr, häzrütüm. Bu zaxırälärning kättä bir qısmını Gävhärşâd begim Şâhruh Mirzâ dävrıdän beri äsräb turibdir. Ähmäd yäsâvul oşä begimning qutqusi bilän bizgä därvâzä açmäy turibdir!

- Nähâtki Hirâtdä bu begimning ädämi munçälük köp bolsä?! – deb tääccübländi Äbusäyid vâ maxfiy işlär ämirini çağırdı. Hirâtdä yäşirin iş âlib bärâyâtgän xufiyälärning mä'lumâtlärini oqıtıb eşitdi.

Mädräsädän kelgän maxfiy axbârâtdä müdärrislär Gävhärşâd begimning cäsâratını maqtägän emişlär. Äbusäyid Hirât taxtigä çıqış üçün âq fâtihä sorägändä, begim bungä râzi bolmäğanlığı qandäydir yollär bilän hirâtlıqlär âräsıdä âvâzä bolib ketibdi. Bâzâr rästäläridä yürädigän xufiyälär axbârâti boyıçä häm âvâm xalq begimgä qâyıl bolmäqädä emiş, pädşâni esä "sulhni buzgän, ähdidä turmäydigän mäkkâr âdâm!" – deb qârälämäqädä emiş.

Songgi mä'lumâtlärni eşitgändä Äbusäyidning ğazâbi qozğaldi:

- Äblählär! Kim bundäy âvâzälärni tärqatgän bolsä dârhâl tuttiring! Bizni yämânlägänlärning tilini kestiring!

“Ämiri ғazāb” deb Ätälädigān cällädlär başlıǵı bu buyruqni bācārışǵā kirişdi.

[163] Şundān keyin Äbusäyid yānā Şerhācini çaqırtırdı.

- Bittä kāmırgā sizdek ämirning küçi yetmāy qāldimi, ä?!

- Älämpānāh, siz hükm qılsāngiz, men bu yālmāǵızni bir pāsda yoq qılurmen!

- Hükmgā äsās keräk. Gävhärşād begimning ildizi cüdā çuqur ekān, ıxlāsmāndları köp ekān. Ularning āǵzini bekitädigān şār’iy dālillär tāping.

- Häzrätim eng kättä dālıl şuki, sizä qarşı Märvdä qılıç qayrāyātǵān Sultān İbrāhim mānā şu māmāsi bilān ilgüritdān til biriktirgān. Māmāsi Tūrxān ämirlärigä imzā qoydırıp yubārgānmaxfiy nāmāni Tūrkānşāh degān nävkāri Murǵāb boyıça eltib bergānidān men özim xabārdārmēn.

- Lekin bu dālıl eskirgān. Undān hām fāydālāniş mümkin. Tūrkānşāh hāzir hibsdä. Ämmā siz yāngi dālillär tāping. Bizning pāsbanlarımız hāzir Bağı Säfedni orāb ālgān. Bālki ulār İbrāhimdān kelädigān maxfiy āläqaçini tutib ālışār?

- Dānā fikrberdingiz, ālämpānāh! Men ālhāl Bağı Säfeddägi qorıqçılarımız āldigā bārib, bu işgā özim baş bolurmen!

Şerhāci başlık qorıqçılar Bağı Säfedgä Gävhärşād begimni sorāb kelgān hār bir ādāmni sinçiklāb küzätä başlādılar. Äq sällä orāgān mādrāsä müdārrislāri üç kişi bolib kelgān edi. Ulār beg Gävhärşād begimimning huzurigā kirib çıqqanlaridān keyin üççāvlāri qārāvulxānāgā ālib kirib, kissālarını, kiyimlerini tintişdi. Gävhärşād begim ulārgā määş tärzidä tillä tängälär bergān ekān. Nävkārlär tängälärni ālib qalışdi:

- Bunı xazināgā tāpşirgāymız! – deyişdi.

Müdārrislär bādvāhimā qorıqçılārdān āmān qutulgānlārigä şükür qilib, ulārgā tāqab ketişdi.

SONGGİ TÄSÄLLİ

Şundān keyin Bağı Säfedgä Gävhärşād begimni yoqlāb keliş hām xatārli bolib qālgāni bütün şāhārgā āvāzä Gävhärşād begimbolıdı. Bu mutāşām sārāyni içidägi bütün bāylıklāri bilān Gävhärşād begimdān tārıtib ālib, öziniki qılış Sultān Äbusäyidning qat’iy **[164]** maqsädigä āylāngāni köpçilikkā sezildi. Bu dārgāhgā yüräk yüräk yutib kelädigān ādām cüdā kāmāyib ketgān künlāring biridä Bağı Säfedgä Feruzä begim, Älişerbek vā uning ānāsi Gülrüh bānu kirib kelādılar. Gävhärşād begim ulārni bağrigā bāsib, közigä yāş ālib körişdi:

- häyriyāt, meni unutmāgān qardānlārim bār ekān!

- Ne boldi, hāzrāt begim? Bu Ābusāyid neçün bunça öçäkişdi?

- Mengä eski ädāvāti bārligini bilürsiz. Meni tiz çöktirib el-yurtning nāzāridān qāldirmāqçı boldi. Lekin niyätigān yetālmādi. Bāri bir ertāmi-keçmi, mānā bu qasrni bār bdātlārim bilān tārtib āliši ānıq. Şuni bilgānim üçün izzātimni saqlāb, qattıq turibmen. Ālişercān, siz fāriştādek pāq yigitsiz. Şundāy zālimgä el-yurt ārāsida mādđāhlik qilib yāşāgāndan körä, haq yoldā ölgān āfzāl emāsmi?

Ālişer qolini köksigä qoydi:

- Hāzrāt begim, Hirātdāgi bārçā āhli qalām, āhli mā’rifāt sizning haq yoldā sābit turgāningizgä taxsin āytmaqđā. Ābusāyid Mirzā Hirātdā hārbiy ğalābāgä erişgān bolsä hām, mā’nāviyātdā siz uni mağlub etmaqđasiz. İlāyā ümringiz uzāq bolğay!

- Mā’nāviyāt – bu ümri bāqıy emāsmi? Ötkünçi dünyāgä hāmmāmiz hām mehmānmiz. Men yāşimni yāşāb, āşimni āşādim. Endi xudā sizlārgä ümr bersin, Feruzā begim. Neçün Hüsāyn Bāyqarā körinmāydir?

- Ābusāyid uni Sāmārqanddā hibs qıldirgāndan buyān oğlim uni körgisi kelmāydir. Mārv hākimi Sultān Sāncār Mirzā uni öz sārāyigä tākليف qilibdir. Hüsāyncānning bāhādirliği ungä cüdā yāqıb qālgān emiş. Hüsāyncān mendān rāzilik sorāb ādām yubāribdir. Sizdān māsłāhāt ālgāni keldim.

- Hüsāyn Bāyqarā hāzir neçā yāşdālār?

- On toqqızdā.

- Āyni oylānadigān pāytlāri ekān. Sultān Sāncārni men bilürmen, mārđānā iş yūritādigān mirzālārdān. Ōzi sizü-bizgä qarindāş temuriyzādā. Ānā tāmāni – māşhur sālcuq pādşāsi Sultān Sāncārning āvlādidān. Mārvdā Sultān Sāncā maqbārāsi hānüz saqlānib turibdir. Oğlingiz tālei bār ekān. **[165]** Bundāy āslzādālārgä küyāv bolış kättā şārāf. İlāyā baxti āçilsin!

- Tāşākkür, hāzrāt begim! Hirātdā yāşāş xavfli bolib qāldi. Ābulqāsim Bābūr sārāyida xızmat qılğānlārnıng üy-cāyini mālū mülkini Ābusāyid müsādārā qilib, özining bekü ā’yānlārigä in’ām etmaqđā. Şuning üçün men hām Mārvgä, oğlimning huzurigä ketmāqçımen.

- Undāy bolsä men keliningizgä sāvğālār berib yubārāy.

Gāvharşād begim cāvāndā turgān sādāf qutidān gāvhar közli üzük vā yāqut qadālgān āltin isirğā ālib Feruzā begimgä uzātđi.

- Āling, begim, Hirātdā hāzir sizlārdān yaqın qādrđānim qālmādi!

- Feruzä begim ornidän turib sävğälärni tä'zim bilän aldı-dä, közlärigä sürtdi:

- Häzrät brgim, sizniki täbärrük! Ming bärä täşäkkür!

- Mübäräk bolsin! – deb Feruzä begimni Älişerbek bilän uning änäsi Gülrüh bānu täbriklädilär.

Gävherşād begim Gülrüh bānugä yüzländi.

- Siz äñçä xāmuş bolib otiribsiz, Gülbibi... Tinçlikmi?

- Bizni tälädilär, häzrät begim. Älişerbekning ätäläridän qālgān xāvli cāy, mālū-mülk hämmäsini Äbusäyidning Ämirläri tårtib äldilär. Hättä üy cihāzlärini, säyisxānädä turgān ätlärimizni tårtib ālib ketdilär. Özimizni köçägä häydädilär. Faqat egnimizdä bār kiyim bilän qāldik.

- E-bāh, bu qandäy bedādlik! – deb küyüdi Gävherşād begim.

- Men Älişerbekni änäläri bilän öz üyimizgä ālib ketdim, - dedi Feruzä begim. – Bārini bāhām körib birgä turibmiz.

- Lekin bu zālamlär sizni häm tinç qoymäsälär keräk, begim. Sultān İbrāhim Märvdä Sāncār Mirzā bilän ittifāq tüzibdir. Hüsāyn Bāyqarā ulār bilän birgä ekānini Äbusäyid bilib qālsä, sizgä häm zulm ötkäzirlär!

- Şuning üçün biz tezrāq Märvgä cönāb ketiş niyätidämiz.

Hämmäläri rozādār bolgānlikläri üçün дәsturxān yāzilmädi. Gävherşād begim yänä ornidän turib, sä- **[166]** дәf qutidän ālmās dānäläri qadālgān nāyāb bir tillä biläküzük āldi.

- Sāndıqlārimdä āltinim häm bār. Xudāgä şükür, şunçä yil Hirātning eng bādāvlāt mālİKäsi bolib yāşādim. Lekin āltin tängälärni täşqaridä turgān nākäs qorıçılär müdärrislärdän tårtib ālib qoyibdir. Yänä sizlärni häm āvārä qılmāsin. Gülbibi, biläküzükini taqıb, eng içidä yāşirin ālib ötgäysiz. İşānçlı zärgärgä bersāngiz on ming tillä tängägä sātib ālgäy. Ağır küningizgä yäräsin deb bermāqdāmen.

- Tāābād sizdän minnätđarmen, häzrät begim. Lekin bu unutilmäs sävğangizni zinhār zärgärgä sātmāsmen. Mening häm ārzü-hävāslārim bār. Xudā xāhläsä buni bolācāk kelinimgä ātāb saqlāb qoygäymen!

- Undäy bolsä men sāndıqni açāy! – dedi Gävherşād begim. – Hirātdä hāzir sizlārdän yaqınrāq qādrđānim qālmädi. Yıqqan bisātlārimni nārigi dūnyāgä ālib ketārmidim? Äbusäyid āltinü cāvāhırgä cüdä öç emiş. Ertā-indin uning tālānçiläri bu yergä kelib, bār bisātimni müsādärä qılışlāri heç gāp emäs. Hāzir Bağı Sāfedni orāb

algan paylaqqilar faqat meni emas, bu qasrdagi bayliklarni ham qoriqlab turgan bolsalar kerak. Qashqirlarga talatgandan korä, sizlarga berganim afzal emasmi? Feruzä begim, sizning karimatü-tärafäyn ekänligingiz qoriqqilar başlıgı Ämir Şerhacığa köpdän mä'lum. Sizgä ulär daxl qılalmäslär.

Gävhärşäd begim ikkitä çärm hämyân tolä tillä tängälärni sändiqdän açib, Feruzä begimgä berdi.

- Gülbibi siznikidä ekänlär, birgä bähäm köräysizlär, - dedi.

- Bu saxävatingiz ümrübdä yadimizdä qalgay, - dedi Gülrüh bānu! – Biz Märvgä häm Feruzä begim bilän ketmäqçimiz. Mening ağam Mirsäid Qābuliy Märvdä Hüsäyn Bāyqarā bilän birgä ekänlär. Bizni çarlābdilär.

- Älişerbek, siz häm birgä bārumisiz?

- Hä, yollär nätiñ, ānlärni faqir qoriqlab bārmāqçimen. Yänä Märvdä qadrdän mäktäbdāşim Hüsäyn Bāyqarāni toy bilän täbriklāş niyätidämen.

- Hüsäyn Bāyqarā qiliçini köp çapgān dāvyüräk bähādir deb eşitdim.

[167] - Äyni vaqtdä ul zāt täb'i nāzmläri bäländ şäirdirlär, - dedi Älişerbek. – Hüsäyniy taxallüsi bilän bitgān äcāyib şe'rläri bār.

- Lekin şe'rini eşitmāgān ekänmen, - dedi Gävhärşäd begim.

- Älişerbek dostining eng yaxşı şe'rlärini yād bilürlär, - dedi Feruzä begim.

- Hüsäyn Bāyqarā bähādirānā bir cür'ät bilän äcälning yüzigä tik bāqib ğazāl bitgänlär. Häzrät begim, men siz üçün oşā ğazāldän bir mätlä'ni äytib beräy:

Ey, äcäl, āsudä qıl, hicrān bälāsidin meni,

Bir yola qutqar ulusning məcārāsıdın meni.

- Häh, deb tääccübländi Gävhärşäd begim. – şundäy yigit häm ulusning məcārāsıdän bu qadär bezār bolgān ekänlärmı? Bizning başimizdä häm hāzir şundäy məcārā! Yaxşı şe'r dil dārdigä melhämdek tä'sir qılär ekän.

Gävhärşäd begim yänä nādir büyümläri saqlānādigān sändiq üstigä egilib, quymä ältindän muqāvāqilingān cācci bir dāftärgä āldi. Ältin muqāvāçi nādir feruzä taşlär bilän ziynätlängān bu dāftärçäning hāli heç nārsä yazilmāgān vāraqläri nāfis ipäkdän qilingān edi. Gävhärşäd begim käftdek dāftärçäni Älişerbekkä berär ekän:

- Mävlānā Lütfiyni qāyıl qılğān şāh sätrläringizgä ältin dāftär münāsibdir Älişerbek, - dedi. – Men sizni körsäm oğlim Uluğbekning yaşligini esläymen. Dähälärdäginä bolādigān pāk bir ālāvni tängsiz zehnü iste'dādni, färiştädek mäs'umlikni

men Uluġbekdä körgän edim. Endi sizdä kömâqdämen. Mänä şu âltin дәftärçägä yängi şâh sâtrläringiz bitilsin. Mendän yâdgârlıq tärzidä âling, bâlâm!

Älişerbek bägimning qolini âltin дәftärçä bilän birgä ävâyläb käftlärigä âldi-yü, bir tizzäsini gilämğä qoyıb yuqundi vä sâvġani közigä sürib qâbul qıldı:

- Minnätdürmen, häzrät begim. Ruxsät bersängiz, ikki sâtr şe'r äytsäm. Zârä bu şe'r sizning könglingizgä âzginä bolsä häm tä'sir bersä. Faqır bu şe'rdä Äbusäyid bilän kelgän zâlimläрни çingiziy ulusgä oxşätmişmen. Hüsäyn Bâyqarâ ġazälidä häm änä şu ulus zulmidän bezginlik bitilmişdir. Mänä oşâ ulus haqıdägi bäyt:

[168] *Pärim bolsa, uçib qâçsam ulusdın tâ qanâtım bâr.*

Qanâtım küysä uçmâqdın yügürsäm tâ hayâtım bâr

- Äh, yâş bolsängiz häm ävliyâdek dilimdäğini tärtib äyttingiz, Älişercân! Neçä yillär men bu zâlimläر ulusidin qanâtım bâriçä uçib qâçdim. Ämmâ bir qanâtım Sämärqanddä küydi, yänä bir qanâtım Hirâtdä küydi, endi, mänä, qanâtsiz quşdek äräsätdä qâldim. Ämmâ hämân hayâtım bâriçä yügürib, haq täälâ dârgâhigä ruhimni pâk yetkâzib bâriş häräkätidämen.

- Pärvärdigâr sizgä mädäd bersin! – dedi Älişerbek.

- Sizning şe'ringiz häm dilimgä quvvät berdi, - deb, Gävhärşäd begim kânizäkni çaqırdı: - Bährinisâ, muraqqasni²³ âlib keling.

Näfis zävâraqlärigä Gävhärşäd begimning eng yaxşı körgän hädisläri, hikmätli sözläri yâzilgän muraqqas keltirildi. Säkkiz âyâqlıq naqşın miz üstidä âltin qalâm vä gümüş dâvât turgän edi. Gävhärşäd begim Älişerbekdän iltimâs qıldı:

- Hâzir äytgän şe'rläringizni şu muraqqasgä yâzib keting, bâlâm.

- Cinim bilän! – deb Älişerbek miz yänigä qoyulgän zärbâf kürsigä ötiboltırdı. Muraqqasning häli heç närsä yâzilmägän zärvâraqläri köp edi. Ulärdän birigä özining yuqâridä äytgän ikki sâtr şe'riniçirâylik nästâ'lik yâzuvi bilän bitdi.

- Hüsäyniyning bäytini häm yâzing! – deb iltimâs qıldı begim. – Men häm şu kġnlärdä äcäl bilän yüzmä-yüz turibmen. Ruhimgä mäs keldi.

Älişerbek muraqqasning yänä bir zärvâraġigä dostining sâtrläринi yâzdi. Song muraqqasni ikki qollâb Gävhärşäd begimgä tä'zim bilän tutdi.

- Bizdän häm kiçkinä esdâlik qâldi, qabul etin, häzrät begim!

²³ Muraqqas – âl'bâm.

- Bu kiçkinä esdälik men üçün bärçä bisätlärü xazinälärdän qımmätli räqdir. Sâhibqırân Ämir Temur dävrیدän buyân men qançä xazinä-yü, qançä bâylikläрни kördim. Häm mäsi âqar suvdek ötib ketdi. Ämmâ münâ bu muraqqasgâ bitilgân mä'rifätü mä'näviyät gâvhärläri äbädiy qâlgân. Ming äfsuski, Uluğbek dävrیدä erkini pärvâz etgân il mü mä'rifät yänâ qaytädän bäs qınçı sipâhilär äsârätigâ tüşdi. Hüsäyn [169] Bâyqarâ bilân Älişerbek ulğayib dâvlätни başqarsälär il mü mä'rifät ähligâ nâcât keltirürlär degân ümidim bâr edi.

- Bu ikki dost ädälätli şâhü dânişmänd väzir bolış âr zusidân hâli hâ m väz keçgänläri yoq, - dedi Feruzä begim.

- Lekin hâzir bulär hâ m quvgında. Yâvuz küçlär dâvlät tepäsigâ keldi, Älişercân. Men sizläarning ârzuläringiz uşälädigân künlärgâ yetib bârâlmäydigân körinämen. Zârâ mäs'ud künlärgâ âq fâtihälärim yetib bârsä!

Begim duâgâ qol açdı:

- Yâ âllâhü täälâ! Muqaddäs rämâzân künidä rozâ tutib qıl gân ilticälärimizni icâbât äylägäysen! İlâyâ Şahruh Mirzâ bilân Uluğbek dävrیدägi tinçlik, bünyâdkârlık, färâvânlikyänâ qaytib kelsin, ädälätни tikläb, il mü mä'rifätни yüksältiriş Älişerbek bilân uning dosti Hüsäyn Bâyqarâgâ näsib etsin! Oşâl mäs'ud künlärgâ me yetib bârâlmäsâm, ilâhim mänâ bu müşfiq ânälär yetib bârsinlär! Ämin!

- Ämin! İlâyâ oşâ künlärgâ siz hâ m yetib bâring, häzrät bāgim! – dedi Älişerbek.

- Kâşki! – deb Gâvhärşâd begim közigâ yâş âldi.

Feruzä begim ungâ täsälli berdi:

- Häzrät begim, Märvdän qaytib yänâ diyvâr körişgäymiz. Biz huzuringizgâ älbättä kelürmiz.

- Qani endi sizläрни yänâ körsäm! Lekin men heç bälädän qaytmäydigân zor bir mäkkârning äsârätigâ tüşdim. Çeväräm Sultân İbrâhim käsälmänd, yâş yigit. Äbusäyiddän täcribâli ğanimgâ bäs kelâlmägäy. Uni Märvdä körsängiz äyting, yänâ Äbusäyid bilân uruşib mağlub bolib yürmäsin. Taqdirgâ tән bermâqdin özgâ çârâ yoq.

- Axır ulär sizni bu äsârätdän qutqarişläri keräk-kü!

- Endi pärvärdigâr meni öz bāqıy dünyäsigâ âlib ketib qutqarmāğı mümkün. Qâlgân ümrim âxırätdän. Äğär qaytâ körişälmäsäk, xayr! Mäs'ud künlärgâ yetib bārgändä meni hâ m yâd etinglär. Älvidâ, äzizlärim!

[170] * * *

Üççavlân taşqarigä çıqqanlaridä dāraxt sâyäsidadä pâylaqçilik qilib turgān qılıç taqqan şāpmoylāv qorçibāşi yollarini tösib çıqdi. Qolini qılıçining sâpigä qoyib:

- Tāxtānglār! – dedi.

Feruzä begim yüzigä tutilgān āq hārır pārdä ārqali pāst, āmmā tāhdidli tāvuş bilān gāpirdi:

- İffāt pārdäsi āstidägi müsliimälärni tintimāqçimisiz? Bizgä tāgingān nāmāhrām ilik şāriätgä bināān kesib taşlānmāğı kerāk!

- Sizni emäs! Yāningizdägi yigit qārāvulxānāgä kirsın.

Ālişerbek qoynidägi āltın muqāvāli dāftārçāning sālmaqlı vāznini sāzib, yūrāgi “şığ” etdi. Şundä yānā Feruzä begim qorçibāşigä şiddāt bilān söz qotdi:

- Nāhātki siz āvliyādek pāk bu şāir yigitni tānimāsāngiz? Şe’rlärini bütün Hirāt yād bilür, ğazāllärini küylārgä sālīb toylārdä āytürlār. Siz qorçibāşi bek bolāturib nāhātki Ālişer Nāvāiy degān nāmni eşitmāgānsiz?

- Eşitgānmen... Lekin bul zāt cüdä yāş körinādırlār. Nāvāiyi men kättä yāşlık şāir deb oylārdım.

- Bolādigān yigit on beş yāşidä hām bāş bolur. Men-çi? Meni tānidingizmi, cānāb bek? Āmir Temur hāzrātlärining qız āvlādlāridān yālgız men qālgānmen. Sultān Ābusāyid Mirzā meni yaxşı tāniydirlār. Hāzrātning qahrigä uçrāmāyın desāngiz bizgä yol bering!

Qorçibāşi qārāvulxānā tāmāngä bir ālānglāb qarāb āldi. Hāzir u köprāq āmir Şerhācining qahridān qorqar edi. Lekin Şerhāci qārāvulxānāning sālqın bürçāgigä tüşālgān körpāçāgä yānbāş qılğāniçā taşqaridägi cāzirāmā ısıqqdān boşāşib uyqugā ketgān edi.

- Māyli, bāringlār. Lekin bu yerdä körgān-bilgānlāringni heç kimgä āytā körmānglār. Cāzāsi yāmān!

- Xop, tüşündik. Xayr!

QATĀĞĀN

Kekçi pāyt āftābning tāpti qaytgāç, āmir Şerhāci hām qārāvulxānādān çıqdi.

U xıpçā gāvdāli, bālānd boyli, qātmādān kelgān, [171] yāşi qırkdān āşgān ādām edi. Siyrāk qārā sāqāli köprāq engāgidä ösgān edi. Közlāri yirtqıçning közidek sārğış tūs berib yānib turārdi.

Nāmāzi āsrgā yaqın Bağı Sāfedgā Gāvharşād begim mādrāsasının mā'muriyatini başqarädigän mütävälli keldi.

Qālin qārā sâqāl qoygän âq sällälük bu âdāmni Şerhâci tânir ekän. mütävällining tä'zim qilib bergän sālāmigä älik âldi-yü, u içkärigä kirib ketgändän song qorçıbaşçıgä sekin şipşitib qoydi:

- Mänä şuni tutmaq keräk. Begimning işängän âdami. Äsli Märvlik.

Oşâ yaqlar bilän äläqasi bär...

Gāvharşād begim mādrāsā mütävällisining härämdän häzär qılädigän diyânätli âdām ekänligigä işänär edi.

- Mādrāsädägi mening qabulxānāmdä Gāvharşād begim poyät sändıq bär, şuning kälitini men sizgä bermāqçimen! – dedi Gāvharşād begim. – Men endi mādrāsägä bärä âlämänmi-yoqmi, mā'lum emäs. Ägär bärälmäsäm, sizni xudāgä, mādrāsā ıxtiyārini sizgä tāpşırürmen.

- İnâyätینگizdän minnätdürmen, häzrät begim!

- Poyät sändıqdä mādrāsāning bir yillik sārfü xaracätigä yetädigän âltin zaxıräläri bär... Müdärrislär, tälibi ilmlär, âşpüzü färraşlär, müşäriflär – hämmäsining biz siz bilän tä'yin etgän määşlari dāftärgä yāzılğan. Heç kimni tä'minātdän qısmāng. Müdärrislärgä här äydä yüz yigirmä tillādän määş, bir yildä yigirmä tört âşlıq²⁴. Täläbälärning yaxşı oqıgänlärigä här äydä yigirmä tört tillä pul, bir yildä beş yük âşlıq. Yänä äyigä ikki tillādän şām puli. Här māvsumgä muvāfıq bepul berilädigän üst-baş kiyimlär. Men oltirib hämmäsini hisāblāb çıqdim. Beş yüz cärib vaqf yerlärimizdän kelädigän dārāmädlär bärçä xaracätläri qāplägäy. Yetmägänigä poyät sändıqdägi zaxırälärdän sārflägäysiz. Özingizgä här äydä ikki yüz tillä määş, bir yildä ottiz yük âşlıq belgiländi.

- Saxāvätینگizdän minnätdürmen, häzrät begim! Bütün mādrāsā ähli, müdärrisü tälibi ilmlär tünü kün sizning duâi cāningizni qılmāqdälär.

Mütävälli Gāvharşād begim tāpşirgän işläri [172] qāğāzgä yāzib âldi. Kälitni qoyin çöntäigä sālīb, bağ tāşqarisigä çıqqandä uni ikki nävkär ikki qolidän tutib, çetrāqdägi qārāvulxānägä başlāb ketdi.

²⁴ Bir yük – taxminän 60 kilogä toğri kelädi. Äşlıq – bu yerdä buğdāy vā gürünç.

Oşa yerdä eşinki içidän bekitib, mütavällini huşidän ketgünçä kältäklädilär. Behuş yätgändä qoynidägi kälitni äldilär vä qığazlari ârâsigä äldindän täyyârlängän maxfiy mäktubni sâlib qoydılar. Göyâ Gävhârşâd begim tāmānidän yâzilgän bu mäktubni mütavälli Märvgä Sultân İbrâhimgä yâşırıqçä âlib ketâyâtgän päytdä qolgä tüşgän boldi.

Ämir Şerhâci Äbusäyid huzurigä şaşildi. Gävhârşâd begim Märvdägi çevärasini isyângä ündäganini, Hirât qorğanining dârvâzasini ungä tündä yâşırıqçä açib bermâqçı bolganini, bu gäplär yâzilgän qolgä tüşürilganini Äbusäyidgä xabär qildi.

* * *

Yâz cäzirämäsi ävcidä. Rämâzân âyining toqqızınçı küni ertälâb Gävhârşâd begimni üsti yâpıq sâyâbân ârävâgä sâlib, el-yurtgä körsätmäy, pādşâh sārâyigä âlib ketdilər. Üstigä qārâ mātâ yâpilgän bu ärävâ begimgä tösätdän Şâhruh Mirzâ vâfâtini eslätdi. Märhumni uzâq Reydän mänä şundäy ärävädä Hirâtgä âlib kelgäni, yoldä neväräsi Abdulätif ıǵvâǵärlärning qutqusigä uçib māmâsini hibs qıldirgäni xayâlidä qaytâ gävdäländi.

U gälgi hibsdän begim qutulib ketgän edi. Ämmâ bu gäl Äbusäyid şäfqatsızlıkdä Abdulätifdän hām ötib, tüşsä ehtimâl. Begimning dili sezib turibdi. Hâzir ârkâni dävlat yıǵılğän sārâyda begim özinä Äbusäyidning âyâǵı tängigä täşläb äfü soräsä, bälki tirik qalışı mümkündür. Lekin qaysi günâhi üçün äfü soräsin? Bundäy beâbro bolib yäşäşning nimä qızıǵı bâr?

Beixtiyâr keçä Älişerbek muraqqasgä yâzib ketgän ikki bâyť şe’r begimning yâdigä tüşdi. Keçqurun vä ertälâb bu sâtrlärni hâr oqıgändä ulärdän ruhiy mädäd âlgändäy bolärdi. Qaytâ-qaytâ oqıgäni üçün ulär yâd bolib qâldi. Bu bâytlärning biri uni tâ hayâtı bârıçä âdâlât vä haqıqat sâri yügürışgä, yâ’ni küräşışgä ündärdi. İkkinçisi esä äcäldän hām qorqmâslıkkä çârlär, märeänä ölim ulusning mâceârâsi içidä qul bolib yäşäädän äfzäl ekänini eslätar edi.

[173] Begim därtli qalbini tinçitiş üçün “Ey, äcäl, âsudä qıl qullik bälâsidän meni!” deb täkrärlädi. “Hicrân” ornigä “qullik” sözini qoyib äytgändä özining hâzirgi äsirälik dârdigä mäsrâq kelärdi. “Qanâtım küysä uçmâqdin, yügürsäm tâ hayâtım bâr” degän sözlär esä fâniy dünyädä qanâtläri küygän âdâm bâqıy dünyâgä öz hayâtini pāk yetküzib bârışgä intilişni keräkligini tã’kidlägändäy bolärdi.

* * *

Bağı Zâğân qasrining muhtâşâm qabulxânâsigä gâvhâr vâ yâqutlâr bilân bezâtilgân bäländ taxt ornâtilgân. Bir vaqtlâr bu taxtdä Şâhruh Mirzâ oltirâr edi. Hâzir uni başığa tillä tâc kiygân Sultân Äbusäyid egällägân. Pâdşâning ikki yânidân ârkânî dâvlât, bekü ä'yânlâr cây âlgânlâr.

Qarşidägi öymäkâr eşikdän ikki bärvästâ nävkâr âq libâs kiygân Gävhârşâd begimni ikki tāmândän tutib âlib kirdilâr.

Songgi künlärdä begim et taşlâb, gävdäsi äñçä kiçräyib qâlgân. Lekin közlâri taxtdä yästänib oltirgân Äbusäyidni körgändä çaqmâq yaruğı tüşgändäy çaqnâb ketdi. begim qollâriini boşätib âlib, ulärdän bir qadâm âldingä çıqdi. Tordä âq sâqâllik qâzikâlân vâ şâyxulislâmlâr hâm oltirgânini körib, qolini köksigä qoygâniçâ pâst tâvuş bilân sâlâm berdi.

Ämmâ pâdşâ qâbâq sâlib cim oltirgâni üçün heç kim âlik âlmâdi.

Äbusäyid birinçi sözni qâzikâlânî Şämsiddin İmâmiygä berdi. Bu âdâm yaqındäginä Gävhârşâd begimgä sädâqat izhâr qilib yürgân şäriät peşvâsi edi. Endi birdän yängi tâcdâr xızmatigä ötib, Gävhârşâd begimni muqaddäs râmâzân âyidä Sultân Äbusäyidgä qarşı fitnä uyuştirişdä äyblây başlâdi.

Äşyâviy dälil târzidä mütävällining qoynidân tâpilgân vâ Sultân İbrâhimni isyângä dâ'vât etib yâzilgân mäkub keltirildi.

- Qani oşâ mütävälli? – sorâdi Gävhârşâd begim. – Taqsir, uni men bilân yüzläştiring. Bu sâxtä uydirmâ mäkubni kim uning qoynigä sâlib qoygân? Özi äytsin!

- Mütävälli äybini boynigä âlgân! Mänâ imzâsi bâr! – deb qâzikâlân qolidägi bir vâraq qâğâzni körsätidi.

[174] - Beçârâni qıynâb sâxtä äybnâmägä imzâ çektirgân bolsälâr-çı? – sorâdi Gävhârşâd begim. – Cänâb qâzikâlân, siz xudâdân qorqmâysizmi? Şäriät nâmidân bundäy tühmâtlâr qılış günâhi äzim emâsmi?

- Peşgârlık qılmäng! – deb qâzikâlân cerkib berdi. – Eng kättä günâh – pâdşâh häzrâtlârigä qarşı fitnägä bâş bolmâqdir!

- Men fitnädän mutlqqâ bexabârmän! Sâksângä kirgân rozâdâr äyälmen!.. Pârvârdigâr özi şâhid! Men Mârvgä ketgânlârgä tä'yinlägân edim. Mirzâ İbrâhim käsâlmänd, özi yâş, Sultân Äbusäyidgä küçi yetmägây, bâşqa uruşmäsin, taqdirgä tân bersin, deb äytib yubârgânmen!

Qâzikâlân songgi gâpgä ilmâq taşlâşgä şâşildi:

- Kimgä äytgänsiz? Kimgä?

Gävhärşäd begim Älişerbek bilän Feruzä begimni birän bälägä giriftâr qılmäslük üçün ulärning nämäni tilgä älmädi.

- Yaqınlärimgä äytgänmen, - deb qoyä qâldi.

- Demäk, Sultân İbrâhim bilän äläqadä bolgänsiz. Buni özingiz tän älmäqdäsiniz.

Şerhâci taxtdä oltirgän Äbusäyidning işâräsi bilän ornidän turdi:

- Cänâb qâzikälân, bu begimning gäplärigä mutlaqâ işänib bolmägäy! Mütävällining qoynidän tâpilgän mäktub äsâsiy дәlildir. Bu maxfiy mäktub içkäridän älib çıqılğan päytdä men Bağı Säfed qorıqçılarının yänidä edim.

- Demäk, bu böhtänni siz oyläb tâpgänsiz! – dedi Gävhärşäd begim. – İlâyâ kim yälğän gäpirsä, kim böhtân qılsä, xudäninig gäzäbigä uçräsın! Qani, kim haq bolsä, ämin desin!

Gävhärşäd begimdän başqa heç kim bu duâgä ämin qılmädi. Äksinçä, begimning duâsi Äbusäyidgä qarğışdäy eşitildi. U taxt üstidän pästgä qarätä qahr bilän gäpirdi:

- Bu begimning qarğışı özigä tekkäy! Çünki qaçânlärdän buyân bizgä qarşı yağıylik qılıb kelmäqdä. Sämärqanddä Abdulla Mirzâ bizgä qarşı uruş qılğändä ungä mänä şu begim kömək berdi. Äbulqâsim Bâbüir Hirâtdän Sämärqandgä qoşın tärtib bärrib, biz bilän cäng qılğändä bu begim ungä yân bâsdi. Begimning tärbiyasini älgän yänä bir ilänbäççä – Abdulätifning oğlu Bälx tāmānlärdä bizgä qarşı isyân qılmäqdä. Märvdä Sultân İbrâhim, Säncär Mir- [175] zâ, Sultân Hüsäyn Mirzâ – üççävi häm bizgä qarşı küç qılmäqdä. Lekin bizning cilävimizdä Xocä Ährâri vâlidek piri kâmil barmäqdä. Mänä bu sârâygä yıqılğan ğâlib ämirlärimiz yağıylärimizni târ-mâr qılmäqdä. Bizgä qasd qılğänlär päst bolmäqdä. Hirâtdäy büyük päytaxtni biz qân tökmäsdän cängsiz egällädik. Aqli bär âdäm şundän häm xuläsä çıkarişi mümkün. Biz sâhibqırân bâbâkälänimizning büyük sältänätini qaytâ tiklämâqçımız. Buning üçün bizgä yağıylik qılğänlärni Äyâvsiz mähv etmâğımız lâzim. “Bu häm temuriylär xânädänidän” deb fitnäçilärgä erk bersäk, ulär mämläkätini xarâb qılurlär. Yägänä märkәziy дәvlät tüzmaq üçün isyânçılärni şumğıyәdek ildizi bilän yüzib täşläğәymiz! Änä oşandä işlärimiz mirişkä dehqānning ekinläridek yaxşı rivâc tâpgäy! Fitnäçi şähzädälärni, ulärning mänä bu begimgä oxşägän rahnämälärini дәlāmizdän yüzib täşläb, säfimizni yägänläb turışımız lâzim!

“Pählävân Devänä” laqablik ämir Mübärriziddin säkräb ornidän turdi:

- Haq gäpni äytdingiz, älämpänäh!

Ungä Şerhâci cör boldi:

- Dänâ siyâsät üçün täşâkkür!

- Ämir Temurning haqiqiy vârisigä täsännâ! – deb Säid Cälâlidin Mäcid maqtâvni yänä bir dâracä bäländ kötärdi.

- Sâhibqırâni sâniygä âfârin! – deb Qâzikälân İmâmiy Äbusäyidgä qulluq qildi.

Bundäy lägändârlıklärni cüdä köp körgän Gävhârşâd begimmiyğidä külimsiräb qoydi. Mädhıyâ-bâzlıklär bâsilgândän keyin Äbusäyidgä mürâcâät qildi:

- Häzrät, siz bâbâkälâningiz Ämir Temurni tilgä âldingiz. Men bu uluğ dâhâning nâzâri tüşgän kelinläri edim. Ul zâti âliyninig âltämğalik²⁵ mührlärigä “râsti-râsti” degän sözlär bitilgänini öz közim bilân körgänmen. “Küç âdâlâtdädir” “râstini äytsäng nâcât tâpgäysen” degä ä’tiqâdgä men ümr boyi ämâl qilib keldim. Mâdâmiki siz meni ölimgä hükm qılmâqçı ekänsiz, songgi sözimni äytişgä ruxsät soräymen. Râstini gäpirmâqçımen!

Särây ähli “begim râstini äytib, äybigä ıqrâr [176] bolmâqçımi?” degän xayâl bilân cimib qâldi. Äbusäyid häm süküt saqlädi.

Rozädâr Gävhârşâd begim sârâtân ıssıgı üstigä qoşılğän ruhiy lârzädän quruqşâgän läblärini nämläb, songgi küçläriini toplädi.

- Ämir Temurning vâfâtläridän keyin uning büyük sâltânâti qandäy pärçälänib ketgänidän xabärläringiz bâr. Şâhruh Mirzâ oğlimiz Uluğbek bilân birgä yägänä märkäziy dâvlätни qandäy qaytä tiklägänlärigä men güvâh bolgänmen. Ulâr dâim ilmi mâ’rifät ähligä, hâlâl âdämlärgä täyändilär. Bärçä temuriylärgä bâğrikenglik bilân münâsâbütdä boldilär. Xalil Sultân bâbâkälânläriining väsiyätigä qarşı bârib, ağır xatâlär qılğän bolsä häm, uni keçirdilär. Ätäläriining mülkini ungä qaytarib berdilär. Kättä âğälärninig oğli Pirmuhämmäd Mirzâ hâlâk bolgändä uning oğli Qaydu Mirzâni Bälxgä hâkim qilib qoydilär. Yänä bir âğälärning oğli Ähmäd Mirzâni ä’zâzlâb, Färğänä vâdiysini ungä inâyät qıldilär. Änä şu târzdä bärçä sağlâm temuriyläri ätrâflärigä yığdilär, nâticädä şacärä dâraxti gülläb-yäşnâb bugüingi künlärgä yetib keldi. Dehkânlär yägänä qılädigän mävsumiy ekânlär başqa. Ämmâ temuriylär şacäräsi äsrdän-äsgä ötib kelgän äzim bir dâraxtdir. Bu dâraxtning qurıgän şâxlärini âlib täşläsälär mäyli. Ämmâ

²⁵ Ältämğalik – qızıl gerb.

şacärä däraxtini gözägä oxşatib yägänäläş – uning tirik şaxlärigä, ildizigä bältä urış bilän bäräbärdir!

Gävharşäd begim laxça çoğdäy yängän közlärini Äbusäyidgä tikdi:

- Siz oğulläringizdän birigä Uluğbek deb nâm qoyibsiz. U hizir Qäbüldä hâkim ekän. Ehtimâl, siz Uluğbek Mirzâdek âlämşümül dähâgä endi tән bergändirsiz. Ämmâ Uluğbek Mirzâ tirikligidä siz ungä qarşı isyân kötürdingiz Abdulätifning ğâlib kelişigä yârdäm berdingiz, şu bilän Uluğbekning qatl etilişigä hissä qoydingiz. Şacärä däraxtining eng yäşnägän büyük bir şaxıgä bältä urgäningiz şu emäsmi? Abdulla Mirzâ temuriylär süläläsining iste'dädli väkillärindän edi. Yâş boldä häm, Sämärqanddä ädälätни tikläşgä ästâydil kirişgän edi. Siz Däşti Qıpçaqdän Äbülxayrxânни başläb kelib, çingiziylär oqı bilän Abdulla Mirzâni öldirdingiz. Keyin iningiz Väys Mirzâ sizgä qarşı baş kötärgändä uning günâhi üçün on ikki nâfär begünâh temuriy- [177] lerni Köksärây hibsxânäsigä qamâb qoydingiz. Ulärdän biri on tört yaşlık Hüsâyın Bâıqarâ edi, häyriyät ânäsi Feruzä begim uni qutqarib âlib keldi. Qâlgänlärini siz “yägänäläb” yoq qıldingiz. Äslidä, bu yägänäläş emäs, şacärä däraxtini källäkläşdir. Uning yäşnâb turgän şaxlärigä bältä urib quritişdir!

Äbusäyidning tâqati tâq boldi, taxt üstidän:

- Bâ'zânlik bäs! - deb öşqırdi.

- Häzrätim, bu xâtın sizgä şundäy beändişä gäplärni äytgäni üçün tilini kestirmâq keräk! – dedi Şerhâci.

- Siz faqat tilimni emäs, başımni häm kesişgä täşnäsiz, cänâb ämir! – dedi Gävhärşäd begim. – Lekin yältâğlängän bu xuşâmädgöylärgä unça işänmeng, häzrät! Bizgä xıyânät qılğänlär ertä-indin sizgä häm xıyânät qılurlär. Däşti Qıpçaqdägi Äbülxayrxân bilän Moğuliständägi Yunusxân üçün Siz Turân dârvâzälärini keng açib berdingiz. Endi köçmänçi sultânlar siz açgän yollärdän kelib, temuriylärni ästä-sekin Turânü Xurâsândän sıqıb çıqariş imkânigä egä bolmâqdälär. Ulär Sämärqandü Hirätdä yänä çingiziylär hâkimiyätini ornätgändä kelgüsi ävlâdlär sizni qandäy sözlär bilän eslärkin, şuni bir oyläng, häzrät!

Ğazäbdän ränggi âqarib, közläri qısılgän Äbusäyid çäp tāmândägi eşikkä yüzlänib:

- Cällâd! – deb qıçqırdi.

Pâdşâning âvâzidägi ğazäbni sezgän cällâdlärning birdän ikkitäsi çäpib keldi.

- Qiliç bilän başını kesinglär bu yälmäğizning! Ävâzi öçsin!

Färiştädek äq libâslik mämâni cällädlär ikki qolidän tutib älib çıqıb ketäyätgänläridä begim äxırǵı sözlärini yıǵıb äytdi:

- Xudâ bär! Qasâs qaytgäy!

ŞÄHİD MÂMÂ YÂDİ

Gävharşâd begimni xuddi oǵlı Uluǵbek Mirzâ kâbi qiliç bilän çapib öldirgänläri hirätlikläri zilzilä kâbi lärzäǵä sâldi. Begimning äq libâsigä, äppâq saçlärigä cällâd qiliçidän qanlär tängänini körgän qadrânläri köz yaşläri toxtatâlmäy, ökirib yıǵıldılär. Begimning nämädägi mädräsä hävli- **[178]** sigä tümânät ädäm yıǵılıb, cänâzä oqıldı. İmâmlık qılǵän keksä müdärris cänâzä songidä:

- Ävliyâ mämâ haq yoldä şahid boldılär! – deb e’lân qıldı.

Begimning şahidlärgä münäsib qäidälär bilän qabrgä qoyılǵänläridä közigä yaş älmäğän ädäm qâlmädi.

Şahid mämâni yıǵläb dâfn etgänlär äräsidä müärrıx Abduräzzâq Sämärqandiy häm bär edi. Köp yıl Şâhruh Mirzâ säräyidä xızmat qılǵän, uning ölimidän keyin häm Gävhärşâd begimdän yaxşılıklär körgän mävlânâ Abduräzzâq dilidä uning küşändäsi Äbusäyidǵä nisbätän çeksiz bir näfrät sezärdi. Yäniveridägilär:

- Müsülmân pädşâsi häm şu qadär näinsâf bolurmü? – deyişädi.

- Säksân yaşlık rozädâr änäni ölimǵä hükm qılışǵä qandäy haqqı bär edi?!

- Xudädän qorqmädimi, a? Bundäy kättä ketişning äqıbatını oylämädimi?

Mävlânâ Abduräzzâqning dilidän häm şu ıztırâbli sävällär ötib turär, ämmâ köpçilik içidä tilini tiyib, dârdini içigä yutardı. Çünki hämmä cäydä Sultân Äbusäyidning äyǵaqçiläri bärliğini bilärdi.

Sultân Äbusäyid tərəfdärläri el-yurt äräsidä här xıl miş-mişlär tärqatmaqda edi. Göyâ Gävhärşâd begim çeväresi İbrâhim Mirzâ fäydäsigä cäsuslik qılǵänmiş. Säksängä Gävhärşâd begimkirib häm taxt täläşişni qoymäğän emiş. Bir vaqtlär şu begim Abdulätifni ätäsigä qarşı gic-gicläb, Uluǵbekning ölimigä häm säbâb bolǵän emiş. Buni bilädigän Sultân Äbusäyid begimning hämmä günâhläri üçün bir yolä şundäy qattıq cäzäǵä buyurgän emiş.

Mävlânâ Abduräzzâq äğzigä küçi yetmäğän ädämlär bir-birlärigä äytib yürgän bu uydirmälärdän näfräti kelär, lekin ulärgä qarşı äçiq gäpirälmäy äzilärdi. Çünki bu

yalgʻanlarni bāş qiliş – Ābusāyidni qārālāş bilān bārābār edi. Ābusāyid esā özini qārālāgān ādāmni yoq qilmāy qoymās edi.

Endi qırq beş yāşgā kirgān māvlānā Abdurāzzāq yigirmā Ābusāyidyildān buyān pādşā sārāyidā xızmāt qilib, mülāzimlār ārāsida biri-birining āğzini pāylāş, pādşāgā qarşı aytilgān gāpni dāsturxān qilib yetkāziş vā raqibini çālāb yıqtıiş ādāti naqadār rivāc tāpgānini āmāldā körgān edi.

[179] Ādālātsiz gāplārdān ezilib, dārdini āytādigān sirdāş dost tāpālmāgān Māvlānā Abdurāzzāq dilidāgi haqiqatni qāğāzgā tūşirgisi keldi.

Māvlānā köpdān beri yāzib yūrgān ūmr kitābi “Mātlā’i sādā’yn” (“İkki sādātli yulduzning qoşilişi”) hāli tūgāllānmāgān edi. “Heç bolmāsā āvlādlār Gāvhārşād begimning begūnāh ōldirilgānini bilsinlār” degān niyāt bilān quyidāgilārnı qāğāzgā tūşirdi:

“Zāmān bānusi²⁶, cāhān mālİKāsi... Gāvhārşād begim bālānd mārābāli, pākizālik vā iffāt pārdāsi orālgān, xatti-hārākāti ādilānā, pāk, āliyhimmāt vā uluğ maqsātli bir mālİKā edi. Bu māşhur mālİKādān tiriklār ālāmigā köp xayrlı yādgārliklār qāldi”²⁷.

“Şundāy āliyhimmāt, pākizā, iffātli, uluğ maqsātli, ādālātli, xudācōy māmāni qatl ettirgān Ābusāyidning qulmişigā pārvārdigār ōzi cāzā berār” degān ūmid bilān Māvlānā Abdurāzzāq pādşāning nāmını bu orindā qalāmgā ālmāy ōtdi.

Māvlānā Abdurāzzāq Gāvhārşād begimni “cāhān mālİKāsi” deb ātāgāndā şāhid māmā qabrini ziyārāt qilişgā nāfaqat Turānū Xurāsāndān, bālki qazvin vā Şerāzdān, hāttā uzāq Tābrizdān hām ıxlāsmāndlār kelāyātganini nāzārdā tutgān edi. Qārā-quyunli türkmān pādşālārninig ārāsida eng nüfuzli Cāhānşāh milādiy 1557 yildā Ābusāyid bilān sulh tūzgāndān keyin qısqā müddātğā kelib, Gāvhārşād begim quyilgān maqbārāni ziyārāt qilib ketgānligi köpçilikning e’tibārini tāpgān, Sultān Ābusāyidğā esā yānā bir mālāmāt tāşi ātilgāndāy bolgān edi.

Āynıqşā, rāmāzān hāyiti künlāridā begimning qabrini ziyārāt qiluvçılār köp boldi.

²⁶ Bānu – āslzādā āyāl.

²⁷ Uşbu köçirmā “mātlā’i sādā’yn”ning hāli çāp etilmāgān üçinçi kitābidān ālindi. Bu kitābning ōzbekçā tārcimāsi tāniqli şārқşūnās ālim Āsāmiddin Orinbāyev tāmānidān yigirmā yıl bürün āmālgā āşirilgān, lekin hānūzgāçā çāp etilmāy kelādi. Dāmlā ōz tārcimāsini qolyāzmā hālidā mengā oqışgā bergāni üçün çin dildān minnātdārçilik bildirāmen.

Märvdän Älişerbek, Gülruh bānu bā Feruzā begimlār bilān Hirātğā kelib, şahid māmādān körgān yaxşılıqlarını közdā yāş bilān eslāşdi, uning ruhigā bağışlāb tilāvātlār qılışdi.

[180] Bağı Sāfedni içidāğı cihāzlāri vā bāyliklāri bilān Sultān Äbusäyidning ānāsi vā oğli Māhmud Mirzā egāllāb āldilār.

Hāyit künlāri Gävhārşād begimning ciyāni Nizāmiddin Ähmād Tārşān mādrāsā hāvlisidā begimni yād etib kelgān ilmü-mā’rifāt āhligā xudāyiāş berdi.

Sultān Äbusäyid öz mülāzimlāri bilān köçälārdān nāğārā çeldirib, bedāv ātdā viqār bilān ötārdi. Şundā sālām yāki ālqış ornigā hömrāygān yüzläri, nāfrāt yāğdirāyātğān közlāri körārdi. Köpçilikning nāfrāti vā qārgışı xufiyālār ārğali hām sārāygā yetib bārmāqdā edi.

Şu ārādā Uluğbekning nevārāsi, Gävhārşād begimning tārbiyāsini ālgān Abdurāzzāq vā Ähmād Mirzālār māmāsining küşāndāsi Sultān Äbusäyidğā qarşı isyān kötārgānlāri haqıdā xabār keldi.

Äbusäyid kättā qoşin bilān Bālxğā yol āldi. İsyānni bāstirib hār ikki āğa-inini ölimğā buyurdi.

Ungā qārgış yāğdirāyātğānlār yānādā köpāygānini sezib, Hirātğā qaytgisi kelmādi, qışni Bālxdā ötkāzdi.

Şāhruh Mirzā āvlādlāriining Äbusäyidğā qarşı isyānlāri biri-birigā ulānib ketdi. Hisār tāmānlāridā qāçib yürgān Alaüddāvlā Märvdān nāri Sāraxs qorğānidā küç yığāyātğān oğli İbrāhim Mirzāning yānigā kelib beş yüz tāçā nāvkarını uning lāşkāri sāfigā qoşdi. Märv hākimi Sultān Sāncār Mirzā hām Äbusäyidğā qarşı isyān kötārib, Sultān İbrāhim vā Alaüddāvlālār bilān birlāşdi.

Lekin Äbusäyidning lāşkāri bu hār üç Mirzānikidān ikki bārābār köp edi. Äbusäyid bār bāyligini qoşin yāllāşğā sārflār, uning süyāngān tāğı sipāhilār edi.

Sāraxs qorğāni yāqınidā hāyāt-māmāt cāngi boldi. Sultān Äbusäyid bu gāl hām zor çıqdi. Sāncār Mirzā cāng māydānidā yārādār bolib qolğā tüşgān edi. Äbusäyid uni qatl ettidi.

Sultān İbrāhim bu gālgi mağlubiyāt ālāmini kötārālmādi, eski tuqālāq kāsāli qattıq xuruc qilib, ālāmdān ötdi.

Qaçib yürgän Alaüddävläning öligi Käsپی dengizining cänubidägi Rüstämđâr degän cäydän tâpildi. Uning cäsädini qızı Ruqıyâ begim Hirâtğâ âlib keltirib, mâmâsi Gävhârşâd begimning maqbâresigâ dâft etdi.

[181] Gözâl qız – Ruqıyâ begimni Äbusäyid özigâ törtinçi xâtin qilib nilâhlâb âlgän edi. Undän oğıl körgändä âtini Şâhruh Mirzâ qoydi. Şu bilän Äbusäyid göyâ Şâhruh Mirzâ xâtiräsigâ tân bergän boldi.

Lekin ämäldä şacärä dâraxtini källäkläşni dävâm ettirdi.

Şâhruhiyâ şähridä isyân kötârgän Uluğbekning ortânçâ nevârâsi Coqıy Mirzâ Hirâtğâ keltirilib, Ixtiyâriddin qal'âsidä qatl etildi.

Faqat Hüsäyn Bâyqarâ bir märtâ Äbusäyidning çängälidän qutulib çıqqandän buyân ungâ tutqıç bermäy Mârv vâ Ästrâbâd tāmānlârdä yürärdi. Äbusäyid endi uni hām yägänälâb yürib täşläşğâ hâräkät qılâ başlädi.

QUVĞIN QILİNGÄN İSTE'DÄDLÄR

Äbusäyid başläb kelgän şârqatsız quyunlâr Qârâqum sâhrâsidä çäng-tozân kötârib, Mârvğâ hām yaqınlâşib kelmâqdä edi. Mârvdä bir qançâ vaqt Hüsäyn Bâyqarâ bilän birgâ bolgän Älişerbek vâ ulärning ânälâri Äbusäyid tāmāndän kelâyâtğân bälälârdän saqlâniş üçün başqa cây izläşğâ mäcbur boldilâr.

Yigirmâ yâşğâ kirgän devqâmât Hüsäyn Bâyqarâ Mârv âtrâflâridä bolgän cänglârdä cäsârât körsätib çınıqqan, uning üç yüztäçâ sâdıq nävkâri bâr edi. Ânâsi vâ dosti Älişerbek bilän xayrlâşâr ekân:

- Men endi tävâkkâl qılmâqçımen!- - dedi. – Äbusäyidğâ qarşı küç toplägäymen. Ästrâbâd tāmānlârdä bizni çârlägän qadrdānlâr bâr.

Älişerbekning undän äcrâşğisi kelmäs edi.

- Dostim, - dedi Hüsäyn Bâyqarâ. – Siz hârb işigâ unçâ mâyl emässiz. Sizning şâirlik qalämingiz xalqqa yüz ming sârbâzdän köprâq nâf keltirişi mümkin ânälârimiz bilän birgâ Hirâtğâ qaytsängiz. Biz bilän tağâyingiz Muhämmäd qâbuliy birgâ bolurlâr.

- Hirât Äbusäyid ilkidä, äyâğım târtmiydir, - dedi Älişerbek.

- Hirâtdä sizgâ hâmiylik qılğân Häsân Ärdâşer bârlâr, - dedi Feruzâ begim. – Üy-cäydän qıynâlsängiz, Gülbibi bilän biznikidä turgäysizlâr. Râhmätli Gävhârşâd begim in'âm qılğân âl- **[182]** tinlârimiz hâli tügägän emäs. Bir ämällâb rozğâr tebrätgäymiz.

Mäslähät şungä qarâr tâpdi-yü, Hüsäyn Bâyqarâ ânälärni və dostini üç âtgä mindirib, yânlärigä tört nâfâr qorıqçı nâvkärini qoşib Hirâtgä cönätđi. Şundän song özi Ästrâbâd yolidägi Nisâ vilâyätigä yol âldi.

Bu vilâyätdä Hüsäyn Bâyqarâ âmäd ilk bâr külib bâqđi. Üç yüz kişilik âskäri bilän Bâbâ Häsän degän ğanimning beş bärâbâr köp qoşinini yengib çıqđi. Bâbâ Häsänning özi Hüsäyn Bâyqarâ bilän yâkkâmä-yâkkä qılıç çâpişib hălâk boldi. Uning köpçilik nâvkärläri Sultân Hüsäyn Bâyqarâning bähâdirligigä tән berdilär. Ulär hām äslidä Äbusäyid və Qâräqyunli Cähânşâh zulmidän qaçib yürgän sipâhilär ekän. Hüsäyn Bâyqarâ bu müstâbid şâhlärgä qarşı kğç toplâyâtğani mâ'lum bolgäç, Bâbâ Häsänning tirig qâlgän mingdän ârtuq bekü nâvkärläri Hüsäyn Bâyqarâning xızmatigä ötdilär.

Şundän âldin Ästrâbâdni Cähânşâh bâsib âlgän və Hüsäynbek degän tâğasini bu yergä hâkim qilib qoyğän edi. Şâhruh Mirzâ və Äbulqâsim Bâbü r zâmânläridä tinç və färvân yäşägän ästrâbâdlıklar qârä qyunli Hüsäynbekning câbrü zulmidän bezâr bolib, bätir bir nâcâtkärgä ümid bağlâb turgän edilär.

Qâräqyunlilärni ğaflätdä qâldirib, Ästrâbâdgä tâng sähärdä tösätdän qoşin târtib kirğän Hüsäyn Bâyqarâgä şähärning bätir yigitläri yârdäm berdilär. Qâräqyunlilər qoşinining cäng mäydânigä çıqqan qısmi qırib taşlândi. Tirik qâlgänläri şähärni taşlâb qaçdilär.

Kättä âq çögirmä kiyğän ellik yaşlık semiz Hüsäynbekning özi äsir tüşdi.

Uning câbrü cäfâsidän və axlâqsızlıkläridän qahrü ğazâbgä tolgän ästrâbâdlıklar Hüsäynbekni äyâvsiz câzâlâşni tälâb qıldilär.

Bâyqarâning färmâni bilän zâlim Hüsäynbek dârgä âsib öldirildi.

Ästrâbâdlıklar bu dâvyüräk, yâş temuriyzâdäni âdälätli hükmdâr sifätidä tән âldilär.

Buning xabäri şärqu ğarbgä yâşin tezligidä târqaldı. Cürçân tāmânlärgä Äbusäyidgä qarşı cänggä täyyârlänâyâtğän Cähânşâh Ästrâbâddây mühim şähär yänä temuriylär qoligä ötib ketğänidän çöçidi. **[183]** Äğär Äbusäyid Hüsäyn Bâyqarâ bilän ittifâq tüzsä ulärgä bäs kelâlmâsliğini sezib qâldi.

Hirâtdägi Äbusäyid hām Cähânşâhni özining eng xatärli düşmäni deb bilärdi. Hüsäyn Bâyqarâning Ästrâbâdni şundây küçli düşmändän târtib âlgänligi qâräqyunlilər âldidä Äbusäyid hām müşkülini âsân qılâ başlâdı.

Cähânşâh Cürçândän Hirâtga elçi yubârîb, sulh tüzîşni tåklîf qıldı. Bu sulhning şårtlåridån biri – Cähânşâhning Hirâtga kelib qadåmcånlårni, cümlådån, Şåhruh Mirzå birinçi mårta dåfn etilgån, keyin Gåvhårşåd begimning qabri qoyilgån maqbåråni ziyåråt qılışigå şåråit yåråtiş haqıdå edi.

Åbusåyid bu şårtga iç-içidån qarşı bolså hån, lekin Turåndå, Tåşkent vå Şåhruhiyådå isyånlar bolåyåtgåni, isyånçilårgå Sıgnåq tåmåndån Åbülxayrxån kømåk beråyåtgåni uni qattıq xavåtirga sålmaqda edi. Cähânşâh bilån sulh tüzib ğarbiy çegårålarini tinçitgåndån song Åbusåyid Sirdåryå boylårigå åt sürmaqçı vå u yerdågi xavf-xatårni tezraq bårtåråf etmaqçı edi. Şu våziyåtdå Hüsåyn Båyqaråning Åstråbåddå erişgån ğalåbasidån Cähânşâh bilån sulh tüzışgå fåydålåniş Åbusåyidning månfååtigå mås kelib qıldı. Hüsåyn Båyqaråga dşşmånlik kåyfiyåtidå yürgån bu åyyår ådåm birdån såråygå Abduråzzåq Såmårqandiyni çağırtirdi.

- Åstråbådgå, Hüsåyn Båyqaråga bizdån elçi bolib bårsångiz, - degån tåklîfni qıldı.

Måvlånå bilån Åbusåyid bundån tårt yil åvvål Åbulqåsim Båbür Såmårqandga qoşin tårtib bårgåndå tånişgån edi. Måvlånåning elçilik qåbiliyåti bårligini, Şåhruh Mirzå uni bir vaqtlår Hindistångå elçi qilib yubårgåni beciz bolmågånini Åbusåyid oşåndå sezgån edi.

Måvlånå Abduråzzåq båhåybåt hüksdårning bu tåklîfini ornidån turib, tå'zim bilån qabul qıldı.

- Ålåmpånåh, sizdek pådşåhi å'zåmning işånçü inåyåti faqırgå tåci sår bolsin!

- Şårt şuki, - dedi Åbusåyid, - siz Åstråbådgå bårgån kündån båşlåb Hüsåyn Båyqarå bizni Åstråbådning åliy hüksdåri deb tån ålmağı keråk. Nåmimizni xutbåga qoşib oqıtsin! Tåki bu yångilik Cürçåndågi Cähânşâhning qolåğıgå yetib bårsin!

- Bu fårmåningiz, inşåållåh sۆzsiz ådå etilür.

[184] - Båyqaråga yaxşı såvğålar elting. Devånxånåga buyurgåymen, åt-ulåv, sårupå, ulufå²⁸ håmmåsini sizga tåyyårlåb berürlår. Qorıqçı nåvkårlår hån bolur.

- håmråhlikkå yånå bir yårdamçı ålsåm... Hüsåyn Båyqaråning båhådirliği bilån birğå şåirliği hån bår. Ålişer Nåvåiy degån şåir dosti håzir Hiråtdå. Birğå bårså, fårmåni åliyni tezraq åmålga aşirişğåyårdam bergåy.

²⁸ Måaş vå yol xarååtlåriining måblağı.

Äbusäyid xufiyälär mä'lumätidä Älişer Nāvāiy nāmi bir neçä märtä uçrğanini eslädi. Qāvāğını sālīb:

- Bu şairingiz Gävhärşād begim mädräsäsigä köp bārār emiş. Bizni ğıybāt qılädigän müdärrisü tälibi ilmlär âräsidadä yürärmiş.

- Älämpänâh, on yetti yäşär bu yigitning nüfuzi bäländ. Uni yāmān tä'sirlärdän uzâqrâqqa âlib ketgänimiz mä'qul emäsmi? Ehtimâl u häm Bâÿqarâ käbi kelgüsidadä sizgä näf keltirgäy?

- Bunisigä faqır kädilmen!

* * *

Äbusäyid ävvälgi pādşālär xızmatidä bolğan bedävlät ädämlärning üyidän âltinü cävâhir qıdırib, tintüvlär ötkäzmâqda edi. Älişerbekning hâmiysi Häsän Ärdäşer bir vaqtlär Uluğbekning inisi Bâysunqur Mirzâ xızmatidä bolğandä kättäginä mülk, yer suv vä bâylik ârttitgän kişilärdän edi. Äbusäyidning ädämläri uning üyini tintib, bār bâyligini hâvlicâyini tâtibâlgänläridän keyin mävlânâ uzâq qışlâqdağı qarindâşlärinikigä ketib qalgän edi.

Älişerbek hâmiysi Häsän Ärdäşerni tâpâlmây Hirâtdä cüdä qıynâlib qalgän, song Mäşhädgä ketgän, Gävhärşād begim qurdirgän mädräsäning bir hücräsidadä cüdä âğır häyât keçirib käsäl bolib qalgän edi. Uning tâleigä mäşhur Pählevân Muhämmäd häm şu päytdä Mäşhaddä ekän.

Älişer Nāvāiy yâşlıkdän bilädigän, uning şe'rlärini süyib yâd äytib yürädigän Pählevân Muhämmäd [185] şerâzlik bir hâkimni çağırıp kelib, Älişerbekni dävâlätädi. On säkkiz yäşär yigit muâlacä vä dostining ğamxorligi bilän tez âyâqqa turdi. Uning Mäşhaddä yâzgän yängi ğazällärigä Pählevân Muhämmäd kü bästäläb, zor iste'dâd bilän icrâ etä başlädi. Düğâh, Segâh, Çârgâh käbi mäşhur küylärni käşf etgän Pählevân Muhämmäd Nāvāiy ğazällärini öz küyläri vä icrâsi ârğali Mäşhaddä häm tärğib qılmâqda edi. Sağayib ketgän Älişer Nāvāiy Hüsäyn Bâÿqarâning Ästrâbâddä kättä ğaläbägä erişgänini eşitib behäd süyündi. Mädräsädä tähsil âläyâtğani üçün qızğın ötäyâtğän dârs mäşğulâtlärini täşläb ketâlmädi, dostini mäktub ârğali täbriklädi. Songgi yâzgän ğazälläridän bir neçtäsinä mäktubgä qoşib yubardı.

Mädräsä mäşğulâtläri tüğäb, yä'til başlangändä Älişer Nāvāiy Hirâtğä qaytgän edi. Änä şu päytdä Mävlânâ Abdurâzzâq Sämârqandiy uni Ästrâbâdgä birgä bârışğä täklif qıldı. Bu täklif Älişerbekning taqdirning kütilmägän in'âmidek quvântirdi.

Lekin yoldä bäräyätgänlärinä Sultân Äbusäyidning Hüsäyn Bâyqarâgä qoygân qattıq täläbini eşitib, Älişerbek qattıq xavâtirgä tüşdi:

- Ästrâbâddä häm Äbusäyid nâmigä xutbä oqılsä, Hüsäyn Bâyqarâ uning qarâmâğığä ötib tuzâğığä tüşib qâlmäsmikin, mävlänä? Bu âdäm xıylä-yü, näyränggä qançalik ustä ekänini ämälä kördik-kü. Rähmätlik Sultân İbrâhim Cähânşâhgä qarşı küräşdä Äbusäyid bilän ittifâq tüzib qandäy äldängäni yâdingizdämi?

- Lekin bu gäl väziyät başqaçä, Älişerbek. Ägär Hüsäyn Bâyqarâ Sultân Äbusäyid qalämrävigä ötmäsä, ikki yâqlämä xatär âräsä qâlgäy, Cürçändä Cähânşâh päyt päyläb turibdir. Hüsäyn Bâyqarâ uning Ästrâbâddä hâkim bolgân tâğasını dârgä âsdirmışdır. Ägär Hüsäyn Bâyqarâ Hüsäyn Bâyqarâbilän Äbusäyidning ârəsi buzılsä, Cähânşâh kättä qoşın bilän Ästrâbâdgä hücum qılışı äniq. Undän körä vaqtinçä bolsä häm Äbusäyid qalämrävigä ötib, Cähânşâh täcävüzidän saqläniş maqsädgä muvâfıqrâq emäsmi, Älişerbek?

- “Vaqtinçä” degän sözingiz mengä äsäsli tuyulmädi, mävlänä!

Ästrâbâddä Hüsäyn Bâyqarâ dosti Älişerbek bilän mävlänä Abduräzzâqni quçâq açib kütib âldi. Ämmâ xutbäni Äbusäyid nâmigä oqıtışdän âldin u **[186]** häm köp ikkiländi. Älişerbek dostining käyfiyätigä mäs kelädigän bir qıt’a oqıb berdi:

Cähân gäciğä şâh erür äcdähâ

Ki otlar sâçar qahri hängâmidä.

Anıng kâmi²⁹ bilän tirilmâq erür

Määş äylämâq äcdähâ kâmigä.

Hüsäyn Bâyqarâ dostining näfis oxşatışlärinä zävqı kelib:

- Lütf qıldingiz, Älişerbek! – dedi. – Çindän häm, Äbusäyid cähân gänclärigä äcdähâ käbi âğız açib, otlar sâçib turibdir. Uning qalämrävigä ötmâq – äcdähâ sâçgän ot bilän oynäşib, uning âğzidän määş âlmâq käbi xatärlidir!

- Ämmâ Älişerbek başqa bir mä’nâni häm çirâyli qılıb ifädä etmişlär! – deb e’tirâz qıldı ävlänä Abduräzzâq.

- Yä’ni? – sorädi Hüsäyn Bâyqarâ.

²⁹ “Kâm” sözi ikki mä’nädä söz oyini tärzidä işätilädi. Birinçisidä “kâm” – maqsäd, niyät. “Kâmânlik” häm şu mä’nädän âlingän. “Kâm”ning ikkinçi mä’näsi – âğız boşlığı. Bu yerdä äcdähâ âğzi, hâqumi hâzärdä tutilädi.

- Kām, yā'ni maqsād āmān qalmāqdir. Buning üçün āgār zārur bolsā ācdāhā āğzidā määş āylāmāqqa hām cürāt etābilmāq kerāk! Hāzir vāziyāt bizdān ānā şundāy cāsārāt tālāb qılmāqdā.

Māvlānā Abdurāzzāq Ābusāyid nāmīdān elçilik qılış bilān ōzi hām ācdāhā āğzidān määş ālišgā mācbur bolāyātganini “bizdān” degān sōz ārqali bildirdi vā ikki dost bilān yākdil ekānigā işārā qıldı.

- Siz haqsiz, māvlānā! – dedi Hüsāyn Bāyqarā. – tāvākkāl qılmāqdan ōzgā çārā yoq.

Şundān keyin Āstrābādning kāttā māscididā Sultān Ābusāyidning nāmī xutbāgā qoşib oqıldı. Cürçāndāgi Cāhānşāhning hücūmidān saqlāniş üçün Āstrābādni Ābusāyid qalāmrāvigā ōtkāziş zārur bolgānini, şāhār ıxtiyāri Hüsāyn Bāyqarāgā berilgānini xatib māçidgā yığılgān nāmāzxānlārgā e'lān qıldı.

Qāidāgā bināān, Hüsāyn Bāyqarā Ābusāyid elçisigā sārūpā qoydirib, pādşāning ōzigā qımmātbāhā sāvğālār vā “sāçıq” deb ātālādigān āltin pullār cōnātişi zārur edi. Bu sāvğālār vā āltinlārni Hüsāyn Bāyqarā tāmānidān Hirātgā elçi qilib cōnātilgān nūfuzli bir moysāfid ālib ketdi.

[187] Abdurāzzāq Sāmārqandiy ōz elçilik vāzifāsini bācārib qaytgāni Ābusāyidni mānun qıldı. U Hüsāyn Bāyqarā yubārgān elçini sāvğa-sālāmlāri bilān xuş qabul qılğāndāy boldi.

Lekin Ābusāyidning dilidā Hüsāyn Bāyqarāgā nisbātān qandāydir bir işānçsizlikmi, kekmi hāmān saqlānib tūgānini māvlānā Abdurāzzāq uning gāp sōzlāridān vā keyingi muāmālāsīdān sezdi.

Sultān Ābusāyid Cāhānşāh bilān sulh tūzib, ġarbiy çegārālārini tinçitgāndān keyin Āstrābādni Hüsāyn Bāyqarādān tārtib āliš hārākātigā tūşdı.

Ābusāyidning Muhāmmād Müştāq degān āmiri Āstrābād vilāyatining qulfi-kālidī hisāblāngān eng mūhim tūmānlārdān birigā – Biyārcūmānd şāhriḡā tācāvūz qıldı. Şāhār himāyāçilāri Muhāmmād Müştāq qoşinini tār-mār qilib, ōzini āsir ālādīlār vā Hüsāyn Bāyqarā huzurigā cōnātādīlār.

Hüsāyn Bāyqarā Ābusāyid bilān ārāni buzmāslik üçün Muhāmmād Müştāqning qānidān keçdi. Müştāqning yānigā ōzining eng işāngān ādāmlāridān biri - Sāyīdbek Kōkāldāşni qoydi. Uni qımmātbāhā sāvğa-sālāmlār bilān Hirātgā Ābusāyid sārāyigā elçi qilib cōnātđi.

Birâq Muhämmäd Muştâqning şärmändälärçä mağlub bolgäni vä Hüsäyn Bâýqarâgä äsir tüşgäni Sultân Äbusäyidning älämini keltirdi. U älämini öz mülâzimidän âliş ornigä, Hüsäyn Bâýqarâ yubârgän elçidän âldi. Begünâh Säyidbek Kökäldâşgä zährini sâçdi:

- Hüsäyn Bâýqarâ pädşâ bolmaqçimi, seni mengä elçi qilib yuHüsäyn Bâýqarâbâribdir?!

- Ä'lâhärät, Hüsäyn Bâýqarâ sizni pädşâ däb tән älgänlär, nämingizni xutbägä qoşib oqıtmâqdälär. Sizgä ätäb sävğa-sälâm, sâçqı yubâribdilär!

- Keräk emäs sävğasi! Cällâd!

- Häzrätim, elçigä ölim yoq deydilär-kü!

- Sen elçi emässen, düşmänimning cäsusisen! Mendän sir älgäni kelgänsen! Cällâd, buni âlib bârib başını kes!

Hüsäyn Bâýqarâning eng sâdıq ämirläridän biri – Säyidbek Kökäldâşning öldirilişi ikki ârädä uruş çıqışigä säbâb boldi. Hüsäyn Bâýqarâning bätir yigitlari Äbusäyidning Säbzävât vä Nişâpurdägi qoşınlarigä qattıq zärbälär berdi. Bundän **[188]** gäzäblängän Äbusäyid on beş ming kişilik ülkän läşkär toplab, Ästrâbâdgä hücum qıldı.

Hüsäyn Bâýqarâning qoşını üç mingdän âşmäs edi. Uning bir qısım ämirlari Sultân Äbusäyidgä bäs kelälmäsliklerini sezib, keçäsi cäng äräfäsida ordägähni täşläb qaçdilär.

Hüsäyn Bâýqarâ siyräkläşib qalgän qoşinini häläkätdän saqlab qalış üçün Ästrâbâdni täşläb çıqdi vä Ämudäryâ boylarigä çekindi.

Sultân Äbusäyid Ästrâbâdni cängsiz egällägäç, ikkinçi oğlı säkkiz yaşlı Mähmud Mirzâni bek etgäsi Hüsrävşâh bilän bu mühim şähärgä häkim qilib täyinlädi.

Ärädän köp ötmäy Turändä Äbusäyid qoyib ketgän ämirlär zulmigä qarşı isyânlär başlädi. Binäkent, Täşkent vä Säyräm şähärlari ilgäri Uluğbekning neväräsi Muhämmäd Coqıy Mirzâ häkim bolgän päytdä âsudä vä bärqarâr häyât keçirärdi. Äbusäyid bu şähärlarni Coqıy Mirzädän tärtib âlib, özigä oxşägän zâlim ämirlarni häkim qilib qoygändän keyin ähâli ularning cäbrü cäfälarigä bärdâş berälmäy isyân kötärdi. Bu isyângä on säkkiz yaşlık Muhämmäd Coqıy başçilik qıldı. U isyânlär nämädän yärdäm sorab, Türkiständä yäşab turgän ämmäsi Râbiyâ Sultân begimning huzuriga bärädi.

Ötgän dövr içidä Râbiyâ Sultân begim Äbulxayrxân sârâyidä eng nüfuzli mälikägä äylängän edi. Râbiyâ Sultândan tuğılğan ikki oğıl, aynıqsä, ularning tonğıcı Köçkinçixân özining ıqtidâri, bilimi vâ âdâbi bilân xânnıng başqa oğullaridän üstün turâr vâ süyükli fârzänd hisâblânardı.

Äldinraqqa ketib äytiş câizki, keyinçalik Köçkinçixân Äbulxayrxân nâsligä âbro keltirädi, Şäybâniyxân ölgänidän keyin yigirmä yilgä yaqın taxtdä oltirib, dövlätni başqarädi.

Râbiyâ Sultân begim oğlining dilidä ânâ tāmāndan bâbâkālâni Ämir Temurgä nisbätän terän hürmät uyğatğan bolädi. Köçkinçixân xânlik qılğan yilläridä Yâzdiy “Zäfarnâmâ”sini birinçi bolib Özbek tiligä târcimä qıldirädi.³⁰

Yässi şähridä turib, süyükli māmâsi Gävhârşâd [189] begimning Äbusäyid tāmānidän qatl etilgänini eşitğan Râbiyâ begim bu zâlimgä qarşı isyân kötargän turānlikläрни qollab-quvvätlädi. Begimning vâsitäçiligidä Äbulxayrxân Coqıy Mirzâgä Börkä Sultân başçılıgidägi kättä bir qoşinni yârdämğä yubardı. Bu qoşın Kârmänä yaqınıdä Äbusäyidning äskärläri bilân cānggä kirib, ulärni târ-mâr qıldı. Şundän keyin Börkä Sultân Şähruhiyâ, Tâşkent vâ Säyrāmgä Äbusäyid tāmānidän qoyılğan hâkimläрни quvib yubârışdä Muhämmäd Coqıy Mirzâgä yârdäm berädi. Şu ketişdä Coqıy Mirzâ Sāmârqandni hām Äbusäyiddän târtib âlişi hām mümkün edi. Çünki Äbulxayrxân endi Äbusäyidgä emäs, Coqıy Mirzâgä yârdäm berâyâtğäni vâciz emäs edi.

Uzâqnı közlâb iş âlib bârâyâtğan Äbulxayrxân temuriyläri muttâsil bir-birläri bilân uruştirib, bütünlây zäifläştirişni istâr, şundän keyin Turân vâ Xurâsāndä çingiziylâr hâkimiyätini qaytâ tiklâş xânnıng özigä bolmäsä, kelâcâk ävlâdlärigä nâsib etişini oylardı.

Birâq hâzirgi firsätdä Äbusäyidning Hirâtıni hām qolğä kiritib, tâbârä küçläyib bârâyâtğäni Äbulxayrxânning mәнfäätigä zid edi. Bu temuriyzādäning küçini sindiriş üçün hām Äbulxayrxânning âdämläri Turānnıng özlärigä yaqın vilâyätläridä kötärilâyâtğan isyân âlâvläriני tâbârä âlängäläntirişdän mәнfäätđâr edilâr.

³⁰ İste’dâdli âdib Muhämmäd Äli qalāmıgä mәнsub bolğan bu târcimä hânüzgäçä öz âhämiyätini yoqâtmây kelädi, hāmân mārâq bilân oqlädi.

Hirâtdän şaşâ-pişâ Sirdäryâ boylärigä yetib kelgän Äbusäyid Şährühiyädä kötürilgän isyânni bir yilgäçä bâstirâlmädi. Şähär qamäldä qâlib, âdämlär açdän ölä başladi.

Şundän keyin ulär Äbusäyidning piri-kâmili Xocä Ährârgä mürâcäät qıldilär.

- Ägär Sultân Äbusäyid qur'âni kârimni ortägä qoyib, bärçä isyânçilärning günâhidän keçışgä qasämyâd qılsälär, biz isyânni toxtätib, dârvâzälärni pädşägä açib bergäymiz! – dedilär.

Äq xaçır minib yürädigän Xocä Ährâr Äbusäyid huzurigä bârdi. Äbusäyid özüni şunça qıynägän isyânçilärning günâhidän keçışni istämäs edi.

Lekin Xurâsândän kelgän çâpâr Hüsäyn Bâyqarâ Ästrâbâdni qaytädän bâsib âlgäni, Şähzädä Mähmud Hirâtgä çekingäni, bu şähär häm qamäldä qälâyâtgäni toğrisidä tählikäli xabär keltirdi. İkki tāmānlä- **[190]** mä isyân âlävi âräsidadä qalgän Äbusäyid endi Xocä Ährâri väliy ârquali qoyilgän şartni qabul qılışgä mäcbur boldi.

Şährühiyâ, Sämärqand vä Säyrämlär qaytädän Äbusäyid qalämrävigä ötgändän keyin bu âdäm bari bir qasämyâdini buzdi. İsyânçilärgä baş bolgän Coqıy Mirzâgä Hirâtdä kättä lävâzim berışni vä'dä qilib, âlib keldi-yü, İxtiyâriddin qal'äsiga qamätidi. Bâşqa täşvişlârdän boşägändän keyin Äbusäyid uni qamâqdä qatl ettirdi.

* * *

Älişer Nāvâiy öz şe'ridä äcdähâgä oxşätgän Äbusäyid bilän âlişiş naqadär xatärli ekänini Hüsäyn Bâyqarâ häm bilib qâgän edi. Lekin el-yurt bu hükmdârning şäfqatsizlikläridän nihâytdä toyib ketgän edi. Bâdnäfs ämâldârlârdän bâ'ziläri müsädärä qilingän âltinü cävâhirlärning bir qısmını xazinägä tâpşirmäy, öz üylärigä âlib bârib yäşirgän ekänlär. Äbusäyidning tintüvçiläri xufiyälär yârdämida bu yäşirilgän bârlikläri häm tâpib âlädilär. Şundän song Äbusäyid öz ämâldârläridän Şäyx Ähmäd degänning terisini tirikläy şildirdi. Xocä Müziddin degän ämirni qaynâb turgän dâşqâzângä tirikläy täşläb öldirtirdi.

Bu ämâldârlärning qâridâş uruğläri häm Äbusäyidning xundâr düşmânigä äyländilär vä Ästrâbâdgä qaytib kelgän Sultân Hüsäyn Bâyqarâ äskärläri säfigä qoşıldilär.

Äbusäyidning yâş oğli Mähmud Mirzâ vä uning âtâlığı Xusrävşâh Hirâtgä qaçib bârib, qorğänni içkâridän bekitib âlgän edilär. Hüsäyn Bâyqarâ tävakkäl qilib Hirâtgä bâstirib bârâyâtgändä Nişâpur, Sâbzävâr vä Mäşhâd şähärläri häm uning tāmānigä ötdi.

Māshāddā Gāvharşād begim mādrāsasidā tāhsil ālayātgan Ālişer Nāvāiy dostining yāngi ğalābāsidadā ruhlānib, uning qoşini bilān birgā Hirātga barmāqçı boldi.

- Lekin Turāndan biz üçün nāxuş xabārlār keldi, Ālişerbek, - dedi Hüsāyn Bāyqarā. – Sultān Ābusāyid Coqıy Mirzā isyānini bāstirib, Xurāsāngā āt çaptirib kelāyātgan emiş. Sizni bu xatārli yāğıygā robāro qılgim kelmāydir.

[191] - Āmmā özingiz uning behisāb lāşkāri bilān qandāy ālişgāysız? Bālki yünā küç yıġmāğingiz lāzimdir, āmirzādām?

- Men üçün xavātir bolmāng. Men tāvākkāl qılışgā örgāngānmen. Çünki ilāhiy qudrātga işānürmen. Bir ğazāl bitdim. Şundān ikki bāytini sizgā äytāy:

Gāl olmasa aning³¹āmri

fālāk bu sür'āt ilā

Öz-özidān harākāt

äylā ālmāğāy aslā.

Hüsāyniy olsā sārāsār

günāhü cürm³²neğam

Çünki dost lutfining

ümidi bār, bāsdür angā.

* * *

Yigirmā yāşlik Hüsāyn Bāyqarā Ābusāyidning Xurāsān şāhārlārigā hākım qilib ketgān Sāyid Murād vā āsil Ārgun degān āmirlāri tē'qıb etib, Hirātning Bağı Zāğānigā yetib bārdi.

Bir vaqtlār Şāhruh Mirzāning taxti turgān bu bağdā bir āy turdi. Hirāt qal'āsini egāllāş üçün qaytā-qaytā cāng qıldı. İçkāridā uning ğālib çıqışini kütib yātganlār köp edi.

[192] Āmmā qorğānning hār törtälā dārvāzāsini Ābusāyidning ikki mingdān artıq bekü nāvkarlāri qorıqlāb turār, müstāhkām qal'āgā kirib bārişning başqa heç yoli yoq edi.

Āsād āyi ötib, sünbülā kirdi. Qamāl dāvām etĀbusāyidmāqdā edi. Mezān āyi başlāgāndā Āmudāryā tāmāndan Ābusāyid ottiz ming qoşin bilān bālā qazādāy Hirātga yaqınlāşib kelāyātganı mā'lum boldi.

³¹ "Āning" bu yerdā ilāhiy qudrātıni bildirādi.

³² Cürm – cāzā, xatār.

Hüsəyn Bəyqarəning dörd minge əskəri Əbusəyiddəy təcrübəli sərkərdənin otuz minge kişilik ölkəni qoşını yox qılıb yubərişi mümkün idi.

Şuni sezgən Hüsəyn Bəyqarə Bağlı Zəğənni cəngsiz təsləb çıqdi və Əstrəbədgə çekindi.

Gəzəb atigə minge Əbusəyid Hirətdə köp toxtəməy, Hüsəyn Bəyqarəni tə'qib etib, Əstrəbədgə hücum qildi.

Hüsəyn Bəyqarə qorğəndə qəlgən qoşinlərini həm yənigə əlib Əmudəryə təməngə çekindi. Əbusəyid Əstrəbədni egəlləgəç, əmir Şerhəci bilən Əhmədyər degən bekning ıxtiyarigə on minge qoşin berdi:

- Bəyqarəni əsməngə çıqsə əyəğidən tərtib əlib kelinglər! – deb buyurdi. Men bu cəxəzəznə Səmərqənddə bir mərətə hibsdən boşətib xətə qılgən ekənmen. Endi uni yəgənələb yülib təsləməgünçə tinciməydiğəngə oxşəymen! Yə tirigi yə öligi təpilməgünçə qaytib kelmənglər!

Qərəqum səhrəsində, Əmudəryə boyləridə Şerhəci və Əhmədyərin qoşini Hüsəyn Bəyqarəni quvib yetib, bir neçə mərətə qurşəvgə əldi. Bəyqarənin əskərləridən ənçəsi hələk boldi, kəttə bir qismi tə'qib etüvçilərdən qəçib, türli təməngə tərqəb ketdi. Uning yənində qəlgən üç yüztəçə bətir yigitləri Hüsəyn Bəyqarəni ortəgə əlib, yəv qurşəvini qoldə qurəl bilən yərib ötdilər.

Zirhli kiyim kiygən Bəyqarənin özi yəv həlqəsini yirib ötişdə eng köp qılıç çəpgən bəhədirlərin birinçisi boldi.

Əbusəyid Xəzəmgə həkim təyinləgən əməldər özining zəlimligi bilən xəlqi bəzər qılgən idi. Hüsəyn Bəyqarə xivəliklərin yərdəmidə bu həkimni dəf qilib, bir qənçə vəqt Xəzəmdə elbəşi bolib turdi.

Əmmə qoli uzun Əbusəyid Xəzəmgə həm öz qoşinlərini yubərib, Hüsəyn Bəyqarəni tə'qib qılışni dəvəm ettirdi.

Bir neçə yıl çəli-biyəbənlərdə ləməkən bolib [193] quvgində yürgən Hüsəyn Bəyqarə milədiy 1468 yildə Türkiştəngə, Ulugbek Mirzənin qızı Ruqiyə Sultən begim huzurigə bərdi.

Əbusəyid bilən mərədnə əlişib yürgən otuz yəşlik əlpqəmət Hüsəyn Bəyqarəni Ruqiyə Sultən begim e'zəz bilən qarşı əldi. Əbulxayrxən ornidən turəlməy kəsəl bolib yətgən ekən. Xən səl özigə kelgəndə Ruqiyə begimning təvsiyəsi bilən Hüsəyn

Bâyqarâni qabul qıldı vâ uning Âbusäyidgä qarşı küräşigä yârdâm berişini äytđi. Lekin uning vâ'däsi ämälgä âşgünçä bolmäy Âbulxayrxân vâfât etđi.

Xâanning ölimidän keyin uning särâyidä häm taxt täläşışlâri başlandı. Ruqıyâ Sultân begim öz tüşvişidän ârtmäy qâldi. Begim Hüsäyn Bâýqarâ bilân xayrlaşâr ekân:

- Endi sizgä pärvârdigârning özi yârdâm bermäsä, bändälâriining ilkidän heç nârsä kelmäy qâldi, - dedi.

Âlişer Nāvāiy vâ Hüsäyn Bâýqarâ Mâşhâddä xayrlaşgânlâridän keyin yetti-säkkiz yilgäçä bir-birlâriini körışgä müyâssâr bolmädilâr. Yigirmä bilân ottiz yâş ârâlığıdä yigitlikning ävci güllägân bâhâr pâytidä ikkâvi häm quvğındä, sârsân-särgärdânlıkdä qış qahrâtânini eslätädigân eng âğır künlârni başdän keçirdilâr.

Turândä isyânlâr bâstirilgândän keyin köngli bir qadâr tinçigân Sultân Âbusäyid Sämârqand ıxtiyirini kättä oğlı Ähmât Mirzâgä vâ mürşidi Xocâ Ährârgä berib, pâytaxtni Hirâtgä köçirdi. Uning Xurâsândägi eng âşâddiy raqıbi Hüsäyn Bâýqarâ bollib qâlgân edi. Milâdiy 1464 yildä Hüsäyn Bâýqarâ Xarâzm tāmānlârdän qoşın târtib kelib, Âbusäyidning Nisâ, Mâşhâd, Âbivârd vilâyâtlâridägi qorıqçı âskârlâriini mağlub qılğân, Türşiz vilâyâtidä özigä tärâfdârlâr tâpib, bir qançä vaqt hükmrân bolib turgân edi. Âbusäyid yänä kättä qoşın târtib bârib, uni Ämudäryâdän nârigä – Qızılqum sâhrâsigä ötib ketgünçä tä'qıb qıldı.

Hüsäyn Bâýqarâning qaytib kelişini kütib yürgân tärâfdârlâri Hirâtdä häm âz emäs edi. Äynıqsä Feruzâ begim Hirâtdä ertä-yü keç oğlining yoligä köz tikib yâşâyâtgâni Âbusäyidgä xufiyâlâr axbârâti- **[194]** dän mä'lum boldi. Şundän keyin Feruzâ begimning temuriy âtä-bâbâllâridän merâs âlgân kättäginä hâvli-câyı, mâl-mülki Âbusäyid tāmānidän müsâdärä qılindi. Hättâ begimning sândıqlâridä bâr bisâti vâ taqınçâqlâri häm târtib âlinib, Âbusäyid xazinâsigä eltib tâpşirildi.

Feruzâ begim yığläy-yığläy Mârvdägi kelini Bekâ begimning âldigä ketđi. Bekâ begim Hüsäyn Bâýqarâdän bir oğıl körgân, âtini Bâdiüzzāmân Mirzâ qoyışgân edi. Mâşhur Sultân Sâncâriylâr ävlâdidän bolgân bekâ begimni âtâsining ıxlâsmândlâri Mârv yaqınıdägi bir qışlâqdä Âbusäyid qatağânlâridän yâşirib saqlâmâqdä edilâr. Endi ulârning yânigä quvğındä yürgân Feruzâ begim häm kelib qoşildi.

HİRÂTGÄ SIĞMÂĞÂN DÄHÂ

Älişer Nāvāiy Māşhaddā Gāvharşād begim nāmidağı mādrāsāni tūgūtgaç, Hirātga ānāsini vā Feruzā begimni körgāli keldi. Ne köz bilān körsinki, Feruzā begimning hāvli cāyini hām Äbusäyidning āmirlāridān biri tirtib ālgān edi.

Şāhār ālgāv-dālğāv, mādrāsālār bekilgān. Älişerbek tāniş-bilişlārdān sorāb, suruştirib, ānāsining dārāgini heç qayerdān tåpālmādi. Faqat müdārrislārdān biri:

- Muhtārām ānāngiz tāğalāringizning vāfāt etgānini eşitib, kök kiyib yūrgānlārini kördim, - dedi.

Älişerbek izzirābgā tūşib:

- Qaysi tāğalārim? – deb sorādi.

- Nāhātki eşitmāgān bolsāngiz? Tāğalāringiz Mirsäid Qābüliy bilān Muhāmmād Äli Ğaribiylār Hüsāyn Bāyqarāning yaqın māslāhātçilāri emāsmidilār?

- Hä, dāim birgā müsāhib dost edilār.

- Şuni Sultān Äbusäyid hām bilār ekān. yāllāngān qātillārni yubārib, tāğalāringizni Sāraxs yaqınidā öldiribdirār.

- E-vāh! Bu ne bedādlik!

- Muhtārāmā ānāngiz hām ānā şu bedādlikkā çidāy ālmāy Hirātdān Qābülgā, uzāq qarindāşlārinikigā ketgān bolişlāri mümkin.

Xānumānidān āyirilgān, yaqın kişilāridān cüdā bolgān yigirmā üç yāşlik Älişerbek Hirātdā özini qoyādigān cāy tåpālmāy qāldi. Müsibāt üstigā qoşil- [195] gān dilsiyāhliklārni kimgādir üytāb könglini boşātğisi, dārdlāşğisi keldi. Eng yaqın hāmiysi Hāsān Ärdāşār Hirātni bütünlāy türk etib, uzāq qışlāqdā yāşāmāqdā edi. Māvlānā Lūtfiy toqsān yāşdān āşib vāfāt etgān, faqat Abdurāzzāq Sāmārqandiy hāli Hirātdā deyişdi. U hām dāvlāt işlāridān çetlātilgān, rozğār tebrātişdā qıynālgāndān keyin Hirātdāğı Şāhruh Mirzā xānaqāsigā şāyx bolib işgā kirgān ekān.

Älişerbek Şāhruh Mirzāni bālāligidā körgān, uni eslāsā qalbi rāvşān tårtār edi. Şuning üçün Şāhruh xānaqāsigā bārib, Māvlānā Abdurāzzāqni qıdirib tåpdi.

U hām āzib ketgān, kiyimlāri eskirgān, körinişi mā'yus.

Älişerbekni bağrigā bāsib körişdi-yü:

- Tāğalāringiz şāhid bolibdir, xudā rāhmāt qılsin, - deb köngil sorādi.

- Māvlānā, men Hirātni tāniyālmāy qāldim. Şu dārācadā şāhārdān fūyz ketgān! Ärıqlār suvsiz. Dāraxtlār qurigān. Yāngi pādşāning taxtgā çıqqanigā hām on yildān āşdi. Birāntā bağ, birāntā imārüt bünyād etdimi?

- Yoq, barcha mablaglar uruş-yurişgā, hārbiy xarācātlārgā sārflānmāqdā. Mādāniyāt hām, mā'rifāt hām tāşlāndıq āhvālgā tüşdi. Şāhning ōzi hām mā'rifātdān yirāq. Şuning üçün qādrdān şāhrinizdā sizü bizgā münāsib iş tāpilmāydir.

- Ādāmlārlāning ōzgārib qālgānigā hāyrānmen. Vāfā ornini nizā, sākıylık ornini baxıllık, āqıbāt ornini dūşmānlik egāllāb ālmışdır. Bir vaqtlār men bilān qādrdān bolgān sārāy mülāzımlārı hāzir sālāmlāşgilārı kelmāydir. Ōzlārini mendān ālib qāçgānlārigā tääccübdāmen.

- Tääccüblānmāng, Ālişerbek. Hāmmā ādāmlār vāhm içidā yāşāmāqdā. Tāğālāringiz Hüsāyn Bāyqarāgā yaqın māslāhātğöy bolgānligi üçün qatl etilmışdır. Siz Hüsāyn Bāyqarāgā ulārdān hām yaqınrāq sirdāş dost ekānligingizni bilādigānlār bār. Ulār ōzlārini sizdān ālib qāçsā, siz hām ulārdān uzāqrāq yürgāningiz mā'qul.

- Nāfaqat ulārdān, bālki şāh sārāyidān hām bütünlāy ıxlāsim qaytgāy. Bu haqdā faqır bir bāyt oqlb berāy:

[196] *Nāvāiy, bilki, şāh köngli*

Māngā qayd olmasa, billāh

Āgār kāvnāyigā³³ xāşāk

Çāğlik iltifātim bār.

Ālişerbek Ābusāyidning u dūnyāyü, bu dūnyāsini, bütün dābdābāsini māl yeydigān xāşākkā oxşātğānidān māvlānā Abdurāzzāq beıxtiyār zāvqlānib küldi. Lekin şu zāhātı “bu häcvni başqa birāv eşitmādimikin?” deb ātrāfgā xavātirlānib qarāb qoydi.

Xānāqāhdā hāzir ikkāvlāridān başqa heç kim yoq edi. Şundāy bolsā hām Abdurāzzāq Sāmārqandiy āvāzini pāsāytirib gāpirdi:

- Ālişerbek, siz hām dostingiz Bāyqarā kābi mārđ, dāvıyürāk yigitsiz. Sizning bütün bātirligingiz ruhiyātingizdā, şe'riyātingizdā. Şāhni āğzidān ot sākādigān ācdāhāgā oxşātib häcv qılgān sātirlāringiz hām yidimdā bār. Āmmā bu sātirlār şāhning qulāğıgā yetib bārmāydi deb kim kāfālāt bergüy? Hāzir Hirātdā āyğāqçılārü çaqımçılār köpāygān. Siz bu xavfü xatārdān uzāqrāq keting, büyük iste'dādingizni āsrāng!

- Qayāqqa ketāy, māvlānā?

- Men sizgā faqat ōzim tuğulib ōsgān şāhārni münāsib körāymen.

- Sāmārqandimi?

³³ Kāvnyāi – bār dūnyāsi, şānū şāvkāti, hāttā nārigi dūnyāsi.

- Hə, yənə oylab köring. Şah sarayı Hiratgə köçib kelâyatgəndən buyan Səmərqand bir qadər tinçib qalğan deb eşitdim. Məvlənə Abdürəhmən Cəmiy həm hazır Səmərqandda emişlər.

- Men həm köpdən buyan Səmərqand sayqalini köriş arzusindəmen. Ləkin kim u yerdə mənə bəşpənə berür?

- Men songi dəf'ə Səmərqandgə bərgənimdə cənəbi Fəzlullāh Əbülləys bilən uçrəşgən edim. Behəd əlicənəb siymə. Mədrəsələri bər.

- Ətələri faqih Əbülləys məning rəhmətli ətəmgə qədrdən edilər.

- Ənə şuni Fəzlullāh Əbülləysgə əytsəngiz kifəyə. Sizgə bir hücrə berürlər. Səmərqand həkimi Əhməd Həcibek həm mə'rifətlik siymə, şairləri yaxşı körərlər.

- Yaxşı məsləhətləringiz üçün təşəkkür, məvlənə!

[197] Əldinraqqa ketib əytiş mümkinki, Əlişer Nəvəiy "Məcəlisül Nəfəyis" əsəridə Abdurəzzəq Səmərqandiyni, "Xuşmüşəvərə"³⁴, fəzliyəti yaxşı, tərix ilmidə məşhur" degən ilıq sözlər bilən qələmgə əlişi ikki ərədəgi səmimiyyə münəsəbətəlgə əsəslənədi.

Ləkin Əlişerbekning Səmərqandgə yetib bərişi həm əsən bolmədi. U özining bəşpənəsiz əzəb tərteğənlərini, yollərdə çekkən məşəqqətlərini Həsən Ərdəşərgə yazgən şe'riy məktubidə şundəy ifadələydi:

Ne bir hücrəki, kəm tapqay köngil,

Dəme anda ərəm tapqay köngil.

Ayni fəlkətdin əyəği yələng

Toni yoqıdən məni dəği yələng

Tevrəb əyəğini anıng hər tikən.

Hər tikən üstidə muqarrər tikən.

Əlişerbek şuncə əzəbü uqubətlərgə bərdəş bərgəni uning uluğ məqsədlərgə intilgəni səbəbli edi. Buni məktub songidə şundəy bəyan qılədi:

*Urarmen qadəm, tək bərgünçə gəm*³⁵

Ki bolgəy müyəsər mənə uşbu kəm

Əgər bolsə bu yolda ümrin tələf

Çi bu yoldadur ul həm erür şərəf.

³⁴ Xuşmüşəvərə – Xuşmuəmələ.

³⁵ Gəm- bu yerdə əyək yetgünçə, küç bəriçə əlgə yürmək.

Bu məsnəviy Həsən Ərdəşer ərqəli Hirətning fəzil kişilərigə yetib bərgəndə ulər Əlişerbekning şe'riy iste'dadigə və haqiqatni roy-rəst körsətişdəgi cəsəratigə qayıb bolışar, bu şe'ning eng yaxşı sətrlərini yad əlişib, bir-birlərigə aytib yürüşar edi.

HƏYƏTDƏN QAYTGƏN QASƏS

Sultən Əbusəyidning əvci yüksəlgən pəytləridə ungə həm qasəs qaytişi mümkünləgini heç kim xayəligə keltirməs edi.

Mənə, u Əmudəryəning çap qırğəgıdəgi bələnd bir tepəlikkə at çaptirib, çıqıb bərməqdə. İlk bəhər pəlləsi edi. Uning əstidəgi qərə qəşqə bədav tepə- [198] likdən boy çözüb endi açılğan altın rəng bəyçəçəklərini tuyağı bilən məcaqləb ötdi.

Əbusəyid Mirzə tepəlikning eng bələnd nuqtəsində atını toxtatib, ətrafğa bürğütqarəş qilib nəzər təşlədi. Əmudəryəninig ong qırğəgıdə Bəbətəg və Kəhitəng. Ullərdən nüridə qarlı Türikistən tizməsi, Pəmir və Ələy. Dəryəning çap qırğəgıdə Qəbül tāmāndən bəşləngən və Hirətəgə qarəb pəstləb bəradigən bəhəybət Hindiquş təgləri... Bu təglər ərəsində qançə-qançə vadiylər, səylər, dəryələr şəhəri qışlaqlar bər. Turənü Xurəsən deb atəlmış şundəy ülkan mınəqalər bərçə, təgü dəryələri, vadiy və çölləri, şəhəri qışlaqləri bilən Sultən Əbusəyidning mülkigə əyləngən. Şundəy kəttə hududdəgi bərçə əhəli endi uning həkmiğə boysunişi Sultən Əbusəyidning dilidəgi iftixar tuyğusini toldirib təşirədi.

Bir vaqtlər u Səmərqənd taxti üçün Abdulla Mirzə bilən əlişib yürəngən pəytləridə bunçəlik kəttə səltənətəgə egə bolışini xayəligə həm keltirməgən edi.

Şəhruh Mirzəning ölimidən keyin tirik qəlgən temuriylər ərəsində Sultən Əbusəyid eng şicəətli və işning közini bilədigən uddəburən taxt də'vəgəri bolib çıqqanini həzir köpçilik bilədi. Bə'zi bir temuriylər "Ənuşirvəni ədilədek ədələtli pədsə boləmen" deb köp ümrini məktəb-mədrəsədə ötkəzgə, ilmü-mə'rifətəgə həddən artıq berilib, hərə işidə zəif, yəv bilən əlişgəndə tər-mər bolgənini Əbusəyid Mirzə öz təcribəsidə kördi. Şuning üçün u məktəb və mədrəsələrdə oqıb yürmədi. Zəhni ötkir, xətirəsi yaxşı bolgəni üçün xənəki müəllim yərdəmidə xə-t-səvəd çıqardi-yü, qəlgən bütün vaqtini hərbiy sən'utni egəlləşgə və təcü taxt səhibi bolışgə sərfələdi.

Xudəgə şükür, təqdir ungə qəşə-qəşə oğllər bərdi. Sultən Əbusəyid ulərni həm özigə oxşəgən hürbiy kişilər qilib tərbiyələməqdə. Çünki uning e'tiqədi boyiçə oqış-yəzişlərgə artıqçə berilgən ədəm güldəy nəzik bolib qələdi. Dəvlətni bəşqarədigən həkmdər esə təşdəy qattıq, qılıçdəy keskir bolməgı kerək.

Kättä oğli Ähmäd Mirzâ qılıçni yaxşı çapadı, ämmâ kitâb oqıñni hâmi, xat yâziñni hâmi bilmäydi. Sävâdsiz – ümmiy bolsâ hâmi, yânidâ hât qandây ki- **[199]** tâb vâ yâzuvni oqıb berädigân qıssaxânlâri, münşilâri bâr. Färmânmi, mäkubmi, başqa hâr qandây yâzuv işini keliştirib berädigân kâtiblâr uning xızmetigâ täyyâr. Dinü imân işlâridâ vâ Sämârqanddâgi dâvlât işlâri başqarişdâ yâş Ähmäd Mirzâgâ Äbusäyidning mürşidi Xocâ Ährâr rahnâmâlik qılâdi.

Äbusäyid Xocâ Ährârning mäslâhätini vâ duâyü fâtihasini âlib qılğan bärçâ işlâri ongidân kelmâqdâ. Şuning üçün bu piri kâmilgâ Äbusäyidning e'tiqâdi bäländ, hürmâti çeksiz.

Maxsus färmân bilân Xocâ Ährâr egâlik qılâdigân bärçâ hâvli-cây, yer suvlâr sâlıqdân âzâd qilingân. Şuni bilgân bütün-bütün qıslâqlârning dehqânlâri, sürüv-sürüv qoylârninigi egâlâri öz yer-suvlâri, mâl-hâllâri Xocâ Ährâr vâliy nâmigâ ötkâzib, âğır sâlıqlârdân âzâd bolâqdâlâr. Ulârdân faqat eng yengil sâlıq hisâblängân vâ dâramâdning undân bir qısmigâ toğri kelâdigân ümr sâlığı âlinâdi, xâlâs. Bundân dehqânü çârvâdârlâr hâmi mânfaât körmâqdâ, hâr tärâfdân irmâqlârdây âqıb kelâyâtğan nâzrü-niyâz şâklidâgi dâramâdlârdân emân hâzrâtlâri bâyliğı hâmi dâryâdây tolib âqmâqdâ.

“Mâyli, piri kâmil bây bolsâ, mendân mäblağ âlmâslâr, bâlki kerâk bolğandâ yârdâm bergâylâr!” – deb, Sultân Äbusäyid Xocâ Ährârgâ tolıq erk berib qoyğan.

Ämudaryâ boyidâgi tepâlikdâ ât oynâtib turgân Sultân Äbusäyid xayâl közi bilân tâşkentü säyrâmlârdâ, Färğânâyü Hisârlârdâ hükmrânlik qılâyâtğan öz fârzândlâri körib turgândây boldi.

Xudâ uni âilâ bâbidâ hâmi kâmi qılmâdi, mäşhur xânlâr vâ beklârning eng köhlik qızlârigâ üylänib, ulârdân on bir oğıl vâ on dört qız kördi. Oğıllâri ikkinçisi Mähmud Mirzâ Hisârni, törtinçisi Ümârşâyx Mirzâ Färğânâ vâdiysini, beşinçisi Uluğbek Qâbüliyğâ Qâbul vâ Bädaxşânni berdi. Ulârgâ eng işängân täcribâli âmirlâri âtâlıq qilib täyinklâdi.

Hâzir Äbusäyidning oğıllâri hükmrânlik qılâyâtğan hâmmâ vilâyâtlâr tinçigân. Ulârni tâşqaridân nâtinç qilib turädigân Dâşti Qıpçâq sultânlâri Äbulxayrxân ölgândân beri özlâri içki nizâlaridân ârtmäy qâlgân. Moğılistân xânlâridân Esân **[200]** Buğaxân bir märtâ Färğânâ vâdiysigâ bâstirib kelib, tâlânçilik qılğan edi. Äbusäyid uni

vâdiydän hüydäb çıxarib, Säyrämdän nâridägi Äşpärägäçä³⁶quvib bardı. Oşä yerdä Esân Buğaxânı yengib, uning ornigä äkâsi Yunusxânı Moğulistângä xân qilib cönätđi. Özi Yunusxânning singlisigä üylänib, “Körägân” unvânini aldı. Keyinçälik Yunusxân bilän älâqaläri yaxşilänib, uning üç qızıgä özining üç oğlı – Ähmäd, Mähmud və Ümârşäyx Mirzälärni üyläntirdi. Şu tärzdä uning oğulläri häm “Körägân” unvânigä sâzâvâr boldilər.

Äbusäyid Mirzâning köngli Turânü Xurâsânlärdän hiylä tinçigân şu färahli künlärdä uning xayâlini köprüq ğarbiy ölkälär – bir vaqtlär bâbâkälâni Ämir Temurgä tâbe bolgân, Şâhruh dävridä häm temuriylär qalâmrävigä kirgân İsfâxânü Tâbriz, Şerâzü Reyär bänd qılmâqdä.

İnsândägi istäk və ârzulärning çeki bolmäs ekân. Bir vaqtlär Sämärqand taxtigä häm qanâât qilib yürgän Sultân Äbusäyid şu künlärdä Tâbriz və Şerâzlärgä häm hükmrânlik qılış iştiyâqı bilän yânmaqdä.

Hizir u Ämudäryâ boyidägi tepälikdä ât üstidä turgân pâytdä tepälik pästidägi säyhânlikdä uning ellik ming kişilik âtlığu piyâdä qoşinläri hârbiy körikkä yığılmâqdälär.

Däryädäy tolqınlängân säflärdä behisâb dubulğalär və näyzälärning quyâş nuridä tâvlänişi Äbusäyidgä Äbusäyid ülkân bir däryâ mävlärining cilälänişini eslätdi. Cäyqırıp âqqan däryädäy quvvätli lâşkär Äbusäyidning irädäsigä sözsiz boysinädi, uning bir âğız färmâni bilän u istägân tāmangä qaräb säldäy âqädi, yolidä uçragân hər qandäy qosıqni urib, yıqıtıb, yänçib ötädi.

Şundäy lâşkəri bâr pâdşâ cähângir bomäsä kim bolädi? Sözgä ustä sârây ähli Sultân Äbusäyidni “häzrâti xılârat pânâhi”, yä’ni içki ıxtılâflär və üzärâ uruşlärdän xalqni xaläs qıluvçı nâcâtkâr deb uluğläydilər. Turânü Xurâsân hâzir çindän häm içki uruşlärdän qutuldi. Däşti Qıpçâqdän Kâspiy dengizi boyigäçä, Säyrämdän Qâbülgäçä hämmä ölkä- **[201]** lâr birläşib, Sultân Äbusäyid tüzgân Märkäziy дәvlät ıxtiyârigä ötdi.

Bungä qoşni mämläkätläning häväsi kelâyâtgäni şundän bilindiki, Erân tāmānlärdägi taxt täläşişlär, içki uruşlärdän bezâr bolgân on beş ming üylik türkiyläşgân Moğul qavmi Sultân Äbusäyiddän pânâh istäb Xurâsân və Turângä köçib keldi. Äbusäyid ulärni yaxşı qabul qıldı, kättä bir qısmını Moğulistângä Yunusxân ıxtiyârigä

³⁶ Äşpärä – ilgäri Târâz deb ätälgân. Keyin Ävliyâ âtä, Cämbul bolgân. Hâzir yänä Târâz deyilädi.

ötkäzib yubardı. Qālgānlārigā Xurāsāndan cāy tāpib berdi. Yigitlāri ni öz qoşini sāfigā qabul qıldı.

Mānā şu köçib kelgānlārninig ārzü dādlāridān mā'lum boldiki, Şerāzü Tābriz, İsfāxānū Rey āhālisi qārāqyunli āmirlārnin taxt tālāşlāridān nihāyātdā bezār bolgānlār. Ulār Sultān Ābusāyid kābi içki pārākāndālikni bārtārāf qılādigān küçli bir hükmdārgā kākā ehtiyāc sezmāqdālār.

Ğarbdā iş ālib bārāyātğān xufiyālārninig axbārātī hām qārāqyunlilār dāvlātidā içki nizālār āvcigā çıqqanidān dālālāt bermāqdā. Bir vaqtlār Xurāsāngā qoşin tārтіb kelgān Cāhānşāh Bağdāddāgi öz oğli Pīrbudāq bilān taxt tālāşib urīşādi. Ātā-bālā cāngidā Pīrbudāq mağlub boldi. Bādcāhl Cāhānşāh öz oğli Pīrbudāqni āyāvsi z qatl ettirdi.

Bu hādisā ungā qarşı nārāzilikni köçāytirdi. İçki nizālārdān Cāhānşāhninig Kāvkdāzdgā rāqıbi Āmir Hāsānbek ustālik bilān fāydālāndi. Ārzirum şāhri yaqinidā Āmir Hāsānbek Cāhānşāhni tāp-mār qılādi. Cāhānşāh cāng māydānidān bir xāçirgā minib qāçādi, lekin uni quvib yetādilār. Uning oligini tāğdā bir ārçāning tāgidān tāpādilār.

Cāhānşāhninig kättā oğli Hüsāyn Āli Āmir Hāsānbekdān qasās ālişğā intilādi, ātāsīdān qālgān qoşinni öz ātrāfigā toplāydi. Lekin Āmir Hāsānbekni yengişğā küçi yetmāydi. Şundān keyin Hüsāyn Āli Xurāsāngā elçi yubārib, Sultān Ābusāyidni yārdāmgā çāqırdi.

Sultān Ābusāyidgā keyingi pāytdā Mārv şāhridā qışlāş mā'qul turib qālgān edi. Ātrāfi keng vā tekis yol. Ellik ming kişilik kättā qoşinning çādir tikib yāşāşi vā hārbiy māşqlār ötkāzişi üçün qulāy.

Hārbiy vüzir Āsiddin Ārgūniy Tābrizdān kelgān elçini ātāylāb ūlkān qoşin qarārgāhi ārqali ālib [202] ötdi. Ābusāyidning naqadār qudrātli lāşkāri bārligin i körgān elçi uning sārāyigā kirgāndā, pāypāslānib, xuşāmād yoligā ötdi: Taxtdā sāvlāt tōkib oltirgān Ābusāyidgā yaqınlāşışdān āldin uning āmirlārigā bir-bir tā'zim qilib çıqdi. Bu tā'zimlārdān tergā bātib, taxt qarşisigā bārgāndā tiz çökdi-dā, Ābusāyidning qolini öpiş şārāfigā müşārrāf boldi.

Müzākārālār pāytdā Ābusāyid elçi ārqali Xusāyn Āligā bir qançā qattıq şārtlār qoydi:

- İsfāxān, Qazvin, Şerāz, Qum, Şirvān - bu vilāyātlər həmməsi hazır qārāquyunlilər itātidən çıqmışdır. Şundāqmi?

- Şundāq, ä'lāhəzrāt!

- Biz şunçā uzāq cāydən qoşın tərтіb bārsāk, cān berib, cān ālib, bu vilāyātlərni egällāsāk, ulərni yānā qārāquyunlilərgä tāpşirib qaytgäymizmi?

- Mutlaqā undāq emäs, ä'lāhəzrāt! Ämir Temur vā Şāhruh Mirzā dāvridä biz içki uruşlərdən xalās bolib, tinç yāşāgān edik. Ägär oşā zāmānlər qaytib kelsä, siz nāmlərini äytgān bārçā vilāyātlərning baş hükmədiri özingiz bolgäysiz. Sizning nāmingiz həmmä cāydä xutbägä qoşib oqutilgäy. Bu işgä Qārā Usmān ävlādidən bolgān Ämir Həsən tosiq bolib quribdir. Şu tosiqni bərtərf etişgä yārdəm bersāngiz, keyin tääbād sizgä sādāqat saqlägäymiz!

- Xulläs, Hüsəyn Äli Cānābləri bilən tüzädigān bitimimizgä mənā şu şərtlər əsās qilib əlinsin! – deb Sultān Äbusäyid vāziri ä'zāmgä buyurdi.

Hüsəyn Älining elçisi Sultān Äbusäyidgä atəb bir nārtüyä zorğā kōtärädigünqımmətbähā sāvğələr ālib kelgān edi. Yānā bir tüyāning zərrin pāpüklər bilən bezətilgān kecäväsidad gözəl çerkes qızı Äbusäyidgä in'am tärzidä ālib kelingān ekān.

Qırq beş yāşlik Sultān Äbusäyidning hərämidad qoşā-qoşā xātinləri bolsä hām, sütgä çayilgāndäy yūzi tāzä tāğlıq qız ungä cüdä yāqıb qāldi. Dərhāl mullələrni çağırtrib, çerkes qızni vaqtinçālik xātin-cāriyā tärzidä nikāhigä āldi-dä, Kävözgä yūrişi arāfäsidad u bilən bir həftä ayşu işrät qāldi.

Bu yūrişgä cüdä kättä täyyārgärlik kōrildi. Sāmərqāddən āltmış beş yāşlik Xocā Ährār Sultān Äbusäyid təklifi bilən Märvgä keldi. Uni Ämudäryādən maxsus kemälərdä ehtiyāt qilib ālib ötdilər. [203] Märv şəhridä Xocā Ährār üçün eng kōrkām bağlərdən biri içidägi ikki aşiyānlik naqşinkār kāşānəsi bilən täyyārləb qoyilgān edi. Eşān həzrətləri öz şāgirdləri vā müridləri bilən şu yergä tüşib dām ālgānləridən keyin uni şəhər təşqarisidägi qoşın qarārgāhidä taxtirävāndä sākiz yigit kōtərib ālib bārdi.

Sultān Äbusäyid baş sārkdä sifətidä qoşın qarārgāhidä ülkān sārāpərdä bilən orəb ālingān bārgāh³⁷ vā xırgāhni³⁸ egälləgān edi. Sārāpərdä içi keng, uzunəsigä ikki yüz qadām, enigä yetmiş-sāksān qadām mēydānni öz içigä ālardi. Mənā şu mēydāndä

³⁷ Bārgāh – pādşāh qabulxānəsi.

³⁸ Xırgāh – pādşāh yāşāydigān xās cāy.

Xocä Ährâr üçün qımmâtbehâ yâşıl mâvut bilân yâpilgân, içi ipâk mâtâlâr bilân sirilgân ülkân bir çâdir tikilgân ekân.

Bir kün Sultân Äbusäyid mürşidi üçün öz şâhânâ bârgâhidâ ziyâfât bersä, ikkinçi kün Xocä Ährâr uni öz çâdiridâ kütib âlâr, birgä nâmâz oqıgânläridä mürşid âldindâ turib imâmlık qılardı.

Sultân Äbusäyidning âtrâfidâ Xocä Ährârdän âbrolrâq vâ dädilrâq âdâm yoq edi. Tinç vâ fâravân häyâtgä täşnâ bolgân fâzil âdâmlâr Sämârqandlık Fâzlullâh Äbülläys ârqli Xocä Ährârgä ârz qılışardı.

- Häzrät eşân pādşāgä äytsinlär, - deyişardı, - âbâdânçılık, bünyâdkârlık işlâri toxtâb qâldi. Dävlätning bâr mäblağı uruş-yürişlârgä, sipâhilâr yälläşgä ketmädä. Şâhruh bilân Ulugbek şü yâşdâ qançâ imârâtlâr qurdirgân edilâr. Sultân Äbusäyid häzrâtlâri ul zâtlârni tân âlmäsälâr, sâhibqırân bâbâkälânlâri Ämir Temurning bünyâdkârlık işlâridän ibrät âlsinlär.

Bu gâplâr âsâsli ekânini eşân häzrâtlâri hâml dil-dilidân sezâr edi. Şuning üçün peşin nâmâzidân keyin bârgâhdâ bârrä kâbâbidân yeb, qımız içib oltirgân pâytläridä İrâq yürişidân gâp açıldı-yü, Xocä Ährâr Äbusäyidgä mürâcâät qıldı.

- Häzrâti xılâfât pânâhi, siz içki ıxtilâflârni bærtârf qilib Turânü Xurâsânni tinçitdingiz. Bu işingizgä âllâhning mârhamâti yağıldı. Sizgä xudâ şundây sâltânâtni inâyât qıldı.

[204] - Bu inâyâtgä sizning rahnâmâligingizdä erişdik, pirim!

- Täşâkkür âlämpânâh. Endi bâbâkälâningiz Ämir Temur kâbi yângi bâğlâr, mäscidü mädräsälâr bünyâd etädigân pâytingiz keldi. Fuqarâ şungä müştâq.

Dästurxân âtrâfidâ oltirgân cängävâr beklâr sergäklänib qâldilâr. Nähâtki Xocä Ährâri vâliy pādşâni İrâq yürişidân qaytarmâqçı bolsä?

Pādşâning hâml qâşlâri çimirildi:

- Fuqarâ yânâ bir ikki yıl säbr qılsin. İrâq yürişidân keyin kättâ qurılışlârni başlâmâçimiz.

Bu cävâbdân beklâr mämnun bolişdi. Xocä Ährâr İrâq yürişini toxtätib bolmäsligini sezdi-dä, bu toğridä başqa gâpirmädi.

- İlâyâ yaxşı niyâtlârgä xudâ sizni yetkâzsın, häzrâtim, - deb qoyaqâldi.

Piri kâmilning yân bergänidân dädillängân Sultân Äbusäyid ungä xıyâl erkâlık hâml qıldı.

- Bâbâkälâningiz Ämir Temur İraq tāmānlärgä yürüş qılğānläridä häzrâti pirläri Säid Bäräkä ul zâtî âliy bilän birgä bârgän ekānlär, Hizr käbi sâhibqırānning cilâvidä yürgän ekānlär. Qani endi siz, häzrâti eşānımız, dâvlätimizning puştı pānâhi İraq yürüşidä hām bizning yānımızdä bolsāngiz!..

- Pāk e'tiqādingiz üçün âllāh yār bolsın, Sultān häzrâtläri. Bizning Sāmārqāddān şunçä yol yürüb huzuringizgä kelgānımız – cilāvingizdä yürgānımız emāsmi?

- Şundäy-kü, endi dāim siz bilän birgä bolsāk, duāyingizni ālsāk deymiz-dä. Axır âltin âlmä, duā âl deydilär-kü!

- Häzrätim, bizning duālärimiz diim siz bilän birgä bolur. Sālāmâtlik imkān bersä siz bilän birgä bārur edim. Ämmā şu yergä hām zorğa yetib keldim.

Şäyxulislām Xocä Qusuyi Xocä Ährārgä yān bāsdi:

- Pādşāhimiz İraq yürüşigä ketgānläridä Turānū Xurāsāndä āsāyıştālikni saqlāb turış üçün häzrâti eşānning bu yerlärä bolgāni yaxşırāqdir.

- Hā, piri kāmilimiz uruş-yürüşlāri emäs, sulh tüzüşlārni yaxşı körädirlär, - deb külimsirädi Sultān Äbusäyid.

[205] Şu bilän ikki ārādägi ılıqlık qaytā tiklāngāndäy boldi.

- Bu gäl hām közlāgän maqsādingizgä yetib, ülkän zāfärlärgä erişgāningizdān keyin ğālīblärlä sulh tüzüş işlāringizgä ilāyā biz hām iştirāk etāylik! – deb duā qıldı Xocä Ährār.

- Ämin!

- Ällāhu äkbār! – deb bu duāgä hāmmā bir āğızdān qoşildi.

* * *

Sultān Äbusäyidning İraq³⁹ vā Äzärbäycān tāmānlärgä yürüşü milādiy 1464 yılning mürt āyidä bāşlāndi. Bärçä mevāli dāraxtlär ävci güllāgän bāhār päytläridä uning ülkän qoşini Kāspiy dengizining cānubidägi Cürçān vā Ğılānlärdān ötib, Bistāmgä yaqınlāşdı.

Köpdān beri bunçālik vāhimāli qoşinni körmāgän üzārā uruşlärä pārchālānib, māydä bölāklärgä bölünib ketgän ölkālärning hükmdārläri Sultān Äbusäyid qarşisidä sārāsımāgä tüşib cāngsiz tāsım bolā bāşlādılär.

³⁹ Hāzirgi Erān hududi u zāmānlärdä İraq deb ātālgān.

Äbusäyid Bistâmdä ekänidä Sâriy vilâyâtlarning hâkimi ungä sädâqat izhâr qilib oğli vä ânäsini qımmätbähâ sâvğalär bilän elçi qilib yubârdi. Şirvândän, Rüstâmdän, Feruzşâhdän kelgän elçilär häm bir-biridän ülkän päşkâşlär in'am qılışib, öz hâkimläri nâmidän Sultân Äbusäyidni pādşâ deb tăn âlişdi vä nâmini xutbägä qoşib oqıtâ başlâşdi.

Sultân Äbusäyid vä uning bekü ä'yânläri yängi vilâyütlärni qarşiliksiz, kütgänläridän häm âsân qolgä kiritâyâtgänläridän esänkirây başlädilär.

Häli eng zor ğanimläär âldindä turgän bolsä häm, ulär Rey şehridä bir âydän ârtıq toxtâb käyfü sâfâgä berildilär.

Sultân Äbusäyid härämigä yängi gözällär keltirildi. Ulär âğuşidä vaqt qandây ötgäni sezilmäs edi.

Bähâr ötib yâz ısıqläri başlandı. Sultân Äbusäyidning özi sâlcın bağlârdä mäişät qılär, işângän ämirläridän birigä İsfâxânni, ikkinçisigä Kermânni, üçinçisigä Şerâznî, törtinçisigä Hämädânni, beşinçisigä Qumni "inâyât" qılârdi. Bu mäşhur [206] vilâyâtlärdä Qärä Yusuf ävlâdlärigä boysunädigän ämirlär hükmrânlik qılmâqdä edilär. Sultân Äbusäyidning "inâyât qılışı" – yuqâridä äytilgän vilâyâtlärgä qoşın tårtib bâriş vä u yerläri qärä quyunli türkmän sârdârläridän tårtib âlib, Sultân Äbusäyid hükmi âstigä ötkäziş degän mä'nâni bildirär edi.

Älbättä, yängi egällänâyâtgän vilâyâtlärdän cüdä kättä ölcälär âlinär, âltinü cävâhirlär tüyâ kârvânlärigä vä üsti yapıq ärävâlärgä yüklänib, Sultân Äbusäyid huzurigä âlib kelinär edi. Bu kättä bâyliklärdän özini yänädä qudrätli räq his qılâyâtgän Sultân Äbusäyidgä âldindä uni kütib turgän eng kättä ğanimläri häm kiçik körinär, ulärni yengiş âsân tuyulârdi.

Şerâzdän tårtib Yäzid vä Qumgäçä çözilgän kättä vilâyâtlärni egälläş vä ulärdän bâylik toplâş yänä cüdä köp vaqtıni âldi.

Udumgä binâän, ölcä tüşgän bâylikläarning beşdän biri ulärni âlib kelgän bekü ämirlärgä berilişi keräk edi. Lekin bu bâylikläär şunçälik köp ediki, ulärning beşdän birini Sultân Äbusäyid sipâhilärgä üläşsä, bekü nävkärläri bâyib ketib, boläcäk cänglärgä vä ulärdän tüşädigän ölcälärgä unçä qızıqmây qalışı mümkün edi. "Baş boldim" deb, cânini äyâb, dürüst cäng qılmâydigänlär köpâyär edi.

Şuning üçün Sultân Äbusäyid vilâyâtlärdän âqıb kelâyâtgän bâylikläarning faqat yüzdän birini bekü nävkärlärgä mükâfât tärzidä tärqatär, qâlgänläri özi xazinäsida qattıq nâzârät âstida saqlär edi.

Äbusäyidning bu ädäti sipähilärni zimdän nârâzi qılardı. Ulär pādşāning zıqnälignini bir-birlärigä şivirläb äytib, häsrät qılädigän hälläri köpäyib bārardı.

Äldindä turgän häyät-mämät alışüvlärigä nisbätän ikkinçi, üçinçi dārəcäli bolgän bu işlär, vilâyätlärni ämirlärgä bölib beriş vā bāylik toplāş cārāyāni cüdä çözilib ketdi. Bu årädä küz kelib qıldı.

Xurāsān bilän Turānning āsmāni āçiq yāzlärigä, quyāşli künlärigä örgängän Sultān Äbusäyid Qārā dengiz vā Kāspiy dengizi ārālğıdāgi ölkälärdä yāz vā küz cüdä seryāğın bolışını endi bildi.

Märvdä tüzilgän bitimgä bināän Sultān Äbusäyid Täbriz ätrāfläridä Cāhānşāhning oğli Hüsäyn Äli bilän uçrāşib, küçläri birläştirişi, song şimāldāgi Ärzrum vā Mārändni egälläb ālgän Ämir [207] Häsānbekkā qarşı birgäläşib cānggä kirişlärini keräk edi.

Tinmäy yāmğır yāğayātğän vā yollär bālçıqqa äylänib ketgän künlärdä Sultān Äbusäyid hävāsi däl quruqrāq Kälpuş degän cāyfä toxtädi. Uning işängän ämirläridän Äsliddin Ärguniy vā Cäläliddin Mäcidlär on ming qoşin bilän Täbrizgä bāstirib bārib, uni egällädilär.

Hüsäyn Äli bundän nârâzi bolib Sultān Äbusäyidgä elçi yubardı vā Märvdä tüzilgän bitimgä bināän Täbriz qārāquyunlilär pāytaxti bolib qalışı keräklignini eslätdi. Sultān Äli Äbusäyid qoşinläri birläşiräk Täbrizdän çaqırıp ālinişini iltimās qıldı.

Äbusäyid Hüsäyn Äli elçisigä bu gäl sāvuqrāq muāmälä qıldı. Täbriz Şāhruh Mirzā dāvridä hām temuriylär dāvlati tärkibidä bolgänini äytdi.

- Täbriz mächidläridä bizning nāmimizgä xutbā oqılsın, şundän keyin şāhārgä biz hākim tāyınläğäyimiz, - dedi. – Änä undän song ārtıqçā qoşinni Täbrizdän çaqırıp ālgäyimiz.

Bu cāvāb Sultān Äligä yāqmädi. İkki årädä tārānglik pāytdā boldi. Ärzrumdä turib, bārçā hādisälärni sergäklilik bilän küzätäyātğän Ämir Häsānbek ittifaqdāşlär āräsigä tüşgän sāvuqlıknı yänädä küçäytiriş hārākätigä tüşdi.

Sultān Äbusäyid heç kütmägän pāytdä uning qarārgāhigä eng xatärli ğanim hisāblängän Ämir Häsānbekdän elçilär kelib qıldı. Bir neçä tūyägä yük bolgän qımmätbāhā sāvğalär Täbriz elçilärining peşkāşlärindän hām köprāq edi. Elçilärgä bāş bolib Ämir Häsānbekning işängän inisi qırq yāşlārdāgi bürgüt burun, bäsävlät Yusufbek kelgän edi.

Vāziri ā'zām uni Ābusāyid huzuriga ālib kirişdān āldin ōzi qabul qıldı vā gāpgā sālīb kōrdi. Keyin pādşāgā axbārāt berdi.

- Nāzārimdā, Hāsānbek bizning Hüsāyn Āli bilān ittifāqdāş bolgānimizdān vāhimāgā tūşgān. Endi bulār hām bizni ōz tāmānigā āğdirmāqçı.

- Biz qaysi tāmāngā yān bāssāk, oşā tāmān ġālib kelişini sezgān-dā, tülki.

- Lekin inisi cūdā tākābbūr kōrindi. Dimāğı bālānd.

- Undāy bolsā kibrū hāvāsini pāsāytirib qoymāq kerāk, - dedi Ābusāyid.

Sultān Ābusāyidning kōrsātmāsi bilān Āmir [208] Hāsānbekning inisi Yusufbek pādşā qabuli pāytidā taxtning ikki tāmānidā tizilib oltirgān āmirlār vā ā'yānlārdān yigirmā yettitāsining āldidā tā'zim qilib, bir tizzāsini ġilāmgā qoyib, yūkündi. Beçārā, yūkünāverib terlāb ketdi, izzāt-nāfsi āzāblāngānidān yıġlāgūdāy boldi. Lekin bu sināv āzābigā āxırigāçā bārdāş berdi. Şundān keyinginä u taxt āldidā tiz çökib, Ābusāyidning qolini ōpiş "baxtigā" erişdi.

Elçi közlāridā yāngān ādāvāt ālāvini Ābusāyidgā quvānç ālāvi qilib kōrsātişgā intildi. Bütün nāfrātini moylāvi āstigā yāşirib, ilcāydi, āvāzigā tāntānāli tus berib tilyāġlāmālik qıldı:

- Ā'lāhāzrāt, biz sizni Āmir Temur kābi bōyūk sāhibqırān deb bilūrmiz! Men sizgā çin sözni āytgāni keldim. Cāhānşāhning oġli Hüsüyn Āli sizni āldāyūr. Bulāe Qārā Yusuf āvlādlāridir. Qārā Yusuf esā Āmir Temurgā āşāddiy dūşmān olmişdir. Uning nevārāsi Cāhānşāh siz bilān çox yāġıylāşmişdir.

- Bunisi rāst, - dedi Ābusāyid.

- Endi Hüsüyn Āli neçūk dost olsun? U sizgā xıyānāt qılır. Biz hām qārāquyunli Āmir Usmān āvlādidānmiz. Songgi yüz yillik tārxni eslāng. Āmir Usmān āvlādlāri birār mārta Temuriylār bilān yāġıylāşgān emāsdır. Biz hāmişā temuriylārgā çox yaxşı münāsābātdā bolurmiz.

Şu pāyt Ābusāyidgā tārxni yaxşı bilādigān mā'rifātli bir māsłāhātġōy kerāk edi. Çünki Qārā Usmān āvlādlāri hām pāytini tāpgāndā temuriylārni bir-birlāri bilān uruştirib, bundān ōzlārigā kerākli mānfāāt tāpişgā intilār edilār.

Xuddi şundāy hādisā Şāhruhning ōlimigā sābāb bolgān hārbiy yūrişdān keyin İsfāxān vā Āstrābād ārālġidā yüz bergān edi. Bābāsining ġazābidān qorqıb tāġlārgā qāçgān Sultān Muhāmmādni Qārā Usmān āvlādlāri ōz pānāhigū ālgān edilār. Şāhruhning ōlimidān keyin Sultān Muhāmmādgā āskār berib, uni inisi Ābulqāsim

Bâbü bilân uruştirgân hâmi şulâr edi. Bu uruşdâ Muhâmmâd Sultân yengilgân vâ ükâsi tâmânidân qatl etilgân edi. Keyinçâlik Âmir Hâsânbek Muhâmmâd Sultânning kiçik oğli Muhâmmâd Yâdgârni yaşligidâ öz qarârgâhigâ âlib kegân, [209] “bir kğn kerâk bolâr!” deb uni özlârigâ sâdıq âdâm qilib târbiyâlâmâqdâ edi.

Hâzir Âbusäyidning âtrâfidâgi mânâ şu hâdisälârnî tâhlil qılâdigân vâ ulârdân toğri xulâsâ çıqarâ âlâdigân dânnâ âdâm yoq. Âbusäyidning özi bu hâdisälârdân bexabâr bolgânî üçün Hâsânbek yubârgân elçi muğâmbirlik qılâyâtgânini sezmâs edi. Âksinçâ öz düşmânî ungâ tân berib, “siz Âmir Temur kâbi büyük sârkârdâsiz!” degâni Âbusäyidgâ xuş yâqmâqdâ vâ dilini yumşâtmâqdâ edi.

Yusufbek bundây ılıq gâplârnî yânâ dâvâm ettirdi:

- Â'lâhâzrât, Hâsânbek sizning sâdıq qulungiz bolmâqçı. Siz bilân sulh tüzib hükmingiz âstigâ ötmâqçimiz! Çünki biz Qârâ Yusuf âvlâdlârnîning câbrü zulmidân bezâr bolgânımız. Siz râzi bolsângiz, sulh tüzib, nâmingizni xutbâgâ qoşib oqıtmâqçimiz!

“Âcâbâ! – tââccüblândi öziçâ Sultân Âbusäyid. – Nâhâtki Âmir Hâsânbek hâmi cângsiz tâslim bolsâ? Yâki buning tâgidâ bâşqa nârsâ bârmi? Râst, Hâsânbek bilân sulh tüzîş – Hüsâyın Âli bilân Mârvdâ tüzilgân bitimni yoqqa çıqariş. Hâr ikkâvi biz üçün hâmi uruş-câncâlsiz mürâsâgâ kelişi mümkün emâsmikin?!”

Sultân Âbusäyid cimib qâlgân bekü â'yânlârigâ bir-bir nâzâr tâşlâb sorâdi:

- Xoş, sulh tüzîşgâ râzilik berâylikmi?

- Undâ ittifâqdâşimiz Hüsâyın Âli ne bolğay? – dedi Mâhmud bârlâs. – Hüsâyın Âli Âmir Hâsânbek bilân xundâr düşmân-kü!

Elçi Yusufbek izâh berdi:

- Hüsâyın Âli hâmi qârâ quyunlıdır. Siz bilân sulh tüzgâç, âğâr ulâr hâmi Sultân Âbusäyidni pâdşâ deb tân âlsâlâr, biz yârâşürmiz. Behudâ uruşîş, qân tökişgâ hâcât qâlmâgây!

- Âğâr şu şart bilân bitim tüzilsâ râzi bolmâq kerâk! – dedi Âmir Şerhâci.

Âmir Hâsânbekdây küçli yâv bilân uruşîşni istâmâydigân Âmirlâr köpçilik edi. Ulâr Sultân Âbusäyidgâ tâ'zimlâr qilib:

- Râzi boling, âlämpânâh!

- Bu yerdâ hâmi xalq sizni hâzrâti xılâfât pânâhi deb uluğlâgây! – deyişdi.

Axıyri Äbusäyid h  m el  ining t  klifig   r  zilik bildirdi v   ung   s  rup   kiydir  ni buyurdi. [210]   mir H  s  nbekning   zig     ltin q  lı   z  rd  zi d  g  l  ⁴⁰, l  'll  r qad  lg  n   ltin k  m  r s  v  g   t  rzid   berib yub  rildi.

  u bil  n c  d   qaltis bir h  rbiy oyun b  şl  ndi. Sult  n   bus  yid M  rvd   t  zilg  n bitimni buzib,   mir H  s  nbek bil  n sulh t  zg  ni H  s  yn   li b  şlik   bb  lgi ittif  qd  şl  rni qattıq n  r  zi q  ldi. Bu n  r  zilik ikki   r  d   uru     ı  şig   s  b  b boldi.

H  s  yn   lining   s  siy k   l  ri T  brizd  n   im  lr  qd   m  l  nd deg  n c  yd     mir H  s  nbek l  şk  ri bil  n c  ng q  lı  g   t  yy  rl  nm  qd   edi. T  briz him  y  siz q  lg  nid  n f  yd  l  ng  n Sult  n   bus  yid l  şk  ri H  s  yn   li qo  sinig     rqad  n k   li z  rb   berdi.   ld t  m  nd  n   mir H  s  nbek h  c  mg   keçdi. Ikki k   li   anim z  rb  l  rig   b  rd  ş ber   lm  g  n H  s  yn   li qo  sinid   buzili   b  şl  ndi. Uning   ş  h   li, İbr  him  ş  h deg  n   mirl  ri be  ş-  lti ming n  vk  rl  ri bil  n   mir H  s  nbek t  m  ng   q   ib   tib ketdi.

  u t  rzd     mir H  s  nbek s  b  q ittif  qd  şl  rni bir-birl  ri bil  n uruştirib qoyib, h  r ikki t  m  nni z   fl  ştirdi.   zi es   H  s  yn   lining q   ib kel  y  tg  n bek   n  vk  rl  rini l  şk  rl  ri s  fig   qo  şib   lib, k   -qudr  tini y  n  d     şirdi.

Buning   stig   k  z   xırl  b, qış kirdi qo  şin qı  sl  vi     n bu   tr  fd  gi eng uql  y c  y t   lı   Q  r  b   g edi. Buni yax  şı bil  dig  n   mir H  s  nbek Q  r  b   gni Sult  n   bus  yidd  n   ldinr  q i    l q  ldi. Q  r  b   g   b  r  dig  n yoll  rni h  m t  sib qoydi.

Sult  niy  g   b  rib toxt  g  n   bus  yid   mir H  s  nbek bil  n t  zilg  n bitim    rtl  rining b  c  rili  şini, y  'ni   zining T  briz   Q  r  b   gl  r p  d  ş  si deb e'  n q  lini  şini k  tm  qd   edi. Lekin   mir H  s  nbek bu i  ni p  ys  lg   s  lib kel  rdi. U vaqtd  n yutm  qq   v   qış   vcig     ı  qand   Sult  n   bus  yidni t   l  r, orm  nl  r v   d  ry  l  rd  n ib  r  t   lk  n q  p  q  ng   ilintirm  qq   edi.

Qış s  vukl  ri b  şl  ng  nid  n t  şvi  şl  g  n Sult  n   bus  yid   mir H  s  nbekning huzurig   o  li M  h- [211] mud Mirz   b  şlik el  il  r v   s  v  g  -s  l  ml  r c  n  ti  şg   m  cbur boldi. Und     mir H  s  nbek bu elçi   rqali   bus  yidd  n,   vv  l  ,   k  sining qasdinini   ldi.

Y  'ni   bus  yidning o  li m  hmud Mirz   H  s  nbek   tr  fig   yı  lg  n bek     'y  nl  rg   yigirm   yetti c  yd   b  k  lib, xuddi Yusufbek k  bi t  'zim b  c   keltiri  şg   m  cbur qilindi.

⁴⁰ D  g  l   –    hl  r kiy  dig  n   stki kiyim.

Altin taxtgä Şahrüh Mirzâning evârasi, on sâkkiz yâşâr köhlik yigit Yâdgâr Mirzâ çıxarilgân edi. Âmir Hâsânbek uning çâp yânidâ âtalıq ornini egällâgân. Ong tãmândân Şâyxulislâm cây âlgân. Mâhmud Mirzâ Âmir Hâsânbekkâ vâ Şâyxulislâmga tâ'zim qılğândân song taxt qarşisidâ tiz çökdi. Yâdgâr Mirzâ endi ungâ qol berdi. Mâhmud Mirzâ uning qolini tâvâf qilib öpdi. Şundân song Âmir Hâsânbekning işârâsi bilân Yâdgâr Mirzâning başidân âltin tângälär sâçildi.

- Biz Âmir Temur âvlâdidân faqat Yâdgâr Muhâmmâd Mirzâni taxtgâ münâsib deb bilürmiz! – dedi Hâsânbek. - Sultân Âbusäyidgâ endigi cävâbimiz ânâ şu!

Bundây kämsitişlârdân keyin sulh toğrisidâ gâp bolışı mümkün emäs edi. Sultân Âbusäyid Ârdâbil yoli bilân Qârâbâğ qışlâvigâ yol açışgâ intilib kördi. Âmmâ Âmir Hâsânbek qoşinlâri uni Miyânâ deb âtâlgân sersuv, yol vâ bâlçıq bir dârâgâ çekinişgâ mâvbur qıldı. Tağ yân bağırlâidâ qâr qalin, izğirin şâmâllâr esâdi. Qoşinning âzıq-âvqatı tügâb qâldi.

Sultân Âbusäyid Mâhmudâbâd degân câydâ toxtâb, Şervânşâhgâ öz âdâmlârini yubârdi.

Ulâr suv yoli bilân kemädâ âzıq-âvqat âlib kelişi kerâk edi. Lekin endi Şervânşâh hâm Âmir Hâsânbek tãmângâ âğdi, Âbusäyidning puligâ hâm âzıq âvqat satmâdi.

Âtlârgâ hâm yem-xaşâk yoq edi. Moğân çölining bir çetidâgi yälânglikdâ qâr tegidân çıqıb turgân quvrâgân ot-olânlâr bâr ekân. Âtlâr şu nâtâniş ot-olânlârdân yegânsâri tâp-tâp yıqilib ölä başlâdi.

Âbusäyidning yânidâ bu yerlârning iqlimini ösimliklârini, tâğu dâryâlârning xaritâsini yaxşı bilâdigân âlimlâr yoq edi. Hâlbuki, bâbâkâlâni Âmir Temur bu yerlârgâ yüriş qilib kelgândâ uning qol [212] âstidâ târıxni hâm, coğrâfiyâni hâm, ösimlik dünyisini hâm beş qoldây bilâdigân fâzil âdâmlâr xızmat qılârdi.

Âbusäyid Âmir Temurning tâcribâsini dürüst örgänmâgâni, öz küçigâ ârtıq dârâcadâ işânib, cüdâ kâttâ ketgâni endi bilindi.

Xurâsândân âzıq-âvqât âlib kelâyâtgân kârvânni Şervânşâh tutib âlib, Hâsânbekkâ tâpşirdi. Âtrâfdân heç qandây yârdâm kelmây qoygângân keyin yânâ Ârdâbil yoli bilân ârqagâ çekinâ başlâdilâr.

Ämmâ qâr-yâmğırlär ätrâfni ötib bolmäydidğan bälçıqqa äyläntirgän edi. Sultân Äbusäyidni bä'zi cäylärdän bälçıq üstigä kiygiz vä pälâslärni yöşäb âlib ötdilär. Üç-tört ming ât vä tüyälär bälçıqqa yem boldi.

Bälçıqlärdän endi qutuldik degänläridä Häsänbek qoşinining äyâvsiz zärbälärigä uçradilär. Hirâtdä Tärxân ämirlärini ziyâfät päytidä çäpib öldirgän Mübâriziddin Pählevân Devânä yâvgä äsir tüşdi vä başi kesildi. Säid Cäläliddin häm hălâk boldi.

Ämir Şerhâci vä başqalär öz cänlärini qutqariş üçün bärçä nävkärläri bilän Ämir Häsänbek tāmānigä qāçib ötdilär.

Yäkkälänib qālgān Sultān Äbusäyid milādiy 1469 yılning qış çilläsida āxırđi küçläri ni yıgıb Xurāsān tāmāngä qāçā başladı.

Ämmâ Häsänbekning ikki oğlı öz nävkärläri bilän uni quvib yetib, äsir äldilär. Sultân Äbusäyid Häsänbek qarārgāhidä ikki kün hibsdä yätđi, üççinçi küni uning qolini ārqasigä bağlāb Häsänbekning muhtāşām qabulxānäsigä ālib kirdilär.

Yāşi ellikdän āşgān, sāqāligä āq ārālāgān ülkān gävdäli Häsänbek täcsiz pādşā hisāblānär, taxtdä oltirmās edi. Tordä yäl-yäl yāngān türkmān gilāmiüstidä çārdānā qurib ālgān edi. Uning bir yānidä öz ämirläri, ikkinçi yānidä Ämir Şerhâci vä başqa qāçib kelgānlär baş egib oltirär edi.

Ämir Häsänbek güldüräk āvāz bilän sādāl berdi:

- Äbusäyid Mirzā, bu ämirläringizgä bāqıng, bunlär neçün sizdän yüz ötirmişlär?

Äbusäyid Mirzāning älämi kelib:

- Bulär xānlär!.. – dedi.

[213] - Äyb faqat bunlärđä deyil⁴¹, siz xazinä yığargä berilib, sipāhläringizgä haq bermägänsiz. Tānqıslık bunlärni sizdän bezdirmişdir. Bunlär sizdän āzār tārtmışdır⁴². Siz bunlärni xāin dedingiz. Ämmâ bunlär xıyānät ni häm sizdän örgänmişdir. Axır siz Mirzā Uluğbekdek büyük pādşāh xızmatidä yürgändä ungä qarşı isyān kōtārib, Sāmārqandgä täcāvüz qılmāgāninidingiz? Yānā Uluğbekning nevāräsi Coqıy Mirzā bilän sulh tüzib, Xocā Ährārı väliy güvāhligidä qasāmyād qılıb, keyin bu qasāmni häm buzgān, Coqıy Mirzāni qatl ettirgān siz emāsmidingiz?

- Siz häm biz bilän sulh tüzib sözingizdä turmādingiz-kü!

⁴¹ Deyil – emäs.

⁴² Xäzrät Älişer Nāvāiy “Färhād vä Şirin” dāstānidä Sultān Äbusäyidning mağlub bolış sābāblärigä toxtālib, mänä şu cihātlärgä e'tibārini qarātādi.

- Biz siz işlətgan qapqanni özingizgä qoyib kördik. Siz Murğab boyidä qarindasingiz İbrahim Mirzâ bilän sâxtä sulh tüzib, ungä qapqan qoygan edingiz. İbrahim Mirzâ şu qapqangä tüşib hălâk boldi. Cähânşâhning oğli Hüsäyn Äli bilän Märvdä ittifâq tüzgan edingiz. Bu hăm Hüsäyin Äligä qoyilgan qapqan ekän. siz yänä sözingizdän qaytib, biz bilän sulh tüzdingiz. Lekin bu gäl siz qoygan qapqangä biz özingizni tüşirdik. Xuşâmädgöylär sizni Ämir Temur bilän qoyib maqtäsälär bungä işändigiz. Ämmâ sizdä Ämir Temurning dähâsi hăm täcribäsi hăm, ilmü mä'rifäti hăm yoqligini hâzirgi ähvâlingiz isbâr etiyür!

- Bu râst! – deb tən berdi Äbusäyid Mirzâ. – Men hâvlıqqan ekänmen! Xuşâmädgöylärgä işänib äldändim!!!

- Şundäy olsä-dä, bizning temuriylär süläläsigä ehtirâmimiz büyükdir. Biz burädä⁴³ täcü taxtni Şâhruh pâdşâh ävlâdidän olmiş Yâdgâr Mirzâyä münäsib kördik. Endi Äbusäyid Mirzâ üstidän hükm çıqarişni hăm Yâdgâr Mirzâyä tâpşirgäymiz.

Sultân Äbusäyidni başqa kättä tənâbiy üydä yaxt üstidä oltirgan on säkkiz yaşlık Yâdgâr Mirzâ qarşisigä âlib keldilər. Nimä bolsä hăm, b,r şacärä dârxatining ikki şâhi uzâq yurtdä şundäy väziyät-dä [214] uçraşganläridän Äbusäyid Mirzâning öpkäsi tolib, közläridä yaş keldi.

- Cigärimiz, Yâdgâr Muhämmäd Mirzâ! Men ädäşdim! Günâhlärimgä ıqrârmen! İmkân bering, xatälärimni tüzätäy!

Yâdgâr Mirzâ bir lăhzä söz tăpălmäy cim qăldi. Qırq âlti yaşlık Äbusäyid Mirzâ uning âtäsigä tengdâş edi. Ämir Häsänbek Yâdgâr Mirzâgä “qatl ettiring!” deb buyurgän edi. Lekin ümridä birâvni, äyniqsâ, âtâsi tengli qarindâşni ölimgä hükm qılmägan yaş yigit üçün Häsänbekning buyruğini bəcäriş neçâğlıq qıyın bolışını u endi sezdi. Terläb ketgan peşânäsini endi qoli bilän işqab, xatiräsüdän bundäy hükmgä äsäs bolädigän dälillär izlädi.

- Äbusäyid Mirzâ sizing tüzätib ölmäydigän xatäläringiz çox köpdür! – yetti yaşarlıgidän Häsänbek dărgăhidä yaşăb kelâyâtgan Yâdgâr Mirzâ ânâ tilini unutgan, âtalığı singäri âzärbäycänçä tälăffüz bilän sözlär edi: - Dăşti Qıpçâqdän Äbulxayrxânı başläb kelib, menşng kebi yaş yigit Abdulla Mirzâni cüvânmärg qıldingiz. Bu xatâni tüzätmäq üçün Abdulla Mirzâni qaytâ tiriltiriş elingizdän kelürmi? Sâhibqırâb bâbâmiz

⁴³ Burädä – bu yerdä.

Ämir Temur äyällär, ânälär ilä muâmälädä cömärd olişni väsiyät etmişlär. Siz säksän yaşlık käyvâni māmāmiz begünâh Gävhârşâd begimni qatl ettirdingiz. Bundäy qatillikni keçirib olurmu?!

Sultân Äbusäyid birdänhöngräb yıǵläb yubirdi:

- Xâin Şärhâci!.. Men şuning qutqusigä uçib xatâ qıldıö!.. äybim boynimdä!..

Bâşqa gäpgä hâcät qâlmädi Yâdgâr Muhämmäd Mirzâning hükmi bilän Sultân Äbusäyid oşâ küni qatl etildi.

Uning cäsädini Hirâtğä âlib keldilär. Sultân Äbusäyid öz âxırätigä yäräydiğän birântä muhtâşâm binâ qurdirmägän edi. Şundäy bolsä häm, on yetti yıl pādşâhlik qılğän, Turân vâ Xurâsânni yänä birläştirib Hirâtni öz sâltânätining pâytaxtigä äyläntirgän edi. Uning begänä yurtdä fâciäli hâlâk bolğäni häm rähm-şâfqatğä münâsib körildi. Sultân Äbusäyidni Gävhârşâd begim mädräsäsi yänidä Şährüh Mirzâ dävrinä qurılğän mâviy gümbäzlik xânâqahğä dâfn etdilär.

[215] ÄLÂV HÄLQASİDÄ

Yänib turgän uruş âlâvi endi Ğarbdän Şärqqa, Täbrizdän Hirâtğä äcäl uruğini sâçib kelä başlädi.

Ämir Häsänbek Yâdgâr Mirzâni bekârgä taxtgä ötkäzğän emäs edi. Uni özigä boysunädigän qoğırçaq pādşâğä äyläntirib, Xurâsânni, keyin yoli tâpilsä Turânni häm qolğä kiritmäqçi edi.

Äbusäyid Mirzâning âmân qâlgän sâdıq bekü nävkärläri uning oğlı Mähmud Mirzâni cäng mäydänidän tirik âlib çıqışğä vâ Hirâtğä yetküzib barişğä muvâffaq boldilär. Lekin on âlti yaşlık bu öspirin Xurâsândä hükmrân bolışğä küçi yetmäsliğini Ämir Häsänbek yaxşı bilärdi. Şuning üçün Yâdgâr Mirzâğä on ming qârâquyunli äskärlärdän berib, ulärning yänigä Äbusäyid Mirzâdän yüz ögirgän Şerhâci kebi Xurâsân bekü nävkärlärini häm qoşdı-dä, Hirât taxtini Mähmud Mirzâdän târtib âliş üçün cönätädi.

Lekin Ämudäryâ boyläridä väziyät yetilişini kütib yürgän Hüsäyn Bâyqarâ âtini ulärdän âldinraq qamçilädi. U Sultân Äbusäyidning hâlâkätğä uçrâğänini eşitğän zähâti bâr küçläri topläb Hirâtğä yol âldi. Ärä uzâq emäs, Hirâtdä Hüsäyn Bâyqarâning târäfdârläri köp edi. Ulär yaş Mähmud Mirzâ hükmrânlığigä qarşı isyân kötärib, şähär içidägi İxtiyiriddin qal'äsini egällädilär.

Mähmud Mirzâ Sämärqandgä çâpâr yubârib, âkâsi Ähmäd Mirzâni yârdämğä çaqırdı. Ähmäd Mirzâ Hüsäyn Bâıqarâğä qarşı ellik ming qoşın toplâb Ämudäryâğä yaqınlâşıb kelâ bâşlâdı.

Buni eşitğân köpçilik Hirâtliklâr Hüsäyn Bâıqarâğä yân bâsıb, şâhâr dârvâzâlarını egällädilâr.

Mähmud Mirzâ âtâsigä oxşâb âsir tüşişi mümkinligini sezdi-yü, keçâsi yaqın âdâmlârı bilân Hirâtı tâşlâb qâçdı.

Uning âkâsi Ähmäd Mirzâ hâli Ämudäryâdân ötib ülgürmâğân edi. Äğâ-ini Termizdâ uçrâşdılâr.

Sämärqanddân Xocâ Ährâr hâm Termizgä yetib kelğân edi.

Äkâ-ükâ mirzâlâr Hirâtı qaytâ bâsıb âliş haqıdâ Xocâ Ährârdân mäslâhât sorädilâr.

- Äzizlärim Ähmäd Mirzâ, Mähmud Mirzâ, - deb sehrli pâst tâvuş bilân söz bâşlâdı Xocâ [216] Ährâr. – Tüşimdâ... bir quş Mähmäd Mirzâning ilkidân çıqdı-yü, uçıb ketdi. Äv quşı bolsâ qaytärmikin deb uzâq kütdim. Qaytmâdı. Şu quş Hirât bolsâ keräk.

- Undân çıqdı, Hirâtdân vâz keçâylikmi? – âlämi kelib sorâdı Mähmud Mirzâ.

- Nâçârâ? Râhmâtlik Äbusäyid Mirzâdân nârâzi bolib yürgânlâr Sämärqanddâ hâm, Hisârdâ hâm âz emäs. Sizlâr Hirât muhârâbâsi bilân bând bolib qâlsälâringiz ârqadân oşâ ğanımlâr isyân âlâvini âlängä âldirişlâri muqarrâr.

Xocâ Ährârgä e'tiqâdı bälând bolğân Ähmäd Mirzâ songgi sözlârni bâşârât deb bildi.

- Hâzrâti piri kâmilimizgä äyân bolibdir, bâs, Sämärqandgä qaytmâq keräk!

- Men Sämärqanddâ ne qılurmen? – deb sârâsimâ bolib sorâdı Mähmud Mirzâ. Çünki u hâm qâidâğä binâân qaysidir bir mintaqagä hükmrân bolışı keräk edi. Uning ortânçâ inisi Ümârşâyx Mirzâ Fârgânâ vâdiysidâ hükmrân, kiçik ükâsi Uluğbek Qâbüliy Qâbül taxtigä oltiribdi. Endi Mähmud Mirzâ hâm âtâsining mülkidân özigä yârâşâ bir merâs âğmâğı kerâkligini Xocâ Ährâr hâm, tân âlâr vâ cävâbini âldindân oylâb turâr edi.

- Fârzândi ârcümând, - deb piri kâmil Mähmud Mirzâğâ mürâcâât qıldı. – Siz pädâri büzrükvâringiz bilân hârbıy yürişlârgä bârib çıqdingiz. Endi hâr qandây müşkül işni uddälây âlursiz. Mânâ şu Termiz - qadimiy şâhâr sizniki bolsin. Ämudäryâning ikki

qırğâğidâ Hisâr, Qunduz, Çäğâniyân... tâ Hindiquş tâğığäçä bepâyân yerlär – hämmäsi küçli bir hükmdârgä muhtâc. Änä şu hükmdârlikkä faqır sizni münâsib deb bilürmen!

Mähmud Mirzâ äkäsigä häsädi kelib sorädi:

- Sämärqandü Tâşkentlär häzrät äkämizdä qålurmü?

- Buni rähmätlik âtängiz väsiyät qılğänlär.

- Bizning peşänämizgä mädäniy märkâzlârdän yırâqdägi çet ölkälär bitilgän ekän-dä, - deb Mähmud Mirzâ Xocä Ährârning täklifini unça şux körmädi.

Lekin şundän başqa merâs yoqligini sezib, täklifni qabul qıldı. Faqat ümr boyi Xocä Ährârdän [217] rāncib yürdi. Äkäsı bilän häm bir neçä märtä mülk täläşib uruşdı.

* * *

Milâdiy 1469 yilning bähâri vä Nāvroz bāyrāmi Hirâtgä Hüsäyn Bāyqarâ bilän birgä keldi. Mähmud Mirzâ tündä Hirâtıni täşläb qāçğānini eşitgän hirātliklär qorğānning hār törtälä dārvāzāsini Hüsäyn Bāyqarâ vä uning ādāmlāri üçün lāng āçdılar. Äbusäyid dāvridägi zālīmliklārdän sābr qāsāsi tolib-tāşğān Xurāsān xalqı Hüsäyn Bāyqarāning şundāy küçli raqıbgä on yildän ārtıq boyin egmäy, cāsārāt bilän kürāşib ketgānini elāhidä e’zāzgä sāzāvār deb bilārdi. Şuning üçün Hüsäyn Bāyqarâ bir häftä dāvām etādigän Nāvraz bāyrāmining üçinçi künidä Mālik dārvāzāsıdān Hirātgä kirib kelgändä ādāmlär uni qarnāy-surnāy āhānglāri, nāğārālārnıng quvānçlı tākā-tümlāri bilän kütib āldılar.

Oşā küniyāq cümā nāmāzidä uning nāmi xutbāgä qoşib oqıldı.

Bir vaqtlär Hirātdān quvğın qilingän Feruzā begim kelini Bekā begim vä tonğuç nevārāsi on bir yāşār Bādiüzzāmān Mirzālār bilän birgä şāhlār turādigän muhtāşām Bağı Zāğān qasrini egāllādılar.

Hüsäyn Bāyqarâ Hirātgä qaytgānining birinçi küniyāq dosti Älişer Nāvāiygä mākıtub yāzıb, maxsus çāpār bilän Sāmārqandgä cönātđi. Mākıtubdä “Men taxtgä Sizning güvāhligingizdä çıqmāqçimen, tez yetib keling!” deyilgän cāyi bār edi.

Mir Älişer Sāmārqanddägi üstāzi Fāzlullāh Äbüllāysdān āq fātihā ālib, dārhāl yolgä çıqđı. Ämudāryādān kemā bilän ötib, Xurāsānning Rābātı Suxayl degän mānzilgä yetgändä Hüsäyn Bāyqarâ ungä peşvāz çıqıb kütib āldi.

Yetti yildän buyān körışmāgän dostlär quçāqlāşib körışār ekānlār, Mir Älişer ālp qāmāt Hüsäyn Bāyqarāning yelkālāri yānādä kengāyib, bāhādirānā kökrāgi quçāqqa

sıǵmıydiğän dārācāǵā yetǵanini sezdi. Hüsäyn Bâıqarâ yüzini dostining yüzigä bäsǵandä uning ipäkdäy mäyin sâqâl-moylâvi çirâyli qılıb tārâşlāngānini kōrdi.

Mülāzimlār ikkâvlārinı keng tānābiy xānādä yālǵız qāldirdilār.

[218] - Şunçä yılquvǵındä yāşādık, Ālişerbek! – dedi Hüsäyn Bâıqarâ. – Sizni sâǵıngānimdä şe’rlāringizni yād äytib tāsķin tāpdim. Cābrü zulmlārdān toyib ketǵānimdä mānā bu sātirlāringiz köp yādimǵā tüşdi:

Ey, Nāvāiy, istāsāng dāvr āhli zūlmidin xalās

Ur fānā dāştigā ġāmü⁴⁴, bārā ālǵunıñça bār!

- Hāzrätim, dāştü biyābānlārdä siz ġām urmāǵān yollār qālmāǵandır?

- Hā, yürgān yollārimdä fiǵānim kökkä çirmāşǵānlārinı bilsāngiz edi, Ālişerbek!

Şundä yānā sizning mānā bu sātirlāringiz māngā tāsālli berārdi:

Āǵār yüz qatlā bülbul çeksin āfǵān

Bahār olmay gül āçilmāq nā imkān!

- Şükürki, bizning bāhārimiz hām keldi, - dedi Ālişerbek. – Ārzu qılǵān güllārimiz endi āçilmāqdä. Āmmü bu künlārgä yetgünçä faqır hām cüdä köp āzābu uqubātlārnı bāşdān keçirdim.

- Xabārim bār. Hāsān Ārdāşergä yāzǵān māsnaviy şe’ringizdān Hirātdä bir nūsxa köçirtirib ālib oqıǵānimdä közlārimǵā yāş keldi.

- Tāşākkür, hāzrätim. Eng qārā künlārdä heç kim bizning könglimizǵā qarāmāy qoyǵān päytlār boldi. İstāk-intilişlārimiz zālamlār ādālātsizligidān tāptālgāndä, könglimiz nihāyātdä çökkān edi. Çökib ġarq bolǵān köngil kemāsi nām-nişānsız yoqālgāndek tuyulǵān dāmlārdä faqır hām sizning sātirlāringizni yādgā ālib tāsķin tāpārdim.

- Qāysi sātirlār, Ālişerbek?

- Mānā bu:

Vahki, ġām dāştidä yitgān⁴⁵

nātavān könglim qanı?

Tārki cānim āylāǵān

bexānumān könglim qanı?

Ne nişānıdın xabār tapdım,

⁴⁴ Ġām – qadām.

⁴⁵ Yitgān – yoqālgān.

ne âtidin âsâr.

Häcr vâdiysindä benâmü

nişân könglim qanı?

[219] Şâir dostining härâratlı tãvuşı bilân nihâyätdä tä'sirli qılıb äytilgân bu şe'r Hüsäyn Bâyqarâni häyəcângä sâldi. U Älişerbekni qaytädän bağrigä bäsib dedi:

- Pärvârdigâr bizning dostligimizni pânâhidä äsräsin! Ğam dâştidä yitgân köngillärimizni bugün qaytädän tãpdik. Köngilgä tükkän eng büyük ârzuyimiz - ädälätli dâvlät tüzmaq, mämläkätni âbâd, el-yurtni fârâvân qılmaq edi.

- Endi änä şu ârzuni royâbgä cıqarib bolärmikin?

- Qaydäm! Songgi kğnlärdä dâvlät tepäsida oltirib, bu ârzuni royâbgä cıqariş naqadär müşkül ekänigä ämin bolmaqdamen. Mämläkät väyrân bolgân. Ädämlär häm buzilgân. Pâraxorlik, äldämçilik, mäkkârlık, insâfsızlık... Qay birini äytäy! Ädil pãdşâh bolışim üçün âtrâfimdä hâlälü pâk väzirlär, insâflik ämirlär, mä'rifätlik mäslähätgöylär bolmaq keräk. Qani ulärni qayerdän tãpäy?

- Çindän häm bu eng müşkül muammâdir, häzrätim.

- Şu muämmâni hâl etişdä men sizgä süyänmaqçimen, Älişerbek! Särâyä istägän lävâzimingizni beräy. Dâim yânimdä boling.

- Men siz üçün cân qılışgä täyyârmen. Ämmâ särây muhitdän qorqamen. Yâşimiz ottizgä yaqınlâşdı. Bâlâlikdä birgä ösdik, mäktäbdâş boldik. Dostligimiz hämân beğubâr, sâmimiy. Särây muhitidä fısqu fäsâd köp. Men buni Sämârqanddä häm kördim. Faqır Äbülläysdek, Äbdürähmân Cämiydek âriflär âräsida bolgim kelür. Şe'rlär yâzsâm, tãât ibädät qılsâm, sizgä âmädü baxt tilâb duälär oqısâmü, dostligimizni ümrim âxırıgäçä beğubâr saqlâb qalsâm.

- Älişerbek, niyätiniz âlicânâb! Ämmâ hädislärdä äytilgân hikmätini esläng. Mämläkät boyıçä bir sâät ädälät qılış âltmiş yillik tãât-ibädätning sävâbini berär ekän. axır siz bilân vä'damız bâr edi-kü. Men pãdşâh bolsâm, siz eng işângân väzirim bolgäysiz deb ähdläşgân emäsmidik?

- Yâşlıkdän väzir bolış nimäligini bilmäy ähd qılğân ekänmen. Men yaxşı väzir bolğanim bilân başqa väzirlär meni sizgä yâmân körsätib qoyışlari mümkün ekän. Men änä şundän xavâtirdämen.

- Xavâtir bolmäng. Siz mengä faqat haqıqat- [220] ni äytib tursängiz bäs, men dâim sizgä yân bâsgäymen.

- Häzrätim, haqiqat gâhâ cüdâ aççıq bolur. Şâhlär esä şirin maqtâvlärni, çirâyli xuşâmädlärni yaxşı körürlär. Şu sâbâblä aççıq haqiqatni äytämen deb bälâgä qâlgänlär häm köp bolgän.

- Äcâbâ, sizgä eng mö'täbär vâziri ä'zämlik lävâzimini tâklif qılsäm älmâyâtırsız. Başqalär bundäy lävâzim üçün özlärini tâmdän tâşläydirlär. Siz färiştädäy pâk, sâfdil, beğarüz dostımsız. Siz här qandäy aççıq haqiqatni häm cänküyärlik mehriğiyâsi bilän dârugä äyläntirib sâmimiyät ipägigä oräb, mäyin qilib äytäälursız. Şuning üçün siz faqat vâzir emäs, müsâhibim⁴⁶ boling. Ötgän äzizü ävliyälär ruhi bizgä mädäd bersin. Toqsân yâşlik mälükül kälâm Lütfiy yânigizdämi?

- Hä, xudâ rähmät qılsing, biz quvğında yürgänimizdä toqsân beş yâşdä vâfât etibdirlär.

- Oşäl büyük zât Gävhärşâd begim huzuridä qılgän bäsârät yâdingizdämi?

- Älävdän tirik çıqqan Qaqnüs haqidä äytgänlärimi?

- Hä, ilmü mä'rifät hâmiysi bolgän Mähdi Ülyâni Qaqnüsge qıyâs qılgän edilär. Siz bilän meni begimgä körsätib, "bulär siz üçün Qaqnüs qanâtlärigä äylängäylär" degän edilär. Äfsuski, Gävhärşâd begim bugüingi küngä yetib kelâlmädilär. Lekin Uluğbek Mirzâ bilän uning büyük âtä-ânäläri dävridägi mädäniy yüksälişläрни dävâm ettiriş şâyäd sizü bizgä näsib etsä!

- İlâyâ äytgäningiz kelsin, häzrätim. Mening dilimdägi eng uluğ maqsäd häm şudur.

- Älişerbek, ikkâvimiz suhbätläşgändä siz meni häzrätim demäng. Bir märtä "dostim" desängiz, bu men üçün ming märtä "häzrätim" degäningizdän äfzälraqdır!

- Xop, dostim! Siz äytgän uluğ maqsädlär yolidä men dâim yâningizdä boläy. Faqat vâziri ä'zämingiz emäs, kiçikraq vâziringiz – mührdâringiz bolış men üçün kifâyädir.

- Buni yaxşı äytidingiz. Mening âltämğalik ül- [221] kân mührim dâim sizdä turgäy. Bu mühr bäsilmägünçä birârtä färmân küçgä kirmägäy.

- Mäbâdâ başqavâzirlär âlıq-sâlıqlärni aşırış, kimlärnidir cäzälâş, yänä kimlärnidir mükâfâtlâş haqidä hiylä-yü näyräng işlätişsä tä'mägirlik bilän ädälätsiz färmân lâyhäläri täyyârlätişsä, sizning saxâvätigingizni süiiste'mâl qilib, bundäy

⁴⁶ Müsâhib – sirdâş dost.

färmänlärğä imzâ qoydirişsä men ne qılây? Faqır mühr bâsişdän âldin sizğä haqiqatni äytib e'tirâz qılışim üçün vâkâlât berürmisiz?

- Tepämizdä xudâ turibdir. Vâkâlât berürmen!

- Ämmâ şâhlär gâp qaytârgän vâzirni bämisâli tütün qaytârgän möridek yâmân körürlär. Möridän tütün qaytsä üydä oltiriş müşkül bolğay.

- Oşâl üydä siz häm mening yânimdä oltirürmisiz?

- Älbättä-dä! Här qandây e'tirâzingiz mäs'uliyätini men ävväl özingä âlurmen! Undän song faqat ädâlätli hükm çıqarişingizğä imkân yârâtiş maqsädidä sizğä öz e'tirâzimni ârz qılğäymen.

- Undâq bolsä bir märtä emäs, zârur bolğändä toqqız märtägäçä mengä haqqâniy e'tirâzläringizni äytiş üçün vâkâlât âlgaysiz. Tâki şü toqqız bâsqıçdä haqiqat âxırığäçä âyân bolsin, ädâlât bexatâ yüzägä çıqsın!

- Siz mengä bergän bu çeksiz vâkâlât şâhlär târıxıdä misli körilmägän märeânâ inâyätdir! – dedi Mir Älişer vâ qoynidän âltin muqâvâlik kâftdây dâftärçä âldi. – Râhmâtlik Gävhârşâd begim şü âltin dâftärçäni mengä in'am qılğan edilär. Tuhlâri şâd bolsin deb, buni bärçä xavfü xatârlärdän saqlâb âlib ötdim. Şü tâbärrük dâftärçägä sizning nâmingiz häm bitilmişdir. Taxtgä çıqadigän küningizğä âtâb, "Hilâliyâ" nâmli qasidä başlâdim. Dostim, siz musâffâ âsmândägi yângi ây – hilâl kâbi kôtârilmaqdsiz. İlâhim şü Hilâl tölâ-tökiz murâdığa yetib, tolin âygä – Bâdrgä äylänsin!

- Äcâyib lütf qıldingiz Mir Älişer! Şü yaxşı niyâtläringizğä siz bilän siz bilän birgä yetäylik!

İkkâvlâri häm "Ämin!" deb yüzlärigä fâtihâ târttilär vâ âtlänib pâytaxtgä birgä yol âldilär.

[222] * * *

Hirâtni Hüsäyn Bâyqarâdän târtib âlib, qârâ quyunlilär hükm âstigä ötkäziş üçün kättä qoşın bilän kelâyâtğän Yâdgâr Mirzâ hâli uzâqdä İsfâxândän nâridä edi. İkki dostning bämâslâhât qılğan birinçi işlâri – hämmâ râhbäriy orinlärğä insâfli vâ mâ'rifâtli âdâmlârni yığış boldi. Şü cümlädän, Hirâtning eng diyânâtli mâşhur mävlânâsi bolmış Häsân Ärdâşer dâvlât mülkigä, âbâdânçilik vâ bünyâdkârlık işlârigä râhbârlık qıluvçı âmânât vâziri qilib tä'yinlândi.

U Älişer Nāvâiy bilän birgälikdä Şâhruh Mirzâ vâ Gävhârşâd begim nâmidägi mädräsälârni tä'mirlätib, qaytädän işğä tüşürdi. Müdärrislär vâ ilmü mâ'rifât ählining

aylik ma'ashlari Ulug'bek Mirza davridagi kabi baland koterildi. Turli tamanga tariqday sa'chilib ketgan ziyali adamlar va talibi ilmlar yana Hiratga yigilib kela boshladilar.

Alişer Navoiy bu ishlar bilan ota band bolgan kezlarda Xoca Tusiy va Hasān Tabriziy degan ulamlar shahni oz ta'sirlariga alib, shia mazhabini qabul qilishga uni kondiradilar.

Husayn Bayqara navbattagi cumma namazida shia mazhabini Hurasanning davlat dini deb e'lon qilmaqqi bolayatganidan xabar tapgān Alişerbek iztirabga tişib uning huzuriga bardı.

- Temuriylar sulalasida hali heç kim shia mazhabini davlat dini deb e'lon qilmagan edi-kü, hazratim! Siz babakalaningiz Amir Temurning din babida turgan yollaridan vaz keçmaqçimisiz?

- Yoq. Neçün bunday saval berdingiz, Alişerbek?

- Amit Temur hazratlari Imam A'zam ta'limatiga amal qilganlar. Çaryarlardan Abubakr, Umar, Usman, Ali – har tortalasini barabar ehtiram qilganlari babakalaningizning xatiralarida bitilgan.

- Alişerbek, yetti-sakkiz yil çölu biyabānlarda cāngü-cādāl içida yurgānimda Hazrati Aliga e'tiqadim aşdı. Çaryarlardan dilimga eng yaqini şul siymā.

- Çünki ul zati aliy siz kabi cüda köp qiliç çapgānlar, tengsiz bahadır bolganlar.

- Bundan taşqari hazrati Ali payğambārlārimizning qizlari Bibi Fatimaga üylāngānlar. Undan Hasān- [223] Husān oğl körgānlar. Adalat yüzāsıdan payğambārimizga Hazrati Ali varis bolmaqlari kerak edi.

- Navbat kelgānda Hazrati Ali ham varis bolganlar. Lekin Hazrati Ali özlāridan yaşı ham kattā, tacribasi ham köprāq bolgan Abubakr, Umar, Usmanni rahbar deb tan algānlar. Hazrati Alining özlari sunniy mazhabida bolganini bilürmisiz?

- Buni menga aytmadilar-kü.

- Bolmasa men sizga din tarixidan dalil keltiray. Hazrati Ali sunnaga sadıq bolgani diniy kitablarda yazilgan. Shia mazhabı esā sunnani tan almaydir, Abubakr, Umar, Usmanni qaralaydir, xutbada ularnı tilga almaydir.

- Hazrati Ali Xalif bolganlarida çaryar xutbada tilga alinganmi, yoqmi?

- Alingan! Tortavleri ham ehtiram bilan ulug'langān. Şialar esā çaryardan faqat Hazrati Alini tan aldiraru, aldingi uç çaryarnı nahaq kamsitadilar.

- Bu adalstdan emas, albattda.

- Həzrətim, əgər siz həm şu yolgə ötsəngiz, Xurəsənü Turəndəgi köp əvliyälərnin ruhigə xılaf iş qılğan bolursiz. Uluğ pir Əhmədi Cəm – İmām Ä'zəm məzhəbidə bolğənlər. Buxaradəgi Bəhəviddin Naqşbənd həm, Fərgənədəgi Mərgüləniy həm, Səmərqənddəgi Məturudiy həm, Türkistəndəgi Əhməd Yəssəviy həm...

- Mən Türkistəndə Yəssəviy məqbərəsini ziyarət qılğənmen. Hikmətlərini yad əlmışmen.

- Şundəy uluğ pirlərdən əcrəlib qalış – el-yurtdən əcrəliş bilən bərabər eməsmi?

- Mən bu təmənlərini oylaməgn ekənmen...

Hüsəyn Bəyqarə din tərixini yaxşı bilməgəni, yaşlıgədə mədrəsədə tə'lim ələlməgəni üçün sünnə və şiə ərəsindəgi nəzik fərqlərdən xəbərdər eməs edi. Xocə Tusi kəbi aqıdəpərəst uləmələr şu bəxəbərlikdən faydələnib, uni şiə məzhəbigə ötkəzişgə intilməqdə edilər.

Əlişerbek şiə məzhəbi köprəq Erəndə tərqəlgəniyə, ləkin dūnyəning əksəriyə müsülmən məmləkətləri İmām Ä'zəm tə'limətiyə əməl qıləyətğəni beciz eməsligigə cüdə köp dəlilü isbətlər keltirdi.

Hüsəyn Bəyqarə Səmərqənddən Hirətgə qaytğən məşhur əlləmə Əbdürəhmən Cəmiydən fikr sorədi. [224] Naqşbəndiyə tə'riqətinin yirik nəməyəndəsi bolğən Cəmiy həm Mir Əlişer haq ekənini əytib, Hüsəyn Bəyqarəni İmām Ä'zəm tə'limətiyə sədəqat saqləşgə ündədi.

Şundən song Hüsəyn Bəyqarə Xocə Tusiyni sərəydən uzaqləştirdi və Mir Əlişergə tən berib dedi:

- Siz bir eməs, ikki mədrəsədə ilm əlgənsiz. Biz üçün təhsil əling degən edim-kü. Mənə endi sizdəgi ilmi mə'rifətdən biz həm bəhrəmən bolib, bixatə yoldən qaytdik. Təşəkkür sizgə, dostim!

Bu ərədə küz kirdi və Təbrizdən qoşın tərtib kələyətğən qərəquyunlilər Yədgər Mirzəni Hirət taxtiyə çıxariş məqsədində Xurəsən sərhədigə bəstirib kirdilər. Əlişer Nəvəiygə əmirlik rütbəsi berilğən edi. U həm endi beligə qılıç təpib sədiq nəvkərləri bilən məmləkət himəyəsigə atlandı.

Çinərən degən cəydə Hüsəyn Bəyqarə qoşini Yədgər Mirzəgə və uni başləb kəlgən qərəquyunlilərgə qaqşətiq zərbə berdi.

Cəng məydənindən at çəptirib qəçğən Yədgər MirzəXurəsən hüdudini təşləb çıqdi və qərəquyunlilərgə qarəşli Dəmgən təmənlərgə bərib cən saqlədi. Bu məğlubiyyətdən

cähli çıqqan Ämir Häsänbek inisi Zäynälbek başçılıgıdä yänä tört ming sārā qoşinni Yādgār Mirzāgā kömək qilib yubardı. Qandāq qilib bolsä häm Hirätni Hüsäyn Bāyqarādä tårtib ālış Yādgār Mirzā āldigā qat'iy vāzifā qilib qoyuldi.

Bu vāzifāni āmālgā āşiriş üçün qulāy vāziyāt häm vücüdğä keldi. 1470 yilning cāvzā āyidä Hisār hākimi Mähmud Mirzā Ämudäryādän ötib Hüsäyn Bāyqarā qalāmravidägi Bālx vā Şibirğān viläyātlärigä təcāvüz qıldı.

Sultān Äbusäyidning bu ortānça oğli ğarb tāmāndän qārāqyunlılār bāstirib keläyātğān pāytdä Hüsäyn Bāyqarādän Xurāsānni tårtib ālış ümididä ottiz ming qoşin bilān āt sürib kelā başlādi.

İkki ot āräsidä qālgān Hüsäyn Bāyqarāni “endi mağlub bolğay!” deb vāhimāğä tüşğān bekü nāvkarlārning kättäginä qısmi Yādgār Mirzā tāmāngā qāçib ötsb ketdi. Hüsäyn Bāyqarā qālgān āmirlärining mäslāhāti bilān bālānd tāğ üstidägi Nerātü qal'äsigä kirib, vāziyāt yetilgünçä himāyādä turmaqçı boldi.

Sāqısālmās dāştidän ötib Nerātügä bārāyātğānläridä keçäsi yänä minngä yaqın bekü nāvkarlār Hüsäyn [225] Bāyqarāni tāşlāb qāçdilār. Buning üstigä Nerātü qal'äsigä Bāyqarā tāmānidän täyin etilgān Ähmād tuğçı degān dāruğā häm xıyānāt yoligä ötdi – qal'a dārvāzäsini içidän bekitib, Bāyqarāni qal'ägä kirgizmādi.

Hüsäyn Bāyqarā üstmä-üst keläyātğān bu zārbälärdän sārāsımāğä tüşib, qayāqqā yol ālışini bilmāy turgāndä Älişer Nāvāiy uning huzurigä Yusuf ātlıq bir çāpārni başlāb keldi:

- Qāzāqlıklärdä siz bilān neçä yıl birğä bolğān sādāqatli āmiringiz Muzäffār bārlās zābārdāst oğıllāri bilān sizning yolingizğä müntāzir! – degān xuşxabārni çāpārdän eşitğān Hüsäyn Bāyqarā.

- Ällāhgā şükür! Älämdä yaxşılār häm bār ekān! – deb süyündi.

Qaysār degān cāydä Muzäffār bārlās tört oğli vā beş yüzdän ārtıq qoşini bilān Hüsäyn Bāyqarā sāfigä kirdi. Yänä Pirmuhāmmād bārlās ārlāt qavmigä mänsüb üç yüz nāvkarı bilān Hüsäyn Bāyqarā tāmānigä ötdi.

Bundän sāl köngli kötārilgān Hüsäyn Bāyqarā Māymānā tūmānidägi bir çārbāğni özigä qarārgāh qıldı. Şuning üstigä Hirātdä isyān ālāvi ālāngā ālāyātğāni haqıdä iztirābli xabārlār kelā başlādi.

* * *

Uruş pāytidā hārbiy xarācātlār köpāygāni üçün āhāligü qoşimçā sālīq sālīngān edi. Uni ündiriş pāytidā Qutbiddin Tāvus Simnāniy degān devānbegi pādşā buyurgānidān ikki-üç bārābār ārtıq sālīq yıǵdırib, uning kättā bir qısmını öz cıǵıldānigā urādi. Bu hādisādān Abdulla Xatib degān ulāmā xabārdār ekān, Hüsāyn Bāyqarāgā mā'lum qılādi. Abdulla Xatib başlık tāftişçilār Tāvus Simnāniyning sālīq pullāridān üç yüz ming dinārini özlāştirgānini ānıqlāydılar. Hüsāyn Bāyqarāning fārmāni bilān bu kättā māblaǵ Tāvus Simnāniydān ündirib ālinādi. Şundān keyin u devānbegilik lāvāzimidān boşātilādi. Ornigā Abdulla Xatib devānbegi bolādi.

Abdulla Xatib pādşāning Hirātdān yrāqda uruş tāşvişlāri bilān bāndligidān fāydālānib, āhāligā yānā yāngi sālīqlār sālādi. Zorāvānlik bilān ündi- [226] rilgān sālīq pullāridān kättā bir qısmını u hām özlāştirib, yāşin tezligidā bāyib ketādi. Āyni etāk bilān yāpib bolmāgānidek, Abdulla Xatibning bāndnāfsligi hām köpçilikkā āyān bolādi. Endi Qutbiddin Tāvus Simnāniyning tārāfdārlāri sālīqlārdān bezār bolgān āhālini Abdulla Xatibgā qarşı qozǵatādilār. Abdulla Xatib devānxānādā oltirgāndā bir neçā ming kişilik ālāmān uning üstigā bāstirib kelādi. Qasāskār Tāvus Simnāniy tārāfdārlāri yānigā qārāqyunlilārning Hirātdā yürgān xufiyālāri qoşilādilār. Ulār ātāylāb Hüsāyn Bāyqarāgā qarşı isyān āǵāvini ālāngā āldirādilār.

Abdulla Xatib oltirgān devānxānā tāşborān qılınādi. Derāzālār sinādi, eşiqlār buzilādi. Abdulla Xatibning özi ārqa yolāklārdān qāçib kütilādi.

Dārgāzāb ālāmān dökānlārni tālāydi. Şāhārdā betārtibliklār başlānādi.

Hirātdān Māymānāgā kelgān çāpār bu dāhşātli vāqeālār xabāri Hüsāyn Bāyqarāgā yetkāzgāndā yāş pādşā qattıq xavātirgā tüşib, Ālişer Nāvāiy üçün tikilgān çādirgā kirdi.

- Ālişerbek dostim, ālāv hālqasidā qāldik! Hirātdā hām isyān yāngini!

Ālişer Nāvāiy vāqeāning tāfsilātārlārini eşitgāç: - Rāst, Xāqāni Mānsur, biz hāzir ālāv içigā tüşgān Qaqnūs āhvālidāmiz. Xudā xāhlāsā, ālāvni öçirib, kül içidān yānā qad rāstlāgāymiz!

- Zārā şundāy bolsā! Hirātāgā senmi, menmi, ikkimizdān birimiz bārmāsāk bolmās.

- Siz qoşin bilān qālin, dostim. Bāş sārkārdāsiz. Faqırāgā vākālāt bersāngiz, Hirātāgā men bārāy.

- Sizgä yarlıq beräymen! Xalqni tinçitiş üçün qanday tadbir zärur bolsä, hämmäsini ämälgä äşirgäysiz!

- Mäbädä Abdulla Xatibning äybi täsdiqlänsä, uning ornigä başqa devânbaşî täyinläşim mümkünmi?

- Mümkün! Ädälätsiz sâlıqlärni bekâr qılışingiz üçün häm väkälät berilgäy! Faqat özingizni ehtiyât qiling, Älişerbek!

[227] HÄYÂT-MÄMÂT ÄLİŞUVI

Älişer Nävâiy Gävhärşâd begim mädräsäsi äldidägi kättä mäydân vä xıyâbângä toplängän izdihâm äldidä Hüsäyn Bâıqarâning yarlıgını oqıb eşittirdi.

- Qoşımça sâlıq âliş toğrisidä pädşâh häzrâtläri heç qanday färmân emäslär! – dedi. – Bu saxtä färmânı Abdulla Xatib bilän uning hämtävâğı Nizâmiddin Baxtiyâr Simnâniy öz mänfäätläri üçün oylab çıqarmışlar!

- Abdulla Xatib bilän Xocä Nizâmiddin Äsib öldirilsin! – deb täläb qıldı izdihâm âräsidadä turgän Qutbiddin Tâvus Simnâniyning tərəfdârläri.

Bu ikki Simnâniy bir-birigä äşäddiy düşmân ekänini Mir Älişer yaxşı bilär edi. Hüsäyn Bâıqarâni şia mäzhäbigä ötkäziş qılğan buzğunçı xocälärdän biri häm mänä şu Nizâmiddin Baxtiyâr Simnâniy edi.

- Äsib öltirişgä faqat pädşâ häzrâtläri hükm etişläri mümkün, - deb cävâb berdi Älişer Nävâiy, - ämmâ bizgä hibs qılış väkäläti berilgän.

Mir Älişerning buyruğı bilän Nizâmiddin Baxtiyâr Simnâniy hibs qilindi, Abdulla Xatib ällaqayâqlärgä qaçib ketgän edi. İzlär tâpilgändä uni häm hibs qılış şähär dâruğasıgä tâpşirildi.

Xıyâbângä toplängän xalâyıq âräsidadä Qutbiddin Tâvus Simnâniyning qarindâş-uruğläri vä tərəfdârläri köp edi. Xazinä fäydäsigä üç yüz ming tillä cärimä tolâş üçün Qutbiddin Tâvus Simnâniy köpginä qarindâşläri vä yaqınläridän qarz âlgän edi. Änä şu qarindâşläri vä yaqınläri ungä bergän qarzlärini ündirib âliş ümididä Qutbiddin Simnâniyni devânbegilik lävâzimigä qaytä tikläşni täläb qılâ başlädilər:

- Abdulla Xatib Qutbiddin Tâvus cänâblärigä tühmät qılğan!

- Cärimä nätoğri ündirilgän!

- Qutbiddin Tâvus hälälä ädäm! Lävâzimigä qaytä tiklänsin!

- Ämir Älişer ädälät qiling!

- Tâvus Simnâniy cänâblärini tühmät bäläsidadän qutqaring!

Dengizdäy tolqınlänâyâtğän bir neçä ming kişilik âlâmân âdälätgä täšnä edi. Mir Älişer Qut- [228] biddin Tāvusning musičäi beâzârlärdän emäsligini bilärdi. Lekin uning üstidän şikâyet qılğän Abdulla Xatib häm bädnäfs ğaräzğöy ekänligi mä'lum boldi. Ulärning qaysisi haq vä nâhaq ekänini äniqlaş üçün kättä tekşiriş ötkäziş lâzim. Bungä hâzir fursät yoq. Mir Älişer qandäy qilib bolsä häm ähâlini tinçitişi keräk.

- Xalâyıq! Pâdşâh häzrâtläri Hirâtğä qaytgänläridän song yänä täftiş ötkäzürälär. Ungäçä biz pâdşâh bergän väkälätdän fäydälänib, cänâb Qutbiddin Tāvus Simnâniyni vaqtinçä yänä devânbegi qilib tä'yin etgäymiz!

- Ä, rähmät sizgä, häzrät Älişer!

- Täşäkkür!

- Cür'ätinizgä täsännâ, Ämir Älişer! – degän xıtablär üstmä-üst yängrädi.

* * *

Mir Älişer Hirâtıni tinçitib qaytar ekän, pâdşâning ävvälgi färmânigä qarşı bärğäni, Bâyqarâ işdän boşätğän Qutbiddin Tāvusni yänä devânbâşi qilib tä'yinläğäni dostining izzät-näfsigä tegmäsmikin, deb xavâtirlänärdi.

Lekin Hüsäyn Bâyqarâ mäydä-çöydä izzät näfsigä berilmäydiğän, sözidän qaytmäydiğän märd âdâm ekänligini yänä bir märtä isbât qıldı.

- Eng mühimi, ğalâyânı bærtärf qılıbsız! – dedi Mir Älişergä. – Simnâniy vaqtinçä devânbâşi bolib tursä turär. Özim bärrib yänä täftiş ötkäzdirdigäymen. Dostim Älişer, men sizgä toqqız märtägäçä e'tirâz qılış huquqını bergän edim. Bu ikkinçisi boldi.

- İkkinçisi? – tüşünälmäy sorädi Mir Älişer. – Birinçisi qaysi edi, Xâqâni Mänsur?⁴⁷

- Birinçisi – bizni şiä mäzhäbidän qaytärğäningiz emäsmidi? Äğär İmâm Ä'zäm yolidän qaytsäk, ğalâyânlär bundän on hissä ârtuq bolişigä endi közim yetmäqda. Täşäkkür sizgä, Mir Älişer. Xudâ sizni mengä dosti nâcâtkâr qilib yubärğäni üçün şükrânä äytürmen.

- Sizdek märd pâdşâhgä dosti nâcâtkâr boliş – men üçün eng yüksäk şäräfdir.

[229] * * *

⁴⁷ Mänsur – ğalıb.

Ämmâ bu ikki dostgâ köz tikkân bälälär kün säyin köpâyib barmâqdâ edi. Qârâqyunlilär pâdşâsi Ämir Häsänbek Hüsäyn Bâýqarâning Bälx tāmānlärdä Mähmud Mirzâ täcävüzini bärtäraf qılış bilän bänd bolib qālgānidān xabār tāpgāç, Tusdā qoşin bilän turgān Yādgār Mirzāgā öz oğli Sultān Xalil vā inisi Zäynālbek başçiligidä yänä bir neçä ming nävkärni yārdāmgā yubardı.

Buning xabäri Hirâtgā hām yetib keldi-yü, Hüsäyn Bâýqarâ bärçä ğanimlärini qozğatib yubirdi.

Bu ğanimlärgä endi Pâyändä Sultān begim degān äyāl kişi bāş boldi. Hüsäyn Bâýqarâning ānəsi pādşāhning taxti turgān muhtāşām Bāġı Zāġān qasridä yāşâyātġani Pâyändä Sultān begimning hāsādinı keltirmāqdâ edi. Qırq beş yāşlärdägi bu äyāl cüdä köp içki nizālārgä sâbâb bolġān Alaüddävlä Mirzāning singlisi edi. Yādgār Muhāmmäd Mirzâ uni “ämmä” derdi. Bundān on ikki yıl bürün mănä şu ämmäsi yetti yāşlik Yādgār Mirzāni qārâqyunlilärning oşā vaqtdägi pādşâsi Cāhānşāhgā berib yubārgān edi.

Cāhānşāhning vāfātidān song Yādgār Mirzâ Ämir Häsänbek xızmatigā ötgān, hāzir uning fārmānbärdārigā äylāngān edi.

Pâyändä Sultān begim Yādgār Mirzāni bābāsi Şāhruh Mirzāning taxtigā çıqarişni vā özi uning hāmiysi bolışini tünü kün ārzu qılardı. Bu ārzuni royābgā çıqariş yolidä nimäiki qolidān kelsä qılār, Hirātdägi içki āhvāl haqıdā Ämir Häsänbekning xufiyälärigä ānıq mä’lumātlār berib turardı.

Hirātdä Hüsäyn Bâýqarâ bilän çäpläşib qālgān Färidun bārlās vā Ähmädbek degān āmirlār bār edi. Pâyändä Sultān begim ānā şu āmirlār yārdāmidä devānbāşi Qutbiddin Tāvusni öz tāmānigā āġdirdi. Keyin hāmmäläri birläşib milādiy 1470 yılning cāzvā āyi āxırläridä Hüsäyn Bâýqarāni özläriçä taxtdān tüşirgān boldilār. Uning ornigā Muhāmmäd Yādgār Mirzāni Xurāsān pādşâsi deb e’lān qıldilār vā cümä nāmāzidä Abdulla Xatibni işgä sālīb, Yādgār Mirzāning nāmını xutbāgā sālīb oqıtdilār.

Yādgār Mirzâ yetti ming kişilik qārâqyunlilärni başlāb kelġān Ämir Häsänbekning oğli Sultān Xalil vā inisi Zäynālbeklār bilän birgä sārātān āyi kirġān ıssıq künlärdä Hirātgā yaqınlāşā başlā- [230] di. Pâyändä Sultān begim ātlānib öz tārāfdārläri bilän Hirātdān çıqdi yāngi pādşāni bir künlik yoldā tä’zimü tábāzelār bilän kütib āldi.

Qārâqyunli āmirlār Hirātning eng sālqın bağlärini ävvälgi egälläridān tårtib āldilār. Hirāt vā uning ātrāfidägi vilāyātlärdä āmāldārlār şitāb bilän özgärtirildi. Vilāyātlärdägi birinçi dārācāli rāhbärlük orinlärigä qārâqyunlilär öz ādāmlärini

qoydilar. Yāngi āmāldārlār tālānçilik vā cābr zulmni āvcāldirdilar. Bārçā cāme māscidlāridā Āmir Hāsānbek nāmi “Ābūlmuzāffār” nisbāsi bilān xutbāning bāş qısmigā qoşib oqildi vā u Xurāsānning āliy hūkmdāri deb e’lān qılindi. Yādgār Mirzā esā uning itāātidadgi nāiblik unvāni bilān qanāātlāndi.

Dāvlātni bāşqarişdek mūrākkāb işdān bexabār Yādgār Mirzā Bāğı Zāğān qasrigā cāylāşib, āyşü işrātğā berildi. Qutbiddin Tāvus Simnāniy Hüsāyn Bāyqarāning yāşirgān xazinālārlarini vā bārçā içki sirlārlarini qārāqyunlilārgā sātđi vā şuning evāzigā bāş vāzir lāvāzimini egāllādi.

Qārāqyunlilār āldidā Pāyāndā Sultān begimning xızmāti hām kättā edi. Ungā bārçā mālū mülk işlārlarini bāşqarādigān vāzirlik lāvāzimi tāpşirildi.

Gāvharşād begimdān hām nüfuzlirāq mālīkā bolış ārzusidā yūrgān Pāyāndā Sultān Bāğı Sāfed qasrigā köçib ötdi. Hirātning Bāğı Muxtār, Bāğı Zübāydā, Bāğı Şāhr kābi māşhur qasrlārigā Pāyāndā Sultān begim qārāqyunli āmirlārni cāylāştirib, ulārning könglini āldi.

Bugün qārāqyunlilārning cāsusigā āylāngān Āmir Şerhāci hām Yādgār Mirzā qoşini bilān Hirātğā qaytib kelgān edi. Ungā Hüsāyn Bāyqarāning xızmātidā yūrgān birinçi dārācāli āmir Burunduq bārlāsning ūlkān hāvli-cāylāri vā çārbāğı berildi. Āmir Şerhāci Burunduq bārlāsning bālālāri bilān xızmātkārlārlarini urib-sökib hāvlidān hāydāb çıqardi-yü, tāyyār māl-mülk vā üy-rozğār cihāzlārigā egā bolib āldi.

* * *

Hirātdān qāçib Māymānāgā kelāyātğān ādāmlār bu vāqeālār xabārlarini Hüsāyn Bāyqarāgā yetkāzib turārdilar. Qārāqyunlilār hättā tārıxçi ālim Mirxānd- [231] ning hām hāvli-cāyini hām tārıtib ālibdilar, özini āhli āyāli bilān köçāgā hāydābdilar. Ellik beş yāşlik nurāniy ālim ösmir oğlı Xāndāmir bilān Māymānādā Hüsāyn Bāyqarāning huzurigā kelib, közdā yāş bilān ārz qıldı:

- Xurāsān xalqining bütün ümidi sizdān Xāqāni Mānsur! Yādgār Mirzā mağrurlik bādāsi kāyfiyātidān gāh māsť, gāh bexuş. Māmlākāt xarāb bolgāni bilān işi yoq. Ōzi bir befāhm yigit ekān. Qārāqyunlilārning zulmidān el-yurtning sābr kāsāsi tolgān. Murğāb boyigā hākim bolib turgān Şāyx Hāsān Temur hām qārāqyunli Āli Cālāyir bilān yāğıylāşib qālmışdır. Ertā-indin u hām sizgā kelib qoşılmāqçı.

- Buni sizgā kim āytdi, māvlānā?

- Özi aytdi. Sārāxs yolidā u bilān kōrişdik. Cürmkān ārqali Māymānāgā kelmāqçı ekān.

Hüsāyn Bāyqarā songgi xuşxabār üçün Mirxāndgā tāşākkür aytdi. Yāsāvulni çaqirib uni oğli bilān ālāhidā çādirgā cāylāştirişni vā bārçā kerākli nārsālār bilān tā'minlāşni buyurdi.

Şundān song bir pās oylānib oltirdi-dā, keyin qoşni çādirdā turādigān Mir Ālişerni çaqırtirdi.

- Bir tāvākkāl qılsāk ne deysiz, Ālişerbek?

- Xāqāni Mānsurning tābiātlāridā tāvākkālçilik bār.

- Āmmā bu gālgisi cüdā qaltis. Oylāb kōring. Hirāt bilān uning ātrāflāridā Yādgārning beş ming bekü nāvkarı bār. Yānā tört ming qārāqyunli ungā yārdāmgā kelgān. Bizning mingtāginā ādāmimiz qālgān. Āçıqçāsıgā māsāf⁴⁸ uruşdā gālābā qılmāğımız āmrü mähāl. Uruşdā yānā qançā qān tōkilgāy, tālāfāt bolgāy. Undān kōrā tündā Yādgār Mirzā gāflāt uyqusidā yātğāndā āzrāq ādāmimiz bilān yāşirinçā bārib bāssāk... qārāqyunli qāpqānigā tüşib qālmāsmikānmiz?

Mir Ālişer āvāzini pāsāytirib dedi:

- Qāpqāni çetlāb ötmāq mūmkin.

- Demāk siz hām tāvākkāl qılışgā tārāfdārsız?

Mir Ālişer çādir tāşqarisidā turgān sāqçılār eşitālmāydidigān dārācadā āvāzini pāsāytirib cāvāb berdi:

- Hā, bundāy tāvākkālçilik sāhibqırān bābākālāningizning tācribāsidān ötgāndir.

[232] - Qayerdā?

- Qarşidā. Rāhmātlik Gāvhārşād begim Bāğı Sāfeddā bizgā Yāzdiy “Zāfārnāmāsi” boyiçā cābāq bergāndā hikāyā qılğān edilār, yādingizdāmi?

- Hā, hā, bābākālānımız oşāndā neçā yāşdā bolgān ekānlār?

- Yigirmā yettidā. Siz bugün ottiz ikkidāsiz. Faqır yigirmā toqqızdāmen. Āyni tāvākkāl qılādigān yigit yāşidāmiz. Faqat yāğıy tāmāndān ānıq mā'lumātār ālmāğımız zārur. Oşāndā Qarşi qal'āsini çingiziylār on ikki ming āskār bilān qorıqlāb turgān ekān. Temurbek ikki yüz qırqtā ādāmi bilān tündā bārgānlār, āvvāl til ālib, āhvālını ānıq bilibdirilər. Qarşidāgi yāğıylār hām āyşü işrātğā berilib, tāmām bepārvā uxlāb yātğān

⁴⁸ Māsāf uruş – yāsāl tüzib, yūzmā-yüz uruş.

ekānlār. Qal'āni Temurbek egāllāgāndān keyin uyğānib hücüm qılğānlār. Ämmā Qarşı ähālisi Temurbekkā kömək bergān. Çingiziylār zulmidān bezgān xalq tört tārāfdān kürāşgā ātlānūr. Şu tārzdā āz sānli qoşin tādбирü tāvākkāl bilān ellik bārābār köp lāşkār üstidān ğalābā qāzāngān ekān.

- Şâyādki bizgā hām şundāy zāfār nāsib etsä! Eng yaqın āmirlārni toplāb māşvārāt qılāylik!

- Xāqāni Mānsur, māşvārāt bābidā şaşmāğānımız mā'qul. Çünki ikkilānib turgān bekü nāvkarlār bār. Ulārdān birārtāsi yāğy tāmāngā qāçib bārib sirni āşkār qılsā, qāpqāngā tüşib qālīşimiz mümkün. Xāin esā bu xızməti üçün istāğān mārtebāsīgā erişgāy.

- Yüzini teskəri qılsin xāinning! Fikringiz mā'qul. Men ävvāl Hirātdān ānıq axbārāt ālib kelādigān ādāmlārni işgā sālgāymen.

Axbārāt āluvçı yigitlār ārāsidadā eng bātiri vā māhiri Şerim qārāvul⁴⁹ degān nāvkar edi. Oşa keça pādşā uni ānıq tāpşırqlār bilān Hirātgā cönātidi.

Ertāsi künü bārçā bekü nāvkarlār bilān Māymānādān köçdilār. Bekü āmirlār ārāsidadā “Qayāngā bārmāqdāmız? Maqsād nedür?” degān şivir-şivir köpāydi. Tāğkān degān cāygā yetgānlāridā Hirātgā ketgān Şerim qārāvul Yādgār Mirzā qarārgāhidān bir mülāzimni “til” qılib tutib keldi.

[233] “Til”ning bergān ānıq cāvāblāridān mā'lum boldiki, Yādgār Mirzā Bağı Zāğān ātrāfigā sāqçılār hām qoymāsdān bütünlāy bepārvā āhvāldā kāyfū sāfā qılib yātibdi. Şuni ānıq bilgānlāridān song pādşāh bārçā āmirlārni maxfiy māşvārātğā yığdı vā Älişerbek bilān birgā tüzgān recālārini āytib berdi.

Şerim qārāvul keltirgān axbārātni hām eşitgān āmirlār tāvākkāl qılib bāriş haqıdāci recālārini mā'qullādilār.

Bağı Zāğāndā bir yildān ārtıq yāşāgān Hüsāyn Bāyqarā uning qayerdā nimā bārligini, dārvāzālāri qaysi tāmāngā āçilişni yaxşı bilārdi.

Eng işāngān āmirlāridān Muzāffār bārlāsgā bir yüz ellik nāvkar bilān bağning mārkeziy dārvāzāsini āçış tāpşirildi. Hār ehtimālgā qarşı Yādgār Mirzā bu keça qayerdā qandāy tünāyātğānini ānıqlāş üçün Xusrāb Muhāmmād degān yānā bir bātir yigit Bağı Zāğāndān til ālib keliş üçün yubārildi. Bu yigit Yādgār Mirzā uxlāb yātğān qasr

⁴⁹ Qārāvul – u zāmāndā rāzbedkāçi mā'nāsini bildirgān.

sâqçiliäridän birini tutib keldi. Sâqçı bergän mä'lumât häm ävvälgidek edi. Yâdgâr Mirzâ heç qandây xavf-xatärdän âgâh emäs, dâng qâtib uxlâmâqdä.

Bundän dädillängän Hüsäyn Bâyqarâ Älişer Nāvâiyni eng işânçlı säksän näfär sâvut kiygän nävkärlär bilän öz yânigä âldi.

Särätân issıgıdä Yâdgâr Mirzâning şähär tâşqarisidägi bağdä sâlcınlâb yâtgäni işni bir qadâr âsânlaştırardı. Lekin Bağı Zâğâanning özi cüdä kättä mäydânni egällägän, tört tāmānidä törttä müstähkäm dârvâzäsi bâr, üç âşiyānlık qasri esä bäländ teopälik üstigä qurılğän edi. Muzäffär bärılâs öz yigitläri bilän märkäziy dârvâzäni cängsiz egällädilär. Hüsäyn Bâyqarâ vä Älişer Nāvâiy şu dârvâzädän kirib, tepälik üstidägi qasrgä yaqınlâşdılär.

Qasr sükütgä çömgän edi. Ehtimâl, Yâdgâr Mirzâ yâvini pâyılâb pusib turgändir. Uning cüdä bätir qılıçbâz yigit ekäni köpçilik âräsüdü âvâzä bolğän edi. Şuning üçünmi, sükütgä çömgän qasr tāmāngä birinçi bolib âtilib bârişni istägän bekü nävkâr bolmädi. Şundä Älişer Nāvâiy âtidän säkrâb tüşdi-yü, belidägi qılıçining sâpidän tutgün hâldä:

- Xâqāni Mānsur, mengä icāzāt bering! – dedi.

[234] Hüsäyn Bâyqarâ dostini xatärli işdän qaytärmâqçı boldi:

- Siz şaşmāng, Mir Älişer. Bälki başqalär...

Ämmâ başqalärdän sädâ çıqmädi. Şundän song:

- Mir Älişergä icāzāt berdik, faqat eng bätir nävkärlärdän yāningizgä āling! – dedi.

Tört nävkâr Älişer Nāvâiyni ortägä ālib, märmär zinälärdän tepälikkâ kötärilä başlädilär.

Älişerbek qılıçining tâş zinälärgä nāxâsdän urilib cārānglâb ketmäsliğı üçün uning dästäsüdän mähkäm tutib, bāquvvāt yigitlärgä xâs yengil hārākätlär bilän qasrgä çıqıb bārdi. Yâdgâr Mirzâ pāru tōşäkdä mäst uyqudä yātgän edi. İpāk pārdä ātidä bittäginä şā'm lipillâb yinib turardı.

Poyāt cārāngidän uyğānib ketgän Yâdgâr Mirzâ çöçib közini âçdi-yü, xābgāhgä qılıç yālāngāçlâb kirgän nātāniş ādāmlärni kördi. Äqşām içgän mäyining käyfi bir lāhzädä tārqab ketdi. Baş tāmānidä turgän qılıçini ālmāqçı bolib qol çözgändä Mir Älişer nävkärlärigä buyurdi:

- Tuting buni! İlkinî bağlāng!

Qoli ârçasigä bağlängän Yâdgâr Mirzâni nâvkârlâr ikki qoltuğıdân tutib, pâstdâ kütib turgân Hüsâyn Bâyqarâning âldigä âlib tüşdilâr.

Bâğı Zâğân dârvâzâlarini egällâb içdân bekitgân Muzâffâr bârlâs vâ bâşqa bekü nâvkârlâr pâdşâ turgân câyğâ yığilib kelgändâ tâng endi yârışâ başlâgân edi.

Hüsâyn Bâyqarâ dosti Mir Âlişergä yüzländi:

- Âmir Nizâmiddin Âlişer, siz bugün bâtirlik nâmunâsini kôrsâtdingiz. Men siz bilân iftixâr qılurmen. Âmir Muzâffâr bârlâs, sizdân vâ bâşqa hâmmâ bekü nâvkârlârdân minnâtdârmên!

Yâdgâr Mirzâ âzâriy tildâ Hüsâyn Bâyqarâgä ârz qıldı:

- Âlämpânâh, yetti yaşimdâ bâni qârâquyunlilâr âlib gittilâr. Yänâ unlâr burâgä âlib kildilâr. Hânsi⁵⁰ âybim üçün elimni bağlâmişlâr?

- Nâdân yigit, âybingizni bilmâsängiz, men sizgä büyük mâmângiz Gävhârşâd begim âytib bergân bir rivâyâtني eslâtây. Zâhârlı ilânlâr ânâ lâçinning üyâsi- [235] gä ilân tuxumlârlarini qoyib ketgân ekân. Bu tuxumlârdân lâçin pâlâpânlâri ornigä ilân bâççâlâr çıqqandâ ânâ lâçin dâhşâtğâ tüşib fâryâd çekkân ekân. Siz hâm lâçin üyâsidân çıqqan ilân bâççâning işini qıldingiz. Xurâsânni bâsqıncılâr âyâğı âstigä tâşlâb tâptâtdingiz. Âmir Hâsân bekning ilkidâ qoğırçâq pâdşâ bolib xızmat qıldingiz. Cânâb âmirilâr, âyting, bundây âğır günâhlâr üçün qandây câzâ lâzim?

- Ölim! – dedi Muzâffâr bârlâs.

- Bâlkı İxtiyâriddin qal'âsidâ hibsdâ saqlâş kerâkdir? İkkilândi Hüsâyn Bâyqarâ. – Hâr qandây bu hâm temuriyzâdâldârdân...

- Xâqâni Mânsur, siz buni “qoğırçâq pâdşâ” deb toğri âytđingiz, - ârz qıldı Mir Âlişer. – Qoğırçâqning ipi qârâquyunlilâr ilkidâdır. Äğâr buni hibsdâ saqlâsâk, Âmir Hâsânbek qoğırçâğını âzâd qılış bâhânâsidâ yänâ qoşın târtib kelğây. Qaytâdân uruş bolğay, behudâ qân tökilğây.

- Mir Âlişerning uzâqni oylâb âytgân sözlâri haq! – dedi Muzâffâr bârlâs. – Yänâ uruş âlâvidâ küymâslik üçün qoğırçâq pâdşâning ipini bir yolâ kesib tâşlâmâq dârkâr!

Köpçilik âmirilâr şu fikrdâ bolğânlıklâri üçün Yâdgâr Mirzâ oşâ sââtdâyâq qatl etildi.

⁵⁰ Hânsi – qaysi.

* * *

Tang atganda shahar koçalariga çıkarilgan carchilar Husayn Bayqaraning Hiratga qaytganini, Yavgar Mirza Bagı Zaganda qatl etilganini e'lan qildilar. Koçilik hiratliklar bu xabarlardan ruhlänib koça va maydanlarga yapirilib cıqıdilar. Husayn Bayqaraning askarlari tang sahärläb shaharning eng mühim cäylärini egällägan edilar.

Hiratni va bütün Xurasanni qaräquyunlilar asaratidan azad qılışda pādşā qoşiniga bütün xalq, dävyyüräk yaşläрни berä başladılar.

Yavgar Mirzaning qatl etilganini eşitgan ämmäsi Payanda Sultän begim vähimä içidä Bagı Säfeddan qaçib qaldi. Koçadä uni tänigan yaş yälänglar ketidan taşlar atib:

- Yoqäl, yälmäğiz, şärmändä, qaräquyunlilärning qoşmäçisi! – deb quvdilar.

Payanda begim özining ävvälgi kiçginä hävli câ- [236] yigä qaytib bärrib, dävvăzäsini içidan bekitib aldı. Şundan keyin u koçäga cıqälmäydiğän, mabaddä cıqsä tä'nä-yü, dāšnām eşitib, yänä hävlisigä kirib bekinädigän qaldi.

Şu tärzdä bu begim özini özi xänäki hibsgä mähkum qildi. Buni eşitgan Husayn Bayqarä “äyäl kişigä şu cäzä özi yetgäy” deb, başqa cäzäga buyurmädi.

Devänbegi Qutbiddin Tāvus Simnāniy şähärdän qaçib cıqıb ketäyätgandä qolga tüşdi. Songgi xäinligi va ävvälgi oğırliklari üçün mäydängä toplängän xäläyiq äldigä cıqarilib, boynini kündäga qoydilar va başini äybältä bilän kesib taşladılar.

Burunduq bärläsning hävli cäyini egällägan Şerhäci cäzädän qorqıb tağlärgä qaräb qaçdi. Burunduq bärläs öz ädämläri bilän uni ormānzär bir däreğä quvib yetdi.

Burunduq bärläsning yänidä Gävhärşäd begimning ciyäni Nizāmiddin Ähmäd Tärxän häm ät çaptirib kelmäqdä edi. Burunduq bärläs Şerhicini kāmāndan nişāngä älib ätdän qulätmäqçi bolgandä Ähmäd Tärxän uning qolidän tutdi:

- Şaşmäng, cänäb ämir! Bu iblisgä bir oq yetärlük emäs! Qançä begünäh Tärxän ämirlärini ziyäfät dästurxäni üstidä öldirdi. Gävhärşäd begimni tühmät bilän qatl ettirdi. Äbulqäsım Bābüri äcälidän äldin öldirgän häm şu. Bütün ümri qatillikdän ibarät! Buning cinäyätläri tağdäy ülkän, opqändäy tübsiz! Endi buni tağlärimiz bisib çilpärçin qılsin, opqānlär yämläb yutsin! Hö, änä oşä bäländ qarätäş üstigä quvib cıqaräylik. Häryäği taş cär. Qaçib qutulälmäğäy!

Ähmäd Tärxän körsätgän tik qayätäş üstigä ät cıqälmäs edi. Ät yürälmäy qälğan cäydä Şerhäci egärdän tüşib piyädä qaça başladı. Ähmäd Tärxän va Burunduq bärläs

qıyâfäsüdä uni naqd ölim quvib kelmâqda edi. Buni sezgân Şerhâci cân cähdi bilân qâyâtâş üstigä qaçib çıqdi.

Ätrâfini oräb kelâyâtgân mergänlär yây oqı bilân uni nişângä âläyâtgänlärigä közi tüşib vähimäsi bättär âşdi. Särâsimä içidä qâyâtâning nârigi pänä tāmānigä özini âtdi.

Birâq qâyâning nârigi tāmāni ikki yüz qulâş bäländlikdägi tâş cärzâv edi. Zâv tägidän ötgân Hirât dâryâsi tâğlârdän kelgân sel bilân tolib tâşib âqmâqda.

[237] Uzâqdägi qârâ bulut içidä çaqmâq yält-yült qılâr, şätıl-şutul dol yağâr, cälä vä doldän hâsil bolgân ülkân sel Hirât dâryâsigä tüşib, şağırlâb ötmâqda edi.

Mergänlär oqıdän qaçib tâş câr tāmāngä özini âtgân Şerhâci ikki yüz qulâşlık bäländlikdän pästgä qulâb ketdi. Qırrâli xarsängtäşlär üstigä qulâb tüşâyâtgänini körib cân aççığıdä:

- Ä-ä-ä! – deb qıçqırgäni uzâqlärgäçä eşitildi.

Kättä bäländlikdän ötkir qırrâlixarsängtäşlär üstigä çälqançä tüşgân Şerhâcining bâşı tănäsüdän üzilib ketdi. Urılış zärbidän bâş hām, tănä hām qapçib bârib, şağırlâb âqayâtgân sel içigä tüşdi. Sel yümälätib ötäyâtgân kättä taşlâr, ildizi bilân suğurib âlingân dâraxtlâr qâp-qârâ vähşiy âqım içidä Şerhâcining pârçälängân tănäsini lâyqagä kömib yoq qilib yubârdi.

Qâyâtâş tepäsüdä turib buni körgân Burunduq bärılâs dâhşät içidä yâqasını uşladı:

- Yâ tävbä! Qılmiş-qıdirmiş degänlâri şumikân?

- Hâ, qasâs qaytgäni hām şu, - dedi Ähmäd Tärxân. – Bir buzğunçı mäl’undän qutuldik. Yüring, endi yaxşı âdämlärning âldigä qaytäylik.

Şundän keyingi künlärdä Hirât bayrâm tüsini âldi. Gävhârşâd begim mädräsäsi âldidägi keng mäydândä qarnây vä surnäylâr çälindi. Kättä dâşqâzânlar qurilib, el-yurtgä âş berildi.

Qarnây-surnäylâr yängi bir дәvr başlängänidän, tinçliksevâr, bünyâdkâr küçlâr Älişer Nāvâiy vä Hüsäyn Bâyqarâ ätrâfigä cipsläşib, taşqı täcävüzlâr vä içki uruşlâr käsâfätini bærtärf qılğänidän, mämläkät âbâdligi vä el-yurt färvânligi äsâsiy maqsädgä äylängänidän dârak berâyâtgändäy bolârdi.

QAQNÜS BOLİB KELGÄN LAÇINLÄR

Qadimgi şârq äfsänäläridä äytılışıçä, Qaqnüs degân uluğvâr quş uruş âlâvlärini öçiriş üçün âlängä içigä âtilib kirâr ekân. âlâv öçgändän song kül içidän qanâtini râstlâb

çıqar və şundäy äcâyib tâvuş bilän säyrär ekänki, uning küyläri ölim [238] uyqusi içidä yâtğan mävcudâtıni qaytâ tiriltirib, uyğâtib yubârär ekän.

Mümtâz kitâblärning güvâhlik berişiçä, Qaqnüsning âvâz pârdäläridän üç yüz âltmış xıl eng gözäl və sehrli âhânglär tärälär ekänü, bütün bârlıqqa, sän'ät və nâfâsât âlämigä, ilmü fängä häyâtbaş şä'sir körsätär ekän.

Älişer Nāvāiy hām dosti Hüsāyn Bāyqarā bilän birgä yānib turgān uruş ālāvi içigä fidāyılārçä ātilib kirib, uni öçirdilär. Şundān keyingi on yilliklärdä Älişer Nāvāiy dāhāsi xuddi Qaqnüsning bârlıqıni uyğātuvçı äfsānāviy qudrāti singäri ädābiyät və sän'ätıni, ilmü fānni, bünyādkārlik işlärini qaytā cānlāntirib, yāngi çoqqılārgä kōtārdi.

Älişer Nāvāiy Uluğbek Mirzāni häyātdä körmāgān bolsä hām, ānā şu yūksāklikdä ulār mā'nān uçrāşgāndäy boldilär.

Gāvharşād begimning mehridän bāhrāmānd bolgān lāçınlär yāngi uyğāniş və yūksāliş dāvrlārigä göyā Qaqnüs bolib qaytib keldilär. Ölmäs ānā ārzu qılğān ikkinçi ümr āsmānidä Uluğbek Mirzā dāhāsi Älişer Nāvāiy dāhāsi bilän birgä pārvāz etdilär və bizning bugüngi künlärimizdä eng yūksāk qadr-qımmät tāpdilär.

KAYNAKÇA

- Banguoğlu, Tahsin, *Türkçenin Grameri*, TDK Yay., Ankara 2007.
- Berdak, Yusuf; Tulum, Mehmet Mahir, *Sözlük (Özbekistan Türkçesi Türkiye Türkçesi Türkiye Türkçesi Özbekistan Türkçesi)*, TDAV Yay., İstanbul 1994.
- Buran, Ahmet; Alkaya, Ercan, *Çağdaş Türk Lehçeleri*, Akçağ Yay., Ankara 2009.
- Caferoğlu, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1993.
- Coşkun, Volkan, *Özbek Türkçesi Grameri*, TDK Yay., Ankara 2000.
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, (29. Baskı), Aydın Kitabevi Yay., Ankara 2009.
- Eckmann Janos, “Çağatayca”, *Tarihi Türk Şiveleri*, Sevinç Mat., Ankara 1979, ss. 211-24.
- Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı I, (Giriş-Metin-Faksimile)*, (6. Baskı), TDK Yay., Ankara 2008.
- Gabain, A. von (Çev.: Mehmet Akalın), *Eski Türkçenin Grameri*, TDK Yay., Ankara 2007.
- Gemalmaz, Efrasiyap, *Eski Türkçenin Eklîği*, (3. Baskı), Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Ders Notları, Erzurum 1990.
- Gülensoy, Tuncer, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, C. I-II, TDK Yay., Ankara 2007.
- Hüseyin b. Ahmed el-Erzurumî, (Hzl.: H. İbrahim Delice), *Hülasa Okçuluk ve Atçılık*, Kitabevi Yay., İstanbul 2003.
- Kanar, Mehmet, *Kanar Farsça-Türkçe Sözlük*, (1. Baskı), Say Yay., İstanbul 2008.
- Karaörs, M. Metin, *Türk Lehçelerinde Karşılaştırmalı Şekil ve Cümle Bilgisi (Cümle Tahlilleri)*, Akçağ Yay., Ankara 2005.
- Kâşgarlı Mahmud, (Çev.: Besim Atalay), *Divânü Lûgati't-Türk (Çeviri)*, (5. Baskı), TDK Yay., Ankara 2003.
- Kocaoğlu, Timur, “Özbek Türkleri Edebiyatı”, *Türk Dünyası El Kitabı I-IV*, (3. Baskı), TKAE Yay., Ankara 1998.
- Korkmaz, Zeynep, *Türkiye Türkçesi Grameri, (Şekil Bilgisi)*, TDK Yay., Ankara 2003.
- Merhan, Aziz, *Özbek Dilinin Grameri*, Kitap Mat., İstanbul 2011.
- Mirzayev, Mustakim vd., *Özbek Tili*, (3. Baskı), Okıtuvcı Neşriyat, Taşkent 1970.

- Nişanyan, Sevan, *Sözlerin Soyağacı, (Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü)*, (5. Baskı), Everest Yay., İstanbul 2010.
- Özbek Tilining *İzahlı Lügati I-II*, Rus Tili Neşriyatı, Moskava 1981.
- Öztürk, Rıdvan, “Özbek Türkçesi”, Editör: Ercilasun, Ahmet B., *Türk Lehçeleri Grameri*, Akçağ Yay., Ankara 2007.
- Öztürk, Rıdvan, *Özbek Türkçesi El Kitabı*, Çizgi Kitabevi, Konya 2005.
- Salman, Ramazan, *Özbek Türkçesi Şükrilla Kefensiz Kömilgenler*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 1997.
- Sami, Şemsettin, *Kamus-ı Türki*, (4. Baskı), Kapı Yay., İstanbul 2009.
- Sarı, Mevlût, *El-Mevarid (Arapça-Türkçe Lûgat)*, İpek Yay., İstanbul 1980.
- Söylemez, Orhan, “Özbek Edebiyatından Tarihi Bir Roman: Yıldızlı Geceler (Bâbü’r)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı: 15 (2000), 117-131
- Tekin, Talat, *Orhon Yazıtları*, (3. Baskı), TDK Yay., Ankara 2008.
- Türk Dil Kurumu, *Derleme Sözlüğü*, C. I-VI, Ankara 2009.
- Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, (10. Baskı), Ankara 2009.
- Türk Dil Kurumu, *Yazım Kılavuzu*, (25. Baskı), Ankara 2008.
- Türk Dil Kurumu, *Yeni Tarama Sözlüğü*, Ankara 1983.
- User, Hatice Ş., *Başlangıçtan Günümüze Türk Yazı Sistemleri*, (1. Baskı), Akçağ Yay., Ankara 2006.
- Uygur, Ceyhun Vedat, *Özbekçe (Özbek Türkçesi)*, (1. Baskı), Fakülte Kitabevi, Isparta 2008.
- Yaman, Ertuğrul, Mahmud, Nizamiddin, *Özbek Türkçesi-Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi-Özbek Türkçesi Karşılıklar Klavuzu*, TDK Yay., Ankara 1998.
- Yıldırım, Hüseyin, *Özbek Türkçesi, (Dil Bilgisi-Araştırmalar-Konuşma-Metinler)*, Gazi Kitabevi, Ankara 2009.
- Zemahşerî, (Hzl.: Nuri Yüce), *Mukaddimetü'l-Edeb*, (2. Baskı), TDK Yay., Ankara 1993.

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Mustafa GÜLER
Doğum Yeri ve Tarihi	Narman 23.11.1987
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Y. Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü
İletişim	
E-Posta Adresi	mstf.guler@hotmail.com
Tarih	26 / 08 / 2011